

658
21-88- O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
658 33(07)
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

R.S. MURATOV, I.A. DJALALOVA, S.SH.ORIPOV

KORXONA IQTISODIYOTI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

2068829
Toshkent Axborot Texnologiyalari Universitet

375471
Axborot Resurs Markazi

TOSHKENT – 2014

UO'K: 665 (075)

KBK 65.29

M-89

M-89 R.S.Muratov, I.A.Djalalova, S.Sh.Oripov. Korxonalar iqtisodiyoti. Darslik.
-T.: «Fan va texnologiya», 2014, 424 bet.

ISBN 978-9943-4500-4-2

Ushbu darslikda korxonalar to'g'risidagi ijtimoiy va tashkiliy-iqtisodiy tizimning ajralmas birikmasi sifatida zamonaviy umumiy tushunchalarning mohiyati ochib berilgan. Asosiy e'tibor, korxonalarning ichki faoliyatida sodir bo'layotgan mikroiqtisodiy jarayonlar va ularni tashqi iqtisodiy muhit bilan o'zaro munosabatlarni muvofiqlashuvini o'rgatadi. Jumladan, investitsiyalarni jalb etish masalalari va korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holatini tahlili, asosiy resurslarga bo'lgan ehtiyoji hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida zamonaviy korxonani bozor munosabatlarining asosiy subyektlari miqyosida faoliyat ko'rsatishning dolzarb masalalari yoritib berilgan. O'z navbatida, darslik o'rganilayotgan umumnazariy masalalar bilan bir qatorda, korxonani ko'p qirrali va murakkab faoliyatini yanada kengroq va har tomonlama o'rganib chiqish imkonini beradi.

Mazkur darslikda biznes sohasi bo'yicha mutaxassislar, tadbirkorlar hamda iqtisodiyot yo'nalishida mutaxassislar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlari talabalari, magistrleri va aspirantlari uchun tavsiya etiladi.

***

В данном учебнике раскрыты современные представления о предприятии как целостной организационно-экономической и социальной системе. Основное внимание уделено рассмотрению микроэкономических процессов, происходящих внутри предприятия и во взаимодействии последнего с внешней экономической средой. В частности, вопросов инвестирования и анализа финансово-экономического положения предприятия, обоснования потребности предприятий в основных ресурсах, а также посвящен актуальным проблемам функционирования в условиях рынка современного предприятия (фирмы) как одного из основных субъектов рыночных отношений. Наряду с общетеоретическими вопросами ряд тем сопровождается конкретными примерами, позволяющими лучше представить сложную и многостороннюю деятельность предприятий.

Рекомендовано в качестве учебного пособия аспирантам, магистрам, специалистам и предпринимателям, а также студентам высшего учебного заведения по подготовке специалистов экономических специальностей всех форм обучения.

UO'K: 665 (075)

KBK 65.29

Mas'ul muharrir:

A.Sh.Bekmurodov – i.f.d., professor.

Taqrizchilar:

M.M. Miraxmedov – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi bosh mutaxassisi;

M.A. Yusupov – TDIU, «Marketing» kafedrasini dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi.

ISBN 978-9943-4500-4-2

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2014.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi hamda davlat mustaqilligiga erishgach, mamlakat barcha xo'jalik yuritish tizimining bozor munosabatlariga o'tishi iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini hisoblanuvchi korxonalar maqomining sezilarli ravishda o'zgarishiga sabab bo'ldi.

Korxonalar endilikda davlatga tegishli bo'lgan paytlardagidan farqli o'laroq mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha faoliyatlarini direktiva ko'rsatkichlari asosida emas, balki O'zbekiston Respublikasi «Korxonalar to'g'risida»gi qonuni va bozor talablariga asosan mustaqil ravishda yuritmoqda. Ular o'zlariga kerak bo'lgan ishchi va xodimlar sonini mustaqil belgilamoqda, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi, tejamkorlik rejimiga rioya qilish masalalari bilan shug'ullanmoqda, zamonaviy marketing va menejmentni yo'lga qo'yimoqdalar hamda joriy ishlab chiqarishni rejalashtirmoqdalar va rivojlanishning zaruriy prognozlarini amalga oshirmoqdalar.

«Biz bugun 2013-yilning yakunlari haqida gapirganda, avvalo, o'tgan yilda mamlakatimizning iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida mutanosiblikka erishgani, modernizatsiya va diversifikatsiya hisobidan yuqori sur'atlar bilan rivojlanganini qayd etamiz.»¹

Shu kabi masalalar «**Korxonalar iqtisodiyoti**» kursining mazmunini tashkil qilib, ularni o'rganish iqtisodchilar (mutaxassisliklari va bo'lajak ish joylaridan qat'i nazar) tayyorlovchi ko'plab oliy o'quv yurtlarining o'quv rejalarida ko'zda tutilgan. Ushbu kurs bo'yicha bir qancha darsliklar chop etilgan (ayniqsa, Rossiyada) bo'lib, ular barcha o'quvchilar, birinchi navbatda, iqtisodchilar uchun juda qiziqarli va foydalidir.

Mazkur darslik R.S. Muratov, I.A. Djalalova va S.Sh. Oripovlar tomonidan tayyorlangan Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabalariga mo'ljallangan kurs dasturiga asosan tayyorlangan va biroq o'zgartirishlar kiritilib ixchamlashtirilgan.

Mazkur ma'ruza matnining maqsadi – talabalarga barcha iqtisodiy masalalar yechimini topish, kelajakda iqtisodiy bilimlar olish uchun o'ziga xos poydevor bo'lib xizmat qiluvchi zamonaviy korxonalar iqtisodiyoti asoslarini o'rganishga ko'maklashishdir.

---

¹ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi» // Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

I bob. «KORXONA IQTISODIYOTI» KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI

**1.1. Mamlakatni modernizatsiyalashtirish sharoitida
«Korxonada iqtisodiyoti» kursining ahamiyati va iqtisodiy
fanlar tizimidagi oʻrni**

**1.2. «Korxonada iqtisodiyoti»—iqtisodiy fanning tarkibiy qismi
va boshqa fanlar bilan aloqasi**

**1.3. «Korxonada iqtisodiyoti» kursining obyekti, predmeti,
vazifalari va fanining usullari**

Tayanch iboralar: Iqtisodiyot, tarmoqlar, moddiy ishlab chiqarish, «Iqtisodiyot doimo moddiydir», kompyuterlashtirish, informatizatsiya, internet tarmogʻi, ishlab chiqarish infratuzilmasi, ijtimoiy infratuzilma, fan-texnika taraqqiyoti, samaradorlik, iqtisodiy barqarorlik, raqobat-chilik kurashi, boshqarish tizimi, talab va taklif.

1.1. Mamlakatni modernizatsiyalashtirish sharoitida «Korxonada iqtisodiyoti» kursining ahamiyati va iqtisodiy fanlar tizimidagi oʻrni

Insonning oliy maqsadi yaxshi yashash, lekin havodan tashqari hamma narsa chegaralangan. Ulardan ratsional foydalanish doimo inson ongi oldiga koʻpgina siyosiy, iqtisodiy, texnikaviy, texnologik, ekologik va hokazo muammolarni qoʻyadi. Bu muammolar yakka insondan tortib, korxonada, firma, ularning birlashmalari, umuman regionda iqtisodiyoti miqyosiga taalluqlidir. Shuning asosida, xoʻjalik yuritish, uni boshqarish toʻgʻrisida insoniyat doimo fikr yuritib, bilimlar tizimini yaratib kelgan. Fan — bu insoniyat tarixida toʻplangan tabiat, jamiyat va fikrlash toʻgʻrisidagi bilimlar tizimidir. Shu bilimlar asosida insoniyat tabiat sirlarini, jamiyat muammolarini ichiga kiradi, oʻrganadi va oʻz hayotiga moslashtiradi.

Har bir inson oldida yosh bolaligidan savol tugʻiladi. Osmon, yer, oy, yulduzlar qanday vujudga kelgan? Kim yaratgan? Insonning moddiy borliq bilan munosabatlari, iqtisodiy muammolarni insoniyat oʻzi toʻplagan, yaratgan bilimlar tizimi orqali hal qilishi lozim. Umuman,

ibtidoiy jamiyat rivojlanib, ibtidoiy jamoalar o'rtasida tovar almashish munosabatlari shakllana boshlanishi bilan insonlar iqtisodiyot to'g'risida fikr yurita boshlagan. Chunki insonlar narsa (go'sht, bug'doy, kamalak, bolta kabi) to'g'risidagina o'ylab qolmay, ular narsalar, mahsulotlar orqali o'zaro munosabatlar to'g'risida, ya'ni iqtisodiy, moddiy munosabatlar to'g'risida fikr yurita boshlaganlar. Asta-sekin insoniyat hayotidagi munosabatlar chuqurlashib, ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida alohida tarmoqlar, shu jumladan tijorat sohasi vujudga kelgan. Shu sababli insoniyat jamiyati kabi iqtisodiyot ham o'z tarixiga ega. Tijoriy fikr yuritishlar (tarixiy hujjatlardan ma'lumki) miloddan av. 2000–3000-yillar oldin boshlangan bo'lib, uni savdogarlar tomonidan qilingan hisobiy yozuvlar (loydan qilingan taxtachalardagi hisob-kitob yozuvlari), bizlargacha yetib kelgan arxeologik topilmalar tasdiqlaydi.

«O'tgan davr mobaynida hayotimiz sifati, mamlakatimiz qiyofasi qanday o'zgarib borayotgani, qanday yutuq va natijalarga erishganimiz, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'lida qanday sur'atlar bilan rivojlanib borayotganimizni baholash ehtiyoji tug'ilmoqda.»²

Qadimiy Sharqda miloddan 3000 yillar oldin narsalarni kiraga berish, undan foiz olish kabi faoliyatlar ishlatilgan. Qadimiy Egipitliklar, Greklar oldi-sotdi, pul, baho, savdo, foyda, kredit kabi iqtisodiy kategoriyalarni ishlatganlar. O'zbek tilidagi «iqtisod» so'zi grekcha «Okonomika» (ekonomika), ya'ni «oysoz» - uy, xo'jalik va «potoz» - qoida, tartib, qonun mazmunini bildiruvchi so'zlar birlashmasidan olingan bo'lib, uy xo'jaligini yuritish Qonuni mazmunini bildirishligi bejiz emas. Shuning uchun iqtisodiy fanlar o'rganadigan kategoriyalar qadimgi sharq olimlari qalamiga mansub bo'lgan asarlarda uchraydi (Sokrat, Kesnofont, Platon, Aristotel, Epikur).

Markaziy Osiyo allomalarining asarlarida iqtisodiyotga taalluqli g'oyalalar, xo'jalik yuritish bo'yicha fikrlar ko'pdan ko'p uchraydi. Ularning qatoriga Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Ulug'bek, Bobur kabi mutafakkirlarni ijodlari kiradi.

10'QUV ZALI

² I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Misol uchun, Amir Temur «Tuzuklari»ni keltirish mumkin. Unda iqtisodiyotga, davlatni boshqarishga oid va hozirgi zamonda ham o'z faoliyatini yo'qotmagan iqtisodiy muammolarni hal qilish yo'l-yo'riqlari, qoidalarini topish mumkin. Unda davlatning tarkibiy tuzilishidan tortib, davlat budjeti daromadlari va xarajatlarini shakllantirish, mehnatni taqdirlash, maosh to'lash, soliq undirish, jarimalar, in'omu ehsanlar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Insoniyat tarixiga ko'z tashlasak, jamiyatni tashkil qilinishida siyosiy va iqtisodiy jihatlaridagi farqlari aniqlanadi.

Siyosiy hayotda tarixan ongli (fahm orqali) tartibga solish orqali jamiyatni boshqarish boshlangan. Davlat boshqaruvi g'oyalari o'sha davrlardanoq dohiy (qabila boshlig'i), qariyalar kengashi, xalq majlisi kabilarda o'z aksini topgan.

«Iqtisodiyot» atamasi birinchi bor Aristotel tomonidan kiritilgan hamda odamlarning tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashdagi xo'jalik faoliyatini anglatgan. Tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va realizatsiya qilish tizimi qanchalik yaxshi tashkil qilingan bo'lsa, iqtisodiyot ko'rsatkichlari va aholining turmush tarzi, resurslardan oqilona foydalanish, bahoni shakllantirish, soliqqa tortish, samarali qo'llanuvchi boshqaruv tizimi kabi ornillarni hisobga olgan holda, shunchalik yuqori bo'ladi.

Iqtisodiyot inson hayotining moddiy, ma'naviy, fiziologik va boshqa ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan har bir jabhasini qamrab oladi. Oila qurish, kelajak avlodni tarbiyalash, zaruriy turmush tarzini ta'minlash uchun odamlarga oziq-ovqat, kiyim-bosh, turar-joy va boshqa vositalar kerak bo'ladi. Bu predmetlar, qoidaga ko'ra, iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarda ishlab chiqariladi. Shu sababli iqtisodiyotning, ayniqsa, avvalgi ma'muriy-buyruqbozlik tizimidagi rejali iqtisodiyotdan farq qiluvchi bozor iqtisodiyotining rivojlanish tendensiyalari va qonunlarini bilish, ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tushunish va istalgan xo'jalik muammolarini hal qilishda muhim shart hisoblanadi.

«Iqtisodiyot» fan sifatida tabiatda hamda inson, jamoa va jamiyat hayotida vujudga keluvchi turli xil iqtisodiy jarayon va hodisalarni prognozlashtirish, tahlil qilish va baholash bo'yicha bilimlar majmuasini ifoda etadi.

U bir inson uchun ham, butun jamiyat uchun ham zarur bo'lgan moddiy va nomoddiy obyektlarning katta qismini hamda moddiy va ma'naviy ne'matlarni tayyorlash va taqsimlash usullari va jarayonlarini o'z ichiga oladi. Agar «Iqtisodiyot» fanining me'yoriy jihatlari korxonalar, firma va davlatning iqtisodiy siyosatini ta'minlasa, pozitiv jihatlari esa real voqelikni baholaydi va tahlil qiladi hamda uning rivojlanishidagi qonuniyatlarni aniqlaydi.

Shu tariqa «Iqtisodiyot» fani izlanish va uslubiy vazifalarni bajaradi hamda jamiyat hayotining barcha soha va tarmoqlarida qabul qilinuvchi amaliy qarorlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiy asoslab berilgan hisob-kitob va prognozlar «Iqtisodiyot» fanining muhim tarkibiy qismi sifatida xo'jalik tavakkalchiligining riskini kamaytirishga, ishlab chiqarish va resurslardan foydalanishni optimallashtirishga, shuningdek, yangi texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishda eng to'g'ri tanlov olib borishga imkon yaratadi.

«Biz o'z oldimizga qo'ygan uzoq muddatli strategik maqsadlar, ya'ni zamonaviy rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, iqtisodiyotimizning barqaror o'sishini ta'minlash, hayot sifatini yaxshilash va jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallash borasidagi sa'y-harakatlarimizga bugungi kun nuqtayi nazaridan xolisona baho berishimiz tabiiydir»³.

«Iqtisodiyot» fani tarkibiga *tarmoqlar* (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va hokazo), *funksional* («Mehnat sotsiologiyasi va iqtisodiyoti», «Iqtisodiy statistika», «Moliya va kredit», «Bahoni shakllantirish» va hokazo) kabi *turli fan* («Iqtisodiy geografiya», «Demografiya», «Iqtisodiyot tarixi» va boshqalar) tarmoqlari tizimi kiradi. «Iqtisodiyot» fanining bu va boshqa yo'nalishlarida chuqur bilimga ega bo'lish insonlarning ijtimoiy faolligini oshirish, oqilona xo'jalik yuritish, kadrlarni yangi iqtisodiy fikrlash ruhida tarbiyalashga katta turtki bo'ladi.

Iqtisodiyotning real sektori — iqtisodiyotning bevosita moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq sohasi bo'lib, u o'z ichiga sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa tarmoqlarini oladi.

---

³ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi choratadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalish vositalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: korxonalardan eskirgan asbob-uskunalarni chiqarish; ishlab chiqarishni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash; mahalliy resurslar asosida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimentini kengaytirish; ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va resurslarni tejash; sifatni boshqarish va sertifikatlash tizimini joriy etish; chiqitsiz va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.

Kooperatsiya aloqalari – turli soha ishlab chiqarish tarmoqlarida ma'lum mahsulotni tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish.

«Iqtisodiyot» fanining, jumladan, yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlarning metodologik asosi, ularning poydevori bo'lib iqtisodiy nazariya xizmat qiladi. U real voqelik bilan bog'liq bo'lish barobarida davlatning iqtisodiy siyosatini, uning kuchli va kuchsiz tomonlarini, shuningdek, iqtisodiy taraqqiyotga erishish mumkin bo'lgan yo'llarni mos keluvchi bosqichlarida aks ettiradi. Bu maqsadda «Iqtisodiyot» fani statistik kuzatuv, gipotezalarini ilgari surish va tekshirish, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish, tajriba (eksperiment)lar o'tkazish kabi bir qator voqelikni anglash usul va uslublarini ishlab chiqqan hamda ulardan muvaffaqiyatli ravishda foydalanadi. Aytish joizki, bu usullar nafaqat iqtisodiy, balki predmeti va tavsifiga ko'ra, tabiiy va boshqa turdagi fanlarda ham qo'llanishi mumkin.

Shu bilan birga «Iqtisodiyot» fani barcha hayotiy muhim savollarga tayyor javob bermaydi, chunki iqtisodiyot ishlab chiqarish, boshqaruv, tartibga solish, bashorat qilish sohasi sifatida oddiy fan tushunchasidan ko'ra, murakkabroq kategoriyani anglatadi. U faqatgina ilmiy vosita bo'lib, iqtisodiy voqelikni anglash usuli xizmatini o'taydi. Iqtisodiyot iqtisodiy fanning o'ziga xos sinov maydoni asosidir. Iqtisodiyotning rivojlanish tendensiyalari va qonunlarini ilmiy jihatdan o'rganish, «Iqtisodiyot» fani va uning alohida tarmoqlarining muhim vazifasi hisoblanadi.

Moddiy ishlab chiqarishdan ajralgan holdagi real iqtisodiyot mavjud emas. Moddiy ishlab chiqarish iqtisodiyot rivojlanishining asosi, xo'jalik faoliyatining boshlang'ich nuqtasi bo'lib kelgan va shundayligicha qoladi. Shu sababli, iqtisodiyotning turli darajadagi □ korxonalar, tarmoq va butun davlat miqyosidagi holati moddiy ishlab chiqarishning yutuqlari, jumladan, moddiy ishlab chiqarishning keng ma'noda iste'molga yoki bugungi til bilan aytganda bozor talabiga mos kelishi bilan tavsiflanadi va oldindan belgilab beriladi.

Ma'lumki, mehnat taqsimoti va unga bog'liq ravishda mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashish mehnat unumdorligini o'stirish, tayyorlanayotgan mahsulot sifatini yaxshilash va tannarxini kamaytirish uchun imkoniyat yaratadi. Ayni paytda, u yoki bu mahsulot turiga

Korxonalar o'rtasida barqaror kooperatsiya aloqalarini o'rnatish va ularni kengaytirish bo'yicha boshlangan ishlarni davom ettirish, bu jarayonga kichik biznes va xususiy tadirkorlik subyektlarini keng jalb etish zarur. Respublika sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi ishini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish lozim.

I.A. Karimov (ma'ruzadan)

ixtisoslashish ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun xomashyo, butlovchi qismlarni boshqa ixtisoslashgan korxonalaridan sotib olish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Shu tariqa korxonalar o'rtasida kooperatsiya aloqalarini o'rnatishga zarurat yuzaga keladi.

Bugungi kunda kooperatsiya aloqalarining xomashyo yetkazib berishdan iborat oddiy ko'rinishidan tortib, to franchayzing tizimini qo'llash kabi murakkab turlarigacha mavjud.

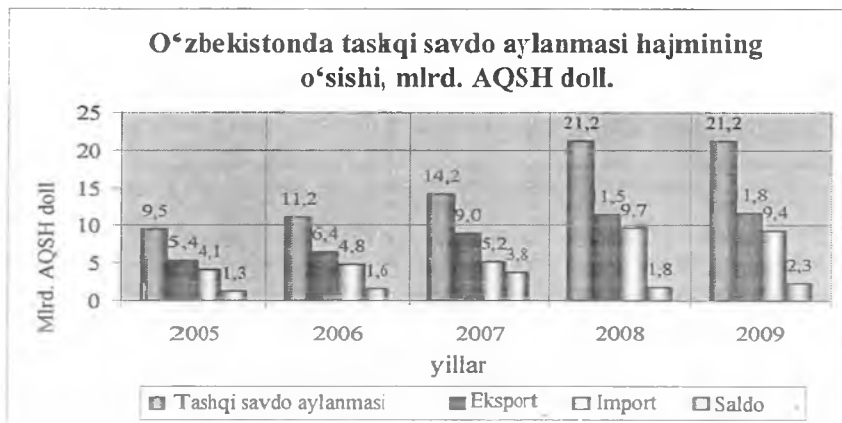
Kooperatsiya aloqalari – mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha bir yoki bir necha korxonaning hamkorligi.

Korxonalarning bozorlarda qaysi mahsulot yoki xomashyoga ehtiyoj borligini bilishlari, uni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishlari uchun zarur bo'lgan materiallar va xomashyoni qaysi korxonalardan olishlari mumkinligi to'g'risida axborotga ega bo'lishlari ularning rivojlanishi, umuman mamlakat iqtisodiyotining yuksalishida muhim omil hisoblanadi.

«Mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti 8 foizga o'sdi, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 8,8 foizga, qishloq xo'jaligi – 6,8 foizga, chakana savdo aylanmasi – 14,8 foizga oshdi. Inflatsiya darajasi prognoz ko'rsatkichidan past bo'ldi va 6,8 foizni tashkil etdi»⁴.

⁴ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». // Xalq so'zi gaz. 18.01.2014.

Zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish va iqtisodiyotning uzluksiz rivojlanishida *kompyuterlashtirish va informatizatsiya*, internet tarmog'iga kirishni ilgari surmoqda. Bu esa boshqaruv tizimining eng muhim bo'g'inlaridan tashqari, ishchi kuchining sifatini oshirish vositasi hamda ishlab chiqarish jarayonini muvaffaqiyatli tashkillashtirish uchun turtki bo'lib xizmat qiladi.

1-rasm: O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi hajmining o'sishi, mlrd. AQSH doll.

Manba: Davlat statistika ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Biroq moddiy ishlab chiqarishning yetakchilik rolini inkor qilmagan holda, iqtisodiyotning rivojlanishiga *ishlab chiqarish infratuzilma* (transport, aloqa, energetika va axborot xizmati) va *ijtimoiy infratuzilma* (maorif, sog'liqni saqlash, umumiy ovqatlanish, uy-joy-kommunal xizmati va boshqalar)ning rolini ham ko'rsatib o'tishimiz darkor. Bu sohalar ham aholining katta qismi mehnat bilan band bo'lib, ularning mehnati moddiy ishlab chiqarish xodimlari mehnatidan kam foyda keltirmaydi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, **iqtisodiyot** □ ilmiy kategoriyaga qaraganda ishlab chiqarish kategoriyasiga yaqinroq bo'lib, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarining o'zaro samarali aloqalari, resurslardan oqilona foydalanish va ratsional boshqaruv tufayli faoliyat ko'rsatmoqda va rivojlanib bormoqda.

Iqtisodiyot doimo dinamik bo'lib, sifat va miqdor o'zgarishlariga duchor bo'ladi. Ba'zi hollarda salbiy holatlar (masalan, qishloq xo'jaligida qurg'oqchilik, qoramollar o'limi; urush, terrorizm va hokazo) yuzaga kelsa ham, iqtisodiyotda ijobiy siljishlarga erishish mumkin. Fan-texnika taraqqiyoti, malakali kadrlar, xo'jalik mexanizmi va undan oqilona foydalanish, izlanish, tadbirkorlik, tashabbuskorlik, rag'batlantirish – bularning barchasi iqtisodiyotda ijobiy siljishlarga erishish uchun xizmat qiladi.

Ijtimoiy-madaniy taraqqiyot rivojlanishi bilan davlat boshqaruv funksiyalari mustahkamlanib va turg'unlanib borgan. Iqtisodiy hayotda bunday emas. Ibtidoiy jamoa davridan to kapitalistik tizimgacha bir-biri bilan ongli ravishda birlashmagan yakka ongli xo'jaliklarni kuzatamiz. Har bir xo'jalik subyektlari o'z tashabbusi, o'z ixtiyoricha, tavakkalchiligiga asosan ish yuritgan. Ularning birligi, jamiyatning va xalq xo'jaligining iqtisodiy jihatdan birligi yakka xo'jalik yurituvchilarning o'zaro iqtisodiy munosabatlari orqali amalga oshirilgan.

«Qariyb yigirma yillik mustaqil taraqqiyotimiz mobaynida O'zbekistonda Yalpi ichki mahsulotning o'sishi 3,5 barobarni, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 2,5 barobarni, aholining real daromadlari 3,8 barobarni tashkil etgani e'tiborga sazovordir.»⁵

Ijtimoiy mehnat taqsimoti chuqurlashi, bozor munosabatlari shakllanishi bilan xo'jalik yuritishni ongli ravishda tartibga solish g'oyalari tug'ila boshlaydi. Chunki uyushtirilmagan iqtisodiy faoliyatni (minglab xo'jalik subyektlarini) ongli ravishda tartibga solmaslik ijtimoiy halokatlariga olib kelishi mumkin.

Hozirgi zamon korxonalari iqtisodiyotning (xalq xo'jaligining) uyushtirilgan, davlat tomonidan tartibga solinadigan xo'jalik subyekti bo'lib hisoblanadi.

Xo'jalik korxonasi iqtisodiy fanlar nuqtayi nazaridan ishlab chiqarish elementlarini (mehnat, kapital, tabiiy resurslar, tadbirkorlik) o'z manfaatlari, xo'jalik yuritish va foyda olish maqsadi orqali birlashtirgan, resurslarini o'z ixtiyori bilan ishlatish huquqiga ega bo'lgan subyekti tushuniladi.

Shunday qilib, tarixdan iqtisodiy nazariya shakllanib kelgan va iqtisod (ekonomika) termini ishlatib kelingan.

Hozirgi kunda iqtisodiyot bir necha xil mazmunda ishlatiladi.

---

⁵ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Birinchidan, iqtisodiyot deganda xo‘jalik (xalq xo‘jaligi, tarmoq, hudud, birlashmalar, korxonalar va firmalar) tushuniladi;

Ikkinchidan, iqtisodiyot bu ishlab chiqarish, taqsimot, muomala va iste‘mol fazalarida vujudga kelgan insonlar, xo‘jalik subyektlari o‘rtasidagi moddiy va boshqa boyliklar bilan bog‘liq munosabatlar tushuniladi;

Uchinchidan, iqtisod bu siyosat, ya‘ni davlat siyosati, davlatlararo aloqalar va hokazolardan iboratdir;

Va nihoyat, **to‘rtinchi**dan, iqtisod bu – fan.

Fan — bu tabiat, jamiyat va tafakkur, ijtimoiy taraqqiyotni tahlil qilish va umumlashtirish to‘g‘risidagi insoniyat tomonidan jamlashtirilgan bilimlar yig‘indisi tushuniladi. Bu bilimlar orqali insoniyat tabiat sirlarini chuqur o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi, texnika va texnologiyani, tabiiy fanlarni rivojlantiradi hamda ijtimoiy taraqqiyotni muhim muammolarini hal qiladi.

Bozor munosabatlariga asoslanilgan hozirgi davrda iqtisodiyotni ko‘tarish uchun bu va boshqa imkoniyatlar avvallardagidek faqatgina davlatning qo‘lida mujassamlangan emas, balki iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish bo‘g‘inini tashkil qiluvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlar – korxonalar, firma, kombinat va boshqa ishlab chiqarish strukturasi vakillariga ham katta imkoniyatlar berilgan.

1.2. «Korxonalar iqtisodiyoti» – iqtisodiy fanning tarkibiy qismi va boshqa fanlar bilan aloqasi

Iqtisodiyot fanlari va amaliyot xo‘jalikni oqilona samarali boshqarish uchun unga mos xo‘jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqqan. Unga mos iqtisodiy dastaklar (baho, soliq, foyda, kredit, ish haqi kabilar), kategoriyalar, ko‘rsatkichlar, usullarni (iqtisodiy yoki ma‘muriy usullar, rejalar, normallashtirish kabilar) xo‘jalik yurituvchilar o‘z maqsadlariga muvofiq boshqaruv jarayonlarida ishlatadilar.

Korxonalar iqtisodiyoti fani yuqorida keltirilganlarni mazmun va mohiyatini ochib beradi, ularni xo‘jalikni boshqarish uchun ishlatish shakli va usullarini o‘rgatadi.

Korxonalar faoliyatida jamiyatning rivojlanish iqtisodiy qonunlarini ko‘rinishi shakllari o‘z aksini topadi. «Hamamiz yaxshi bilamizki, bizga sobiq sovet tizimidan bir tomonlama rivojlangan, faqat xomashyo yetishtirishga yo‘naltirilgan, paxta yakkahokimligi halokatli darajada avjiga chiqqan, ishlab chiqarish va sotsial infratuzilmasi o‘ta qoloq,

aholi jon boshiga iste'mol ko'rsatkichi eng past bo'lgan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi»⁶. Shunday ekan korxonani boshqarish asosida iqtisodiy qonunlar talablari subyektiv holda ko'ra bilish va unga asosan qarorlar qabul qilish zarur bo'ladi. Masalan: iqtisodiy qonunlardan

Nisbatan barqaror va bozor konyunkturasi o'zgarishlariga tez moslashuvchan, yangi ish o'rinlari yaratish imkonini beradigan kichik biznesni jadal rivojlantirish masalasini hal etish bizning sharoitimizda hamon muhim ahamiyatga molik masala bo'lib qolmoqda.

I. Karimov (ma'ruzadan)

biri mehnat unumdorligini ish haqiga nisbatan tezroq o'sishidir. Bu qonunning talabi buzilsa, pul muomalasini muvozanati buzilishiga olib kelishi, ortiqcha pul vujudga kelishi, tovarlar defitsiti paydo bo'lishi kabi hodisalar vujudga kelishi muqarrardir.

«**Korxonalar iqtisodiyoti**» – aholi va xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatishning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'muriy-xo'jalik mexanizmlarini o'rganuvchi va ochib beruvchi fandir. U tabiat va jamiyatning muayyan ishlab chiqarish sharoitlarida rivojlanishining obyektiv qonunlari namoyon bo'lishi va amal qilishiga, shuningdek, korxonalar faoliyatiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi davlat miqyosida qabul qilinuvchi qoida, normativ va qonun hujjatlariga tayanadi.

Iqtisodiyot – bu odamlar jamiyati, muayyan, cheklangan resurslardan foydalanib, kerakli mahsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqish, odamlar guruhlarini o'rtasida taqsimotiga aytiladi.

Korxonalar iqtisodiyoti – qanday yuqorida keltirilgan vazifa ayrim korxonalar chegarasida hal etilishi haqidagi fan.

«Korxonalar iqtisodiyoti» «Iqtisodiyot» fanining tarkibiy qismi bo'lsada, mustaqil bilimlar sohasi hisoblanadi.

Korxonalar iqtisodiyoti fani o'rganadigan masalalar tarkibi

1-jadval

MENEJMENT	ISTE'MOLCHI
Resurslar (moddiy, mehnat, moliyaviy) Korxonalar iqtisodi Marketing va logistika	Moliya, budjet Bank, kredit soliq sug'urta Buxgalteriya hisobi, statistika

⁶ I. Karimov «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

Hozirgi kunda korxonalar iqtisodiyotiga bo'lgan qiziqish sezilarli ravishda o'sgan. Gap shundaki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi huquqiy-tashkiliy shakldagi korxonalar, xomashyo, material va asbob-uskuna yetkazib beruvchilar, shuningdek, bevosita mahsulot yoki tovar iste'molchilari (xaridorlar) bilan yangicha iqtisodiy munosabatlar vujudga kelib, rivojlanib bormoqda. Bundan tashqari, korxonalar, bu – avvalo ishlab chiqarish jamoasi, odamlarning turli tarzdagi faoliyati bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi yuzaga keladi hamda ma'lum bir turmush tarzi, ma'naviyat va axloq normalari shakllanadi. Bularning barchasi xo'jalik yuritish shakli va usullarini qayta ko'rib chiqish, korxonaning iqtisodiyot rivojlanishidagi o'rni va roliga yangicha yondashishni talab qiladi.

Bugungi kunda aksari korxonalar aksiyadorlik jamiyatlari, xolding va moliya-sanoat guruhlari tuzish yo'lidan bormoqda. Davlat korxonalarining tashabbuskorligi, ijodiy izlanish va tadbirkorligi uchun keng yo'l ochib, ularning ishlab chiqarish funksiyalarini rejali iqtisodiyot davridagi kabi nazorat, limit va qattiq normalalar bilan cheklab qo'yayotgani yo'q. Ya'ni qonunda taqiqlab qo'yilgan hollardan tashqari barcha holatlarda mustaqil xo'jalik faoliyati va erkinligi zamonaviy korxonalar faoliyatining eng asosiy xususiyati bo'lib, mazkur o'quv qo'llanmada ko'rib chiqiladigan barcha masalalar ushbu asosda yuzaga kelgan.

Biroq bozor iqtisodiyoti avtomatik ravishda muvaffaqiyat va to'kinlikni ta'minlab beradi, davlat esa barcha korxonalar faoliyatiga umuman aralashmaydi, deb o'ylash mutlaqo xato bo'lar edi. Davlat iqtisodiyotning asosiy islohotchisi bo'lib kelgan va hozir ham shundayligicha qoladi. Davlat o'z zimmasidan ma'muriy-buyruqbozlik funksiyalarinigina soqit qilib, maxsus iqtisodiy ta'sir choralari yordamida iqtisodiyotni nazorat qilish va boshqaruv funksiyalarini, shuningdek, iqtisodiyotning xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'g'ridan to'g'ri majburiyatiga kirmaydigan hamda ularning qo'lidan kelmaydigan sohalarini rivojlantirishdagi ishtirokini saqlab qolgan.

Ma'lumki, iqtisodiyot jamiyat holatini, ishlab chiqarish kuchlaridan foydalanish va ularning rivojlanish darajasini, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanishni, odamlarning madaniyati va ma'lumoti darajasi va hokazolarni aks ettiradi.

«Korxonalar iqtisodiyoti» bilimlarning mustaqil sohasi va iqtisodiyot fanining tarkibiy qismi sifatida masalaning aynan shu tomoniga ko'proq e'tibor qaratadi. Jamiyat uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklardan

tashqari milliy daromadning ham asosiy qismi aynan korxonalarda ishlab chiqarilishi sababli korxonalar iqtisodiyotining holati butun xalq xo'jaligiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblanadi.

Korxonalar qaysi tarmoqqa mansubligi va mulk shaklidan qat'i nazar qanchalik yaxshi va samarali ishlasa, iqtisodiyot ko'rsatkichlari hamda aholining turmush tarzi shunchalik yuqori bo'ladi.

Bunday sharoitlarda xo'jalik amaliyoti va fan oldiga **birinchi o'rinda** har bir korxonalar, to'g'riroq'i, ishlab chiqarishda qatnashuvchi butun jamoaning bozor munosabatlariga asoslangan hozirgi iqtisodiyotning rivojlanish tendensiyalari va qonunlarini, avvalo, uning asosiy ko'rsatkichlari - talab va taklif tushunchalarini bilishi va to'g'ri tushunishi, **ikkinchidan**, milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shilishida o'z hissasini qo'shishi, **uchinchidan** esa, ishlab chiqarishning har bir bo'g'inida yuqori samara va sifat ko'rsatkichlariga erishish masalasi qo'yiladi.

Iqtisodiyotning rivojlanishiga kerakli bilim va ko'nikmalarni, mablag' va kuchlarni kiritmasdan turib korxonalar ham, jamiyat ham rivojlangan iqtisodiyotni hamda moddiy ne'matlarning to'kinligi va turmush tarzining yuqoriligini talab qila olmaydi.

Hozirgi kunda bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va korxonalarning mustaqil faoliyat ko'rsatishlariga keng imkoniyatlar ochib berish bilan birga kadrlarga, ularning bilimlari, ko'nikmalari va malakalariga katta talablar qo'ymoqda. Bir tomondan fan-texnika taraqqiyoti, ikkinchi tomondan esa bozor munosabatlari va raqobatchilikning rivojlanib borish sharoitlarida mehnat bozorida faqatgina zamonaviy korxonalar iqtisodiyotini yaxshi biluvchi, uning balansini to'g'ri tushunuvchi, biznes-reja ishlab chiqarishga qodir, investitsion va boshqa xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan qarorlarni qabul qilishni to'g'ri amalga oshiruvchi mutaxassislar muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

Agar o'n yil oldin, ya'ni 2000-yilda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotida sanoatning hissasi atigi 14,2 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 24 foizni, transport va aloqaning ulushi tegishli ravishda 7,7 va 12,4 foizni tashkil etdi, xizmatlar bo'yicha bu raqam 37 foizdan 49 foizga o'sdi. qishloq xo'jaligining ulushi esa 30,1 foizdan 17,5 foizga tushdi».

I.Karimov (ma'ruzadan)

Bundan ko‘rinib turibdiki, asosiy e‘tibor korxonalar mablag‘lari va to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi ko‘lamini oshirish va buning natijasida ishlab chiqarishning texnika va texnologik quvvatlarini modernizatsiyalash, mehnat unumdorligini oshirish orqali aholining yuqori daromad olishiga erishish, bularning oqibatida esa, mamlakat farovonligini yuksaltirish maqsad etib qo‘yilgan.

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko‘paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko‘rinishi. U pul mablag‘lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishida amalga oshiriladi.

Investitsiya dasturi – respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrjiiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo‘li bilan respublika ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o‘zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan chora-tadbirlar kompleksi.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Investorlar – xususiy va qarzga olingan mulkiy va intellektual qiymatlarni sarflash haqida qaror qabul qiluvchi investitsiya faoliyati subyektlari. Investorlar obyektlar va investitsiya natijalariga egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish huquqiga ega bo‘ladi. Investorlar kreditorlar va xaridorlar rolini bajarishlari, shuningdek, investitsiya faoliyatining boshqa ishtirokchilari funksiyalarini bajarishlari mumkin. Odatda, investorlar kapital qo‘yilmalar sarflanadigan sohalarni aniqlaydilar, kontrakt va shartnomalarning shartlarini ishlab chiqadilar va investitsiya aktining boshqa tomonlari bilan – kontraktor, hukumat organlari, pirovard mahsulot ishlab chiqaruvchilar va shu mahsulotning iste‘molchilari bilan hisob-kitoblarni amalga oshiradilar.

«Ya’ni erishilgan bunday marralar – barqaror rivojlanib borayotgan iqtisodiyotga asoslangan, ochiq demokratik huquqiy davlat qurish, inson, uning manfaatlari, huquq va erkinliklari so‘zda emas, amalda oliy qadriyatlar darajasiga ko‘tarilgan, jahon miqyosida obro‘-e‘tibor qozongan jamiyat barpo etish borasida biz o‘z oldimizga qo‘ygan

yuqsak maqsadga qaratilgan uzoq va murakkab yo'lining bir qismi, xolos.»⁷

2-rasm. O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturining 2010-yilga belgilangan asosiy ko'rsatkichlari mln.so'm.

Manba: Davlat statistika Qo'mitasining ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Biroq shuni ham unutmaslik kerakki, istalgan bilimlar doimo to'ldirib va mukammallashtirib borilmas ekan, eskirib qolishi hamda korxonalar hayotida vujudga keluvchi turli xil vazifalarni hal qilishga yaramay qolishi mumkin. Gap shundaki, fan-texnika va iqtisodiyotning rivojlanishi qo'shimcha bilimlar chegarasini kengaytiradi hamda korxonada xodimlarining hozirgi kun talablariga javob beruvchi bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishlarini talab qiladi. Shu sababli olingan axborotlar, o'rganilgan formula, atama va kategoriyalar bilan cheklanib qolish yaramaydi. Ularni doimiy ravishda to'ldirib, fan va xo'jalik amaliyotining so'nggi yutuqlari asosida rivojlantirib borish lozim. Olingan bilimlar faqat shu asosdagina amaliyotda qo'llanib, jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanishi mumkin.

⁷ I. A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // «Yul» so'zi gazetasi, 12.11.2010.

«Korxonalar iqtisodiyoti» fan sifatida boshqa iqtisodiy fanlar bilan, jumladan, «Iqtisodiy nazariya», «Mikro va makroiqtisodiyot», «Sanoat iqtisodiyoti», «Lizing», «Korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil qilish», «Xomashyo yetkazib berish va mahsulotni sotishni o'rganish» bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda korxonalarining tashkiliy tuzilmasidan tashqari joriy va istiqboldagi ishlab chiqarishni rejalashtirish, mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi o'rganiladi hamda mehnatni tashkil qilish va haq to'lashning asoslari ishlab chiqiladi.

«Korxonalar iqtisodiyoti» korxonalar faoliyati va butun xalq xo'jaligi rivojlanishining miqdor ko'rsatkichlarini sifat ko'rsatkichlaridan ajralmagan holda o'rganuvchi «Iqtisodiy statistika» bilan, shuningdek, joriy va istiqboldagi ishlab chiqarishni hamda ishlab chiqarish texnologiyalarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan «Korxonalar xo'jalik faoliyatining tahlili» bilan ham bog'liq. Gap shundaki, korxonalar hayotida ro'y berayotgan iqtisodiy jarayonlarni texnika va texnologiyalarni bilmasdan o'rganishning iloji yo'q. Fan-texnika taraqqiyoti sharoitlarida texnika va texnologiyada jadal sur'at bilan yuz berayotgan o'zgarishlar nafaqat ishlab chiqarish xususiyatlarida, balki ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish hamda ishlab chiqarishning iqtisodiy natijalarida ham aks etadi va shu sababli mazkur fanni o'rganishda hisobga olinmasligi mumkin emas.

Mazkur fanning «Korxonalar xo'jalik faoliyatining tahlili» fani bilan o'zaro aloqasini alohida ko'rsatib o'tish kerak. Bunda ishlab chiqarishning moliyaviy va boshqa jihatlariga baho berish, zaxiralarni aniqlashdan tashqari, bashoratlash yordamida korxonalar rivojlanishining istiqbollari aniqlanadi.

Bozor iqtisodiyoti rahbarlarga va mutaxassislarga yangi iqtisodiy fikrlashni, yangicha ish yuritishni, minglarcha subyektlar va iste'molchilar bilan o'z faoliyatini muvofiqlashtirish, situatsiyalarni, jarayonlarni o'z manfaati va maqsadiga yo'naltirish, ularni chuqur tahlil qilish, kelajak uchun rejalashtirish kabi muammolarni hal qilish yo'llarini bilish talablarini qo'yadi. Bularsiz raqobatchilik sharoitida har qanday korxonalar, firma inqirozga uchrab qolishi ehtimoldan uzoq emas. Bu borada bo'lajak rahbarlar, mutaxassislar, tadbirkorlarga korxonalar iqtisodiyoti fanidan olgan bilimlari asqotadi degan umid-damiz.

1.3. «Korxonalar iqtisodiyoti» kursining obyekti, predmeti, vazifalari va fanining usullari

«Korxonalar iqtisodiyoti» xuddi boshqa fanlar kabi birinchi o'rinda o'rganish funksiyasini bajaradi. Uning mahsulot ishlab chiqarish moddiy-texnika resurslarini sarf qilishni talab qilishi bilan, xodimlar mehnati ularga haq to'lash va rag'batlantirishning boshqa shakllari bilan, daromad hajmi esa xarajatlar miqdori va bahoni shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan qo'shma korxonalarda sodir etiluvchi hodisa va jarayonlarni o'rganishi va izohlashi mo'ljallangan. Bunda gap qandaydir omillarni oddiy tarzda konstansiya qilish haqidagina emas, balki korxonalar iqtisodiy hayotining mohiyatini anglash, ularning iqtisodiy ahvolini yaxshilash yo'llarini tanlash, baholash va tahlil qilish, eng muhim iqtisodiy jarayonlarni prognozlashtirish va modellashtirish haqida ham boradi.

Obyekt lotincha «objektum» so'zidan olingan bo'lib, o'zbekcha narsa, buyum mazmunini bildiradi. Falsafada esa obyekt so'zi bizdan tashqarida va bizning ongimizga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan borliq, voqelik, moddiy dunyo, mavjudot mazmunida hamda kishi faoliyati, diqqat-e'tibori qaratilgan hodisa, predmet yoki shaxs ma'nosida ham ishlatiladi.

Oddiy hayotda obyekt korxonalar, tashkilot, muassasa yoki biron bir faoliyat o'tkaziladigan joy ma'nosida tushuniladi.

Har qanday faning o'rganadigan, uning maqsadi qaratilgan obyekti mavjud.

Korxonalar iqtisodiyoti fanining obyekti iqtisodchi olimlar tomonidan har xil ta'riflanadi va ular bir-biridan mazmunan farq qiladi. Nemis olimlari F.K.Bea, E.Dixtla, M.Shvaytseralar madaniyat korxonalar iqtisodiyotining obyekti deb hisoblaydilar. Ularning fikricha doimiy o'zgarib turuvchi iqtisodiy reallik haqiqatda olganda boshqa hodisalar (diniy, huquqiy, badiiy, texnikaviy, tibbiy xarakterdagi) bilan tig'iz bog'liq bo'lib, ular majmuasi (yig'indisi) korxonalar iqtisodini tajribaviy asosini tashkil qiladi. Bu asosini ular milliy madaniyat deb hisoblash mumkin deydilar. Uning fikricha, iqtisodiy muammolar va iqtisodiy xatti-harakatlar madaniyat sohasi bilan to'la integratsiyalashadi.

Rossiya olimlari (V.YA.Xripach, G.Z.Susha, G.K.Onoprienko va boshqalar korxonalar iqtisodiyoti fani obyekti «korxonalar» deb hisoblaydi.

K.A.Raitskiy) – «Alohida xo‘jalik subyektlarida ro‘y berayotgan barcha jarayonlar va ulardan kelib chiqqanlar» deb ta’rif beradilar.

Nemis olimlari – «Sanoat, korxonasi, hunarmandlik korxonasi, savdo korxonasi, bank, sug‘urta tashkiloti, davlat organi, teatr, oliy maktab, muzey yoki machitmi farqi yo‘q. Bularning hammasi korxonalar iqtisodining obyekti bo‘lib hisoblanadi va ular bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy masalalar tadqiqot predmeti bo‘lishi mumkin» deb ta’kidlaydilar.

Mamlakat olimlari korxonalar iqtisodiyoti fanining obyekti deb barcha mulk shakllariga mansub «Korxonalar to‘g‘risida»gi qonun asosida faoliyat yuritayotgan kichik, o‘rta va yirik korxonalar tushuniladi deb ta’kidlashadi.

Yuqorida keltirilgan korxonalar iqtisodiyoti fanining obyektiga berilgan ta’riflarga chuqur nazar solsak, ularning har biri biz keltirgan «Obyekt» so‘zini mazmuniga qandaydir yaqinligi bor. Lekin korxonalar iqtisodiyoti fanining obyektiga ta’rif berganda bir fikrga kelish uchun, korxonalar (kichik, o‘rta, yirik) deganda biz ko‘z oldimizga nimani keltiramiz, madaniyat degandachi, xo‘jalik subyektidagi ro‘y berayotgan jarayonlar va ulardan kelib chiqadiganlarga nimalar kiradi? - degan savollar yechimini topish zarur.

Korxonalar, firma, muassasa deganda qandaydir faoliyat bilan shug‘ullanadigan joy, bino ko‘z oldimizga keladi. Binoni joylashtirilishi, qurilishi, arxitekturasi va boshqa jihatlarini obyekt sifatida o‘rganadigan fanlar mavjud. Korxonalar iqtisodiyoti fanining metodologiyasi, uning maqsadi, diqqat-e’tibori korxonalar ichida uning faoliyatida sodir bo‘layotgan iqtisodiy reallikka qaratiladi.

Madaniyat – ijtimoiy-tarixiy amaliyotda inson tomonidan ijod etilgan yoki yaratilgan (yaratilayotgan) moddiy va ma’naviy boyliklar majmuasi bo‘lib, ularni har xil jihatlarini o‘rganadigan, unga mos fanlar (falsafa, madaniyatshunoslik, estetika, arxitektura va hokazolar) mavjud.

Nemis olimlari aytgan iqtisodiy muammolar, iqtisodiy xatti-harakatlar madaniyat sohasi bilan integratsiyalashganini inkor qilib bo‘lmaydi. Lekin bu hol madaniyat – korxonalar iqtisodiyoti fanining obyekti deb ta’kidlashga ham asos bo‘la olmaydi.

Korxonalar iqtisodiyoti fani sanoat korxonasida mahsulot ishlab chiqarishni texnologik jarayonini yoki teatrdagi pyesaning, kinoteatrdagi filmning jihatlarini o‘rganmaydi, aksincha, u korxonalar faoliyatining iqtisod jihatlarini, ishlab chiqarish hajmi, tannarx daromad, foyda ishchilar soni, ish haqi, xarajatlari va hokazolarni o‘rganadi hamda bular korxonalar iqtisodi fanining predmetidan joy oladi.

Bu xulosalar K.A.Raitskiy bergan ta'rifga ham taalluqli, chunki u bergan ta'rif («...alohida xo'jalik subyektlarida ro'y berayotgan barcha jarayonlar...») bo'yicha korxonada fani obyektiga barcha jarayonlar kiritilayapti.

Korxonada iqtisodiyot – haqiqatan tajribaga asoslangan amaliy fanlar tarkibiga kirib, u har kunlik korxonada faoliyatida ro'y berayotgan iqtisodiyotga oid makoniy va zamoniy dalillarni, hodisalarni va muammolarni o'rganish, tahlil qilish, rejalashtirish va boshqarish masalalarini o'rganadi.

Korxonada iqtisodiyotni o'rganadigan iqtisodiy reallik inson va uning faoliyatiga bog'liq bo'lib, u inson tomonidan vujudga keltiriladi va takomillashtiriladi. Shu sababli iqtisodiy reallik o'z tabiati bo'yicha doimiy o'zgaruvchidir.

Shunday qilib, korxonada iqtisodiy fanining obyektini shunaqa ko'rinishdagi korxonada, korxonada ro'y berayotgan jarayon va madaniyat bilan chegaralanishi yoki o'z chegarasidan chiqib ketmasligi zarur. Mulliflarning fikricha, korxonada iqtisodiyotni fanining obyektini – korxonada faoliyatida ro'y berayotgan iqtisodiy reallikdir.

Bu yerda korxonada mulk shaklidan, tarmoq va sohalaridan, katta kichikligidan qat'i nazar ko'rilmogda. Korxonada iqtisodiy reallikdan tashqari texnik-texnologik, ilmiy-texnik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy va ma'rifiy jarayonlar, hodisalar ham ro'y beradi. Korxonada iqtisodiyotni fani ularni korxonada iqtisodiy faoliyatiga ta'sir qiluvchi omil sifatida o'rganadi.

Lekin ular korxonada iqtisodiyotni fanining to'g'ridan to'g'ri predmetiga kirmaydi. Bu hodisalar va jarayonlar boshqa fanlarni predmetiga kiradi.

Korxonada iqtisodiyotni fanining obyektini – korxonada faoliyatida ro'y berayotgan iqtisodiy reallikdir.

Korxonada iqtisodiyotni fani o'z obyektida ro'y berayotgan real iqtisodiy hodisalarni o'rganib, ularning ahamiyati, holati va kelajagini yoritib, ma'lumot berishni o'rgatishi zarur.

Shu sababli fanning obyektini doirasida, uning predmetini aniqlab olish, fanni o'qitishda, talabalar tomonidan uni o'zlashtirishda chuqur nazariy va amaliy ahamiyat egallaydi.

Mazkur fanning tadqiqotlari obyektini – bu kichik, o'rta va yirik korxonalar bo'lib, ular turli mulk shakliga ega bo'ladi hamda O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida»gi qonuni asosida tashkil qilinadi. Hozirgi kunda iqtisodiy faoliyatning, moddiy

ishlab chiqarishning joriy va istiqbolli rivojlanish strategiyasi hamda mamlakat iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashning asosiy og'irligi aynan korxonalar «yelkasi» ga yuklatilmoqda.

Kichik biznes subyektlari – korxonalar ko'lamini, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag'lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi subyektlar. Respublikamizda sanoat ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik biznes subyektlari hisoblanadi.

Xususiy tadbirkorlik – bu fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyatidir.

Kichik korxonalar – mustaqil xo'jalik faoliyatini olib boruvchi, o'z balansiga ega bo'lgan, soliqlar va boshqa to'lovlarni to'lagandan so'ng qolgan foydasini o'zi taqsimlaydigan korxonalar.

Mikrofirma – kichik biznes korxonasining bir turi. Mamlakatimizda sanoat ishlab chiqarishning tarmoqlarida 20 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 10 kishigacha, savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishigacha ishlovchi korxonalar mikrofirma hisoblanadi.

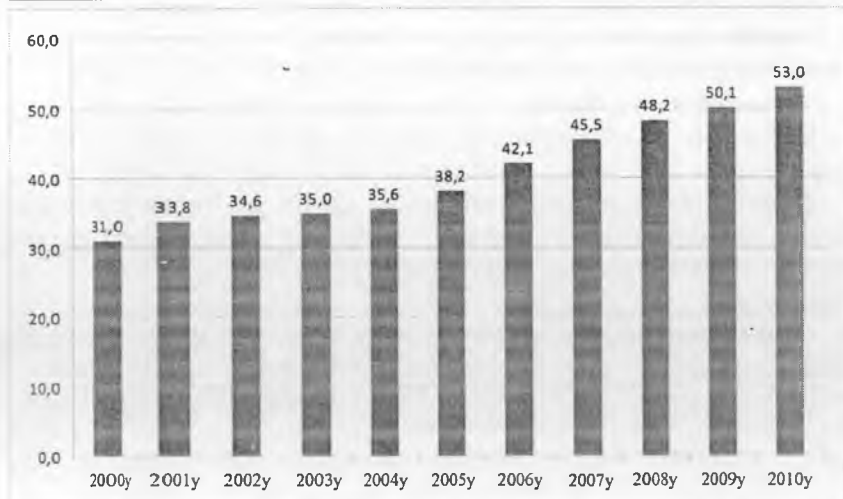
Korxonalar iqtisodiyotning bir bo'g'ini bo'lib, unda eng malakali kadrlar mujassamlangan hamda samarali boshqaruv - menejment qo'llanib, resurslardan oqilona foydalanish va zamonaviy texnika va texnologiyalardan foydalanish masalalari hal qilinadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yuqori sifat ko'rsatkichlarini saqlagan holda xarajatlarni minimallashtirish va daromad (foyda)ni maksimallashtirish deyarli har bir korxonaning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan, mamlakatimizning salohiyati, qudrati va iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadigan navbatdagi muhim ustuvor yo'nalish – bu asosiy yetakchi sohalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, transport va infratuzilma kommunikatsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan strategik ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirish uchun faol investitsiya siyosatini olib borishdan iborat.

I.Karimov (ma'ruzadan)

«Mustaqil taraqqiyotimizning oʻtgan davrida amalga oshirgan ishlarimizni sarhisob qilar ekanmiz, ularni haqqoniy baholash va islohotlar dasturiga maʼlum oʻzgartirishlar kiritish bilan birga, birinchi navbatda ertangi kun talablaridan kelib chiqqan holda, mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiya qilish yoʻlidagi izchil harakatlarimizni kuchaytirishimiz, ularni yangi, yanada yuqori bosqichga koʻtarishimiz darkor»⁸.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YAIM dagi ulushi, foizda

3-rasm. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YAIM dagi ulushi, foizda.

Manba: Davlat Statistika Qoʻmitasining maʼlumotlari asosida tayyorlangan.

Korxonalar xoʻjalik mexanizmi ierarxik tuzilishidan qatʼi nazar, uning elementlari shakl nuqtayi nazardan bir xil koʻrinishda namoyon boʻlib, lekin mazmunan bir-biridan farq qiladi. Bizning maqsadimiz korxonalar xoʻjalik mexanizmi mazmunini va elementlarini yoritib berish

⁸ I. A. Karimov. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qoʻshma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» maʼruzasi // Xalq soʻzi gazetasi, 12.11.2010.

bo'lganligi uchun faqat xo'jalik mexanizmini korxonada faoliyati doirasida ko'rib chiqamiz.

Bizning fikrimizcha, korxonada xo'jalik mexanizmi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

Birinchidan, ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari, korxonada va tadbirkorlikning shakli va turlari, ularni ixtisoslashi, kooperativlashishi, konsentratsiyalanishi va hokazolar.

Ikkinchidan, korxonani boshqarish tarkibi, usul va shakllari. Bu element iqtisodiy munosabatlarni boshqaruv aspektiga tuzilishini, ishlab chiqarishga ta'sir qilish uchun ishlatiladigan ma'muriy va iqtisodiy usullarni o'z ichiga oladi.

Uchinchidan, korxonaning davlat organlari va iqtisodiyot boshqa subyektlari bilan moliyaviy-kredit munosabatlari, xo'jalik aloqalari.

To'rtinchidan, korxonada faoliyatida ishlatiladigan iqtisodiy rag'batlantirish shakllari, usullari, iqtisodiy dastaklar (baho, ish haqi, foydalar kabi).

Beshinchidan, korxonada faoliyatini ishlab chiqarishni tartibga solishni huquqiy shakli va usullari. Yuridik qonunlar, davlat organlarining normativ hujjatlari, ko'rsatmalari, korxonaning nizomi, ustavi va hokazolar.

Oltinchidan, ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi sotsial-psixologik omillar.

.....mohiyat e'tiboriga ko'ra, avvalo, eski ma'muriy-buyruqbozlik, taqsimlash tizimidan bozor munosabatlariga asoslangan boshqaruv tizimiga o'tish bo'yicha biz tanlagan, mashhur besh tamoyilni o'z ichiga olgan o'zbek modeli, davlatimiz va iqtisodiyotimizni bosqichma-bosqich, izchil isloh etish va tadbiriy rivojlantirish strategiyasi uchun tom ma'noda sinov yili bo'ldi, deb aytishga barcha asoslarimiz bor.

I.Karimov (ma'ruzadan)

Yettinchidan, davlatning iqtisodiy siyosati. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida O'zbekiston Respublikasi davlatining iqtisodiy siyosatining asosiy negezinini Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov tomonidan nazariy asoslangan beshta ustuvor yo'nalishlari tashkil qiladi. Ularning asosiy mazmuni quyidagilarda o'z ifodasini topadi.

1. Iqtisodiyotni siyosatdan ustunligi.
2. Davlat bosh islohotchi.
3. Qonun va Konstitutsiyaning ustuvorligi.
4. Kuchli ijtimoiy siyosat yurgizish.
5. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish.

Bu tartib va qoidalar korxonada iqtisodiyotida o'z ifodalarini topadi va korxonaning faoliyatini yo'naltiradi.

Sakkizinchidan, raqobat, jur'at, xavfsizlik, tijorat sirlarining shakli va usullari.

Korxonaning xo'jalik mexanizmi murakkab va ko'p qirrali tushunchadir. Xo'jalik mexanizmini o'rganish orqali korxonada faoliyatida ro'y berayotgan iqtisodiy hodisalar va jarayonlarga baho berish, ularni rejalashtirish yo'llarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz,

Yuqoridagilardan kelib chiqib korxonada iqtisodiyoti fanining predmetiga ta'rif berish mumkin.

Korxonada iqtisodiyoti **fanining predmeti** – korxonada ro'y berayotgan iqtisodiy reallikni shakllantiradigan, tartibga soladigan tashkiliy, iqtisodiy shakl va usullar yig'indisi, ya'ni korxonaning xo'jalik mexanizmidir.

Korxonada iqtisodiyoti fanining predmeti – korxonaning xo'jalik mexanizmidir.

Fanning **predmeti** bozor munosabatlari sharoitlarida korxonalar faoliyatining nazariy va amaliy asoslarini, korxonalar faoliyatida iqtisodiy qonuniyatlarning namoyon bo'lishini, shuningdek, ularning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati samaradorligini resurslardan oqilona foydalanish, ratsional boshqaruv, investitsion va tadbirkorlik faolligi asosida oshirish yo'llarini aniqlash bilan ifodalanadi.

Fanning predmetini tashkil qiluvchi eng asosiy muammo va masalalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

* bozor munosabatlarida korxonaning roli, o'rni va xatti-harakatlari hamda davlat idoralari bilan o'zaro aloqalari;

* korxonaning tashkiliy strukturasi va boshqaruv mexanizmi;

* ishlab chiqarishni rejalashtirish va prognozlashtirish;

* korxonaning innovatsion va investitsion faoliyati;

* resurs korxonaning salohiyati va resurslardan foydalanish;

* ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini baholash va tahlil qilish;

* korxonaning tijorat sirlari va iqtisodiy xavfsizligi.

Bizning yaqin istiqboldagi eng muhim vazifamiz boshlagan ishlarimizni izchil davom ettirish – iste'mol talabini kengaytirish maqsadida sotsial sohani rivojlantirish, mehnatga haq to'lashni yanada oshirish, xizmat ko'rsatish sektorini, infratuzilma obyektlarini rivojlantirishga, transport va kommunikatsiya loyihalari amalga oshirilishiga alohida e'tibor berishdir.

I.Karimov (ma'ruzadan)

Korxonada iqtisodiyoti kursini o'rganish predmeti – korxonaning tijorat tashkiloti sifatidagi mohiyati asosiy ishlab chiqarish fondlari, aylanma mablag'lari, ishchi kuchi, investitsiyalarning o'zaro bog'lanishi, o'zaro harakati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llarini o'rganadi.

Yuqoridagi va boshqa savollar o'zgaruvchanlik dinamika asosida o'rganilib, zamonaviy korxonalarni boshqarishning turli shakl va usullari vujudga kelishi va yo'qolib ketishining tarixiy sabablari aniqlanadi. Bunday muayyan tarixiy yondashuv ushbu fanni o'rganishning muhim metodologik holatlaridan biri hisoblanadi.

Fanning maqsadi ta'lim olayotganlarga amaliy iqtisodiy bilimlarni, shuningdek, mustaqil fikrlash hamda olingan axborotlar va mustaqil o'rganish yordamida korxonada iqtisodiyoti muammolari(masalalari) bo'yicha qaror qabul qilish ko'nikmalarini singdirishdadir. Yanayam aniqroq aytadigan bo'lsak, gap bo'lajak mutaxassislarni ishlab chiqarishni tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish vazifalarini malakali tarzda hal qilish, korxonaning xarajat va daromadlari qanday yuzaga kelishi hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud bo'lgan yo'llarni topish haqida bormoqda.

«Ana shu maqsadlarga erishish uchun «2011–2015-yillarda O'zbekiston sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi dastur tasdiqlandi. Ushbu dastur sanoat sohasida umumiy qiymati qariyb 50 milliard dollarni tashkil etadigan 500 dan ortiq yirik investitsiya loyihasini amalga oshirishni ko'zda tutadi.»⁹

Korxonada faoliyatida shakllanadigan iqtisodiy reallik (hodisalar; jarayonlar) qanday vositalar orqali vujudga keladi?

Birinchi vosita bu inson omili, uning mehnati.

Ikkinchidan mehnat vositalari, ya'ni kapital.

Uchinchi – tabiiy resurslar, yer.

To'rtinchi omil – tadbirkorlik.

Keltirilgan to'rt omil orqali jamiyatda inson ehtiyojini qondirajak uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy boyliklar yaratiladi. Bu omillar korxonada birlashtirilib, tovar va xizmat ishlab chiqarilishiga yo'naltiriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, korxonada iqtisodiyoti fanining asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

⁹ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

– iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni, o‘lchov birliklari, ko‘rsatkichlari va kriteriyalarini aniqlash usullarini o‘rganish;

– korxonada xo‘jalik mexanizmining holatini o‘rganish, baholash, kelajakka bashorat qilish;

– bo‘lajak iqtisodchilarni korxonada faoliyatini tahlil qilish, rejalashtirish, kelajagini bashorat qilish usullari bilan qurollantirish;

– xo‘jalik yuritishni yangi shakl va usullarini aniqlash;

– barcha turdosh korxonalarining rivojlanish tendensiyalari va qonuniyatlarini aniqlash, takliflar berish;

– korxonada birlashtirilgan omillardan (yer, kapital, mehnat, tadbirkorlik) samarali foydalanish yo‘llarini belgilash. Chunki bu omillar jamiyat, tarmoq va sohalar bo‘yicha, ayniqsa, alohida korxonalar bo‘yicha olinganda, makon va zamon birligida, chegaralangan ekanligini hech kim inkor qilmaydi.

Korxonada iqtisodiyoti fanining usullari.

Har qanday ilmiy fan o‘rganadigan predmetidan kelib chiqib o‘z usullarning (metodlarini) yaratgan. Metod grek tilidan «metod» so‘zidan olinib, «biron narsaga yo‘l topish» degan ma‘noni bildiradi.

Fan usuli (metodi) deganda tabiat va jamiyatda sodir bo‘layotgan hodisalar va jarayonlarni bilish, o‘rganish va tadqiq qilish uchun fanda qo‘llaniladigan usullar va uslublar majmuasi tushuniladi.

Usul falsafiy ma‘noda qaralsa, ilmiy fan o‘rganadigan predmetni inson fikrida nusxalanishi yoki shakllanishini bildirib, ularni o‘rganish quroli sifatida qaraladi.

Ongli ravishda, ilmiy asoslangan fan usullarini qo‘llash, har bir fan uchun yangiliklar yaratish uchun asos bo‘lib hisoblanadi.

Barcha iqtisodiy fanlarning usullarini falsafiy asosi va umumiy bilish quroli sifatida dialektika usuli ishlatadi. Shu bilan birga bilish jarayonining rivojlanish asosida ilmiy fikr yuritishning umumiy usullari ham topilgan. Ular qatoriga induksiya, deduksiya, analiz va sintez kabilar kiradi.

Keltirilgan usullarni qisqacha mazmunini yoritib o‘tamiz.

Aslida, tarixda dialektika dialog va tortishuv mahorati, ya‘ni savol-javob orqali tortishuv o‘tkazish qobiliyati hamda narsalar, tushunchalarni shakllar va turlarga ta‘riflash mahorati deb tushunilgan.

Dialektika grekcha so‘zidan kelib chiqib tabiat, jamiyat va tafakkurning umumiy qonunlarini o‘rganish usuli sifatida vujudga kelgan.

Qadimiy falsafa tabiatda va jamiyatda butun borliq o'zgaruvchanligini asoslagan va hodisalar jarayonlarni bir holatdan ikkinchi qarama-qarshi holatga o'tishini isbotlagan. Aristotel dialektikani ehtimoli fikrlarni isbotlash to'g'risidagi fan deb qaragan.

Butun borliq, mavjudotni har biri ham bor ham yo'q; o'z-o'ziga teng va teng emas; o'ziga o'xshaydi va o'zidan qarama-qarshi holatga o'tadi. Shuning uchun ham borliq to'la qarama-qarshilikdan iborat, yagona va ko'p, mangu va o'tuvchan; o'zgarmas va o'zgaruvchan; tinch holatda va harakatda. Bunday jarayonlarni o'rganish usuli sifatida dialektika vujudga kelgan.

Shunday qilib, falsafaning tabiat, jamiyat va tafakkurni o'rganish usuliga dialektika deb tushuniladi.

Iqtisodiy reallik ham butun jamiyatdagi borliqni bir qismidir, shuning uchun iqtisodiy reallikda sodir bo'layotgan hodisalar va jarayonlarni o'rganishda barcha iqtisodiy fanlar, shu jumladan, korxonalar iqtisodiyoti dialektika usulidan keng foydalanadi.

Induksiya lotincha «dialektike» so'zidan olingan bo'lib xabar olish mazmunini bildiradi, U fikr yuritganning bir tipi va tadqiq qilish usulidir. Umumari, induksiya tadqiqot qilishda, xulosalarni asoslashda xususiylikdan, ayrim voqelikdan umumiylikka o'tish usulidir. Iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda umumiy nazariy bilimga ega bo'lish uchun uning alohida tomonlari, empirik asoslari o'rganilib xulosa qilinadi.

Deduksiya lotincha «deduktio» so'zidan olinib, so'zma-so'z «chiqarish» ma'nosini bildiradi. Deduksiya ham induksiya kabi fikr yuritishni bir tipi va tadqiq qilish usuli bo'lib, induksiya usulini teskarisini ishlatadi. Deduksiya usuli ishlatilganda umumiylikdan xususiylikka qarab fikr yuritiladi va tadqiqot olib boriladi.

Induksiya va deduksiya logik fikr yuritishga asoslangan. Iqtisodiy tadqiqotlar o'tkazishida ayrim belgilarni tahlil qilib, uning asosida umumiy jarayonga baho berish yoki uning teskari hollari yuz berishga ko'p to'qnashamiz.

Analiz va sintez grekcha «analysis» va «synthesis» so'zlaridan olingan bo'lib, analiz – bo'lish ajratish va sintez – muvofiqlik, munosiblik ma'nosini bildiradi. Analiz va sintez tadqiqot usuli bo'lib, umumiy mazmunni yaxlitlikni alohida tarkibiy bo'limlarga (xususiylikka) ajratish va yaxlitlikni alohida tarkibiy bo'limlardan yaratish jarayoniga tushuniladi. Bular ham tadqiqotni logik uslublaridandir. Iqtisodiy amaliyotda bu usullardan keng foydalaniladi.

Bunga asos bo'lib «Iqtisodiy tahlil nazariyasi», «Xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlili» degan fanlarning mavjudligi hisoblanadi.

Korxonada iqtisodiyoti ilmiy fan sifatida yuqorida keltirilgan falsafaning usullaridan va boshqa fanlarda ishlatiladigan ko'p arsinalli usul va uslublarni o'z predmetini o'rganishda ishlatadi. Tabiiy yo'nalishi bo'yicha bu usul va uslublar iqtisodiy jarayon va hodisalarni tahlil qilish, ilmiy tadqiqot o'tkazish, prognozlash, rejalashtirish qurollari sifatida ishlatiladi. Bir qator alomatlari bo'yicha bu usullar son va sifat tahlili, solishtirish, kuzatish, tajriba o'tkazish, sistemali tahlil, modellashtirish, ekstrapolatsiya, interpolatsiya kabilarga bo'linadi. Bular bilan bir qatorda statistik, matematik bashorat (gipoteza) usullari keng ishlatiladi.

Iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni boshqaruv tizimiga, ularni o'rganish, tadqiqot qilish uchun iqtisodiy axborotlar majmuasi ishlatiladi, Ular fan obyektining xo'jalik faoliyati to'g'risida tasavvur beradi. Umuman, axborotlarsiz qandaydir qaror qabul qilish qiyin.

Axborot qabul qiluvchiga uch xil tushunish filtri orqali yetkaziladi, ya'ni qabul qilish,

tushunish va baholash. Shu nuqtayi nazardan axborot, qaror qabul qilish yoki biron bir vazifani bajarish uchun foydali bo'lgan, qabul qilingan, tushunilgan va baholangan yangi bilimlar qatoriga kiradi.

Axborotlar doirasi juda kengdir va uning har xil turlari mavjud: tabiat, tarix, ijtimoiy hayot, siyosat to'g'risida, texnikaviy, iqtisodiy va hokazolar.

Iqtisodiy axborotlarga tushuncha berib o'tamiz.

Qisqacha qilib aytganda, iqtisodiy axborotlarda iqtisodiy jarayon va hodisalarning son va sifat tomonlari o'z ifodasini topadi. Iqtisodiy axborotlarga keng ma'noda qaralsa, quyidagilardan tarkib topadi:

- boshqaruvchi va boshqariluvchi obyektlar o'rtasida aloqa vositasi sifatida ishlatiladi;
- barcha aloqador obyektlar, subyektlar orasida bir-biriga yuboriladigan xabarnoma sifatida ko'rinadi;
- boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur bo'lgan hodisalar, jarayonlar, munosabatlar va narsalarning xususiyati to'g'risidagi yangi bilimlar majmuasi sifatida namoyon bo'ladi;

Bu o'rinda ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish va mamlakatimizdagi xomashyo va resurslarga boy mavjud manbalardan oqilona foydalanish asosida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan yuksak texnologik mahsulotlarni ishlab chiqarishni ta'minlaydigan istiqbolli iqtisodiyot tarmoqlari haqida so'z bormoqda

I.Karimov (ma'ruzadan)

Mamlakatimizni rivojlantirish, yangilash va modernizatsiya qilish bo'yicha tanlagan strategiyamizni va inqirozga qarshi qabul qilgan dasturimizni amalga oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi sanoqli davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash, aholimizning moddiy farovonligini yuksaltirishga erishgani barchamizga katta mamnuniyat va iftixor bag'ishlaydi, albatta.

I. Karimov (ma'ruzadan)

– hodisalar va jarayonlarni o'ziga xos xususiyatlaridan darak beruvchi xabarnoma sifatida tasavvur qilinadi;

– iqtisodiy usul va uslublarni ishga solish, fan predmetini o'rganish va tadqiq qilish hamda xulosalarini namoyon qilish uchun dastak bo'lib xizmat qiladi.

«Faqat keyingi 10 yilning o'zida bosma ommaviy axborot

vositalarining soni 1,5 barobar, elektron ommaviy axborot vositalarining soni esa 7 barobar ko'payib, bugungi kunda ularning umumiy soni qariyb 1200 taga yetdi. Mavjud barcha telekanallarning qariyb 53 foizi, radiokanallarning esa 85 foizi nodavlat ommaviy axborot vositalari hisoblanadi. Ommaviy axborot vositalari O'zbekistonda yashaydigan millat va elatlarning 7 ta tilida faoliyat olib boradi, shuningdek, bosma materiallar va teleko'rsatuvlar ingliz tilida ham tarqatilmoqda».¹⁰

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy ma'lumotlar iqtisodiyotda ahamiyati katta bo'lib, ishlatilish doirasi ham keng.

Aniq qilib ta'rif berilsa, iqtisodiy axborotlarda jamiyatda sodir bo'layotgan barcha iqtisodiy ishlarning son va sifat jihatlari (hajmi, mazmuni) o'z ifodasini topadi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiyot – bu odamlar jamiyati, muayyan, cheklangan resurslardan foydalanib, kerakli mahsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqish, odamlar guruhlarini o'rtasida taqsimotiga aytiladi.

«**Korxonalar iqtisodiyoti**» – iqtisodiy fanlarning tarkibiy qismi bo'lib, bozor strukturalari faoliyatining amaliy shakllari va nazariy asoslari hamda iqtisodiy faoliyat subyektlarining o'zaro aloqalari mexanizmini o'rganishga qaratilgan.

Korxonalar iqtisodiyoti – har qanday yuqorida keltirilgan vazifalarning ayrim korxonalar chegarasida hal etilishi haqidagi fan.

¹⁰ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» fan sifatida zamonaviy mutaxassisga oʻz sohasining bilimdoni boʻlishga, ishlab chiqarishdagi ahvolning oʻzgarishiga tez moslashishi, qatʼiy belgilangan maqsadga ega boʻlishi va eng asosiysi, zamonaviy korxonalarining xoʻjalik mexanizmini bilishiga koʻmaklashadi.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» fan sifatida tashkilotchilik malakasidan tashqari tadbirkorlik ruhini, bozor va raqobatchilik qonunlari haqidagi bilimlarni singdiradi hamda korxonalar hayotida eng samarali qarorlar qabul qilinishiga xizmat qiladi.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» kichik, oʻrta va yirik korxonalar oʻrtasidagi farqlarni, kichik va oʻrta korxonalarining yirik korxonalariga nisbatan moslashuvchanligi va raqobatbardoshligini hamda ularning bozor talablariga tezroq javob berishlarini koʻrsatadi.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» muayyan iqtisodiy fan sifatida korxonalarini alohida, atrofda voqelikdan ajratgan holda emas, balki jamiyat hayotidagi barcha iqtisodiy hodisa va jarayonlar ishtirokida butun iqtisodiy tizimda oʻrganadi. Shu sababli mazkur fanning muhim belgisi sifatida korxonalarining raqobatga asoslangan bozor munosabatlari sharoitlaridagi faoliyati hamda boʻljak mutaxassislarga bozor va raqobat qonunlarini oʻrgatishini koʻrsatish mumkin.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» maqsadli vazifa sifatida xoʻjalik yurituvchi subyektlarning taʼlim darajasini oshirishni koʻzda tutib, muayyan korxonalarda yuzaga kelayotgan ahvol uchun javobgarlikni oʻz zimmasiga olmaydi. Mazkur oʻquv kursi korxonalar hayotida roʻy berishi mumkin boʻlgan iqtisodiy hodisa va jarayonlarni umumlashtiradi va ochib beradi.

Korxonalar – iqtisodiyotning asosiy boʻgʻini. Bozor munosabatlari sharoitlarida iqtisodiy faoliyatning asosiy ogʻirligi turli xil mahsulot ishlab chiqaruvchi, xizmat koʻrsatuvchi hamda malakali kadrlar mujassamlanib, resurslarning turli xillaridan foydalaniluvchi korxonalar zimmasiga yuklatilgan.

Korxonalar iqtisodiyoti kursini oʻrganish predmeti – korxonaning tijorat tashkiloti sifatidagi mohiyati asosiy ishlab chiqarish fondlari, aylanma mablagʻlari, ishchi kuchi, investitsiyalarning oʻzaro bogʻlanishi, oʻzaro harakati va ulardan foydalanishni yaxshilash yoʻllarini oʻrganadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyoti ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan avvalgi iqtisodiyotdan nimasi bilan farqlanadi?
2. Iqtisodiy fanlar va aynan «Korxonalar iqtisodiyoti» fani jamiyat kadrlarining shakllanishida qanday rol o'ynaydi?
3. Ishlab chiqarish (sanoat) korxonasi bozorning xo'jalik yurituvchi boshqa subyektlaridan qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar faoliyatining maqsadi nimada?
5. Korxonaning bozor va ishlab chiqarish aloqalarini ochib bering.
6. Raqobatchilik korxonalar faoliyatiga qay tarzda ta'sir o'tkazadi?
7. Zamonaviy korxonalarining faoliyati qaysi qonun hujjatlariga asoslangan? Korxonalar faoliyatiga bevosita ta'sir qiluvchi muayyan qonunlarni sanab o'ting.
8. «Korxonalar iqtisodiyoti» fani «Mikroiqtisodiyot» va «Makroiqtisodiyot» fanlaridan nimasi bilan farqlanadi?
9. Iqtisodiy siyosat, iqtisodiy muhit va iqtisodiy fanlarning o'zaro aloqalarini ko'rsatib bering.
10. Korxonaning iqtisodiy faoliyati bilan shug'ullanuvchi zamonaviy mutaxassis qanday xislatlarga ega bo'lishi lozim?

II bob. KORXONA – MUSTAQIL XO‘JALIK YURITUVCHI BOZOR SUBYEKTI

2.1. Korxonalar – bozor iqtisodiyotining xo‘jalik subyekti, milliy iqtisodiyot rivojlanishida korxonaning o‘rni va roli

2.2. Davlat korxonalarini isloh qilish. O‘zbekiston Respublikasidagi xususiylashtirish modeli

2.3. Korxonaning belgilari va tasnifi

2.4. Korxonalar faoliyatini iste‘molchilar talabiga yo‘naltirish. Mahsulotlarni standartlash metrologiya va sertifikatlash

Tayanch iboralar: Korxonalar, nizom, nizom jamg‘armasi, ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi, ishlab chiqarish va texnika munosabatlarida korxonalar, ijtimoiy munosabatlarda korxonalar, tashkiliy-huquqiy munosabatlar va moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda korxonalar, korxonalar funksiyalari, mikrofirmalar, kichik korxonalar, xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish, kommandit o‘rtoqligi, mas‘uliyati cheklangan jamiyat, konsern, konsortsiyalar, xo‘jalik assotsiatsiyasi, korporatsiyalar, sindikat, trestlar, xoldinglar, standartlash, metrologiya, sertifikatlash.

2.1. Korxonalar – bozor iqtisodiyotining xo‘jalik subyekti, milliy iqtisodiyot rivojlanishida korxonaning o‘rni va roli

Bugungi kunda mustaqillikka erishgan milliy iqtisodiyotimizda miqdor va sifat jihatdan o‘zgarishlar ro‘y berayotgan sharoitda, mamlakatimiz iqtisodiyoti jamiyatni demokratiyalashtirish, iqtisodiyot salohiyatlarini mustahkamlash va mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga kiritishga yo‘naltirilgan, bozor munosabatlariga o‘tishning mamlakatimiz uchun maxsus ishlab chiqilgan modeli asosida rivojlanib bormoqda. Bu model O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan iqtisodiyotni islohot qilishning beshta muhim tamoyiliga asoslangan hamda xo‘jalik faoliyati yurituvchi subyektlarning erkinligi, xususiy mulkchilik va tadbirkorlikni himoya qiluvchi zaruriy qonun hujjatlari bilan belgilab berilgan.

«O‘zbekiston 1991-yili o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritganidan so‘ng umrini o‘tab bo‘lgan mustabid, ma‘muriy-buyruqbozlik, rejali-taqsimot tizimidan voz kechib, «o‘zbek modeli» deb nom olgan o‘z taraqqiyot yo‘lini tanlab oldi»¹¹.

Iqtisodiyotning rivojlanishi uchun talab qilinuvchi ushbu vazifalarning amalga oshirilishida korxonalariga katta rol ajratilib, ular iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish bo‘g‘ini bo‘lish bilan birga mahsulot ishlab chiqarish, aholiga xizmat ko‘rsatish tufayli iste‘molchilarning talablarini ham qondiradilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ma‘muriy-buyruqbozlik xo‘jaligidan farqli o‘laroq iqtisodiy faoliyat markazi barcha iqtisodiyotning asosiy bo‘g‘ini bo‘lmish – korxonalar tomoniga siljib o‘tadi.

Korxonalar – ijtimoiy ishlab chiqarishning bosh bo‘g‘ini bo‘lib, unda ilmiy iqtisodiyotning asosiy iqtisodiy masalalari hal etiladi.

Mahsulotlar yaratish va xizmatlar ko‘rsatish muayyan texnologik jarayonlar, mehnat qurollari materiallari, odamlarning bilimi va ko‘nikmalari ijtimoiy mehnat taqsimoti va kooperatsiyalashga asoslangan holda mustaqil amalga oshiriladigan tizimga aytiladi.

Korxonalar ish o‘rinlarini beradi, ish haqi to‘laydi, soliqlar to‘lash yo‘li bilan davlat va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishda qatnashadi.

Aynan korxonada mahsulot ishlab chiqarish jarayonlari va ishchini ishlab chiqarish vositalari bilan o‘zaro aloqasi amalga oshiriladi.

Korxonalar o‘z faoliyatini o‘zi boshqaradi, ishlab chiqarilgan mahsulotni olingan sof foydani soliq va boshqa to‘lovlarni to‘lagandan so‘ng qolgan qismini tasarruf etadi.

Korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi va assortimenti, xilma-xilligi, xomashyo yetkazib beruvchilar va xaridorlar baholarni shakllantirish, resurslardan tejamli foydalanish, kadrlarni

.....mohiyat e‘tiboriga ko‘ra, avvalo, eski ma‘muriy-buyruqbozlik, taqsimlash tizimidan bozor munosabatlariga asoslangan boshqaruv tizimiga o‘tish bo‘yicha biz tanlagan, mashhur besh tamoyilni o‘z ichiga olgan o‘zbek modeli, davlatimiz va iqtisodiyotimizni bosqichma-bosqich, izchil isloh etish va tadrijiy rivojlantirish strategiyasi uchun tom ma‘noda sinov yili bo‘ldi, deb aytishga barcha asoslarimiz bor.

I.Karimov (ma‘ruzadan)

¹¹ I. A. Karimov. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo‘shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma‘ruzasi // Xalq so‘zi gazetasi, 12.11.2010.

qo'llash, yuqori unumli texnika va texnologiyadan foydalanish masalalari hal etiladi.

Korxonalar faoliyatining samaradorligi ishlab chiqarishni quyidagicha tashkil etish shakllariga ega:

Konsentratsiyalash, bir joyga jamlash;

Ixtisoslashtirish;

Kooperatsiyalash.

Ishlab chiqarishni murakkablashtirish kabi usullardan foydalanishga bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan, **korxonalar** bu $\square$ *huquqiy shaxs maqomiga ega, mustaqil ravishda xo'jalik faoliyati yurituvchi subyekt bo'lib, o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkidan foydalanish asosida iste'molchilar (xaridorlar) talabini qondirish va daromad (foyda) olish maqsadida mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqaradi va sotadi yoki ayirboshlaydi.*

Korxonalar – ijtimoiy talablarni qondiruvchi va sof foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi mustaqil xo'jalik yurituvchi iqtisodiyot subyektidir.

Korxonalar insoniyat ehtiyojlarini qondirish uchun vujudga kelgan jamiyatning birlamchi va asosiy bo'g'inidir.

Korxonalarining mohiyati ham yuqoridagilardan kelib chiqadi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish ishlatiladigan resurslarni turlari, ishlab chiqariladigan mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar jihatlariga qarab tarmoqlarga bo'linadi. Masalan: og'ir sanoat, yengil sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, aloqa, savdo, har xil xizmat ko'rsatish tarmoqlari kabilar. Tarmoqlar esa korxonalar va ularni birlashmalarini o'z ichiga oladi.

Taqqoslash uchun qayd etish mumkinki, 2009-yilda sanoat ishlab chiqarishi hajmi oldingi yilga nisbatan Qozog'iston Respublikasida atigi 1,7 foizga o'sgan bo'lsa, Rossiya Federatsiyasida 10,8 foizga, Ukrainada 21,9 foizga qisqardi.

«2013-yilda iqtisodiyot sohasidagi soliq yoki 21,5 foizdan 20,5 foizga, jismoniy shaxslar uchun daromad solig'ining eng kam stavkasi 9 foizdan 8 foizga tushirilganiga qaramasdan, davlat budjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,3 foiz profitsit bilan bajarildi».¹²

Tarmoqlar va sohalarni 4 xil katta guruhlariga bo'lish mumkin.

¹² I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarini safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

Birinchisi – o‘z ichiga tabiiy boyliklarni, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini, daryolar, dengizlar, okeanlar, o‘rmon resurslarini ishlab chiqaruvchi va qayta ishlab chiqarish sanoatlariga yetkazuvchi tarmoqlar.

Ikkinchisi – tabiiy boyliklarni, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini daryolar, dengizlar, okeanlar, o‘rmon resurslarini qayta ishlab chiqaruvchi tarmoqlar.

Uchinchisi – birinchi va ikkinchi guruhdagi tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi tarmoklar (transport, aloqa, kommunal xo‘jalik, savdo-sotiq, tijorat, ta‘minot kabilar).

Ijtimoiy ishlab chiqarish iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalarini majmuasi mazmunida ishlatilmoqda.

To‘rtinchisi – boshqaruv, yurispridensiya, sog‘liqni saqlash, ta‘lim va boshqa aholiga xizmat ko‘rsatuvchi sohalaridan iboratdir.

Milliy iqtisodiyot tarmoqlar va sohalar majmuasidan iborat bo‘lib, ular hududlarda tarixan shakllanib, bir-biri bilan maqsad va vazifalari, xo‘jalik aloqalari orqali tig‘iz bog‘liq, umumiy qonun-qoidaga bo‘ysunuvchi yagona tizimdir. Shu sababli, uni iqtisodiyot nazariyasida ijtimoiy ishlab chiqarish sifatida qaraladi.

Milliy iqtisodiyot asosini korxonalar tashkil qiladi. Barcha inson uchun zarur bo‘lgan moddiy, ijtimoiy, ma‘naviy borliqlar korxonalarda yaratiladi. Korxonalar, tarmoqlar va sohalar tarkibi, mazmuni, masshtabi, rivojlanish darajasini belgilaydi. Ulardan tarmoq va hududiy birlashmalar tashkil topadi, shahar, tuman, viloyatlar tuziladi.

Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar – mamlakat yaxlit iqtisodiyoti darajasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarni o‘lchash va baholash imkoniyatini beruvchi ko‘rsatkichlar. Masalan, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, iqtisodiy o‘sish, ishsizlik, inflatsiya darajasi va boshqalar.

Yalpi ichki mahsulot – mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor qiymati.

«Qariyb **yigirma yillik** mustaqil taraqqiyotimiz mobaynida O‘zbekistonda **yalpi ichki mahsulotning o‘sishi** 3,5 barobarni, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 2,5 barobarni, aholining real daromadlari 3,8 barobarni tashkil etgan e‘tiborga sazovordir.»¹³

¹³ I. A. Karimov O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo‘shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma‘ruzasi // Xalq so‘zi gazetasi, 12.11.2010.

Xususan, yil yakuniga ko'ra, O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 8,1 foizni tashkil etdi. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish 9,0 foizga ko'paydi, qishloq xo'jaligidagi o'sish 5,7 foizni tashkil etdi, chakana savdo aylanmasi 16,6 foiz, aholiga pullik xizmat ko'rsatish 12,9 foizga oshdi (1-jadval).

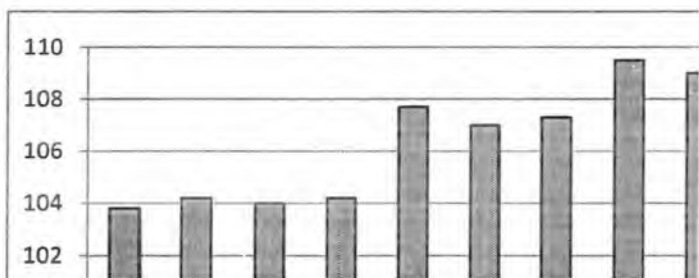
O'zbekistonda 2010-yilda erishilgan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar (o'tgan yilga nisbatan)

1-jadval

Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar	2009-yil	2010-yil	2013-yil
Yalpi ichki mahsulotning o'sishi	8,1	8,5	8,0
Sanoat mahsulotning o'sishi	9,0	8,3	8,8
Xizmat ko'rsatish hajmi	13,9	13,2	13,5
Savdo sohasi	16,6	14,7	14,8
Davlat budjeti profitsiti (YAIMga nisbatan)	+0,2	+0,3	+0,3
Inflatsiya darajasi	7,4	7,3	6,8
Iqtisodiyot bo'yicha o'rtacha ish haqining oshishi	40,0	32,0	20,8
Aholi jon boshiga real daromadlarning o'sishi	26,5	23,5	16,0

Manba: Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, yalpi ichki mahsulotning qo'shimcha o'sish sur'ati oldingi yillarga qaraganda kamroq bo'lsada, yuqori darajada bo'lgan. Ayniqsa, 2009-yilda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlari ta'sirida MDH mamlakatlari bo'yicha iqtisodiy o'sish emas, balki aksincha, o'rtacha 6,7 foiz hajmidagi iqtisodiy pasayish kuzatilganini e'tiborda tutilsa, iqtisodiyotimizning bunday sharoitdagi o'sishining naqadar ahamiyatli ekanini tushunish mumkin. Ayni paytda, keyingi yillar davomida yalpi ichki mahsulotning mutlaq qiymatlardagi o'sishi barqaror ravishda yuksalib kelmoqda (1-rasm).

1-rasm. O‘zbekistonda yalpi ichki mahsulotning yillar davomida o‘shish dinamikasi, foizda.

Manba: Iqtisodiyot vazirligi ma’lumotlari asosida tayyorlangan.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, o‘tgan yili yuzaga kelgan murakkab iqlim sharoitiga qaramay, mamlakatimizda ilk bor 7,3 million tonnadan ortiq don, shu jumladan, 6 million 600 ming tonna bug‘doy yetishtirildi, 3,4 million tonna paxta xomashyosi tayyorlandi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining kengayishi iqtisodiyotning boshqa soha va tarmoqlari ishlab chiqarish hajmidagi salmog‘ining oshishi orqali ham namoyon bo‘ldi. Xususan, mazkur sohaning sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi 2008-yildagi 13,9 foizdan 2009-yilda 16,9 foizga, qishloq xo‘jaligida tegishli ravishda 97,8 foizdan 97,9 foizga, asosiy kapitalga investitsiyalar hajmida – 23,1 foizdan 23,7 foizga, pullik xizmat ko‘rsatish hajmida – 48,5 foizdan 48,7 foizga, eksport hajmida – 12,4 foizdan 14,6 foizga qadar oshdi (2-jadval).

O‘zbekistonda kichik biznesning iqtisodiyot asosiy tarmoqlarida ishlab chiqarilgan mahsulot (ish,xizmat)lar hajmidagi ulushi, foizda

2-jadval

Ko‘rsatkichlar	2009-y	2010-y	2013-y
Sanoat	16,9	19,6	24,8
Qishloq xo‘jaligi	97,9	97,9	98,1
Qurilish	41,6	52,3	71,9
Savdo	46,5	50,5	
Pullik xizmat	48,7	47,7	46,3
Eksport	14,6	13,6	18,0
Import	42,5	36,6	40,6

Manba: Iqtisodiyot vazirligi ma’lumotlari asosida tayyorlangan.

Korxonalarining faoliyati milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlariga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Korxonalar qanchalik yaxshi, samarali va rentabelli ishlasa, butun iqtisodiyotning, jumladan, ularning o'zlarining ham ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti korxonalar faoliyatini erkinlashtiradi, ularning mustaqilligini mustahkamlaydi hamda ishlab chiqarishni tashkil etish va rentabellikning yuqori ko'rsatkichlariga erishishga keng imkoniyatlar yaratadi, deb hisoblanadi. Balki haqiqatan ham shundaydir. Biroq korxonalar, ayniqsa, davlatga tegishli bo'lgan korxonalar qanday ishlashi, uning jamiyatga keltiruvchi foydasi, rentabellik darajasi, xodimlarning bandligi qanday bo'lishi faqat korxonalarinigina emas, davlatning ham ko'z oldida bo'lishi zarur.

Xuddi shuning uchun ham davlat korxonalariga katta imkoniyatlar yaratib berish bilan birga ularni belgilangan tartibda nazorat qilib ham boradi. Davlat korxonalar «taqdiriga», ularning ishlab chiqarish faoliyati yakuniy natijalariga befarq qarab tura olmaydi. Bankrotga uchragan korxonalar, zarar keltiruvchi ishlab chiqarish, iqtisodiy nochorlik □ bularning barchasi korxonalar jamoasi uchun ham, davlat uchun ham og'ir yuk hisoblanadi.

Aksariyat adabiyotlarda korxonaning maqsadi to'g'risida so'z yuritilganda, bu masalaga bir tomonlama qarashlarni kuzatamiz. Ya'ni korxonaning maqsadi o'z faoliyatidan foyda (daromad) olish deb ta'kidlanadi. Masalan: A.A.Sergeev - «Korxonalar – foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat qilish uchun barpo etilgan mustaqil faoliyat yurituvchi subyekt, - deb ta'riflaydi va shakllari ko'pligiga qaramay korxonalar foyda olish maqsadi orqali bir xil tus oladi, - deb ta'kidlaydi. Aslida korxonalar o'z mahsulotlariga bo'lgan talabini qanchalik to'la qondirsa, uning samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi. Shu borada Amerika avtomobil qurilishini hamda «Amaliyot falsafasi»ni yaratgan «fordizm» nazariyasi asoschisi Genri Ford aytganlarini keltirish o'rinli deb hisoblaymiz. G.Ford o'zining tadbirkorlik faoliyatini jamiyatga xizmat qilishda, deb tushungan va «Faqat foyda olish uchun qilinadigan ish – eng yuqori darajadagi xavf-xatarli faoliyatdir.

Korxonaning maqsadi foyda olish yoki chayqovchilik emas, aksincha iste'mol uchun ishlab chiqarishdir. Bordini xalq ishlab chiqaruvchi, unga xizmat qilinmayotganligini sezib qolsa, uning kelajagi uzoqqa bormaydi deb ta'kidlagan.

Taniqli tadbirkor «Bin» firmasi boshlig'i L.P.Bkn firmaning memorandumida, hamma ishchi va xizmatchilari bajarishi shart bo'lgan, quyidagi tezisni yozdirib, unga rioya qilishni qattiq nazorat qilgan: «Iste'molchi – bizning nigohimiz: Biz iste'molchiga bog'liqmi, iste'molchi bizga emas. Hech kim, hech qachon o'z iste'molchisi bilan tortishib, hech narsa yutmagan. Iste'molchi – bu bizga o'z talabini keltiruvchilar. Bizni ishimiz ularning talabini o'zimiz uchun hamda ular uchun ham foyda keltirish orqali qondirishdan iborat.

Bizning fikrimizcha, korxonaning asosiy maqsadi ikki yo'nalishdan iborat ekanligini ta'kidlash zarur. Birinchisi foyda yoki daromad olish uchun faoliyat yuritish bo'lsa, ikkinchisi talabni (ehtiyojni) qondirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Chunki bu maqsadlarni har biriga erishish ikkinchisiz amalga oshmaydi.

Korxonaning maqsadi:

X – darajadagi foyda yoki daromad olish;

U – darajadagi talab yoki ehtiyojni qondirish.

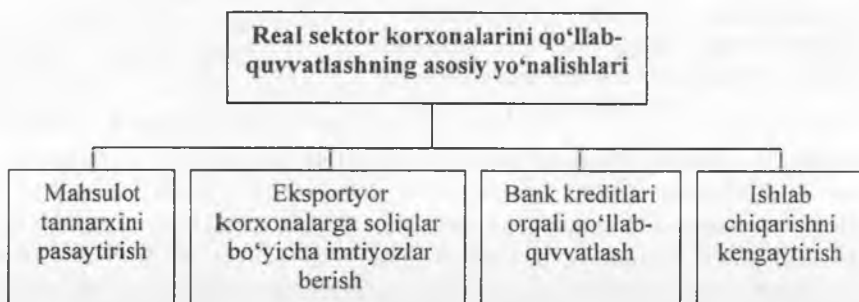
Ushbu maqsadlarga erishish korxonadan bir qator boshqa maqsadlarni amalga oshirishini talab qiladi. Ular qatoriga texnik, ijtimoiy va ekologik maqsadlarni kiritish mumkin. Talab va standartga javob beradigan mahsulot yaratish hamda ishlab chiqarish va texnik rivojlanish programmalarini amalga oshirish uchun texnik maqsadlar qo'yiladi. Ularga eng avvalo tovar yoki mahsulotni yaratish va tayyorlash, ularning sifat ko'rsatkichlarini standartga moslash, ishlab chiqarish potentsiyasini saqlash va rivojlantirishlar kiradi.

Iqtisodiyotning real sektori – iqtisodiyotning bevosita moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq sohasi bo'lib, u o'z ichiga sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa tarmoqlarini oladi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalish va vositalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: korxonalardan eskirgan asbob-uskunalarni chiqarish; ishlab chiqarishni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash; mahalliy resurslar asosida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimentini kengaytirish; ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va resurslarni

tejash; sifatni boshqarish va sertifikatlash tizimini joriy etish; chiqitsiz va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.

Shunga ko'ra, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash dolzarb ahamiyat kasb etib, respublikamizda ushbu jarayon bir qator asosiy yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi (2-rasm).

2-rasm. Iqtisodiyot real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari.

Ayniqsa, real sektor korxonalarini qo'llab-quvvatlashda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, mustahkam hamkorlikni yo'lga qo'yish, mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ichki talabni rag'batlantirish masalalari alohida o'rin tutdi.

Ishchi-xodimlar, ularning oilasi va jamiyat tamoyillaridan kelib chiqib, korxonaning oldiga ijtimoiy maqsadlar qo'yiladi.

Tabiat va jamiyat muhofazasini ta'minlash har xil ko'rinishdagi ofatlar (yong'in, suv toshqini, yer qimirlash va h.k.) oldini olish uchun tegishli ekologik maqsadlar amalga oshiriladi.

Korxonaga yuqorida keltirilgan maqsadlarga erishish uchun bir qator vazifalarni bajarishi kerak. Bular qatorida quyidagi asosiylarini ko'rsatib o'tamiz. Boshqaruv vazifasi, texnik-texnologik, ishlab chiqarish, ilmiy tadqiqotlar, xo'jalik aloqalar, davlat bilan munosabatlar, informatsion ta'minot, moddiy-texnik ta'minot, ishchi kuchi ta'minoti, ijtimoiy, ekologik va hokazolar.

Mamlakatimizni rivojlantirish, yangilash va modernizatsiya qilish bo'yicha tanlagan strategiyamizni va inqirozga qarshi qabul qilgan dasturimizni amalga oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi sanoqli davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash, aholimizning moddiy farovonligini yuksaltirishga erishgani barchamizga katta mamnuniyat va iftixor bag'ishlaydi, albatta.

I.Karimov (ma'ruzadan)

Bu vazifalarni ayrim-larining mazmuni, yechimlari ushbu darslikning keyingi boblarida yoritiladi, ayrim-lariga javobni tegishli fanlar o'rganadi va boshqa adabiyotlardan topish mumkin.

Korxonada ishlab chiqarish, takror ishlab chiqarish va muomala jarayonlari ro'y beradi. Ishlab

chiqarish doirasi ishlab chiqarishga tayyorgarlik ko'rish va mahsulot ishlab chiqishdan iborat. Takror ishlab chiqarish esa ishchi kuchini jalb etish va ularning malakasini oshirish, ishlab chiqarish vositalarini yangilash va kengaytirish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Muomala doirasida korxonada uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari xarid qilinadi va tayyor mahsulot (ish, xizmat)lar sotiladi.

Korxonada faoliyatiga ichki va tashqi muhitlar ta'sir ko'rsatadi.

Ichki muhit bu odamlar, ishlab chiqarish vositalari, axborot va pul mablag'i ularning birgalikdagi harakati natijasida tayyor mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqariladi. Korxonada tayyor mahsulot (ish, xizmat)larni sotishda, moddiy, moliyaviy va mehnat resurslarini jalb etishda va hokazolarda tashqi muhit bilan aloqada bo'ladi va unga ta'sir ko'rsatadi.

Tashqi muhit – bu tayyor mahsulot (ish, xizmat)lar iste'molchilari, ishlab chiqarish vositalarini yetkazib beruvchilar, banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlar, davlat organlari va korxonada atrofida yashovchi ishchi kuchi.

Korxonada moddiy omillar birikib, mehnat jarayoni yuz beradi, jamiyatning talab ehtiyojini qondirishga qaratilgan moddiy mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqariladi.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti tizimida korxonada o'z o'rniga ega bo'lib, ma'lum sohaga ixtisoslashgan bo'ladi. Unda muayyan texnika-texnologiya jamlanadi va shunga muvofiq ish kuchi faoliyat yuritadi (ma'lum kasbiy malaka va mahoratga ega bo'lgan kishilar mehnat qiladi).

Korxonalar ixtisoslashuviga qarab sanoat, transport, qurilish, aloqa, qishloq xo'jaligi, savdo, maishiy xizmat va boshqalarga bo'linadi.

Mamlakatimiz milliy iqtisodiyotida sanoat korxonalarini yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Yalpi ichki mahsulotning 20-25 foizi aynan sanoat tarmog'ida yaratiladi.

«Erisilgan bunday marralar – barqaror rivojlanib borayotgan iqtisodiyotga asoslangan, ochiq demokratik huquqiy davlat qurish, inson, uning manfaatlarini, huquq va erkinliklari so'zda emas, amalda oliy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan, jahon miqyosida obro'-e'tibor qozongan jamiyat barpo etish borasida biz o'z oldimizga qo'ygan yuksak maqsadga qaratilgan uzoq va murakkab yo'lning bir qismi, xolos»¹⁴.

Sanoat korxonalarini xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini ilg'or, zamonaviy texnika bilan qurollantiradi. Qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa va boshqa sohalarning texnik-iqtisodiy darajasi aynan sanoatning rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Sanoat tarmog'ining yanada rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining kuchayishida muhim omil hisoblanadi.

Sanoat korxonalarini ishlab chiqarish vositalari bilan bir qatorda xalq iste'moli buyumlarini ham ishlab chiqaradi va aholi turmush darajasining oshishiga xizmat qiladi.

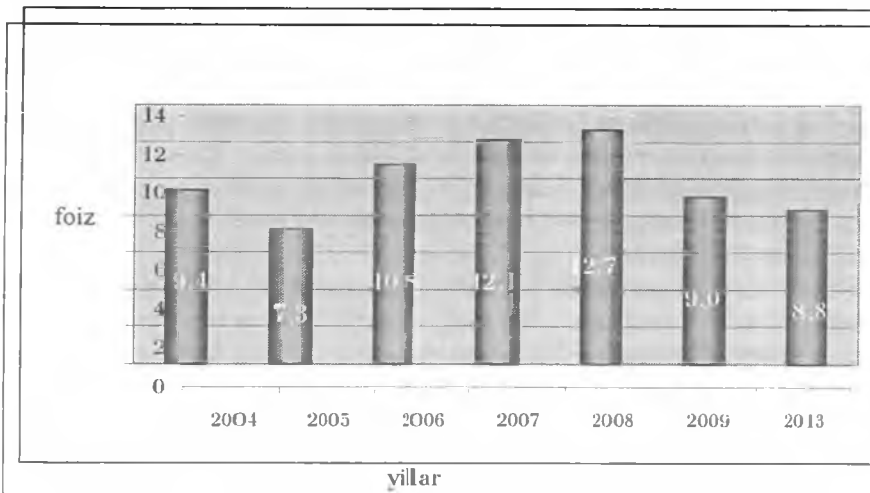
Sanoat mahsulotini ishlab chiqarish hajmlari shu yillarda muttasil yuqori sur'atlarda o'sdi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'siriga qaramasdan tarmoqda o'sish sur'ati 2010-yilda 8,3 foizni tashkil etdi (3-rasm).

Sanoat, xususan, og'ir industriya xalq xo'jaligida takror ishlab chiqarishning asosi hisoblanadi. U beto'xtov o'zi va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari uchun ishlab chiqarish vositalarini takror ishlab chiqaradi. Og'ir industriya sanoatining barcha tarmoqlarini, qishloq xo'jaligini, aloqani, qurilishni, savdoni ilg'or texnikalar bilan qurollantiradi. Sanoatning barcha xalq xo'jaligi tarmoqlarini texnik jihozlashi ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirishga va ishlab chiqarish masshtabini kengaytirishga xizmat qiladi.

Sanoat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta qurishning asosi hisoblanadi. U qishloq xo'jaligini yangi texnika vositalari bilan ta'minlash orqali sohadagi mehnatni sanoatlashtirilgan (industriya-lashtirilgan) ko'rinishga olib keladi.

---

¹⁴ I. A. Kanimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

3-rasm. Sanoat ishlab chiqarishi dinamikasi (o'tgan yilga nisbatan foizda).

Sanoat qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydi va xalq iste'moli tovarlarining asosiy qismini ishlab chiqadi. Aholining iste'mol tovarlari bilan ta'minlanish darajasi ko'pincha sanoatning rivojlanishiga bog'liqdir.

Sanoatning rivojlanishi ishlab chiqarish kuchlarining oqilona joylashtirilishiga, mamlakat iqtisodiy hududlarining har tomonlama yuksalishiga, tabiiy boyliklardan maqsadli foydalanishga yordam beradi.

Sanoat, shuningdek, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlashning asosi hisoblanadi, chunki u zamonaviy harbiy texnika turlarini va vositalarini ishlab chiqadi

O'zbekiston Respublikasi industriyasi tarkibida kuchli, ayrim hududlarda esa noyob, og'ir, yengil va oziq-ovqat sanoat korxonalari mavjud. Ular bir qancha avlodlar mehnati bilan yaratilgan ishlab chiqarish kuch-qudrati hisoblanadi va mamlakatning iqtisodiy yuksalishiga xizmat qilmoqda.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida korxonalar faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardir:

- bozorni har tomonlama o'rganish asosida mavjud mahsulot (ish, xizmat)larga bo'lgan va kelajakda paydo bo'ladigan talabni aniqlash va o'z istiqbolini belgilash;
- mahsulotlarni reklama qilish, o'rash, turli texnik xizmatlar ko'rsatishni tashkil etish;

– mahsulot (ish, xizmat)larning yangi turlarini va modellarini yaratish nuqtayi nazaridan ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish;

– iste'molchilar talabiga mos keladigan mahsulotlar ishlab chiqishni tashkil qilish;

– ishlab chiqarishni muvofiqlashtirish, rejalashtirish, dasturlash va moliyalashtirish;

– mahsulotlarni sotish tizimini tashkil etish va takomillashtirish;

– korxonada boshqaruvini takomillashtirish va boshqalar.

Qayd etilgan asosiy yo'nalishlar korxonalarda bir qancha masalalarning hal etilishini talab qiladi. Jumladan:

– korxonada egalarining daromad olishini;

– iste'molchilar talabini qondiradigan mahsulotlar ishlab chiqarilishini;

– xodimlarni ish haqi bilan ta'minlash;

– korxonada atrofida yashovchi aholi uchun ish joylari bilan ta'minlanishini;

– atrof-muhitni himoya etilishini;

– ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlanishini va h.k.

Bu masalalarni hal etish uchun korxonalar bir qancha vazifalarni bajarishi kerak bo'ladi,

– ishlab chiqarish va shaxsiy iste'moli uchun mahsulotlar tayyorlash;

– iste'molchilarga mahsulotlarini sotish va yetkazib berish;

– mahsulotlar sotilganidan keyingi davrlarda ularga texnik xizmatlar ko'rsatish.

– ishlab chiqarishni moddiy va texnik jihatdan ta'minlash;

– xodimlar mehnatini tashkil etish va boshqarish;

– moliyaviy majburiyatlarni o'z vaqtida bajarish;

– amaldagi standartlar, me'yorlar va qonunchilikka rioya etish.

Shuni ta'kidlash lozimki, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida, korxonada nimanani, qancha, qanday usullar bilan ishlab chiqarish, uni kimga, qayerda, qanchaga sotishni, olingan pul tushumlarini qaysi maqsad yo'lida ishlatishni o'zi hal qiladi. U bozorga qarab ish tutadi.

Bozordagi raqobat korxonani iqtisodiy muhitiga tez moslashib, doimo manevr qilishga mahsulot turlarini yangilash, sifatini oshirish, faol reklama siyosatini olib borish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, investitsiya va innovatsiya bilan shug'ullanish kabilarga undaydi.

«Jahon miqyosida globallashuv va raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi zamonda biz dunyoda yuz berayotgan tub o'zgarishlar jarayonida egallab turgan o'mimizni xolisona va tanqidiy baholashimiz, tobora oshib borayotgan hayot talablariga javob berishimiz, kechayotgan davr bilan hamqadam bo'lishimiz shart».¹⁵

2.2. Davlat korxonalarini isloh qilish. O'zbekiston Respublikasidagi xususiylashtirish modeli

O'zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos modeli yaratilgan bo'lib, uning beshta ustuvor yo'nalishi Respublika Prezidenti I.A.Karimov tomonidan nazariy jihatdan asoslangan va ishlab chiqarilgan. Bu yo'nalishlar qisqa qilib aytganda: birinchidan, islohotlarni evolutsion yo'l bilan, ya'ni bosqichma-bosqich amalga oshirish; ikkinchidan, davlat islohotlarni boshqaruvchi vazifasini bajarishi, uning bosh islohotchi ekanligi; uchinchidan, islohotlar inson uchun, uning hayoti farovon bo'lishi, manfaatlari va talablari ro'yobga chiqishiga shart-sharoit yaratish uchun amalga oshirilishini e'tiborga olib, jamiyatda kuchli ijtimoiy siyosat yurgizish; to'rtinchisi, iqtisodiyotning siyosatdan ustunligini ta'minlash, uni mafkuradan ozod qilish; beshinchisi, qonunning ustunligini ta'minlash, qonunlarga rioya qilishdir.

Ushbu yo'nalishlarga mos O'zbekiston Respublikasidagi xususiylashtirish modeli ishlab chiqilgan.

Xususiylashtirish modeli quyidagilardan iborat:

- xususiylashtirish respublikada o'tkazilayotgan islohotlarning o'zagini tashkil qilib, uning ichki mantiqiga bo'ysindirilgan;
- xususiylashtirish jarayoni davlat tomonidan boshqariladi;
- xususiylashtirishda qonunning ustuvorligiga birlamchi bo'lib, barcha jarayon, istisnosiz, taalluqli qonunlar va me'yoriy huquqiy hujjatlarga rioya etishi shart;
- xususiylashtirish aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, aholi o'sishini hisobga olish, asta-sekin ijtimoiy kafolatlar tizimiga o'tishini e'tiborga olishda adresli yo'naltirilishi;

---

¹⁵ I. A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

– xususiylashtirish jahon tajribasini hisobga olgan holda, inqilobiy sakrashlarsiz, bosqichma-bosqich, evolutsion yo‘l bilan amalga oshirilishni.

Iqtisodiy riochkor korxonalar – muayyan miqdorda kapital yo‘qotish, ishlab chiqarish maydonlarini qisqarishi, ishsizlar sonining ortishi, raqobatbardosh bo‘lmagan mahsulot ishlab chiqaradigan va buning uchun katta miqdorda materiallar, xomashyo, yonilg‘i, mehnat resurslari sarflaydigan qoloq, samarasiz korxonalar.

Korxonaning bankrotligi – korxonalar moliyaviy-xo‘jalik faoliyatining nochorlikka yuz tutishi natijasida o‘z qarz majburiyatlarini bajara olmasligi. Korxonalar xo‘jalik sudining qaroriga ko‘ra rasmiy holda bankrot deb e‘lon qilinadi.

Moliyaviy sog‘lomlashtirish – korxonaning bankrotligini bartaraf etish yoki raqobatbardoshligini oshirish maqsadida chora-tadbirlar tizimini qo‘llash orqali uning moliyaviy holatini sog‘lomlashtirish.

Bozor iqtisodiyotini shakllanishining asosiy negizini mulk masalasini hal etilishi tashkil etadi. Shu sababli ham 1992-yili O‘zbekiston Respublikasida Davlat mulk va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash qo‘mitasi tashkil qilindi.

Bu organ respublikada bozor islohotlari jarayonlarini amalga oshiruvchi ijro organlardan biri bo‘lib, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ko‘p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashda yaqon siyosatni o‘tkazish;
- davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash jarayoniga tashkiliy-uslubiy rahbarlik qilish;
- bozor infratuzilmasini yaratish;
- fuqarolarning mulkiy huquqlarini himoya qilish va xususiylashtirilgandan keyin tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash;
- xususiylashtirish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashga doir dasturlarni ishlab chiqish va hokozolar.

Ushbu organ mamlakat hukumati bilan birgalikda xususiylashtirishning strategiyasi va taktikasini ishlab chiqdi. Ushbu dasturga muvofiq o‘tish davri sharoitida mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish tartib va usullari aniqlandi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos mulk munosabatlarini shakllantirishning asosiy yo‘li mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdir. Shu sababli islohotlarning asosi mulkni

xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish tashkil qiladi. Bu esa davlat korxonalarini isloh qilish asosini tashkil qiladi.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish deb qanday jarayonni tushunamiz?

O'zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonunining birinchi moddasida bu tushunchalarning umumiy ta'rif berilgan, unda: «Davlat tasarrufidan chiqarish – davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aksiyali jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish – fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishdir», - deb ta'riflangan. Shu bilan bir qatorda bu tushuncha moddiy ishlab chiqarish va ularni taqsimlashni xizmatni davlat nazoratidan chiqarish hamda boshqaruv huquqlarini yangi mulkdorlarga yoki yollanma boshqaruvchilarga berishni ham aks ettiradi. Chunki bu jarayonlar nafaqat mulkdorni o'zgarishini bildirib, u mulkka egalik va boshqarish huquqining xususiy shaxs ixtiyorida jamlanishini ham taqozo qiladi. Bu jarayon jamiyatda konstitutsional o'zgarishlarga olib kelishi muqarrar, ya'ni amalda yangi xo'jalik-huquqiy tizimini yaratishni ham talab qiladi.

«Biz ishlab chiqqan va bugungi kunda hayotga tatbiq etayotgan o'zbek modelining ma'no-mazmuni – davlat qurilishi va konstitutsiyaviy tuzumni tubdan o'zgartirish va yangilash, iqtisodiyotni mafkuradan xoli etish, uning siyosatdan ustunligini ta'minlash, davlatning bosh islohotchi vazifasini bajarishi, ya'ni islohotlar tashabbuskori bo'lishi va ularni muvofiqlashtirib borishi, qonun ustuvorligini ta'minlash, kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, islohotlarni bosqichma-bosqich va izchil olib borish tamoyillariga asoslanadigan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishdan iboratdir»¹⁶.

Xususiylashtirish monopoliyaga qarshi yo'nalishga ega bo'lib, iqtisodiyotni tarkibiy o'zgarishlarga, xo'jalik tizimini rekonstrukturalashga asos bo'ladi, jamiyatni barqarorlashtirish va inflatsiyaga qarshi kurash muammolarini hal qilishga yordam qiladi.

¹⁶ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Respublikada xususiylashtirishni huquqiy-me'yoriy jihatdan ta'minlash uchun zaruriy qonunlar va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilgan. Ularda mulk shakllari, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, ularning qoidalari, amalga oshirish usullari, shakllari, bosqichlari, obyektlari va ularni sotib olish tartiblari va boshqa shart-sharoitlari belgilab qo'yilgan. Xususiylashtirish bosqichlari «oddiydan murakkab sari» qoidasi asosida o'tkazilishi belgilab qo'yilgan.

Bu asosida Respublikada xususiylashtirishni uch bosqichi amalga oshiriladi.

Birinchi (1992–1993-yillar) bosqichni savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasi va kichik sanoatni o'z ichiga olgan kichik xususiylashtirish tashkil etdi. Natijada 53902 inshoot yangi mulk shaklini egalladi. Shulardan: 10638 tasi savdo; 12561 tasi maishiy xizmat ko'rsatish; 24316 tasi matlubot kooperatsiyasi; 4753 tasi tayyorlov sohasi inshootlari tashkil etgan. Ularning 95 foizi yuridik shaxs maqomini olgan.

Bu davrda korxonalar va yashash joy fondlari xususiylashtirildi. Mulkdor sifatida mazkur korxonalarining xodimlari va uylarda yashovchi kishilar ro'yobga chiqdi. Davlat mulki bo'lgan 53902 obyekt asosida 18000 oilaviy korxonalar va yopiq turdagi 1700 aksiyadorlik jamiyati tuzildi. 700 dan oshiq sovxoz jamoa xo'jaliklariga aylantirildi. Umumiy maydoni 170000 gektar bo'lgan 15000 fermer xo'jaligi tuzildi. 1993 yilda YAMMning 35% iqtisodiyotning nodavlat sektorida ishlab chiqildi.

Ikkinchi (1994–1995-yillar) bosqichda ommaviy xususiylashtirish amalga oshirildi, bu bosqich yengil, oziq-ovqat, farmasevtika sanoati, tayyorlov shoxobchalari, qurilish, transport, aloqa korxonalari va sanoatning ayrim inshootlarini o'z ichiga oldi.

Xususiylashtirishning ikkinchi bosqichida 180000 kichik, o'rta va yirik korxonalar mulk shaklini o'zgartirdi, ularning aksariyati ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi. Sanoat korxonalarini keng miqyosda xususiylashtirilishi natijasida 2 mln. aksiya, pay va ulushga ega bo'lgan xususiylashtirilgan korxonalar egalari, 85 ming xususiylashtirilgan kichik korxonalar egalari, 14 ming ko'chmas mulk egalari o'z ichiga olgan mulkdorlar sinfi tashkil topdi.

1996-yildan boshlab xususiylashtirishni uchinchi bosqichi amalga oshirilishi boshlandi. Ushbu bosqich islohotlarni chuqurlashtirish davriga mos bo'lib, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirishga yo'naltirilgan

bo'lib, yirik davlat korxonalari mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirildi. Xoldinglar, moliya-sanoat guruhlar, korporatsiyalar (assotsiatsiyalar), konsernlar, agrofimlar tashkil qilish va boshqa masalalarni hal qilishga ko'paytirilgan.

1998-yildan boshlab industrial gigantlar hisoblanishi yonilg'i-energetik kompleksi, kimyo, metallurgiya va mashinasozlik sohasining yordamchi korxonalarida, 1999-yildan boshlab esa xorijiy sarmoyador xususiy lashtirish jarayoniga keng jalb etish boshlandi.

«Hozirgi kunda mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning 80 foizdan ortig'ini **nodavlat sektor** ta'minlamoqda. Tan olishimiz kerakki, 1991-yilda qabul qilingan «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish to'g'risida»gi Qonun, o'tgan davr mobaynida 80 tadan ortiq qonunosti hujjati unga uyg'unlashtirilganiga qaramasdan, bugun qayta ko'rib chiqishni va yangi tahrirda qabul qilishni talab etmoqda»¹⁷.

O'rta va yirik korxonalami xususiy lashtirish jarayonining asosiy shartlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 18-noyabrdagi 477-sonli «Davlat mulkini xususiy lashtirishda xorijiy sarmoyalarni jalb qilish choralarini haqidagi» farmoyishida keltirilgan, xususiy tadbirkorlik va qimmatli qog'ozlar bozori, korxonalami aksiyalashtirish va mulkdor sinfni shakllantirish ishlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 28-avgustda «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat dasturi to'g'risidagi» 344-sonli qarori asosida amalga oshira boshlandi.

Kichik va xususiy tadbirkorlik yetakchi rol o'ynaydigan ko'p ukladli iqtisodiyotning jadal shakllanayotgani tufayli 2009-yilda 60 mingga yaqin mikrofirma, kichik va o'rta korxonalar tuzilib, ularning umumiy soni 400 mingtadan oshib ketdi.

Mahalliy organlar va tarmoq tuzilmalari rahbarlari tomonidan sifatsiz mahsulotni ishlab chiqarish, eskirgan texnika va texnologiya asosida zarar ko'rib ishlayotgan korxonalarni saqlab qolish uchun

Mahsulot raqobatdoshliligini ta'minlash uchun ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash bo'yicha katta va kichik loyihalarni izlash, buning uchun zarur mablag' va manbalarni topish – bu har bir korxonalar rahbari va muhandis-texnik xodimlarining birinchi navbatdagi eng muhim vazifasi va majburiyati bo'lmog'i kerak.

I.Karimov (asardan)

¹⁷ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

urinishlariga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Bunday korxonalar soni bugungi kunda 200 tadan oshib, ularning aksariyati yengil va oziq-ovqat sanoati sohasida saqlanib qolmoqda. Holbuki, bu sohalarda tez o'zgaruvchan bozor talabi texnika va texnologiyani uzog'i bilan 5-7 yilda, rivojlangan mamlakatlarda esa bundan ham qisqa muddatlarda o'zgartirishni talab etadi. Bunday vaziyatni mazkur korxonalarni bankrot deb e'lon qilish yo'li bilan tubdan o'zgartirish darkor.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabrdagi PF-4053-sonli «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonida ko'zda tutilgan iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish, modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayoniga tijorat banklarining mablag'larini kengroq jalb qilishni yo'lga qo'yish tadbirlari muhim hisoblanadi.

Qarorda Respublika Komissiyasining qarori asosida bankrot korxonalarni tijorat banklariga sotish yoki to'g'ridan to'g'ri balansiga berishning 3 ta mexanizmi ko'zda tutilgan:

1) bankrot korxonani kreditorlik qarzi tarkibining 70% va undan ortiq qismini bank kreditlari tashkil etsa, u holda korxonani tijorat banklari balansiga berish;

2) bankrot korxonani auksion savdolari orqali eng yuqori narxni taklif qilgan va tegishli majburiyatni o'z zimmasiga olgan tijorat banklariga sotish;

3) bankrot korxonani tanlov savdolari orqali tijorat banklariga «nol» qiymatda investitsion majburiyat sharti bilan sotish.

Ushbu tadbirlar mamlakatimizdagi bankrot korxonalarni tarkibiy qayta tuzish hamda yangi xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtirdi (3-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, bankrot-korxonalarni tugatishning yangi mexanizmlari joriy etilishi bilan ularning soni 2008-yildagi 204 tadan 2009-yil oxiriga 67 taga qadar qisqargan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-noyabrdagi F-4010-sonli «Iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish to'g'risidagi tartibni tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoyishi bilan iqtisodiy nochor korxonalarining moliyaviy qobiliyatini tiklash bo'yicha bir qator imtiyozlar (ko'maklar) berilgan.

**2010-yilda mulki mavjud bo'lgan bankrot-korxonalarni
tugatishda yangi yo'nalishlarning samarasi**

3-jadval

Hududlar	Jami tugatish jarayoni- da bo'lgan korxonalar soni	Tugatilgan, kelishuv bitimi tuzilgan yoki to'lov qobiliyati tiklangan korxonalar soni	Sotilgan yoki banklar balansi- ga beril- gan korxonalar soni	Tijorat banklariga sotish uchun auksion savdolariga qo'yilgan korxonalar soni	Yil yakuniga tugatish- ga qolganlar soni
Qoraqalpog'iston Respublikasi	42	36	0	2	4
Andijon	31	16	5	2	8
Buxoro	10	4	4	0	2
Jizzax	28	20	0	0	8
Qashqadaryo	36	22	7	1	6
Navoiy	9	3	3	1	2
Namangan	28	14	8	1	5
Samarqand	12	4	3	1	4
Surxondaryo	29	19	5	0	5
Sirdaryo	3	3	0	0	0
Toshkent	11	2	5	0	4
Farg'ona	11	2	2	3	4
Xorazm	63	34	21	0	8
Toshkent sh.	25	10	7	1	7
2009-yilda jami	338	189	70	12	67
2008-yilda jami	308	104	-	-	204

Jumladan, ushbu Farmoyishga ko'ra bankrot korxonalar negizida yangi tashkil etilgan xo'jalik yurituvchi subyektlar:

- qo'shimcha qiymat solig'idan ozod qilindi;
- uch yil davomida foyda solig'i, yagona soliq to'lovi, mulk solig'i va yer solig'larini to'lashdan ozod qilindi;

– boshqaruv kompaniyalarga berilganda foyda solig'i va yagona soliq to'lovidan ikki yil davomida ozod qilindi.

Shuningdek, yuqorida qayd etilgan me'yoriy hujjatlar orqali tijorat banklariga ham muayyan imkoniyatlar berilgan. Jumladan:

– bankrot korxonaga negizida ustav jamg'armasi 100% gacha bo'lgan yangi korxonaga tashkil etish;

– bankrot korxonaning tugatilishi munosabati bilan unga avval berilgan, qoplanmagan kreditini, shu jumladan Hukumat kafolati bilan berilgan kredit summasini bank kengashining qarori bilan hisobdan chiqarish;

– bankrot korxonaga uchun malakali boshqaruv kompaniyasini tuzish va jalb qilish;

– bankrot korxonani tugatish bahosida sotib olib, uning faoliyatini tiklab, qaytadan bozor bahosida sotish va h.k.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-noyabr-dagi 4010-sonli «Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish to'g'risidagi tartibni tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoyishi bilan iqtisodiy nochor korxonalarining moliyaviy qobiliyatini tiklash bo'yicha bir qator imtiyozlar (ko'maklar) berilgan.

Yuqorida qayd etilgan me'yoriy hujjat orqali tijorat banklariga ham muayyan imkoniyatlar berilgan. Jumladan:

– bankrot korxonaga negizida ustav jamg'armasi 100 foizgacha bo'lgan yangi korxonaga tashkil etish;

– bankrot korxonaning tugatilishi munosabati bilan unga avval berilgan, qoplanmagan kreditini, shu jumladan Hukumat kafolati bilan berilgan kredit summasini bank kengashining qarori bilan hisobdan chiqarish;

– bankrot korxonaga uchun malakali boshqaruv kompaniyasini tuzish va jalb qilish;

– bankrot korxonani tugatish bahosida sotib olib, uning faoliyatini tiklab, qaytadan bozor bahosida sotish va h.k.

Tijorat banklarini zarar ko'rib ishlayotgan va iqtisodiy nochor korxonalami sog'lomlashtirish jarayoniga jalb qilish tajribasi amalda o'zini to'la oqladi.

Hali ham eski texnika va texnologiyalar asosida ishlayotgan, hech qanday iqtisodiy istiqboli bo'lmagan korxonalarini tugatish va ularning negizida yangi zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish darkor.

I.Karimov (ma'ruzadan)

Ayni paytda mazkur jarayonning samaradorligini va ta'sirchanligini ta'minlash maqsadida tijorat banklari balansiga o'tkazilgan bankrot korxonalarni tiklash, texnik va texnologik modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, zarur bo'lganda korxonani to'liq rekonstruksiya qilish orqali faoliyat yo'nalishini o'zgartirish, strategik hamkorlik va investorlarni jalb qilishni nazarda tutuvchi biznes-rejalarni ishlab chiqish belgilangan.

Yuqorida keltirilgan jarayonning boshlanishida korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarishning o'ziga xos yo'nalishlarini qayd qilish zarur. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ijara korxonalarining tashkil etilishi;
- mulkchilikning aralash shakllari, ya'ni davlat va shirkatchilik shakllariga ega bo'lgan korxonalarni tashkil etilishi;
- dastlabki xususiy korxonalar va aksiyadorlik kompaniyalarning tashkil etilishi;
- boshqaruvning oliy va o'rta bo'g'inining qayta tashkil etilishi. Bu yo'nalish vazirliklar va idoralar aksiyadorlik negizidagi korporatsiyalar va kontsernlarga aylantirilishini taqozo qiladi.

1990-1992-yillari O'zbekiston Respublikasida yuqorida keltirilgan yo'nalishlar orqali mulkchilikning nodavlat shakllariga ega bo'lgan ishlab chiqarish tuzilmalarining barcha turlari tashkil etildi va sinovlar o'tkazildi. Ushbu jarayon davlat korxonalarini ommaviy tarzda davlat tasarrufidan chiqarishga obyektiv imkoniyatlar yaratdi.

Davlat mulkini (korxonalarini) isloh qilish, ya'ni xususiylashtirish, davlat tasarrufidan chiqarish, jahonning turli davlatlari tajribasidan kelib chiqib, quyidagi usullar asosida amalga oshirilishi mumkin:

1. Davlat korxonalari aksiyalarini ochiq sotish;
2. Davlat korxonalarini xususiy investirlash (mavjud obyektни to'g'ridan to'g'ri sotib olish yoki aksiyalar paketini to'la sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi);
3. Korxonalarining mulkini sotish va keyinchalik mavjud qarzlarni to'lash yo'li bilan davlat korxonasini tugatish;
4. Davlat korxonasini alohida bo'limlarga ajratish yoki bo'lish va qayta qurish yo'li bilan ularni qismlar bo'yicha sotish;
5. Aksiyalarni kim oshdi savdosi orqali sotish;
6. Korxonalarni mehnat jamoasi a'zolari va rahbarlari tomonidan sotib olish;
7. Davlat korxonasining xususiy shaxs tomonidan ijaraga olinishi yoki davlat va xususiy korxonalar o'rtasida korxonani

boshqarish to'g'risida bitim tuzish. Bunday korxonaning mablag'lari davlat mulkchiligicha qoladi.

Shu munosabat bilan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunni tanqidiy qayta ko'rib, yangi tahrirda ishlab chiqish va qabul qilish hamda unda korporativ boshqaruv va nazorat organlarining vakolatlari, huquqlari va javobgarligini yanada aniq belgilash lozim. Ushbu qonundagi aksiyadorlik jamiyatlarining Kuzatuvchilar kengashlari, umumiy yig'ilishlari, taftish komissiyalarining roli va ahamiyatini oshirish, minoritar, ya'ni qo'lida aksiyasi kam bo'lgan aksiyadorlarning kafolatlarini ko'proq ta'minlash, barcha aksiyadorlarni va bo'lajak investorlarning aksiyadorlik kompaniyalari faoliyati to'g'risida axborot olish imkoniyatlarini kengaytirishni ko'zda tutish ayni muddao bo'lur edi»¹⁸.

2.3. Korxonaning belgilari va tasniflanishi

Jamiyatda uchta asosiy iqtisodiy subyektlar tovar-pul munosabatlariga asosan aloqa qilib turadi. Bular davlat, korxonalar va uy (oilalar) xo'jaligidir.

Bularning munosabatlari ikki tomonlama xarakterga ega bo'ladi. Davlat bilan bozor subyektlarining munosabatlari asosan qonunlar, qonuniy hujjatlar bilan tartibga solinadi, lekin xo'jalik aloqalari (oldi-sotdi) shartnomalar, kelishuvlar, davlat buyurtmalari, kontraktlar, davlat subsidiyalari orqali amalga oshiriladi.

Bozor subyektlari (korxonalar, uy xo'jaligi)ning aloqalari, munosabatlari shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Bozor tizimida iqtisodiy subyektlarning bir-biri bilan oldi-sotdi munosabatlarining predmetlarini keltiramiz (4-jadval).

Xo'jalik faoliyati va xo'jalik ishlari bilan har bir shaxs, fuqaro qadimdan shug'ullanib kelgan. Ular o'z-o'zini ta'minlash masalasini hal qilish bilan shug'ullanishadi. Bunday xo'jalik yuritish shakliga uy (oilalar) xo'jaligi deb yuritiladi va u jamiyatning birlamchi, boshlang'ich bo'g'inidir.

---

¹⁸ I. A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Bozor subyektlarining oldi-sotdi predmetlari

4-jadval

Bozor subyektlari	Sotish predmetlari	Sotib oladigan predmetlar
I. Davlat	Yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simliklar va hayvonot dunyosi, uy-joy, litsenziya, davlat tashkilotlari va muassasalarining xizmatlari.	Davlat va jamiyatga zarur bo'lgan tovarlar (davlat boshqaruv organlari, mudofaa va hokazolar), ishchi kuchi, jihozlar, fan-texnika yutuqlari va boshqalar.
II. Korxonalar	Tovarlar, xizmatlar, o'ziga tegishli moddiy ne'matlar, intellektual mulk.	Yer, tabiiy boyliklar, moddiy resurslar, ishchi kuchi, tovarlar, xizmatlar, qim-matbaho qog'ozlar va ho-kazolar.
III. Uy xo'jaligi	Ishchi kuchi (mehnat), o'ziga tegishli moddiy ne'matlar, tovarlar, xizmatlar.	Iste'mol tovarlari, xizmatlar, moddiy ne'matlar.

Ularning belgilariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Shaxsiy ehtiyojni qondirish, ular ishlab chiqargan narsasini o'zi yoki oilasi iste'mol qiladi, ular ishlab chiqaruvchi va iste'molchi hisoblanadilar. Hozirgi zamonda uy (oilalar) xo'jaliklari ortiqcha mahsulotlarini sotish uchun bozorga ham chiqaradi. Bunday hollarda oilalar xo'jalik faoliyatidan qo'shimcha daromad manbai sifatida foydalaniladi va ular qisman jamiyatni, boshqalarni ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilgan hisoblanadi. Bunday holda uy xo'jaligining mahsuloti tovar shakliga aylanadi.

2. Ular faoliyatida shaxsiy mulkidan foydalanadi (ayrim hollarda kredit yoki ssudalardan foydalanishi ehtimoldan holi emas).

3. O'z ish kuchini ishlatishadi, yollanma ishchi kuchidan foydalanilmaydi.

4. Faoliyatida ishlatiladigan barcha resurslardan samarali foydalanishga va ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga intilishadi.

5. Yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmaydi, ularga hokimiyatdan ruxsatnoma olish shart emas.

6. Faoliyat yuritishda mustaqil qarorlar qabul qiladi va nihoyat, ular o'z tavakkalchiligi asosida ish yuritadi.

(Jamiyatning asosiy bo'g'iniki, ishlab chiqarish va xizmatni bozor va jamiyat uchun amalga oshiruvchi, o'z xo'jalik faoliyatini o'z ehtiyoji (talabi) uchun emas, tashqi, boshqalar ehtiyojini (talabini) qondirishga yo'naltiruvchi korxonalar tashkil qiladi.

Bunday hollarda iqtisodiy faoliyat ijtimoiy, ommaviy xarakter olib, ular nafaqat o'zi yoki oilasi uchun, balki boshqalar uchun ijtimoiy-iqtisodiy maqsadni ko'zlab ishlaydilar. Shuning uchun ham korxonalar ta'rifini yoritish uchun uning mazmuniga har tomonlama yondashish zarur. Korxonalar iqtisodiyotiga bag'ishlangan adabiyotlarda bu masalaga yaxlit yondashuv mavjud bo'lib, uning mazmuniga tashkiliy-iqtisodiy, huquqiy nuqtayi nazardan hamda korxonaning jamiyatda tutgan o'rni, mavqeiga qarab yondashish tavsiya qilinadi.

Tashkiliy iqtisodiy nuqtayi nazardan qaraganda korxonalar moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar majmuasidan iborat bo'lib; u tadbirkorlik faoliyati asosida tashkil qilinib, mahsulot ishlab chiqish, biron bir ish yoki xizmatni aholining, bozorning talablarini qondirish va foyda

olish maqsadida yoki ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan vazifasini bajarishdan iborat. Shunday qilib korxonalar xo'jalik subyekti bo'lib, uning maqsad va vazifalari tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishdan kelib chiqadi.

Korxonalar tushunchasining muhim tomonlaridan biri faoliyatidagi barcha masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilish huquqiga egalik qiladi, o'z harakatlariga javobgar hisoblanadi. Bu nuqtayi nazardan korxonalar jamiyatning mustaqil xo'jalik subyekti sifatida namoyon bo'ladi.

Nihoyat, korxonalar tushunchasining huquqiy maqomi mavjud bo'lib, u, albatta, huquqiy shaxs bo'lishi shart. Huquqiy shaxs sifatida korxonalar «O'zbekiston Respublikasida korxonalar to'g'risida»gi Qonunning birinchi moddasida quyidagicha ta'rif berilgan: «Huquqiy shaxs huquqiga ega bo'lgan, mulkchilik huquqi yoki xo'jalikni to'la yuritish huquqi bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulkdan foydalanish

..... ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanishning eng muhim maqsadi va asosiy ustuvor vazifasi – bu islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish, mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, 2009□2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturini so'zsiz bajarish va shu asosda iqtisodiy rivojlanishning yuqori va barqaror sur'atlarini, samaradorligini hamda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashdan iboratdir.

I.Karimov (ma'ruzadan)

asosida mahsulot ishlab chiqaradigan va sotadigan yoki mahsulotni ayirboshlaydigan ishlarni bajaradigan, xizmat ko'rsatadigan, bellashuv hamda mulkchilikning barcha shakllari teng huquqligi sharoitida amaldagi qonunlarga muvofiq, o'z faoliyatini ro'yobga chiqaradigan mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt korxonaga hisoblanadi.

Korxonaga xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida ishchi jamoasini tashkil qilishni aniq tizimi (sistemi)ga, korxonaning tarkibiy tuzilishi, boshqarish texnologiyasi va tarkibiga ega bo'lishi kerak, shunday qilib, korxonaning – **birinchi belgisi** uning tashkiliy tuzilishi va boshqarilishidir.

Korxonaga tashkiliy yaxlitligi uning **ikkinchi belgisidir**. Tashkiliy yaxlitlik tegishli tartibda korxonaning ta'sis etuvchi hujjatlarida o'z aksini topgan bo'lishi kerak.

Uchinchi belgisi o'zlik mulkiga ega bo'lishi. Korxonaga mol-mulkini o'z xohishi bo'yicha ishlatishi mumkin.

To'rtinchidan korxonaga o'z harakati va burchlari oldida moddiy javobgarligi.

Va nihoyat, korxonaning **oxirgi belgisi** uning o'z nomiga ega bo'lish. Bu belgi tashqi qarashda formal ko'ringan bilan moddiy ahamiyatga egadir. Chunki u o'z nomi bilan bitimlar tuzadi, tashqi aloqalarni amalga oshiradi, o'z imidjini asraydi, ulug'laydi, sud organlariga talabgor yoki javobgar sifatida chiqadi, faoliyatini reklama qiladi va boshqa funksiyalarini amalga oshiradi.

Zamonaviy korxonaga mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt bo'lib, ularning ishlab chiqarish vositalari va boshqa mulklari rejali iqtisodiyot sharoitlaridagidek davlatning o'zigagina tegishli bo'lmaydi.

Shu sababli korxonalar:

- **mulkchilik shakliga** ko'ra – davlat va nodavlat,
- **tarmoq belgilariga** ko'ra – mashinasozlik, energetika, metallurgiya, neft va gaz sanoati, qurilish kompleksi, oziq-ovqat, yengil sanoat, savdo va hokozolar,
- **ishlab chiqarish miqyosi va xodimlar soniga** ko'ra – yirik, mikrofirmaga va kichik,
- **faoliyat yuritish muddatiga** ko'ra – uzluksiz, mavsumiy va uzluqli korxonalariga bo'linadi.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini sifat jihatidan takomillashtirish, uning barqaror va mutanosib rivojlanishini ta'minlash imkonini beruvchi, maqsadga muvofiq holda va izchil ravishda amalga oshiriluvchi tub o'zgarishlar, chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari – mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkich va natijalarining miqdor jihatidan ko'payishi va sifat jihatidan takomillashuvi darajasi.

Iqtisodiy rivojlanish samaradorligi – iqtisodiyotni rivojlantirish natijalarining bu borada qilingan sarf-xarajatlarga nisbati.

Makroiqtisodiy muvozanat – iqtisodiyot turli tomonlarining o'zaro tengligi bo'lib, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning tengligi orqali namoyon bo'ladi.

Biroq ushbu belgilardan qat'i nazar, deyarli har bir korxonada nizom asosida faoliyat yuritadi. Nizomda korxonaning nomi, manzilgohi, yuqori turuvchi organi va bu organing nomi, Nizom jamg'armasi, bank muassasalaridagi rekvizitlari, korxonada rahbariyatining lavozimlari, rahbar shaxslarning majburiyatlari, tuzilmaviy bo'linmalar ro'yxati, hisobot tartibi va hokazolar ko'rsatilgan bo'ladi.

Agar nizomda korxonaning tashkiliy-huquqiy funksiyalari belgilangan bo'lsa, uning ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyati tarkibiga asosiy va aylanma fondlar, pul mablag'lari va boshqa aktivlar kiruvchi **Nizom jamg'armasiga** tayanadi. Nizom jamg'armasi qonunga asosan korxonani tashkil qilish jarayonida muassislar – davlat, huquqiy va jismoniy shaxslar tomonidan shakllantiriladi. Korxonada rivojlanishi va ishlab chiqarishning kengayib borishi, daromad hajmi va boshqa moliyaviy tushumlarning ortishi natijasida nizom jamg'armasi ko'paytirilishi mumkin. Umuman olganda, nizom jamg'armasi korxonaning iqtisodiy barqarorligi va moliyaviy jihatdan baquvvatligini aks ettiradi.

Korxonani turli belgilariga ko'ra tavsiflash mumkin:

- *ishlab-chiqarish va texnika munosabatlarida korxonada* – bu, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi va turlari, ularni tayyorlash texnologiyasiga miqdor va sifat jihatidan mos keluvchi mashinalar tizimi;

- *ijtimoiy munosabatlarda korxonada* – bu, turli kategoriyadagi xodimlar o'rtasida ularning huquq va majburiyatlari asosida yuzaga keluvchi munosabatlar;

- *tashkiliy-huquqiy munosabatlarda korxonada* korxonada huquqiy shaxs sifatida faoliyat yuritadi;

- *moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda korxonada* – bu, tarmoqning mustaqil bo'g'ini bo'lib, o'z-o'zini moliya bilan ta'minlash, o'z-o'zini boshqarish, ya'ni bozor munosabatlari tamoyillarida faoliyat yuritadi.

Amaldagi qonunchilikka asosan korxonalar davlat ro'yxatidan o'tganidan keyingina huquqiy shaxs sifatida tan olinadi. Davlat ro'yxatidan o'tish uchun birinchi o'rinda quyidagi hujjatlar ahamiyatga ega bo'ladi: muassising arizasi; korxonaning nizomi; korxonani tashkil qilish haqida qaror yoki muassislar shartnomasi; davlat bojini to'laganlik haqida kvitansiya va boshqalar.

Korxonalar o'ziga xos bo'lgan ma'lum xususiyatlarga ega:

birinchidan, korxonalar o'ziga tegishli va xo'jalik boshqaruvidagi xususiy mulkka ega bo'lib, ushbu mulk uning faoliyati moddiy-texnikaviy imkoniyatlarini, iqtisodiy mustaqilligi va ishonchligini ta'minlaydi;

ikkinchidan, korxonalar kreditorlar, jumladan, davlat bilan o'zaro munosabatlardagi majburiyatlar yuzasidan o'z mulki bilan javob berish xususiyatiga ega bo'ladi;

uchinchidan, korxonalar xo'jalik aylanmasida o'z nomidan harakat qilishi mumkin, ya'ni qonunga asosan xo'jalik faoliyati yurituvchi hamkorlar, mahsulot (ish, xizmat) iste'molchilari, xomashyo va asbob-uskuna yetkazib beruvchilar hamda boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan shartnoma tuzish huquqiga ega;

to'rtinchidan, korxonalar qonunchilikka asosan sudda da'vogar va javobgar sifatida qatnashish huquqiga ega;

beshinchidan, korxonalar mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lib, ishlab chiqarish va mahsulot savdosi xarajatlarini hisobga olib boradi hamda davlat organlari tomonidan belgilangan tartibda o'z vaqtida hisobotlarni taqdim etadi;

oltinchidan, korxonalar o'z nomiga ega bo'lib, unda korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli o'z aksini topadi

Bizning fikrimizcha, korxonalarni mulk shakllariga va sohalariga qarab shakllarga tasniflanishi mumkin. Korxonaning shakllariga to'xtalib o'tamiz.

Korxonalar mulk shakllariga asoslangan holda tashkiliy-huquqiy shakllarga turlanadi. «O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida»gi qonunga binoan mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi:

- fuqarolarning shaxsiy va xususiy mulki;
- jamoa (shirkat) mulki, Shu jumladan, oilaviy mahalla, kooperativ mulk, ijaraga olingan korxonalar mulki, aksionerlar jamiyati, davlat korxonasi jamoaning, jamoat tashkilotlari va diniy

tashkilotlar, konsern (konsartsiy)larning mulki, yuridik shaxs hisoblangan boshqa jamoalar mulki;

– Respublika, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, ma‘muriy-hududiy tuzilmalar (maishiy) mulkdan iborat davlat mulki;

– aralash mulk;

– qo‘shma korxonalar, ajnabiy fuqarolar, tashkilotlar va davlat, Shuningdek, ajnabiy yuridik shaxslar mulki.

Mulk shakllariga munosib korxonalar quyidagicha shakllarga tasniflanishi mumkin:

– shaxsiy yoki xususiy mulkka asoslangan xususiy korxonalar;

– jamoat mulkiga asoslangan korxonalar;

– davlat mulkiga asoslangan korxonalar;

– aralash mulkka asoslangan qo‘shma korxonalar;

– ajnabiy davlatlar, ajnabiy fuqarolar mulkiga asoslangan korxonalar.¹⁹

Sohalarga qarab korxonalarni quyidagi shakllarga ajratish mumkin: moddiy ishlab chiqarish sohasidagi; transport; qurilish; aloqa; muomala; xizmat; ta‘lim; infratuzilma (infrastruktura); boshqaruv sohalaridagi hamda jamoat jamiyatlari va diniy tashkilotlar korxonalariga.

Korxonalar yuqorida keltirilgan shakllariga, ya‘ni mulk shakliga va sohalariga mos holda va alohida belgilariga qarab turlarga tasniflanadi.

Ishlab chiqarish mashtabi (hajmi)ga qarab kichik, o‘rta va yirik korxonalariga turlanadi.

Bu korxonalariga asosan ishchilarning soniga qarab toifaga ajratiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 30-avgustdagi Farmoniga binoan 2004-yil 1-yanvardan kichik tadbirkorlik (biznes) subyektlari toifasiga quyidagilar kiradi:

Kichik biznes subyektlari – korxonalar ko‘lami, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag‘lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi subyektlar. Respublikamizda sanoat ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg‘i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko‘rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik biznes subyektlari hisoblanadi.

Xususiy tadbirkorlik – bu fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o‘zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy

¹⁹ «O‘zbekiston Respublikasida mulkchilik to‘g‘risida»gi qonunning 4-moddasi.

daromad (foйда) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyatidir.

Kichik korxonalar – mustaqil xo'jalik faoliyatini olib boruvchi, o'z balansiga ega bo'lgan, soliqlar va boshqa to'lovlarni to'lagandan so'ng qolgan foydasini o'zi taqsimlaydigan korxonalar.

Mikrofirma – kichik biznes korxonasining bir turi. Mamlakatimizda sanoat ishlab chiqarishning tarmoqlarida 20 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 10 kishigacha, savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishigacha ishlovchi korxonalar mikrofirma hisoblanadi.

1. Yakka tartibdagi tadbirkorlar.

2. Ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni 20 kishidan, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan tarmoqlarda 10 kishidan, ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishidan oshmagan mikrofirmalar.

3. Quyidagi tarmoqlarning o'rtacha yillik xodimlar soni:

3.1. Yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochni qayta ishlash, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoati - 100 kishidan.

3.2. Mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va qayta ishlash, qurilish hamda boshqa sanoat ishlab chiqarish sohalari - 50 kishidan.

3.3. Fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish sohasi (sug'urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan sohalari - 25 kishidan oshmagan kichik korxonalar.

Korxonalarini ishchilar soniga qarab toifalash har xil davlatlarda iqtisodiyot tarmog'iga qarab har xil bo'lishi mumkin. Masalan: Amerika Qo'shma Shtatlarida qayta ishlash sanoatidan tashqari barcha mikrofirmalarga tarmoqlar uchun - 20 kishigacha, kichik korxonalariga - 100 kishigacha, o'rta - 500 kishigacha va yirik korxonalariga - 500 kishidan ko'p. Qayta ishlash sanoatida kichik korxonalariga - 500 kishigacha ishlaydigan korxonalar kiritiladi.

Rossiyada kichik korxonalariga chakana savdo va maishiy xizmat - 30 kishigacha, ulgurji savdoda - 50, ilmiy-texnik sohada va qishloq xo'jaligida - 60, ishlab chiqarish qurilish va transportda - 100 kishigacha ishlaydigan korxonalar kiritiladi.

Ukrainada kichik korxonalariga chakana savdoda - 12 kishigacha, noishlab chiqarish sohasida - 25, fan va ilmiy xizmat ko'rsatish sohasida - 100, sanoat va qurilishda - 200 va boshqa ishlab chiqarish sohaslarida - 50 kishigacha.

2. Xo'jalik yuritish shakllariga qarab korxonalar aksioner (ochiq, yopiq) korxonalar, shirkat (kooperativ), ijara korxonalariga tasniflanadi.

3. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuviga qarab, ixtisoslashgan, universal va aralash korxonalariga bo'linadi.

4. Korxonalar ishlab chiqarish mahsuloti yoki xizmat turlariga qarab juda keng tasnifga egadir. Masalan: aviatsiya zavodi, tekstil fabrikasi, konditer zavodi, avtokorxonalar, tijorat banki, mehmonxona, savdo uyi, shifoxona, universitet, maktab, machit va hokozolar. Ayni ushbu turlariga qarab aksariyat korxonalar nomlar qo'yiladi.

«Bizning bu boradagi eng katta yutug'imiz yalpi ichki mahsulot tarkibida **kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi ko'paygani** hamda mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda uning roli sezilarli darajada oshganida namoyon bo'lmoqda.

2000-yilda yalpi ichki mahsulotning qariyb 31 foizi iqtisodiyotning faol rivojlanib borayotgan ushbu sektori ulushiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 52,5 foizni tashkil etdi»²⁰.

Korxonalarining qonun hujjatlari va boshqa xo'jalik huquqi normalarida ko'zda tutilgan mulkchilik shakli, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va hajmi, kapitalning shakllanishi, turli xil firmalararo uyushmalarga a'zo bo'lish usullari va olib boruvchi raqobatchilik kurashlari bilan farq qiluvchi faoliyat tavsifi va mazmuniga bog'liq bo'lgan strukturaviy tuzilishining usul va ko'rinishlari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksiga binoan **xo'jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shaklini** ifodalaydi.

Hozirgi zamon sharoitlarida davlat, munitsipal, jamoa, individual (oilaviy, xususiy) turdagi korxonalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga birlashtirib qo'yilgan mulk tavsifi yoki tezkor (operativ) boshqaruv huquqiga ko'ra ham tasniflanadi.

Xo'jalik faoliyati yurituvchi har bir subyekt bir qator huquqlarga ega bo'lib, bular bir tomondan, ularning ichki tashkilotchiligini aniqlab bersa, ikkinchi tomondan, jismoniy va huquqiy shaxslar hamda davlat bilan o'zaro munosabatlarini amalga oshirishga ko'maklashadi.

²⁰ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Korxonalar huquqiy shaklining har bir ko‘rinishida ularning egalari, ya‘ni xususiy mulk egalari, korxonalar bilan turli darajadagi aloqada bo‘ladilar. Masalan, ochiq turdagi hissadorlik jamiyati egalari korxonalar mulkining bir qismigagina egalik qilish huquqiga egalik hamda boshqaruv funksiyalarini amalga oshirishda ham o‘z aksiyalari miqyosida ishtirok etadilar.

Xo‘jalik o‘rtoqliklarida (jamiyatlarida) esa mulk egasi va mulk yaqinlashtirilgan bo‘lib, korxonani boshqarishda ularga bevosita ishtirok etish imkoniyati yaratib berilgan.

Keng tarqalgan korxonalar shakllaridan biri xo‘jalik o‘rtoqliklari bo‘lib, ular ishonch asosidagi to‘liq o‘rtoqlik (kommandit o‘rtoqligi) ko‘rinishida tashkil qilinishi mumkin.

Qonunga asosan ishtirokchilari imzolangan shartnomalar bo‘yicha tadbirkorlik faoliyati yurituvchi hamda ularga tegishli mulk javobgarligiga ega bo‘lgan o‘rtoqliklar - to‘liq o‘rtoqliklar hisoblanadi.

Kommandit o‘rtoqligi (ishonch asosida) □ bir nechta fuqarolar yoki huquqiy shaxslarning o‘zaro xo‘jalik faoliyati yuritish maqsadidagi shartnomalar asosida birlashuvi natijasida paydo bo‘ladi.

Jamiyatlarning ko‘pchiligida kapitallar birlashtirilgan bo‘ladi. Mas‘uliyati cheklangan jamiyat (MCHJ) bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta‘sis etilib, Nizom jamg‘armasi hujjatlarda (Nizom va ta‘sis shartnomasi) belgilab qo‘yilgan ulushlarga bo‘lingan bo‘ladi.

Bunday jamiyat muassislari jamiyatning majburiyatlari uchun javobgar bo‘lmaydilar hamda jamiyat faoliyatida o‘zlari kiritgan ulushlar doirasida zarar ko‘rishlari mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida ochiq va yopiq turdagi hissadorlik jamiyatlari mustaqillikka erishilgandan keyin keng faoliyat ko‘rsatmoqda.

Nizom jamg‘armasi aksiyalarga taqsimlangan jamiyat hissadorlik jamiyati hisoblanadi. Hissadorlik jamiyati a‘zolari jamiyatning majburiyatlari bo‘yicha javobgar bo‘lmaydilar, biroq o‘zlariga tegishli bo‘lgan aksiyalar qiymati doirasida zarar ko‘rishlari mumkin.

Hissadorlik jamiyatlarining ijobiy jihatlari qatoriga quyidagilar kiradi: aksiyadorlik kapitalining teng taqsimlangan, erkin muomaladagi ulushlar □ aksiyalarga taqsimlanishi; aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari uchun javobgarligining aksiyalar qiymati hajmida cheklanganligi; aksiyadorlik kapitalining hajmi va a‘zolar sonini osonlik bilan o‘zgartirish imkonini beruvchi nizom asosida birlashish; umumiy boshqaruv vazfalarining xo‘jalik faoliyatini boshqarish vazifalaridan alohida yuritilishi va hokazolar.

Iqtisodiyotimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biri sanoat ishlab chiqarishini jahon iqtisodiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan raqobatbardosh korxonalar tashkil qilish maqsadidagi tuzilmaviy qayta qurishdan iborat. Buning uchun integratsiya hamda turli tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalarni vaqtinchalik yoki doimiy ravishda kooperatsiya yoki konsentratsiya asosida birlashtirish amalga oshiriladi.

Xalqaro moliya tashkilotlari – davlatlar o'rtasidagi valuta va moliya-kredit munosabatlarini tartibga solish, mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish, kredit ko'rinishida yordam berish maqsadida davlatlararo kelishuvlar asosida tashkil etilgan tashkilotlar. Bunday tashkilotlar qatoriga Xalqaro hisoblashuvlar banki, Xalqaro valuta fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi, Xalqaro moliyaviy korporatsiya, Osiyo taraqqiyot banki, Yevropa investitsiya banki, Mintaqaviy xalqaro rivojlanish banklari va boshqalarni kiritish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar – ikki turdagi – ishtirokchilari bevosita davlatlardan iborat hukumatlararo (davlatlararo) hamda tarkibiga ishlab chiqaruvchilar birlashmalari, kompaniya va firmalar, ilmiy jamiyatlar va boshqalar kiruvchi nohukumat tashkilotlari.

Jahon banki – 1944-yilda Xalqaro valuta jamg'armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya institutidir. Bank o'zining faoliyatini 1946-yil 25-iyundan boshlagan.

Xalqaro valuta jamg'armasi – xalqaro savdo va valuta hamkorligini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatish maqsadida 1944-yilda tashkil etilgan xalqaro valuta-moliya tashkiloti. Xalqaro valuta jamg'aramasi – a'zo davlatlar o'rtasida valuta-kredit munosabatlarini tartibga solib turish va ularga to'lov balansining kamomadi bilan bog'liq valutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valutasida qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish yo'li bilan moliyaviy yordam ko'rsatish uchun mo'ljallangan hukumatlararo tashkilot. O'z amaliy faoliyatini 1947-yil 1-martdan boshlagan.

Osiyo taraqqiyot banki – Osiyo va Uzoq Sharq mintaqasiga bevosita qarzlarni berish hamda texnik jihatdan ko'maklashish orqali mazkur mamlakatlar iqtisodiyoti o'sishini rag'batlantirish maqsadida 1966-yilda tashkil etilgan bank.

Kooperatsiya jarayonida konsern, konsortsium, xo'jalik assotsiatsiyasi kabi tashkiliy shakllar vaqtinchalik yoki doimiy ravishda tuzilishi mumkin. Ushbu tuzilmaviy birliklarining mohiyatini qisqacha ko'rib chiqamiz.

Konsern umumiy manfaatlarga ega hamda shartnomalar, kapital va qo'shma faoliyatda ishtirok etish bilan bog'liq bo'lgan korxonalarining yirik birlashuvini aks ettiradi.

Konsortsiyum kompaniya va banklarning vaqtinchalik birlashuvi natijasida, yirik kapital talab qiluvchi loyihalarni amalga oshirish yoki mablag'ni birgalikda joylashtirish maqsadlari uchun umumiy kelishuvlar asosida yuzaga keladi. Konsortsiyum buyurtmachilar oldidagi majburiyatlar uchun javobgar hisoblanadi.

Xo'jalik assotsiatsiyasi jismoniy yoki huquqiy shaxslarning o'zaro hamkorlik yuritish maqsadida ko'ngilli ravishda birlashuvini anglatadi va unda birlashuvga kiruvchi subyektlar o'z mustaqilligini saqlab qoladilar.

Korporatsiyalar umumiy maqsadlarga erishish, hamkorlikda faoliyat yuritish maqsadida birlashib, mustaqil huquqiy subyekt - huquqiy shaxsni tashkil qiluvchi shaxslar yig'indisini tavsiflaydi. Ko'pincha ular aksiyadorlik (hissadorlik) jamiyatlari shaklida tashkil qilinadi.

Korxonalarining konsentratsiya asosida birlashuvi kartel, sindikat, xolding va moliya-sanoat guruhlari ko'rinishida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish sohasidagi **kartellar** ishlab chiqarish masalalari, narxlar, tovarlarni sotish, ishchi kuchini yo'llash va shu kabi masalalar bo'yicha kelishuvga asoslanib faoliyat yuritadi.

Integratsiyaning bu shaklida korxonalar mustaqillikni saqlab qolgan holda kooperatsiya asosida birlashadilar.

Sindikat — tijorat faoliyatini (ta'minot, sotish, narxning paydo bo'lishi) hamkorlikda tashkil qilishga asoslangan birlashmadir. Sindikat tarkibiga kiruvchi korxonalar huquqiy hamda xo'jalik yuritish mustaqilliklarini saqlab qoladilar.

Trestlar yuqori darajada markazlashganligi bilan ajralib turadi. Uning tarkibiga kiruvchi korxonalar ishlab chiqarish, tijorat va huquqiy mustaqilliklarini yo'qotib, yagona reja asosida faoliyat yuritadi.

Xoldinglar ishtirokchilarning moliyaviy imkoniyatlarini birlashtirish va muvofiqlashtirish hamda ishlab chiqarish quvvatlari bilan vaizifalarni tezkor ravishda amalga oshirish imkonini beruvchi boshqaruvning samarali shaklini ifodalaydi.

Integratsiya jarayonlarini amalga oshiruvchi korxonalar quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

- * resurslardan yanada samaraliroq foydalanishga erishish;
- * kooperatsiya asosidagi aloqalarini yangilash va mustahkamlash;

- * mamlakatdagi korxonalarining tashqi bozorga chiqishi;
- * ishlab chiqarishga investitsiyalarning yangi shakllarini jalb etish;
- * ichki va tashqi bozordagi raqobatda muvaffaqiyat qozonish maqsadida narx va sotish bo'yicha yagona siyosat yuritish.

Moliyaviy xolding sho'ba korxonalarining ishlab chiqarish va tijorat faoliyatiga aralashish huquqiga ega emas.

Moliya-sanoat guruhleri.

Moliya-sanoat guruhi – kredit-moliya va investitsiya muassasalari, korxonalar va tashkilotlarning ishlab chiqarishni xalqaro ko'lamda ixtisoslashtirish va kooperatsiyalashni chuqurlashtirish orqali maksimal foyda olish maqsadida mablag'larini birlashtirib, tashkil qilingan tashkiliy-tarkibiy boshqaruv tuzilma.

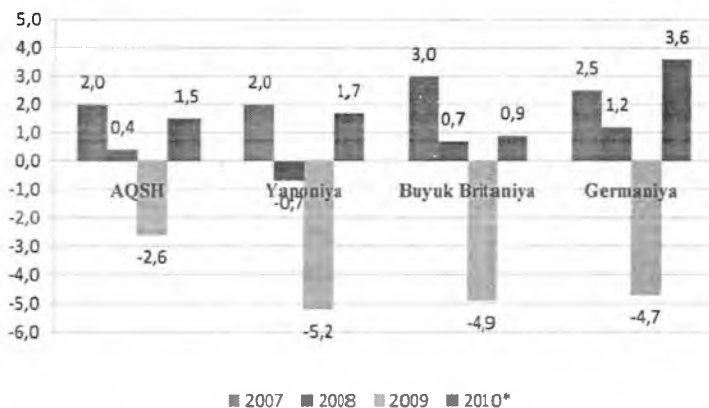
Mulkchilik shaklidan qat'i nazar har qanday tashkiliy-huquqiy turdagi korxonalar, shuningdek, kredit-moliya, investitsiya va boshqa muassasalari, nodavlat pensiya jamg'armalari va boshqa jamg'armalar, sug'urta tashkilotlari, shu jumladan, xorijiy tashkilotlar moliya-sanoat guruhining ish tirokchilari bo'la oladilar.

Moliya-sanoat guruhlarining tashkil etilishi, faoliyati, qayta tuzilishi va tugatilishi O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasidagi korxonalar to'g'risida», «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida», «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoyasi to'g'risida»gi Qonunlari, «Moliya-sanoat guruhleri haqidagi Nizom» va O'zbekiston Respublikasining boshqa qonunlari bilan tartibga solinadi.

2009-yilda global iqtisodiyotning o'sishi taxminan 1 foizga qisqargan bo'lsa, joriy yilda dunyoda iqtisodiy rivojlanish 3 foiz atrofida oshishi mumkin, bu esa inqirozgacha bo'lgan davrdagi ko'rsatkichlardan ancha pastdir (4-rasm).

Haqiqatan ham, eng rivojlangan mamlakatlardagi YAIM ning o'sish sur'atlari aksariyat hollarda inqirozdan oldingi darajaga yetmaganini ko'rishimiz mumkin (4-rasm).

Rasmda ifodalangan 2010-yildagi tezkor olingan ma'lumotlarga ko'ra, YAIMning o'sish sur'ati AQSHda 1,5 foizni, Yaponiya 1,7 foizni, Buyuk Britaniyada 0,9 foizni, Germaniyada 3,6 foizni tashkil etgan. Faqat Germaniya o'zining iqtisodiy o'sish sur'ati bo'yicha inqirozdan oldingi davr ko'rsatkichlariga yetgan. Biroq umumiy holda jahon iqtisodiyotidagi o'sish sur'atlarini barqaror deb bo'lmaydi.

*Izoh: 2010-yilda tezkor holda oldindan olingan ma'lumotlar keltirilgan.

4-rasm. Ayrim rivojlangan mamlakatlarda YAIMning o'sish sur'atlari (oldingi yilga nisbatan foizda).

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Moliya-sanoat guruhlarini quyidagi masalalarni hal qilish vakolatiga ega:

ishtirokchilar resurslarini birlashtirish, xo'jalik aloqalarini o'rnatish va shu asosda yangi umumiy iqtisodiy makonni yaratish;

- investitsiya resurslarini jalb etish, ishlab chiqarishni texnik-iqtisodiy darajasi mahsulotning sifati va raqobatbardoshligini oshirish;

- investitsiya resurslarini fan yechimlarini ko'p talab qiluvchi tarmoqlarga, transport, telekommunikatsiya va foydali qazilmalarni qazib olishga yo'naltirish;

- o'z tarkibida korxonalariga xizmat ko'rsatuvchi huquqiy jihatdan mustaqil tuzilma bo'g'inlari vakolatli bank, savdo uyi, ta'minot-sotish tashkiloti, marketing bo'yicha bo'linmalar va hokazolarni tashkil etish;

- iqtisodiyotning tuzilmaviy qayta qurilishiga ko'maklashish va boshqalar.

Ishirokchilari orasida O'zbekiston Respublikasidan tashqarida bo'lgan huquqiy shaxslarga ega bo'lgan moliya-sanoat guruhlarini transmilliy kompaniya hisoblanadi. Davlatlararo moliya-sanoat

guruhining tashkil etilishi faoliyati va tugatilishi hukumatlararo tuzilgan bitimlar bilan belgilanadi.

Agrofirmalar.

Tuman qishloq xo'jalik majmuining rivojlanishini ta'minlash maqsadida, paxtakor va boshqa xo'jaliklar, qayta ishlash korxonalari hamda xizmat ko'rsatuvchi korxonalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi, huquqiy shaxs maqomiga ega bo'lgan tashkiliy-tarkibiy boshqaruv organ.

Agrofirmalar quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- davlat tayyorlov korxonalariga paxta tolasi, boshqa xo'jalik mahsulotlarini yetkazib berish;
- qishloq xo'jaligini ilmiy-texnik darajasini oshirish, jahon standartlariga mos mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlash;
- mahsulot ishlab chiqarish va sotish sohasida bozor munosabatlarini rivojlantirish, moddiy-texnik resurslarning raqobatchi bozorlarini yaratish;
- xo'jaliklar va boshqa korxonalariga investitsiyalarni jalb qilishda ko'maklashish;
- marketingni tashkil etish bozor holatini (konyunkturasini) o'rganish va xo'jaliklar, korxonalar va tashkilotlarga yetishtirilgan mahsulotlarini sotishda ko'maklashish hamda o'z nizomiga muvofiq boshqa vazifalar.

2.4. Korxonalar faoliyatini iste'molchilar talabiga yo'naltirish. Mahsulotlarni standartlash metrologiya va sertifikatlash

Ushbu bobning 2.1-bo'limida keltirilgan korxonaning maqsadlaridan kelib chiqib, korxonalar faoliyatini iste'molchilar talabiga yo'naltirish masalasiga kelsak, bu masala korxonaning asosiy maqsadining negizini tashkil qiladi. Korxonalar faoliyatini iste'molchilar talabiga yo'naltirishning huquqiy asoslarini O'zbekiston Respublikasi «O'zbekiston Respublikasidagi korxonalar to'g'risida» (15.02.1991y), «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (18.12.1993y), «Metrologiya to'g'risida» (28.12.1993y), «Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida» (28.12.1993y), «Oziq-ovqat mahsulotlarining sifati va xavfsizligi to'g'risida»gi (30.08.1997y) Qonunlar va Vazirlar Mahkamasining ushbu masalalarga oid qarorlari tashkil qiladi.

«O‘zbekiston Respublikasidagi korxonalar to‘g‘risida»gi Qonunning 1-moddasini 2-bandida: «Korxonaning faoliyati maqsadlarini ro‘yobga chiqarishga o‘z mahsuloti; ishlari va xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojlarini qanoatlantirish hamda ana shu asosda mehnat ja,moasi a‘zolarining ijtimoiy va iqtisodiy manfaatlarini hamda korxonona mol-mulk egasining manfaatlarini ta‘minlash yo‘li bilan erishiladi» - deb ta‘kidlab qo‘yilgan. Bundan kelib chiqadiki, korxonona o‘z maqsadlariga faqat mahsuloti, ishlari va xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojlarni qondirish orqali erishadi. Korxonona o‘z faoliyatini to‘la-to‘kis iste‘molchilarning talabini qondirishga yo‘naltirishi shart va zarurdir. Bu borada ularning mas‘uliyati ham qonunlarda belgilab qo‘yilgan. Masalan: «Iste‘molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonunning 27-moddasida iste‘molchilar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarni buzganligi uchun ishlab chiqaruvchi javobgar bo‘ladi deb belgilab qo‘yilgan.

Ushbu qonunning 5-moddasida ishlab chiqaruvchi o‘z korxononasining nomi va joylashgan (yuridik) manzili haqida iste‘molchini xabardor qilishi shartligi, 6-moddasida ishlab chiqaruvchi (ijrochi, sotuvchi) iste‘molchiga o‘zi realizatsiya qilayotgan tovar (ish, xizmat)lar haqidagi zarur, to‘g‘ri va tushunarli ma‘lumotlarni o‘z vaqtida berishi shart ekanligi belgilab qo‘yilgan.

Tovar (ish, xizmat) haqidagi ma‘lumotda ularni majburiy talablarga muvofiq kelishi shart bo‘lgan normativ hujjatning nomi, tovar (ish, xizmat)ning asosiy iste‘mol xususiyatlari, bahosi, sotib olish tartibi, ishlab chiqargan sanasi, ishlab chiqaruvchining kafillik majburiyatlari, ulardan samarali va xavfsiz foydalanish qoidalari kabilar keltiriladi. Bularni mazmunidan shunday xulosa qilish mumkinki, ishlab chiqaruvchi iste‘molchi uchun xizmat qilishga majbur.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor – jahon mamlakatlari o‘rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo‘jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

Jahon bozori konyunkturasi – jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o‘zgarish tendensiyalari.

Joriy konyunktura – muayyan davrda tovarlarga bo‘lgan talab va taklifning tarkibi, dinamikasini shakllantiruvchi iqtisodiy sharoit va omillar majmui. Joriy konyunktura ayni davrdagi milliy va jahon iqtisodiyotining u yoki bu omillaridan tarkib topgan vaqtinchalik vaziyatni ifodalaydi.

«Mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim istiqbollari va ustuvor yoʻnalishlarini belgilab olar ekanmiz, biz **ichki ehtiyojning oʻsishiga** alohida eʼtibor qaratishimiz kerak boʻladi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozī oqibatlarini yumshatishga qaratilgan Inqirozga qarshi choralar dasturida ana shunday yondashuv asosida ish tutganimiz oʻtgan yillarda oʻzini toʻla oqladi». ²¹

Mahsulotlarni standartlash, metrologiya va sertifikatsiyalash ham korxonalarini oʻz faoliyatini isteʼmolchi talablariga moslashtirishga majburlashtiradigan omillardan biridir.

Standartlashning asosiy vazifasi mahsulotning atrof-muhit, aholining hayoti, sogʻligi, mol-mulkiga xavfsizlikni taʼminlash uchun texnikaviy va axborot jihatidan mahsulotning bir-biriga mos kelishi va oʻzaro almashuvchanligi, ularni nazorat qilish usullar birligi va tamgʻalash birligini taʼminlash kabilardir.

Respublikada xalqaro iqtisodiy aloqalarning kuchayishi, savdo-sotiqning rivojlanishi, ichki va tashqi bozorga tovar chiqarishdagi raqobatning kuchayishi, ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirish, ishlab

Oldimizga qoʻyilgan bunday maqsadlarga erishish, avvalo, oʻz imkoniyat va resurslarimizni qay darajada safarbar etishimizga, harmon katta xavfi saqlanib qolayotgan inqiroz oqibatlarini bartaraf etish boʻyicha 2009–2012-yillarga moʻljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida koʻzda tutilgan chora-tadbirlarni soʻzsiz bajarishni nechogʻlik taʼminlay olishimizga bogʻliq.

I.Karimov (maʼruzadan)

chiqarish samaradorligi va mahsulot sifatini yaxshilashning barcha imkoniyatlarini, izlab topish va ulardan amalda foydalanish boʻyicha bir qator, muhim vazifalarni koʻndalang qoʻyadi. Bunday sharoitda mahsulot sifatini boshqarish tizimidagi muhim vosita sifatida,

uning hayotiy siklining barcha bosqichlarida standartlash metrologiya va sertifikatlashtirishning roli benihoya ortadi.

Jahon birjalarida konditsion, yaʼni standart talablariga muvofiq keladigan tovarlar uchun yuqori narx va har qanday nostandart tovar uchun yaroqsiz rol sifatida juda past narx belgilanadi.

Standartlashtirishning muhim vazifalaridan biri – sifat ustidan davlat nazoratini oʻrnatish boʻlib, uning asosini haqiqiy olingan mahsulot bilan standart talablari koʻrsatkichlarini qiyoslash tashkil etadi.

²¹ I A. Karimov. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Qoʻshma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» maʼruzasi // Xalq soʻzi gazetasi, 12.11.2010.

Shunga ko'ra ishlab chiqarish bilan boshqaruv o'rtasida javob aloqasi o'rnatiladi. Standartlar xalq iste'mol tovarlari asosiy xususiyatlarini nafaqat ishonarli aniqlash, balki tezkorlik bilan aniqlash va uning iste'mol qiymati to'g'risida keng tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi. Natijada har bir muayyan holatda sifatning eng maqbul darajasi bilan ishlab chiqarishni tashkil etish mumkin bo'ladi.

Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish iste'molchilarni himoya qilish asosiy me'yoriy hujjati hisoblanib, muvofiqlik sertifikati yoki muvofiqlik belgisi vositasida mahsulotlar yoki, xizmatning muayyan standart yoki boshqa me'yoriy texnik hujjatga javob berishini tasdiqlaydigan dalildir. Mahsulotlarni va xizmatlarni sertifikatlashtirish orqali yuksak sifatga erishish hamda ularni jahon bozorida raqobat ko'ra olishi ta'minlanadi.

Sertifikatlashtirishning asosiy maqsadlaridan yana biri, shundaki, sertifikatlashtirish asosidagina mamlakat korxonalari, qo'shma korxonalar va tadbirkorlar xalqaro miqyosdagi iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy hamkorlikda va xalqaro savdo-sotiqda ishtirok etishlari uchun sharoit yaratiladi.

Korxonalar faoliyatini iste'molchilar talabiga yo'naltirishning ijtimoiy asosi tovar (xizmat) ishlab chiqarishni azaldan ijtimoiy xarakterga ega ekanligidan kelib chiqadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z manfaatlariga jamiyatning, iste'molchilarning talabini qondirish orqali erishadi. Buning uchun korxonalar boshqaruvchilari jamiyat oldidagi ijtimoiy javobgarlikning mohiyatini to'g'ri tushunishi va uni jiddiylashtirishi zarur.

Ma'lumki, mehnat taqsimoti va unga bog'liq ravishda mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashish mehnat unumdorligini o'stirish, tayyorlanayotgan mahsulot sifatini yaxshilash va tannarxini kamaytirish uchun imkoniyat yaratadi. Ayni paytda, u yoki bu mahsulot turiga ixtisoslashish ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun xomashyo, butlovchi qismlarni boshqa ixtisoslashgan korxonalardan sotib olish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Shu tariqa korxonalar o'rtasida kooperatsiya aloqalarini o'rnatishga zarurat yuzaga keladi.

Korxonalar o'rtasida barqaror kooperatsiya aloqalarini o'rnatish va ularni kengaytirish bo'yicha boshlangan ishlarni davom ettirish, bu jarayonga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini keng jalb etish zarur. Respublika sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi ishini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish lozim.

I.Karimov (ma'ruzadan)

Bugungi kunda kooperatsiya aloqalarining xomashyo yetkazib berishdan iborat oddiy ko'rinishidan tortib to franchayzing tizimini qo'llash kabi murakkab turlarigacha mavjud.

Shundan kelib chiqqan holda, «...bizning yaqin istiqboldagi eng muhim vazifamiz boshlagan ishlarimizni izchil davom ettirish – **iste'mol talabini kengaytirish** maqsadida sotsial sohani rivojlantirish, mehnatga haq to'lashni yanada oshirish, xizmat ko'rsatish sektorini, infratuzilma obyektlarini rivojlantirishga, transport va kommunikatsiya loyihalari amalga oshirilishiga alohida e'tibor berishdir»²².

Yaponiyagi «Matsusita elektrik industrial» kompaniyasining rahbarlaridan biri K.Matsusitaning fikricha, boshqarishning yangi falsafasi asosida sotsial javobgarlikni tan olish yotadi. U shunday deydi: «... har bir kompaniya, o'z masshtabidan qat'i nazar, foyda olishdan o'zga, uning faoliyat ko'rsatishini oqlaydigan maqsadni ko'zlashi kerak...».

Korxonalar jamiyat manfaati uchun faoliyat yuritishi va aholining moddiy farovonligini oshirishga xizmat qilishi zarurligi butun jahonda tan olingan.

XX asrda sanoatni rivojlantirishda yuqorida keltirilgan boshqaruv falsafasini amaliyotda qo'llab, Yaponiya davlati korxonalari sifatsiz va arzon mahsulotlar ishlab chiqarishdan, iste'molchi talabiga yo'naltirilgan oliy sifatli tovarlar ishlab chiqish orqali o'zlarini ham, jamiyatni ham rivojlanish darajasini yuqori pog'onaga olib chiqqan.

Qisqacha xulosalar

O'zbekiston Respublikasining milliy iqtisodiyoti ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida yuzaga kelgan hamda umumiy iqtisodiy qonun va qonuniyatlar asosida rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda iqtisodiyotimiz bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'lidan bormoqda. Prezidentimizning beshta tamoyili asos qilib olingan bu model hozirda jahon mamlakatlari tomonidan ham tan olindi.

O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotining muhim subyekti korxonalar iqtisodiyotining birlamchi bo'g'ini bo'lib, inson hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklarni ishlab chiqarishda bevosita qatnashadi.

---

²² I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi// Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Har bir korxonona ishlab chiqarish omillaridan foydalanish, ularni iste'mol uchun tayyor mahsulot (ish, xizmat) holiga keltirish yo'li bilan mamlakat iqtisodiyotiga o'z hissasini qo'shadi.

Bozor iqtisodiyotining rivojlanish sharoitlarida mulkdorlar sinfining vujudga kelishi va korxonalarining yangi tashkiliy-huquqiy shakllarini tashkil qilish imkonini beruvchi huquqiy hujjatlar yaratildi.

Korxonalarining har biri o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Shu sababli ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish, rejalashtirish, boshqarish hamda ishlab chiqarish tuzilmasini yaratish uchun korxonalar tasnifini bilish zarur.

Istalgan bir sanoat korxonasi ko'plab bo'g'inlardan iborat bo'lib, ularning tarkibi va tuzilishi hamda o'zaro munosabatlarini tuzilma sifatida ko'rib chiqish mumkin. Korxonalar tuzilmasini o'rganish ularning sanoat majmuasida tutgan o'rnini, roli va ahamiyatini aniqlash imkonini beradi.

O'z navbatida ishlab chiqarish tuzilmasini loyihalashtirishda uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni inobatga olish muhimdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi va korxonalarining mamlakat xalq xo'jaligi majmuasidagi roli.
2. Sanoat korxonalariga xos bo'lgan belgilar.
3. Sanoat korxonalarining vazifalari va bajaradigan ishlari.
4. O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida»gi qonuni va uning mazmuni.
5. Korxonaning davlat ro'yxatidan o'tish uchun qanday hujjatlar talab qilinadi?
6. Sanoat korxonalarining tasnifi.
7. Korxonalarni tavsiflashda ishlatiluvchi mezonlar.
8. Korxonalarining umumiy va ishlab chiqarish tuzilmasi tushunchalari.
9. Korxonona tuzilmasini belgilab beruvchi omillar.
10. Korxonona tuzilmasini mukammallashtirish yo'llari.

3-bob: KORXONANI TASHKIL ETISH VA UNING FAOLIYATINI TO'XTATISH

3.1. Korxonani tashkil etish, faoliyatini tugatish tamoyillari va tartib-qoidalari

3.2. Korxonalar faoliyatini litsenziyalash tartibi

3.3. Korxonaning moliyaviy barqarorligi mezonlari va ko'rsatkichlari

3.4. Korxonaning tashqi iqtisodiy shartnomalari va turlari

Tayanch iboralar: Tashkil qilish tamoyillari, korxonaga mulki egasi, sho'ba korxonalari, filiallar, vakolatxonalar, huquqiy shaxs maqomi, korxonaga nizomi, ta'sis shartnomasi, korxonaga mulkini shakllantirish, korxonalarining davlat tomonidan ro'yxatga olinishi, ro'yxatga olish uchun hujjatlar, korxonani qayta tashkil qilish, korxonani tugatish, tugatish komissiyasi.

3.1. Korxonani tashkil etish, faoliyatini tugatish tamoyillari va tartib-qoidalari

Iqtisodiyotning jadal rivojlanishi va ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi faoliyat yuritayotgan korxonalaridan tashqari, yangi korxonalarini tashkil qilish va ishga tushirishga tayanadi. Bunday qadam iqtisodiy jihatdan maqbullikka, resurslar imkoniyati va korxonaga mahsulotlariga bo'lgan talabga asoslanadi. Biron bir mahsulotning taqchilligi yoki umuman yo'q bo'lishi ham, yangi korxonaga yoki ishlab chiqarishini tashkil qilishga sabab bo'lishi mumkin.

Yangi korxonani tashkil qilish quyidagi tashkiliy tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- korxonani tashkil qilish fikrining paydo bo'lishi;
- korxonaga muassislarini tanlash;
- taklif qilinayotgan mahsulotga bozordagi talabni o'rganish;
- korxonaga nizom jamg'armasini tuzish uchun moliya manbalarini aniqlash;
- korxonaning ta'sis hujjatlari va biznes-rejasini tayyorlash;
- davlat ro'yxatidan o'tish;

- muhr, shtamp va boshqa rekvizitlarni tayyorlash;
- soliq idoralarida ro'yxatdan o'tish.

O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida»gi qonuniga asosan, korxonalar mulk egasi (egalari) yoki u (ular) tayinlangan vakillik organi, mehnat jamoasi yoki muassislar guruhining qarori bo'yicha belgilangan qonun-qoidalarga asosan tashkil qilinishi mumkin.

Shuningdek, korxonalar agar korxonalar mulki egasi yoki u tayinlangan vakillik organining roziligi bo'lsa, faoliyat yuritayotgan korxonalar tarkibidan bir yoki bir nechta tarkibiy bo'linmalarni, ushbu bo'linmalarning mehnat jamoalari tashabbusiga ko'ra, ajratib chiqarish natijasida ham tashkil topishi mumkin.

Korxonalar joriy va hisob-kitob raqamlari ochish va ular to'g'risidagi holatlarni tasdiqlash huquqiga ega bo'lgan, mustaqil huquqiy shaxs maqomidagi sho'ba korxonalari, filiallar, vakolatxonalar, bo'lim va boshqa tashkiliy bo'linmalarni tashkil qilishi mumkin.

Korxonalar qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda maxsus davlat organlarida ro'yxatga olingan kundan boshlab tashkil qilingan hisoblanadi va huquqiy shaxs maqomiga ega bo'ladi.

Korxonani tashkil qilishdan tashqari, uning moliyaviy barqarorligi va samarali faoliyatini ta'minlash bozor munosabatlari va raqobatchilik sharoitlarida juda muhimdir. Amaliyotdan ko'rinib turibdiki, bu qoidalarga rioya qilmaslik natijasida korxonani tashkil qilishga ketgan barcha sa'y-harakatlar o'zini oqlamaydi hamda ijtimoiy ishlab chiqarish rivojlanishining mikro va makroiqtisodiy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni moliyaviy jihatdan barqaror bo'lmagan korxonalar endi tashkil qilingan yoki faoliyat yuritayotganligidan qat'i nazar, bankrot korxonalar hisoblanadi.

Yangi korxonalar tashkil qilishdan asosan quyidagi maqsadlar ko'zlanadi:

- iste'molchilar talab qilayotgan mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish va uni sotishdan foyda (daromad) olish;
- ishlab chiqarishga ish bilan band bo'lmagan aholini jalb qilish va shu orqali ish bilan ta'minlashdagi ijtimoiy muammolarni hal qilish;
- ishlab chiqarishga mavjud qo'shimcha resurslarni jalb qilish;
- fan-texnika yutuqlaridan foydalangan holda yangi sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish;
- yakka tarzda yoki hamkorlikda faoliyat yuritish uchun kichik korxonalar (o'rtoqchilik kabi) tashkil qiluvchi alohida fuqarolar yoki shaxslar guruhi a'zolarining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish;

• ishlab chiqarishni mustahkamlash va rivojlantirish hamda bozor muhitini kengaytirish.

Korxonalar tuzilgandan keyin uning faoliyatini tashkil etish masalasi juda ham jiddiy ahamiyatga ega.

Hukumatimiz tomonidan yangi korxonalar faoliyatini tashkil etish va qo'llab-quvvatlash uchun juda ko'plab chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

2009-yilda tadbirkorlarning o'z ishini tashkil etish bilan bog'liq sarf-xarajatlarini qisqartirish ishlari davom ettirildi. Masalan:

– arxitektura-rejalashtirish topshiriq to'plamlarini olish qiymati – 4 barobar;

– loyiha-smeta hujjatlarini ekspertizadan o'tkazish – 2,5 barobar;

– kadastr hujjatlarini rasmiylashtirish qiymati – 2 barobarga pasaytirildi.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishdagi ruxsat berish jarayonlarining qisqartirilishi va to'lovlarning optimallashtirilishi bilan bog'liq tadbirlar natijalarini quyidagi jadval orqali yaqqolroq ko'rish mumkin (1-jadval).

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda ruxsat berish jarayonlarini qisqartirilishi va to'lovlarning optimallashtirilishi

1-jadval

Ruxsat berish bilan bog'liq jarayonlar turlari	To'lov miqdori				To'lov miqdori-ning qisqarishi, foizda
	Avval amalda bo'lgan		Yangi kiritilgan		
	eng kam ish haqi miqdori bo'yicha	so'mda*	eng kam ish haqi miqdori bo'yicha	so'mda*	
Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish	5	140200	2	56080	- 60
Bankda hisob raqamini ochish	1	28040	0,5	14020	- 50
Arxitektura-rejalashtirish topshiriqlarini ishlab chiqish	40	1120000	10	280400	- 75

1-jadvalning davomi

Yer uchastkasini rasmiylashtirish	-	130000	-	58000	- 56
Ekologik ekspertiza	25	701400	1	28040	- 96
Loyiha-smeta hujjatlarini ekspertiza qilish	10	280400	3	84120	- 70
Qurilish davomida nazorat-ijro syomkalari o'tkazish	5	140200	3	84120	- 40
Normativlar loyihalarining ekologik ekspertizasini o'tkazish	75	2103000	1	28040	- 98,7
Gigienik sertifikatlar olish	10	280 400	3	84 120	- 70
Jami to'lovlar qiymati (litsenziya va ruxsat-nomalarsiz)	-	5037660	-	830960	- 83,5

* Izoh: eng kam ish haqi miqdori to'lovlarni qisqartirishga oid me'yoriy hujjatlar qabul qilingan davrga tatbiqan olingan.

Jadvaldan ko'rinadiki, tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda ruxsat berish jarayonlarini qisqartirish va to'lovlarni optimallashtirish tadbirlari ahamiyatli darajada amalga oshirilgan. Masalan, normativlar loyihalarining ekologik ekspertizasini o'tkazish bo'yicha to'lov miqdori 75 marta, ekologik ekspertiza qiymati 25 marta kamaytirilgan. Buning natijasida har bitta tadbirkorlik subyekti uchun o'z faoliyatini tashkil etishda umumiy holda 4207 ming so'm miqdorgacha mablag'larni tejash imkoniyati paydo bo'ldi.

2010-davomida inventarizatsiya natijasida aniqlangan qariyb 2 mingta bo'sh bino kichik tadbirkorlik subyektlariga ijaraga berildi. Bunda binolarni ijaraga berish tariflari tadbirkorlik subyektlarining qayerda joylashgani va ularning faoliyat turiga qarab 3 barobardan 10 barobarga qadar kamaytirildi. Shuningdek, o'tgan davr mobaynida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun quyidagi imtiyoz va qulayliklar yaratildi:

- mahsulotlarning gigienik sertifikatini amal qilish muddati ilgari 3 yildan endilikda cheklanmagan muddatga o'tkazildi;
- fitosanitariya xulosalarini berish muddatlari qisqartirildi;
- elektr va issiqlik tarmoqlariga ulanish uchun texnik shartlarni bajarish muddatlari 1 oydan 3 kungacha qisqartirildi;
- binolarni turar joydan noturar joy toifasiga o'tkazish jarayoni soddalashtirildi;

- davlat mulkidagi bo'sh binolar ijara haqlari 10 va undan ko'p barobargacha tushirilishi natijasida ularning 81 foizi (aniqlangan 3650 tadan 2939 tasi) tadbirkorlik subyektlariga ijaraga berildi;

- tashqi reklamani joylashtirish tariflari o'rtacha 20 dan 30 foizgacha pasaytirildi hamda ayrim hududlarning qishloq joylarda haq olish bekor qilindi. Buning natijasida tashqi reklama beruvchi tadbirkorlarning ulushi 34 foizgacha oshdi;

- tashqi reklamani joylashtirish qiymati Toshkent, Farg'ona, Jizzax, Namangan va Navoiy viloyatlarining qishloq joylari uchun 50 foizgacha pasaytirildi;

- elektr energiyasini oldi-sotdi shartnomasida belgilangan hajmga nisbatan kam sarflanishi uchun jarimalar bekor qilindi va ortiqcha sarflash bo'yicha jarimalar 50 foizga qisqartirildi.

Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyotining deyarli barcha tarmoq va sohalarida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash tadbirlarining keng ko'lamda amalga oshirilishi raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq bu boradagi jiddiy muammo – mahsulotlarimiz tannarxining yuqori darajada qolayotganligi ularning raqobatdoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

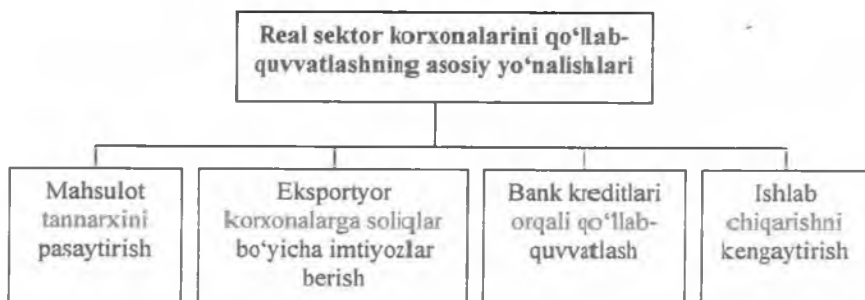
Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida»gi (2008-yil 28-noyabr) 4058-sonli Farmonida²³ muhim chora-tadbirlar qatorida mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalarining barcha resurslardan samarali foydalanishi hisobiga mahsulot tannarxini 20 foizdan kam bo'lmagan miqdorda pasaytirish orqali ularning raqobatdoshligini ta'minlash vazifasi ham belgilab berilgan edi.

---

²³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrda qabul qilingan «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida»gi 4058-sonli Farmoni.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini mutanosib rivojlantirish, uning samarali tarkibiy tuzilmasiga ega bo'lish va shu orqali barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga erishish Vatanimiz taraqqiyoti va xalq farovonligini ta'minlashning muhim shartlaridan hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun esa eng avvalo, iqtisodiyotning real sektorini jadal rivojlantirish zarur bo'ladi.

Shunga ko'ra, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash dolzarb ahamiyat kasb etib, respublikamizda ushbu jarayon bir qator asosiy yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi (1-rasm).

1-rasm. Iqtisodiyot real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari.

Ayniqsa, real sektor korxonalarini qo'llab-quvvatlashda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, mustahkam hamkorlikni yo'lga qo'yish, mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ichki talabni rag'batlantirish masalalari alohida o'rin tutdi.

Iqtisodiyotning real sektori – iqtisodiyotning bevosita moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq sohasi bo'lib, u o'z ichiga sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa tarmoqlarini oladi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalish va vositalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: korxonalardan eskirgan asbob-uskunalarni chiqarish; ishlab

chiqarishni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash; mahalliy resurslar asosida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimentini kengaytirish; ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va resurslarni tejash; sifatni boshqarish va sertifikatlash tizimini joriy etish; chiqitsiz va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.²⁴

II bobda korxonani belgilari, shakl va turlarini ko'rib chiqdik. Korxonada faoliyatini tashkil qilish, uning shakl va turlaridan qat'i nazar, barchasiga umumiy bo'lgan qoidalarga (prinsiplarga) rioya qilinishini talab qiladi.

Mavjud adabiyotlarda korxonalarni tashkil qilish qoidalarini izohlashda bir xil qarashlar mavjud emas. Ayrimlari korxonani tashkil qilish qoidalarini uning belgilari bilan, ayrimlari tashkiliy masalalarni hal qilish etaplari bilan, ayrimlari korxonada faoliyatini samaradorligini ta'minlash qoidalari kabilar bilan aralashtirib yuboradilar.

Bizning fikrimizcha, korxonada faoliyatini tashkil qilish qoidalari, barcha korxonalar uchun bir xil, shu jumladan foyda olish yoki olinmasligidan qat'i nazar, ular faoliyatidagi jamiyat ehtiyojlariga yo'naltirib turadigan faoliyat samarasini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan omillarni ifodalaydigan jihatlarga ega bo'lgan, makon va vaqt birligida o'zgartirilmaydigan tartiblar majmuasidan iborat bo'lishi kerak.

Korxonada faoliyatini tashkil qilinishi, avvalambor,

Birinchidan, tegishli tashkiliy-tarkibiy boshqaruv tuzilmasini mavjud bo'lishini talab qiladi.

Ikkinchidan, ishlab chiqarish vositalarini tegishli darajada texnologik birlashuvini, o'zaro harakatlarini moslashtirishni ta'minlash zaruriyati.

Uchinchidan, faoliyatni tashkil qilish, boshqarishda qarorlar qabul qilish va hokazo hollarda qonunning ustunligini ta'minlash.

To'rtinchidan, korxonalarni barchasi huquqiy nuqtayi nazardan tengligini ta'minlash zaruriyati.

Beshinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy zaruriyat mavjudligidan kelib chiqish.

---

²⁴ Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U., O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir» hamda «Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» nomli ma'ruzalarini o'rganish bo'yicha O'quv-uslubiy majma – Toshkent. Iqtisodiyot. - 2010. 331 b.

Oltinchidan, biznes shaklini tanlash erkinligi, albatta, korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy zaruriyatidan kelib chiqqan holda.

Yettinchidan, korxonaga xo‘jalik faoliyatiga davlatning aralashmasligi, uning faoliyat yuritishida erkinligi.

Va nihoyat, korxonalar biron bir mafkuraga bo‘ysunmasligi, ularning mafkuradan ozodligi.

Ta‘sis hujjatlarini tayyorlash korxonani tashkil etish va keyingi faoliyat yuritish jarayonidagi muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ta‘sis hujjatlari faoliyat yurituvchi korxonalarining huquq va majburiyatlarini hamda sharoitlarini ifodalaydi.

Korxonalar faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarida ikki xil ta‘sis hujjatlari belgilab berilgan:

korxonaga nizomi;

ta‘sis shartnomasi.

Amaliyotda korxonaga faqat nizom yoki faqat ta‘sis shartnomasi asosida, shuningdek, bir vaqtning o‘zida nizom va ta‘sis shartnomasiga asosan faoliyat yuritish hollari mavjud.

Shuni qayd qilib o‘tish kerakki, korxonaning (huquqiy shaxsning) ta‘sis shartnomasi kelishuv asosida tuziladi, nizom esa muassis (muassislar) tomonidan tasdiqlanadi. Bitta ta‘sischi tomonidan tuzilgan huquqiy shaxs shu ta‘sischi tomonidan tasdiqlangan nizom asosida faoliyat yuritadi.

Korxonaga nizomi asosiy ta‘sis hujjati bo‘lib, unda korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli, nomi va manzilgohi, nizom jamg‘armasining miqdori, daromadlarining tarkibi va taqsimlanish tartibi hamda korxonaga fondlarini tashkil qilish tartibi, korxonani tugatish va qayta tashkil qilish tartibi ko‘rsatilishi shart. Boshqacha qilib aytganda, korxonaga nizomi uning huquqiy maqomini, huquq va majburiyatlarini belgilab beradi.

Korxonani barpo etilishi o‘ziga xos tashkiliy bosqichlardan iborat bo‘ladi.

Korxonani tuzilishi uni yaratish to‘g‘risida tug‘ilgan g‘oyalarni asoslashda boshlanadi va quyidagi ketma-ketlikda keltirilgan ishlar bajariladi:

- korxonani ta‘sis etuvchilari aniqlanadi, ularni shartnomasi tuziladi;
- ishlab chiqaradigan mahsulot yoki xizmat turini belgilash;
- korxonaning moliyaviy resurslari manbalarini aniqlash;
- korxonaning Ustav va Nizomini rasmiylashtirish;
- korxonani biznes-rejasini ishlab chiqish;
- korxonaga muhri, shtampi va boshqa rekvizitlarini tayyorlash;

- korxonani soliq organidan ro'yxatdan o'tkazish;
- bankda hisob raqamini ochish, bank bilan shartnoma tuzish;
- korxonalar ajratmalar o'tkazishi majbur bo'lgan, respublikada mavjud maqsadli jamg'armalarda hisobga qo'yilishi;
- korxonani davlat ro'yxatidan o'tkazish va ro'yxatdan o'tganlik to'g'risida hujjat olish.

Korxonani barpo etish hujjatlari va ularni ro'yxatdan o'tkazish tartibi.

«O'zbekiston Respublikasidagi korxonalar to'g'risida»gi Qonuni va boshqa qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan tartib asosida korxonalar mulk egasi (ular vakili) qaroriga muvofiq yoki korxonani ta'sis etuvchilar guruhida yo bo'lmasa, alohida shaxslar qarori bilan barpo etilishi mumkin. Shu bilan bir qatorda korxonalar ishlab turgan korxonalar, tashkilotlar tarkibidan bitta yoki bir nechta tarkibiy bo'linmalarga ajralib chiqishi natijasida belgilangan tartib asosida ham tashkil etilishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida yangi shakl va turdagi korxonalarni tashkil qilish va ularni tez oyoqqa turib olishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Buning uchun zaruriy huquqiy asos ishlab chiqildi va joriy etildi.

Davlat bozor iqtisodiyoti samarali amal qilishni ta'minlash maqsadida korxonalarni huquqiy asoslarini, ayrim muhim xizmatlarini ado etish vazifalarini o'z zimmasiga oldi. Bular qatoriga xususiy korxonalar qonuniy maqom berish, xususiy mulk huquqlarini belgilash shartnomalarga rioya qilishni kafolatlashni ta'minlash bir tomondan bo'lsa, ikkinchi tomondan, davlat qonuniy «o'yin qoidalari»ni belgilaydi. Bu qoidalar korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turadi. Qonunlar asosida davlat iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish sohasida hakamlik vazifasini o'z zimmasiga odadi, bu borada qonunbuzarlikka yo'l qo'ymaslikni oldini oladi yoki ularga nisbatan o'z vakolatlari chegarasida choralar ko'radi, erkin va to'g'ri raqobat uchun shart-sharoitlarni yaratadi, moddiy-ashyoviy, moliyaviy, axborot va boshqa resurslarga erishuvning teng imkoniyatlarini ta'minlaydi va bozorda monopolegalikka yo'l qo'ymaydi.

Korxonalarni tashkil etish, ularning faoliyati, qayta tashkil etilishi va tugatilishining umumiy huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy asoslari O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida», «Kooperatsiya to'g'risida», «Tadbirkorlik to'g'risida», «Ijara to'g'risida». «Xo'jalik

jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida», «Tadbirkorlikni kuchaytirish va rag'batlantirish to'g'risida», «Yer to'g'risida», «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunlar hamda «O'zbekiston Respublikasida kichik korxonalar to'g'risidagi nizom», «O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik to'g'risida nizom», «Chet el investitsiyalari, xalqaro birlashmalar va tashkilotlar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish va bu korxonalarining faoliyatini tartibga solish to'g'risida»gi nizom, «Xoldinglar haqidagi nizom», «Moliya-sanoat guruhlarini haqidagi nizom»lar va boshqa qonun hujjatlar bilan belgilangan.

Yangi korxonalarni tashkil qilishning asosiy maqsadlari, birinchidan, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan kishilarning ish joylari bilan ta'minlash, ya'ni jamiyatning ijtimoiy muammosini hal qilish; ikkinchidan, siyosiy masalani hal qilish bu esa qishloq joylarda milliy ishchilar sinfi vujudga keltirishda o'z aksini topadi va nihoyat uchinchidan, iqtisodiy masalalarni yechish, xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishni kengaytirish, ularni tanqisligini kamaytirish asosida aholining moddiy farovonligini oshirishdan iboratdir.

Korxonani barpo etish hujjatlaridan biri uni ta'sis etish shartnomasi hisoblanadi. Bu hujjat o'z mazmunidan kelib chiqib, kelajakda korxonani tashkil etuvchilarning o'zaro munosabatlarining qoidalarini belgilaydi. Ta'sis etish shartnomasida korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli, turi, faoliyat turi, maqsad va vazifalari, joylashish va huquqiy adresi, ustav kapitali hajmi va unda ta'sischilar hissasi, qatnashuvchilarning o'z hissasini boshqalarga berish sharti, uning boshqaruv va nazorat organlari, foydani taqsimlash usul va tartiblari, ta'sischilarning huquq va buxchlari, ta'sischilar to'g'risidagi ma'lumotlar va boshqa masalalarni hal qilish tartiblarini belgilaydi.

Ta'sischilar korxonani ustavini ishlab chiqadi. Korxonaning ustavi rasmiy hujjat hisoblanadi. Chunki ustavda korxonani bilan davlat o'rtasidagi ijtimoiy, iqtisodiy, moliyaviy va huquqiy munosabatlarni tartibga solish qoidalari o'z aksini topadi. Ustav qonunlar, qoidalar va nizomlarga asoslangan holda tuziladi. Ustavni korxonani ta'sis etuvchilar tasdiqlaydi.

Ustavning korxonani ta'sis etish shartnomasidan farqi, birinchidan, unda davlat bilan korxonani munosabatlarining tartibi belgilansa, ikkinchidan, korxonani ta'sis etuvchilarning munosabatlari aks etadi. «O'zbekiston Respublikasidagi korxonalar to'g'risida»gi qonunning 9-moddasida korxonani ustavida uning nomi, joylashgan manzili, faoliyat

turi va maqsadlari, uning boshqaruv va nazorat organi, ularning vakolati, korxonani mol-mulkini tashkil etish va foydani taqsimlash tartibi, korxonani qaytadan tashkil etish va uning faoliyatini to'xtatish shartlari belgilanishi ko'rsatilgan. Ustavga korxonani faoliyatining xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan respublikadagi qonunlar va boshqa qonun hujjatlarga zid bo'lmagan o'zga qoidalar ham kiritilishi mumkin.

Korxonani o'zi joylashgan yerdagi mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari tomonidan davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Korxonani davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar o'n kun muddat ichida yagona davlat reestriga kiritish uchun O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga yuboriladi.

Korxonani davlat ro'yxatidan o'tish uchun mahalliy hokimiyat va boshqaruv idorasiga yuqorida keltirilgan korxonani barpo etish to'g'risidagi hujjatlarni (ariza, ta'sis etish shartnomasi, ustavi, biznes rejasi va boshqalarni) taqdim etadi. Mahalliy hokimiyat va boshqaruv idorasi ariza topshirilgan paytdan 30 kun muddat ichida korxonani ro'yxatdan o'tganligi yoki o'tmaganligi to'g'risida qaror qabul qilishi shart.

Korxonani davlat ro'yxatidan o'tgan kundan boshlab, barpo etilgan deb hisoblanadi va huquqiy shaxs maqomini oladi. Ushbu kundan boshlab, korxonani xo'jalik faoliyatini yuritishni boshlashi mumkin bo'ladi.

Korxonalar amaldagi qonunlar tartibiga binoan, o'z tarkibida huquqiy shaxs maqomiga ega bo'lgan sho'ba korxonalar, filiallar, vakolatxonalar, bo'limlarni mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari bilan kelishilgan holda tashkil qilish va ularni nizomlarini tasdiqlash huquqiga ega.

Korxonani mulki

Mulk so'zi biron bir jismoniy yoki huquqiy shaxs maqomidagi tashkilotga tegishli ne'matlar (narsa va moddiy boyliklar) majmuasini bildiradi.

Mulkdor narsa va moddiy borliqlarga egalik qilish va tasarruf etish huquqlariga ega bo'lgan jismoniy va huquqiy shaxs hisoblanadi.

Mulkchilik mulkdorlar o'rtasida, ular bilan davlat o'rtasida ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsulini o'zlashtirish yuzasidan paydo bo'lgan va tarixan aniq bir shaklda namoyon bo'luvchi iqtisodiy munosabatlarni anglatadi.

Mulkchilik munosabatlari davlat tomonidan kafolatlanadi va qonunchilik asosida himoya qilinadi. Har qanday davlatda mulkchilik

to'g'risida huquqiy qonunlar qabul qilinadi va unda mulkka egalik munosabati ifodalanadi. Natijada mulkchilik munosabatlari huquqiy munosabatlar shaklida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida (31-oktabr 1990-y) O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilingan. Ushbu qonun mulkchilik munosabatlarini tartibga soladi.

Mulk o'z obyekti va subyektiga egadir. Yuqorida keltirilgan mulkchilik qonuniga binoan, mulk **obyektlariga quyidagilar kiradi:**

– respublika hududidagi yer, yer osti boyliklari, ichki suvlar, havo havzasi, o'simlik va hayvonot dunyosi;

– imoratlar va inshootlar, asbob-uskunalar;

– moddiy, ma'naviy va madaniyat buyumlari;

– pul va qimmatli qog'ozlar;

– ixtirolar, kashfiyotlar, ilmiy g'oyalar, texnik ishlanmalar, axborot;

– fan, adabiyot, san'at asarlari;

– tarix va madaniyat yodgorliklari;

– insonning unumli va ijodiy mehnat qilish qobiliyati (ish kuchi);

– mol-mulkdan xo'jalikda foydalanish natijalari (mahsulot va daromadlar).

Mulk **subyektiga davlat**, respublika fuqarolari, jamoalar, ularning uyushmalari, jamoat va diniy tashkilotlar, fuqarolarning oilaviy va boshqa birlashmalari, chet davlatlar, ularning fuqarolari, huquqiy shaxslari, xalqaro tashkilotlar kabilar kiradi.

Jamiyatda ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lgan mulkchilik asosiy o'rinni egallaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik munosabatlari insonlar o'rtasida ishlab chiqarish vositalari va buyumlarga egalik qilish huquqini shaxsan va mazmunan kengaytirishga olib keladi. Mulk shakllari ko'payadi.

Jamiyat mulkining asosiy qismi korxonalar mulki tashkil qiladi.

Korxonalar mulkini asosiy fondlar va aylanma mablag'lar, shuningdek, korxonaning mustaqil balansida qiymati ifodalangan boshqa boyliklar tashkil etadi.

Korxonalar mulkining manbalariga quyidagilar kiradi:

Korxonalar mulkini shakllantirish va undan foydalanish Nizom va Ta'sis shartnomasining muhim qismi hisoblanadi. «Korxonalar to'g'risida»gi qonunga asosan quyidagilar korxonalar mulkini shakllantirishning manbalarini hisoblanadi:

- muassislarning pul va moddiy ko'rinishdagi badallari;

- mahsulot (ish, xizmat) sotishdan va boshqa turdagi faoliyatdan olingan daromadlar;
- qimmatbaho qog'ozlardan olingan daromadlar;
- banklar va boshqa kreditorlardan olingan kreditlar;
- budjetdan olinuvchi mablag'lar (dotatsiya), kapital qo'yilmalar;
- korxonalar, tashkilot va fuqarolarning beg'araz va xayriya badallari, shuningdek, almashish, meros va sovg'a tariqasida olinuvchi mulk;
- O'zbekiston Respublikasida qonun bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar.

Davlat korxonalarining mulkiy huquqlarini kafolatlaydi. Davlatning korxonalar mulkini (asosiy fondlar, aylanma mablag'lar va hokazo) tortib olishiga yo'l qo'yilmaydi, qonunchilikda ko'zda tutilgan hollar bundan mustasno.

Korxonalar haq evaziga yer va boshqa tabiiy resurslariga egalik qilish va foydalanish huquqiga ham egadir.

Korxonaning mulkdori (mulkdorlari) o'ziga qarashli mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi, unga nisbatan qonunga zid bo'lmagan boshqa munosabatlarni amalga oshirishi mumkin.

Korxonalar faoliyatini to'xtatish uni tugatish yoki qayta tashkil qilish shaklida amalga oshirilishi mumkin. Ishlab chiqarishning barqaror emasligi, moliyaviy qiyinchiliklar, surunkali zarar ko'rish va to'lov qobiliyatining yo'qolishini korxonalarini tugatish yoki qayta tashkil qilishga asosiy sabab qilib ko'rsatish mumkin.

Korxonani *qayta tashkil qilish* – bu, uning birlashib ketishi, qo'shilishi, bo'linishi, ajralib chiqish va shaklini o'zgartirishi degani. Korxonani qayta tashkil qilish ta'sischi (ta'sischi) yoki korxonalar boshqaruvi qaroriga muvofiq amalga oshiriladi. Qayta tashkil qilish korxonaning ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlari avvalgiga nisbatan yaxshilanishiga xizmat qilishi lozim.

Korxonani *tugatish* huquqiy xatti-harakat bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyatining to'xtatilishini anglatadi. Korxonalar tugatilganda u davlat ro'yxatidan chiqariladi, uning bankdagi hisob raqami yopiladi hamda muhr, shtamp va boshqa rekvizitlari haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Korxonalarini tugatishga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- * ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat)ga bo'lgan talabning pasayib ketishi yoki umuman yo'qolishi;
- * ishlab chiqarishning zarar keltirishi;

* ishlab chiqarishning atrof-muhit hamda aholi hayotiga xavf tug'dirishi;

* korxonaning bino va inshootlari, asbob-uskunalari va boshqa vositalaridan iqtisodiy jihatdan unumliroq, yanada sifatli va iste'molchilar talabiga javob beruvchi mahsulotlar ishlab chiqarishda foydalanish imkoniyatining yuzaga kelishi.

Korxonani tugatishda tugatish komissiyasi tuzilib, unga kreditorlarga korxonani tugatilganini xabar qilish, kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzini undirish choralarini ko'rish, shuningdek, korxonaning tugatilishi sababli ishsiz qolgan xodimlar ish bilan ta'minlanishiga yordamlashish vazifasi yuklanadi. Korxonani tugatish jarayonida oraliq tugatish balansi tuzilib, unga tugatilayotgan korxonaning mulki, kreditorlarning talablari va ularni ko'rib chiqish natijalari ro'yxati kiritilishi lozim. Ushbu balans korxonaning ta'sischisi (ta'sischilari) yoki korxonani tugatish to'g'risida qaror chiqargan idora tomonidan tasdiqlanadi. Tugatish komissiyasi uning aybi bilan keltirilgan zarar uchun javobgar hisoblanadi.

3.2. Korxonalar faoliyatini litsenziyalash tartibi

Korxonalar faoliyatini ayrim turlari davlat tomonidan litsenziyalash (ruxsatnoma) orqali amalga oshiriladi.

Jahon tajribasida litsenziya ixtiro, texnologiya, texnologik bilim, ishlab chiqarish siri, tajribasi, savdo markasi kabilarga beriladi.

Chet ellar amaliyotida litsenziyalar huquqiy xarakteri va miqdoriga qarab har xil turlarda ishlatiladi. Ular maxsus, maxsus bo'lmagan (oddiy), to'la kabilar. Bu litsenziyalar patentli yoki patentsiz bo'ladi.

Jahon bozori amaliyotida litsenziyalar va nou-xau bilan oldi-sotdi savdosi keng tarqalgan. Bunday hollarda litsenziya, ixtiro, texnologiya, texnologik bilim, ishlab chiqarish tajribasi, ishlab chiqarish siri, savdo markasi kabilarni (egasi) sotuvchini (litsenziar) ularni sotib oluvchiga (litsenziat) biron bir davrga ishlatish uchun berilgan ruxsatnoma sifatida tushuniladi. Litsenziyalarni sotish patentli va patentsiz bo'lishi mumkin.

Patentli litsenziya – litsenziyani ishlatish huquqini nou-xausiz berishni («sof patent») bildiradi,

Patentli litsenziya olish uni ishlab chiqarishga joriy qilishga qo'shimcha xarajatlar talab qiladi. Bu esa tijorat xavfini kuchaytiradi va iqtisodiy samarani kamaytirishi, texnologik nuqtayi nazarida amalga oshirishda qiyinchiliklar tug'dirish ehtimoli ko'proq. Shu sababli

amaliyotda patentsiz (litsenziya nou-xausi bilan) litsenziyani sotib olishga ko'proq intilinadi.

Litsenziyalar o'z xarakteri va ishlatish huquqining hajmiga qarab quyidagi turlarga ajratiladi:

Oddiy – bunday litsenziyalar litsenziyalarga (litsenziya egasiga) ushbu hududida bitta litsenziyani bir necha sotib oluvchilarga sotilish huquqini beradi;

Maxsus – sotib oluvchiga litsenziyani ishlatishni monopoli huquqini beradi.

To'la – litsenziyatga litsenziyani muddatiga (patent yoki nou-xouni) ishlatishga maxsus huquq beradi. Litsenziyalar bilan savdo litsenziya kelishuvlar (shartnomalar) asosida amalga oshiriladi. Kelishuvlar (shartnomalar)da faoliyat litsenziyalangan turi; Litsenziyani ishlatish xarakteri va huquqi; ishlab chiqarish sohasi, doirasi, hududiy chegarasi; litsenziyani ishlatish muddati va boshqa majburiyatlar o'z aksini topadi.

Litsenziya – iqtisodiyotning ayrim sohalar yoki tarmoqlarida jiddiy davlatshumul ahamiyatga ega bo'lgan sohalar, tarmoqlar, korxonalariga ayrim mahsulotlarni yaratish, ishlab chiqarish sotish, tashish, saqlash va ta'mirlash kabi ishlarni amalga oshirish uchun ruxsatnoma berish to'g'risidagi hujjat.

Litsenziyalash yuqorida keltirilgan jarayonlarni amalga oshirishga ruxsatnoma berish uchun bajariladigan faoliyat.

O'zbekiston Respublikasida litsenziyalash jarayoni O'zbekiston Respublikasining «Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida»gi Qonuni, Vazirlar Mahkamasining 28-iyun 2002-yilgi 236-sonli faoliyatni ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risidagi qarori amalga oshirish chora-tadbirlari haqidagi qarori va hukumatning boshqa qonun hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

Prezidentimiz I.A. Karimov o'z ma'ruzasida «Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va Savdo vazirligi «O'zstandart» agentligi va Savdo-sanoat palatasi bilan birgalikda uch oy muddatda kichik biznes korxonalariga tashqi bozorlarda o'z mahsulotlarini sotishga ko'maklashadigan, marketing o'tkazish, sertifikat va ruxsatnomalar olishni ta'minlaydigan mexanizmni yaratish uchun barcha zarur ishlarni amalga oshirishi darkor» deb ta'kidlagan edilar.²⁵

---

²⁵ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-istisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

O'zbekiston Respublikasining «Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida»gi Qonunning 3-moddasida litsenziyaga quyidagicha ta'rif berilgan.

Litsenziya – litsenziyalovchi organ tomonidan yuridik yoki jismoniy shaxsga berilgan, litsenziya talablari va shartlariga so'zsiz rioya etilgan holda faoliyatning litsenziyalanayotgan turini amalga oshirish uchun ruxsatnoma (huquq).

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi faoliyatning litsenziyalanishi majbur bo'lgan sohalar va turlarini, litsenziyalovchi organlarni aniqlaydi va belgilaydi.

Litsenziyalar namunaviy (oddiy) va yakka tartibdagi turlarga bo'linadi.

Namunaviy (oddiy) litsenziyalar turiga cheklanmagan doiradagi huquqiy va jismoniy shaxslarga beriladigan litsenziyalar kiradi.

Yakka tartibdagi litsenziyalar jumlasiga huquqiy va jismoniy shaxslarga alohida talablar va shartlar asosida beriladigan, litsenziya egalari faoliyatning mazkur turini amalga oshirishda mutlaq huquqlar beruvchi, miqdoriy cheklangan litsenziyalar kiradi. Ularning miqdoriy cheklanish me'yori, amal qilish hududi, faoliyat obyekti yoki hukumat tomonidan belgilanadigan boshqa asoslarga ko'ra belgilanadi.

Yakka tartibdagi litsenziyalarni berish asosan tanlov (tender) asosida amalga oshiriladi;

Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 28-iyundagi 236-son qaroriga binoan litsenziyalanishi shart bo'lgan mahsulotlar, faoliyatlar turlari va faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalovchi organlar tasdiqlagan.

Qurol-yarog', o'q-dorilar, harbiy-texnika, ularning ehtiyot qismlari, portlovchi va zaharli moddalar, shifrovchi texnikani yaratish, ishlab chiqarish, ta'mirlash va realizatsiya qilish; ko'priklar va tunellar, mudofaa obyektlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanshi va ularni ta'mirlash; noshirlik, nodavlat ta'lim muassasalari, diniy ta'lim muassasalari, turizm faoliyatlari; etil spirti hamda boshqa alkogolli mahsulotlarni ishlab chiqarish va hokazolar litsenziyalanishi shart.

Litsenziyalovchi organlarga Ichki ishlar vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Moliya vazirligi, Davlat mulk qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi, Markaziy bank, Aloqa va axborotlashtirish agentligi, Elektr energetikada nazorat bo'yicha davlat agentligi va boshqalar kiradi.

3.3. Korxonaning moliyaviy barqarorligi mezonlari va ko'rsatkichlari

Korxonaning yashash faoliyati bir qancha sikllardan iborat bo'lib, u quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: korxonani tashkil qilish; reorganizatsiya; restrukturizatsiya; sanatsiya; bankrotlik va tugatish. Bu bosqichlar hamma korxonalariga tegishli degan xulosa chiqarish kerak emas. Chunki bular korxonaning faoliyati natijasiga qarab amalga oshiriladi. Bu jarayonlarni vujudga kelishi aksariyat holda korxonaning moliyaviy barqarorligiga bog'liq. Shu sababli korxonani moliyaviy barqarorligini ta'minlash ahamiyatini yoritish uchun yuqorida keltirilgan korxonaning yashash sikllarini mazmuniga qisqacha to'xtalib o'tmoqchimiz.

Birinchi bosqich – korxonani tashkil qilish va faoliyatini tiklash. Korxonani tashkil etish qoidalari ushbu bobning birinchi paragrafida keltirilgan. Ushbu qoidada korxonani, tashkil etilishining asosi bo'lib, uni ta'sis etuvchilarning mol-mulki yotadi. Mulksiz korxonani tashkil etilmaydi. Mulkdan foydalanish, uni oshirib borish, saqlash korxonani moliyaviy barqarorligini ta'minlash asosida amalga oshiriladi.

Ikkinchi bosqich – reorganizatsiya. Korxonani faoliyatini takomillashtirish, moliyaviy barqarorligini oshirish, bozorda tutgan o'rnini («Nisha»sini) saqlash yoki kengaytirish maqsadida o'z tarkibida yangi ishlab chiqarish yoki funksional bo'limlar ochish, ayrimlarini qo'shish, birlashtirish, samarasizlarini tugatish kabi qayta tashkil qilish ishlarini amalga oshirib boradi. Bu masala aksariyat holda korxonaning moliyaviy ahvolidan kelib chiqadi.

Uchinchi bosqich – restrukturizatsiya. Restrukturizatsiyaga reorganizatsiyaning bir shakli sifatida qarash mumkin. Restrukturizatsiya deganda, korxonaning tarkibiy bo'limlarini (sexlari) huquqiy shaxs maqomisiz, mustaqil balans va hisob raqami bilan alohida ajratilishiga tushuniladi. Bundan asosiy maqsad ishlab chiqarish samarasini oshirish bo'lib, korxonani buyumi (sexi) tijorat hisob-kitobiga o'tkaziladi. Ularga mulk ajratiladi, foyda va xarajatlari alohida hisob-kitob qilinadi.

Sanatsiya – iqtisodiy nochor korxonalarini bankrotligining oldini olish maqsadida qarzdor korxonani - huquqiy shaxsning muassislari (qatnashchilari), qarzdorning kreditorlari va boshqa shaxslar, shu jumladan, davlat tomonidan qarzdor korxonaning to'lov qobiliyatini tiklash bo'yicha o'tkaziladigan chora-tadbirlarni tashkil qiladigan faoliyat.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 26-iyul-dagi 362-sonli qarori bilan «Iqtisodiy nochor korxonalarini sanatsiyalash to'g'risida» Nizom qabul qilingan. Ushbu Nizomga binoan qarzdor korxonalar – huquqiy shaxsning muassislari (qatnashchilari), korxonalar mulkining egasi, davlat organlari va boshqa shaxslar sanatsiyalash subyektlari bo'lishi mumkin.

Qarzdor korxonalar sanatsiyalash obyekti hisoblanadi. Faoliyatni davom ettirish uchun qarzdor korxonaning to'lov qobiliyatini tiklanishining aniq imkoniyatlari asoslansa, bunday iqtisodiy nochor korxonalar sanatsiya qilinadigan obyektlar qatoriga qo'shiladi.

O'zbekiston Respublikasida korxonalarini sanatsiyalash jamg'armasi tuzilgan²⁶. Korxonalarini sanatsiyalash uchun mablag'lar qatoriga keltirilgan jamg'armalardan tashqari, korxonalar egalari, kreditorlar, birlashmalar (xo'jalik uyushmalari), boshqa huquqiy va jismoniy shaxslarning moliyaviy ajratmalari ham kiradi.

Sanatsiyalash korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun o'tkaziladigan chora-tadbirlardan biri hisoblanadi.

Keyingi bosqich bu korxonani bankrotligi.

Korxonalar bankrotligi uning iqtisodiy nochorligining oqibati.

Bankrotlik deganda, sud tomonidan e'tirof etilgan yoki qarzdorni ixtiyoriy ravishda o'zini bankrot deb e'lon qilgan qarzdorning moliyaviy majburiyatlarini bajara olmasligi, qisqa qilib aytganda moliyaviy qobiliyatsizlikka tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida «Bankrotlik to'g'risida» Qonun (28-avgust 1998-yil, yangi tahririda) qabul qilingan. Huquqiy va jismoniy shaxslarning bankrot bo'lishi jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar ushbu qonun va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Korxonalar yashashining oxirgi bosqichi uni tugatilishi. Iqtisodiy nochorlik yoki bankrotlik asosida sud qarori bilan yoki mulkdorning o'z ixtiyori bilan korxonalar faoliyati to'xtatilishi mumkin.

Korxonalar tugatilishi uning faoliyatini to'xtalishi va davlat reestriga qarzdor tugatilganligi to'g'risidagi yozuv kiritilgan paytdan boshlanadi, korxonalar esa tugatilgan deb hisoblanadi.

Iqtisodiy nochor korxonalar boshqa subyektlar bilan kelishuv bitimi tuzishi mumkin. Kelishuv bitimi (murosali kelishuv) – bu qarzdor bilan kreditor o'rtasida qarzlarni to'lash muddatini uzaytirish yoki qarzlardan

---

²⁶ Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo'mitasi huzuridagi «Korxonalarini sanatsiyalash jamg'armasi to'g'risida Nizom». O'zR. VM 1999-yil, 26-iyul, 362-sonli Qarori.

chegirma qilish to'g'risidagi bitimdir. Kelishuv bitimi yozma ravishda tuziladi va u xo'jalik sudi tomonidan imzolanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-noyabrdagi 4010-sonli «Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish to'g'risidagi tartibni tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoyishi bilan iqtisodiy nochor korxonalarining moliyaviy qobiliyatini tiklash bo'yicha bir qator imtiyozlar (ko'maklar) berilgan.

Tijorat banklarini zarar ko'rib ishlayotgan va iqtisodiy nochor korxonalarini sog'lomlashtirish jarayoniga jalb qilish tajribasi amalda o'zini to'la oqladi.

Hali ham eski texnika va texnologiyalar asosida ishlayotgan, hech qanday iqtisodiy istiqboli bo'lmagan korxonalarini tugatish va ularning negizida yangi zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish darkor.

I.Karimov (ma'ruzadan)

Yuqorida qayd etilgan me'yoriy hujjat orqali tijorat banklariga ham muayyan imkoniyatlar berilgan. Prezidentimiz I.A.Karimov Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasida bu borada quyidagicha to'xtalgan edilar: «To'lanmay qolgan qarzlari tufayli banklarning balansiga o'tkazilgan bankrot korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish borasidagi tijorat banklarining faoliyati yuksak baholashga molikdir».

Jumladan:

– bankrot korxonaga negizida ustav jamg'armasi 100 foizgacha bo'lgan yangi korxonaga tashkil etish;

– bankrot korxonaning tugatilishi munosabati bilan unga avval berilgan, qoplanmagan kreditini, shu jumladan Hukumat kafolati bilan berilgan kredit summasini bank kengashining qarori bilan hisobdan chiqarish;

– bankrot korxonaga uchun malakali boshqaruv kompaniyasini tuzish va jalb qilish;

– bankrot korxonani tugatish bahosida sotib olib, uning faoliyatini tiklab, qaytadan bozor bahosida sotish va h.k.²⁷

Biz joriy etgan bunday mexanizm bankrot korxonalarda ishlab chiqarish faoliyatini qayta tiklash, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash uchun banklar tomonidan qo'shimcha investitsiya kiritish, ana shunday korxonalarini moliyaviy

²⁷Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U., O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir» hamda «Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» nomli ma'ruzalarini o'rganish bo'yicha O'quv-uslubiy majmua – Toshkent Iqtisodiyot. - 2010. 331 b.

sogʻlomashtirish, yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni yoʻlga qoʻyish va zamonaviy boshqaruv usullarini tatbiq etish, shuningdek, ish oʻrinlarini qayta tiklash va yangi ish oʻrinlarini yaratishni koʻzda tutadi.

Shu tariqa faoliyat koʻrsatishga layoqatli, ilgarigiga qaraganda texnologik jihatdan ancha yuqori darajada ishlaydigan, faoliyati qayta tiklangan korxonalar yangi investitsiyalar eʼtiborini tobora koʻproq oʻziga tortmoqda. Investorlar hozirgi paytda bunday korxonalarni banklardan faol sotib olmoqda.

Bugungi kunda tijorat banklari balansiga berilgan 147 ta bankrot korxonaning 140 tasida ishlab chiqarish qayta tiklangani, ularning 64 tasi yangi investorlarga sotilgani bu fikrning yorqin dalilidir. Qayd etish kerakki, banklar tomonidan bu korxonalarni modernizatsiya qilish va texnologik qayta jihozlash uchun 156 milliard soʻm miqdorida investitsiya yoʻnaltirildi, 21 mingdan koʻproq ish oʻmi tashkil qilindi.

Bu boradagi ishlarimizning ahamiyatini tasavvur etish uchun ana shu qayta tiklangan korxonalarda ishlab chiqarish hajmi 460 milliard soʻmni tashkil etib, umumiy qiymati 165 million dollardan ortiq boʻlgan turli mahsulotlar eksport qilinganini aytish kifoya, deb oʻylayman.

Bunday yondashuv kelgusida ham banklarning balansiga oʻtkazilgan bankrot korxonalarni qayta tiklash ishlarida eng muhim yoʻnalish boʻlib qolishi zarur».²⁸

Korxonaning yashash sikllaridan kelib chiqsak, u oʻz faoliyatini olib borish davrida moliyaviy barqarorligiga qanday eʼtibor bilan qarashi lozimligi iborasiz koʻzga tashlanadi, chunki iqtisodiy nochorlik bankrotlikka, bankrotlik korxonani tugatilishiga olib kelishga muqarrar.

Korxonaning moliyaviy barqarorligini taʼminlash koʻp qirrali muammo boʻlib, koʻp omillar unga taʼsir qiladi. Shu sababli uning yoʻnalishlari ham har xil. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- davlat va hokimiyatlar tomonidan berilgan imkoniyatlardan qonunlar va qonun hujjatlari talablari doirasida samarali foydalanish;
- isteʼmolchilar talab va ehtiyojlarini marketing tadqiqotlari orqali chuqur oʻrganish;
- konkurentlarning koʻrsatkichlari va imkoniyatlarini muntazam tahlil qilib borish;
- korxonada ichki muhitini, faoliyat shart-sharoitlarini bozor ehtiyojlariga moslashtirib borish;

²⁸ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda Oʻzbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yoʻnalishlariga bagʻishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi maʼruzasi // Xalq soʻzi, 2011-yil, 22-yanvar.

– o‘z mahsulotlarini, xizmatlarini raqobatbardoshligini ta’minlash, sifatini yaxshilash;

– korxonaning iqtisodiy parametrlarini, shu jumladan moliyaviy parametrlarini doimiy tahlil qilish, shu asosida ularni yaxshilash bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshirib borish;

– xatarlarni oldini olish, korxonani iqtisodiy, moliyaviy xavfsizligini ta’minlash kabilar.

Bugungi kunda amaliyotda O‘zbekiston Respublikasi Davlat Mulk qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan korxonalarning iqtisodiy nochorlik belgilarini aniqlash uchun mezonlar tizimi ham qo‘llaniladi. Ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

*to‘lov qobiliyati koeffitsiyenti (K_{pl});

*xususiy va qarzga olingan mablag‘lar nisbati koeffitsiyenti (K_{ss});

*moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti (K_{fn});

*xususiy aylanma mablag‘lar bilan ta’minlanganlik koeffitsiyenti (K_{os}).

Bu ko‘rsatkichlar bir qarashda mahsulot ishlab chiqarish sohasiga, demak, ishlab chiqarish samaradorligiga aloqasi yo‘qday tuyuladi. Aslida esa aynan ular orqali korxonaning samarali faoliyatini anglatuvchi iqtisodiy va moliyaviy barqarorlik aks ettiriladi. Bundan tashqari, mahsulotning material sig‘imi, fond qaytimi, mehnat unumdorligi va rentabellik ko‘rsatkichlari, ishlab chiqarishni rejalashtirish va tahlil qilishda qo‘llansa, mezonlar tizimi yordamida esa korxonalar o‘zlarining faoliyat yuritish qobiliyatini ko‘rsatadi hamda turli xil muammoli vaziyatlarda xo‘jalik sudlarida o‘z manfaatlarini himoya qiladi.

To‘lov qobiliyati koeffitsiyenti (K_{pl}) korxonaning debitorlar bilan o‘z vaqtida hisob-kitob qilish hamda tayyor mahsulot va boshqa moddiy vositalarini sotishning qulay sharoitlarda sotish orqali baholanadigan to‘liq imkoniyatlarini ko‘rsatadi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{pl} = \frac{A_2 - P_{dz}}{P_2 - D_{zk}}$$

bu yerda,

A_2 – aylanma aktivlar (ishlab chiqarish zaxiralari, tayyor mahsulot, pul mablag‘lari, debitorlik qarzlari va hokazolar);

P_2 – majburiyatlar (qisqa muddatli qarzlilar, qisqa muddatli kreditlar, budjet oldidagi qarzlilar, kreditorlik qarzlilar va hokazo);

P_{dz} – muddati o‘tib ketgan debitorlik qarzlari;

D_{zk} – uzoq muddatli qarz va kreditlar.

Xususiy va qarzga olingan mablag‘lar nisbati koeffitsiyenti (K_{ss}) ularning shakllanish manbalarini inobatga olgan holda, pul mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik darajasini aniqlaydi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{ss} = \frac{P_1}{P_2 - D_{zk}}$$

bu yerda,

P_1 – xususiy mablag‘lar manbalari (nizom jamg‘armasi, qo‘shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va hokazo).

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti (K_{fi}) korxonada moliyaviy mustaqilligining kamayishi (ko‘payishi), kelajakda moliyaviy qiyinchiliklarga uchrash xavfining kuchayishi (pasayishi) haqida ma‘lumot beradi hamda korxonada o‘z majburiyatlari oldida javob berishining kafolatlarini belgilab beradi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{fi} = \frac{P_1}{IB}$$

bu yerda,

IB – korxonada balansida aktiv yoki passivining yakuni.

Xususiy aylanma mablag‘lar bilan ta‘minlanganlik koeffitsiyenti (K_{os}) korxonaning barqaror ishlab chiqarish xo‘jalik faoliyatini yuritish uchun zarur bo‘lgan aylanma vositalar mavjudligini tavsiflaydi. Shuningdek, u korxonada egalari va kreditorlar manfaatlaridagi munosabatlarni ham aks ettiradi. Mazkur koeffitsiyent quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{os} = \frac{P_1 - A_1}{A_2}$$

bu yerda,

A_1 – uzoq muddatli aktivlar (asosiy vositalar, kapital qo‘yilmalar, nomoddiy aktivlar va hokazo).

Ko‘rsatkichlar tizimini tayyorlagan mualliflar tomonidan korxonaning to‘lovga qobiliyatligi yoki nochorligini aniqlovchi parametrlar belgilab berilgan. Masalan, to‘lov qobiliyati koeffitsiyenti hamda xususiy va qarzga olingan mablag‘lar nisbati koeffitsiyenti 2 dan kichik bo‘lsa ($K_{pl} < 2$; $K_{ss} < 2$), moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti 0,5

dan kichik bo'lsa ($K_{fn} < 0,5$), xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti 0,1 dan kichik bo'lsa ($K_{os} < 0,1$) korxonalar nochor deb topiladi. Korxonalar nochorligi, demak, xo'jalik faoliyatining samarasizligi to'g'risidagi yakuniy qaror, nochorlik parametrlarining umumiy summasi 4,6 dan kichik bo'lgan holda qabul qilinadi.

Korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash korxonaning iqtisodiy, shu jumladan moliyaviy parametrlarini (ko'rsatkichlarini) aniqlash, ularni tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Buning uchun bir qator ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish zarur.

3.4. Korxonaning tashqi iqtisodiy shartnomalari va turlari

Jahon iqtisodiyotida integratsion rivojlanish jarayoni ishlab chiqarishni internatsionalizatsiyalashtirish (baynalmillallashtirish) bilan tig'iz bog'liqdir. Ishlab chiqarishni internatsionalizatsiyalashuvi xalqaro ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishni dunyo miqyosida ijtimoiylashuvining natijasidir.

Ishlab chiqarishni ijtimoiylashuvi avvalombor bir davlat ichida rivojlanib, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi natijasida bir davlat chegarasidan chiqib xalqaro ahamiyat egallaydi. U ishlab chiqarish jarayoni bir davlat chegarasidan chiqib, qo'shimcha holda tashkil qilinishiga, bir-biriga bog'liq ishlab chiqarish jarayonlarini davlatlararo bog'lanib ketishiga olib keladi. Bu jarayon ishlab chiqarishni internatsionalizatsiyalashuvi degan tushunchani bildiradi.

Ushbu jarayonlar mexanizmiga har xil huquqiy qoidalar, dastaklar kiradi va ular xalqaro tashkilotlar faoliyatida ishlatiladi. Davlatlar iqtisodiy integratsiyalanish asosida 50- yillardan boshlab sifat jihatidan yangi funksiyalar bajaradigan organlar tuza boshlagan. Natijada bir qancha integratsion guruhlar vujudga kelib, ular tashqi savdo, tashqi iqtisodiy siyosat bilan bog'liq vazifalarni amalga oshira boshlagan.

Ular qatoriga xalqaro shartnomalar, kelishuvlar, kodekslar, xartiyalar va bitimlarni kiritish mumkin. Xalqaro iqtisodiy integratsiya har xil bosqichlardan o'tadi, ya'ni erkin savdo hududi; bojxona ittifoqi; umumiy bozor; iqtisodiy ittifoq va siyosiy ittifoq kabilar. Bularning hammasini umumiy ligi davlatlararo munosabatlar, aloqalarda iqtisodiy barerlar olib tashlanadi (chetlatiladi), yagona bozor hududini yaratishga imkoniyat tug'diriladi, har bir qatnashuvchi davlat undan samara oladi, ishlab chiqarishni rivojlantiradi, mehnat unumdorligini oshiradi va hokazolar.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlardan biri «Savdo va tariflar to'g'risida bosh kelishuv» deb ataluvchi (GATT) 1947-yili 23 ta davlatlar kelishuvi asosida tuzilgan.

GATT – ko'p qirrali xalqaro kelishuv bo'lib, qatnashuvchi davlatlararo savdoni tartibga solish, qoidalari va huquqiy normalarini o'z ichiga oladi. GATT dunyoda eng katta xalqaro iqtisodiy tashkilot bo'lib hisoblanadi. 1996-yilda unga 130 ta davlat a'zo bo'lgan, jahon savdosi hajmini 94% tashkil etgan.

1996-yilning yanvaridan GATT nomini o'zgartirib butundunyo savdo tashkiloti (VTO) deb yuritila boshladi. A'zolar soni kamaydi va uni ta'sis etuvchi a'zo davlatlar soni 81 ta davlat hisoblanadi.

Butundunyo savdo tashkiloti (VTO) GATT qoidalaridan tashqari o'z tarkibida «Xizmatlar bilan savdo to'g'risida kelishuv» (GATS) va «Intellectual mulk bilan savdo qilish aspektlari to'g'risida kelishuv» (TRIPS) tashkilotlari mavjud.

VTO dan tashqari dunyoda zonalar bo'yicha tuzilgan xalqaro mintaqaviy savdo bloklari mavjud. Ulami eng yirik bloklarini quyida keltirib o'tamiz.

Yevropa Ittifoqi (ES) uni ta'sischi davlatlariga quyidagilar kiradi: Avstriya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Italiya, Irlandiya, Fransiya, Ispaniya, Portugaliya, Finlandiya, Shvetsiya, Daniya, Belgiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Gretsiya ES 1951-yilda tashkil qilina boshlagan, oldin Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi sifatida, 1957-yilda Yevropa iqtisodiy sherikligi va Yevropa atom energiyasi bo'yicha sheriklik sifatida. Yevropa Ittifoqi 1993-yili 1-noyabrda Maastrixt kelishuvi deb nomlana boshlagan. Jahonda Yevropa Ittifoqi «Umumiy bozor» deb nom tarqatgan.

Yevropa Ittifoqining boshqaruv organi bo'lib, Yevropa kengashi hisoblanadi va uning tarkibida Yevropa davlat rahbarlari kengashi va Vazirlar Kengashi, Yevropa komissiyasi, Yevropa parlamenti va Yevropa kengashi sudi, Yevropa auditorlar palatasi mavjud.

Yevropa Ittifoqi bilan bir qatorda hajmi jihatdan ikkinchi o'rinda integratsiya guruhi – Yevropada erkin savdo assotsiatsiyasi (EAST) faoliyat ko'rsatadi. Bu tashkilotni tuzish to'g'risidagi Konvensiya Stokgolmda 10 ta davlat tomonidan 1959-yili imzolangan. Ushbu davlatlarga quyidagilar kiradi: Buyuk Britaniya, Portugaliya, Daniya, Shvetsiya, Finlandiya, Avstriya, Lixtenshteyn, Shvetsariya, Islandiya, Norvegiya.

Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika Kengashi, (NAFTA) - ta'sis etuvchilar AQSH, Kanada va Meksika 1988-yilda AQSH va Kanada kelishuvi bilan tuzilgan, 1992-yili Meksika qo'shilgan.

Osiyo va Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi (ATES). 1989-yili Avstraliya tashabbusi bilan tuzilgan. Bunga kiruvchilar: Avstraliya, Bruney, Malayziya, Singapur, Gollandiya, Yangi Zelandiya, Papua-Yangi Gviniya, Indoneziya, Filippin, Tayvan, Gonkong, Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy, Kanada, AQSH, Meksika, Chili.

«Markosur» – Braziliya, Argentina, Paragvay, Urugvay.

«And pakti» – Venesuela, Kolumbiya, Ekvador, Peru, Boliviya.

G'arbiy Afrika iqtisodiy va valuta ittifoqi (YUEMOA) – Kot-d'Ivuar, Burkino-Faso, Nigeriya, Togo, Senegal, Benin, Mali.

Janubiy Afrika rivojlanish komiteti (SADK) – Angola, Botsvana, Lesoto, Malavi, Mozambik, Mavrikiy, Namibiya, JAR, Svazilend, Tanzaniya, Zimbabve.

Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik assotsiatsiyasi (SAARK) – Indiya, Pokiston, Shri-lanka, Bangladesh, Maldiva, Butan, Nepal.

Jahon amaliyotida korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyatiga doir shartnomalar har xil nom bilan anglatadi: Ular qatoriga kontrakt, bitim, shartnomalar kiradi. Xalqaro qoidalarda ko'pincha «kontrakt» atamasi ishlatiladi. Umuman olganda, yuqoridagilar hammasi huquqiy nuqtayi nazardan shartnoma hisoblanadi, faqat har xil atamalar bilan nomlangan.

Shartnoma (bitim) – huquqiy shakl bo'lib, unda tomonlarning huquq va majburiyatlari, o'zaro aloqalarini tartibga solish me'yorlari aks etadi.

Aksariyat holda, shu jumladan, tashqi iqtisodiy bitimlar yozma ravishda rasmiylashtirilishi qonunchilikda belgilab qo'yilgan chet ellarda og'zaki shartnomalar ham ishlatiladi. Shartnoma tomonlar imzolagan bitim, xatlar, teletayp, dasturlar, telegrammalar, telefonogrammalar tarzida ham tuzilishi mumkin.

Tomonlar bitimlarni kelish tartibi, tili, mazmuni, tarkibiy tuzilishi, muddati, kim imzo chekishi kabilarni o'zaro kelishadilar.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida korxonalar nima haqida shartnoma tuzishni tanlashda, majburiyatlarni, o'zaro xo'jalik munosabatlarining qonunlarga zid bo'lmagan boshqa har qanday shartlarni aniqlashda, shu jumladan tashqi iqtisodiy faoliyatni mustaqil ravishda amalga oshirishi belgilab qo'yilgan. Hozirgi vaqtda turli xalqaro tashkilotlar tomonidan shartnomalarni namunaviy shakllari tavsiya qilingan va ular qo'llanib kelinmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda shartnomalarning quyidagi turlari keng tarqalgan: oldi-sotdi, pudrat, ruxsatnoma, vakillik, yuk tashish, barter (mavoza), kompensatsiya bitimlari, «qarz surishish negizi» bitimlari, kooperatsiya bitimlari, «qarz surishish negizi»dagi bitimlar kabilar.

Tashqi iqtisodiy aloqalarda oldi-sotdi, shartnomalari asosiy o‘rin egallaydi. Bu shartnomalarda shartnoma mavzusi, bahr, hisob-kitob shakli (hisob-kitob varag‘iga bankdan pul o‘tkazish, inkassa, akkreditiv, naqd pul bilan hisob-kitob kabilar), tovar yetkazib beruvchining bazis shartlari ko‘rsatiladi. Bazis deganda, xalqaro iqtisodiy muomalada tarkib topgan tovar yetkazish shart-sharoitlari, tushuniladi. Bularga tovar yetkazib beriladigan joy, muddati, tashxis shartlari, nobudgarchilik ro‘y bergan holda ularni qoplash masalalari kiradi.

Bu shart-sharoitlar xalqaro savdo palatasi tomonidan ishlab chiqilgan «Savdo terminlari» degan nom bilan mashhur bo‘lib, bu atamalarni talqin qilishning xalqaro qoidalari (Inkoterm) qo‘llaniladi. Hozirgi davrda amalda bo‘lgan qoidalarning so‘nggi tahriri (1990) ishlatilmoqda.

Bu terminlarga misol sifatida FOB va SIF shartlarini keltirish mumkin.

FOB – yuk tushirish portining nomi.

SIF – tovar yetkaziladigan port.

FOB va SIF shartlarida sotuvchining va xaridorning burchlari belgilab qo‘yiladi.

«Yurtimizda qabul qilingan 2011–2015-yillarda sanoatni ustuvor darajada rivojlantirish dasturi va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir tarmoq dasturlarining izchil amalga oshirilishi natijasida sanoat tarkibida yuqori qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan, raqobatdosh mahsulotlar tayyorlayotgan qayta ishlash tarmoqlarining o‘rni tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 78 foizdan ortig‘i aynan ana shu tarmoqlar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda.»²⁹

Qisqacha xulosalar

Korxonalarni tashkil qilish va tugatish bozor munosabatlari sharoitlarida odatiy va qonuniy holdir. Korxonani tashkil qilish ishlab

---

²⁹ I.Karimov. «2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi». Xalq so‘zi gaz. 18.01.2014y.

chiqarishni kengaytirish va biron bir mahsulotga bo'lgan talabning ortishi natijasida yuzaga kelsa, korxonalarni tugatish esa talabning mavjud emasligi hamda bankrotlikka bog'liq bo'ladi.

Korxonalarni tashkil qilgandan so'ng ularni kelajakda samarali faoliyat yuritishini ham ta'minlash zarur. Shu sababli biron bir korxonani tashkil qilish asoslangan bo'lishi va ilmiy tamoyillarga tayanishi lozim.

Korxonalar tashkil qilinishini tartibga soluvchi asosiy hujjatlar bu korxonalar nizomi va ta'sis shartnomasi bo'lib, ba'zi hollarda korxonalar ko'rsatilgan hujjatlarning bittasi asosida ham faoliyat yuritishi mumkin.

Korxonani tashkil qilish jarayoni boshqaruv organlarida ro'yxatga olish bilan bog'liqdir. Qonunchilik tomonidan korxonalarni davlat ro'yxatidan o'tkazishning qat'iy belgilangan muddatlari mavjud.

Korxonani tugatish huquqiy xatti-harakat bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyatining to'xtatilishini anglatadi. Bunga asosiy sabab qilib korxonaning to'lov qobiliyatini yo'qotishini ko'rsatish mumkin.

Sanatsiya davlat, bank yoki boshqa muassasa tomonidan bankrot bo'lishning oldini olish va raqobatbardoshlik darajasini oshirish maqsadida korxonalarining moliyaviy ahvolini yaxshilashni anglatadi.

Sanatsiya korxonalarining shartnoma va boshqa majburiyatlarini buzishning oldini olishga qaratilgan iqtisodiy va moliyaviy chora-tadbirlar tizimidir.

Takrorlash uchun savollar

1. Korxonani tashkil (barpo) etilishi deganda qanday jarayon tushuniladi?
2. Korxonalar faoliyatini tashkil qilish qanday qoidalarga asoslanadi?
3. Korxonani tashkil (barpo) qilish qanday bosqichlardan iborat bo'ladi?
4. Korxonani barpo etish hujjatlariga qanday rasmiy hujjatlar kiradi?
5. Korxonalar faoliyatini tashkil etishni huquqiy, iqtisodiy ijtimoiy asoslari qanday qonun hujjatlarida aks topgan?
6. Yangi korxonalarni tashkil qilishda qanday maqsadlar nazarda tutiladi?
7. Korxonalar ustavi ta'sis etish shartnomasidan nima bilan farq qiladi?

8. Korxonaga huquqiy shaxs maqomiga qanday ega bo'ladi?
9. Korxonaga mulki obyektiga nimalar kiradi?
10. Kimlar korxonaga mulki subyekti bo'lib hisoblanadi?
11. Korxonaga mulkining manbalari nimalardan iborat?
12. Mulkdor qanday huquqlarga ega?
13. Moliyaviy barqarorlik tushunchasining mazmunini ochib bering.
14. Moliyaviy barqarorlik qanday ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi?
15. Korxonani yashash faoliyati qanaqa sikllardan iborat?
16. Sanatsiya nima va qanday vujudga keladi?
17. Bankrotlikni tushuntirib bering.
18. Moliyaviy barqarorlikni qanday ta'minlash mumkin?
19. Xalqaro kelishuvlar (bitimlar) qanday sabablar asosida vujudga keladi?
20. Qanday xalqaro kelishuvlar (bitimlar)ni bilasiz?

4-bob: KORXONA VA UNING TARKIBIY BULINMALARINI BOSHQARISH

4.1. Korxonada faoliyatida boshqaruv tushunchasi va uning obyektiv zaruriyati

4.2. Korxonalarni boshqaruv xususiyatlari va tarkibiy qismi. Boshqaruv subyekti va obyekti

4.3. Korxonani boshqarishning tamoyillari, shakllari va uslublari

4.4. Korxonani boshqarish apparati. Korxonani boshqarishda rahbarning xususiyatlari, o'ri va roli

Tayanch iboralar: Boshqaruv, mehnat taqsimoti, boshqaruv tizimi, boshqaruv obyekti, subyekti, boshqaruv faoliyati, bevosita boshqaruv, o'zini-o'zi boshqarish, boshqaruv munosabatlari, boshqaruv sikli, boshqaruv qarori, tamoyil, tashkiliy tuzilma, chiziqli tuzilma, funksional tuzilma, matritsali tuzilma, boshqaruv funksiyalari, optimallik, tezkorlik, ishonchlilik, tejamkorlik, ijtimoiy-psixologik muhit.

4.1. Korxonada faoliyatida boshqaruv tushunchasi va uning obyektiv zaruriyati

Boshqaruv jamiyat munosabatlarining muhim ko'rsatkichi sifatida jamiyat hayotining barcha jabhalariga tegishlidir. U insonning jamiyatdagi mohiyati, mehnati taqsimoti, kooperatsiya va muomala zarurati, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy munosabatlardan kelib chiqadi. Boshqaruvsiz tabiatni o'zgartirish, mehnat qurollari va predmetlarini yagona ishlab chiqarish jarayonida birlashtirishga yo'naltirilgan faoliyat yuritishning iloji yo'q. «Mustaqil rivojlanish yillarida – tarixan qisqa bir davrda yurtimiz yangi va ulkan marralarni qo'lga kiritdi, buning natijasida mamlakatimizning qiyofasi butunlay o'zgarib, jahon hamjamiyatidagi o'ri va nufuzi yuksalib bormoqda.»³⁰ Boshqacha qilib aytganda, boshqaruv ishlab chiqarishning barcha qatnashchilari va elementlari o'rtasida kelishuvni yo'lga qo'yib, yuzaga kelgan

---

³⁰ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

munosabatlarning mazmuni va me'yorini tartibga soladi hamda resurslardan foydalanishning samarali yo'llarini topishga o'z hissasini qo'shadi.

Boshqaruv – ijtimoiy mehnat jarayoniga ishlab chiqarish rivojlanishining obyektiv qonunlari asosida yo'naltirilgan tarzda ta'sir o'tkazish tizimi, har bir ishchining va butun jamoaning mehnatini bir vaqtning o'zida nazorat qilish, motivatsiya va tartibga solish usulidir. Moddiy boyliklar va ne'matlar hamda ularga tenglashtirilgan qadriyatlarlarni taqsimlash, iste'mol qilish va ayirboshlash ham boshqaruvni talab qiladi.

1-rasm. Korxonani boshqarish xususiyatlari.

Hozirgi paytda, iqtisodiy va ilmiy-texnik o'zgarishlar davrida boshqaruv usullari, tamoyillari va texnikasida sezilarli o'zgarishlar ro'y bermoqda. Boshqaruv alohida tizim sifatida tobora ko'proq tajriba almashish sohasi, reklama, ishlab chiqarish vazifalarini tezkor hal qilish vositasi bo'lib bermoqda. Bunga esa boshqaruvni professionallashtirish, biznes va tadbirkorlik maktablari hamda maslahat markazlarining ochilishi sabab bo'lmoqda. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi borgan sari xo'jalik yuritishning iqtisodiy usullariga asoslangan boshqaruv tizimiga o'rnini bo'shatib bermoqda.

Boshqaruvga yondashishdagi zamonaviy usullarning muhim ahamiyati inson omilini faollashtirish, o'z-o'zini boshqarish va tashabbuskorlikni rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi yangi tashkiliy tuzilmalarni yaratishda namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'z korxonasi yoki sexida, o'z ish yoki xizmat joyining «xo'jayini» bo'lmay turib iqtisodiyotning har tomonlama rivojlanishini talab qilib bo'lmaydi. Insoniyat hayotida shu narsa isbotlab berilganki, moddiy to'kin-sochinlik o'zidan-o'zi paydo bo'lmaydi, uni mehnat faoliyati va oqilona boshqaruv yordamida yuzaga keltirish mumkin. Bu holatni aniq tushunish va unga to'g'ri baho berish zamonaviy menejmentni boshqaruv to'g'risidagi fan sifatida qabul qilishni asoslab beradi.

Mehnat taqsimoti va uning ijtimoiy tavsifini kuchaytirishda boshqaruvni, mustaqil faoliyat shaklida alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Bundan korxonalar va xalq xo'jaligi miqyosida maxsus boshqaruv tizimlarining vujudga kelishi va faoliyat yuritishiga obyektiv zaruriyat kelib chiqadi. Bunday tizim o'zining gorizontaal va vertikal aloqalari bilan birga fan-texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, shuningdek, siyosiy kayfiyatlar va ishlab chiqarish munosabatlaridagi o'zgarishlar ta'siri ostida doimiy harakatda va yangilanishda bo'ladi. Shu sababli, boshqaruvni baholash va tahlil qilish jarayonida, biz xalq xo'jaligi rivojlanishining har bir tarixiy bosqichida shakllanuvchi boshqaruv tizimini o'rganamiz.

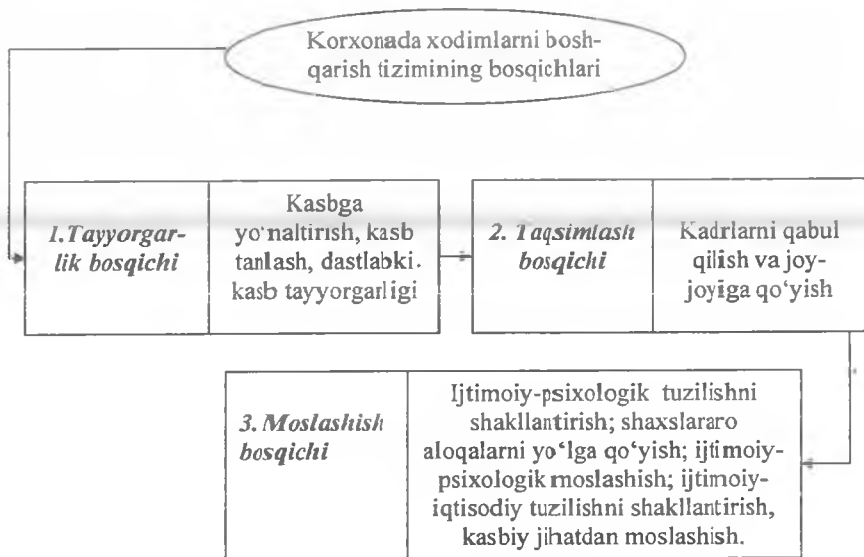
Boshqaruv tizimi deganda nimani tushunish lozim? Agar jamiyatning butun iqtisodiy tizimini oladigan bo'lsak, uning tarkibiga kiruvchi ko'plab kichik tizimlarni – tarmoqlar, korxonalar, birlashmalar va hokazolarni ko'rishimiz mumkin. Ularning har birini ikki jihatidan: mustaqil faoliyat yuritish nuqtayi nazaridan yoki butun birlikning tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Masalan, korxonalar (firma) mustaqil boshqaruv tizimi yoki tarmoqning (ishlab chiqarishning)

bo'linmasi, bo'g'ini sifatida faoliyat yuritishi mumkin. Bunga bog'liq bo'lgan holda boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi, uning vazifalari va funksiyalari shakllantiriladi

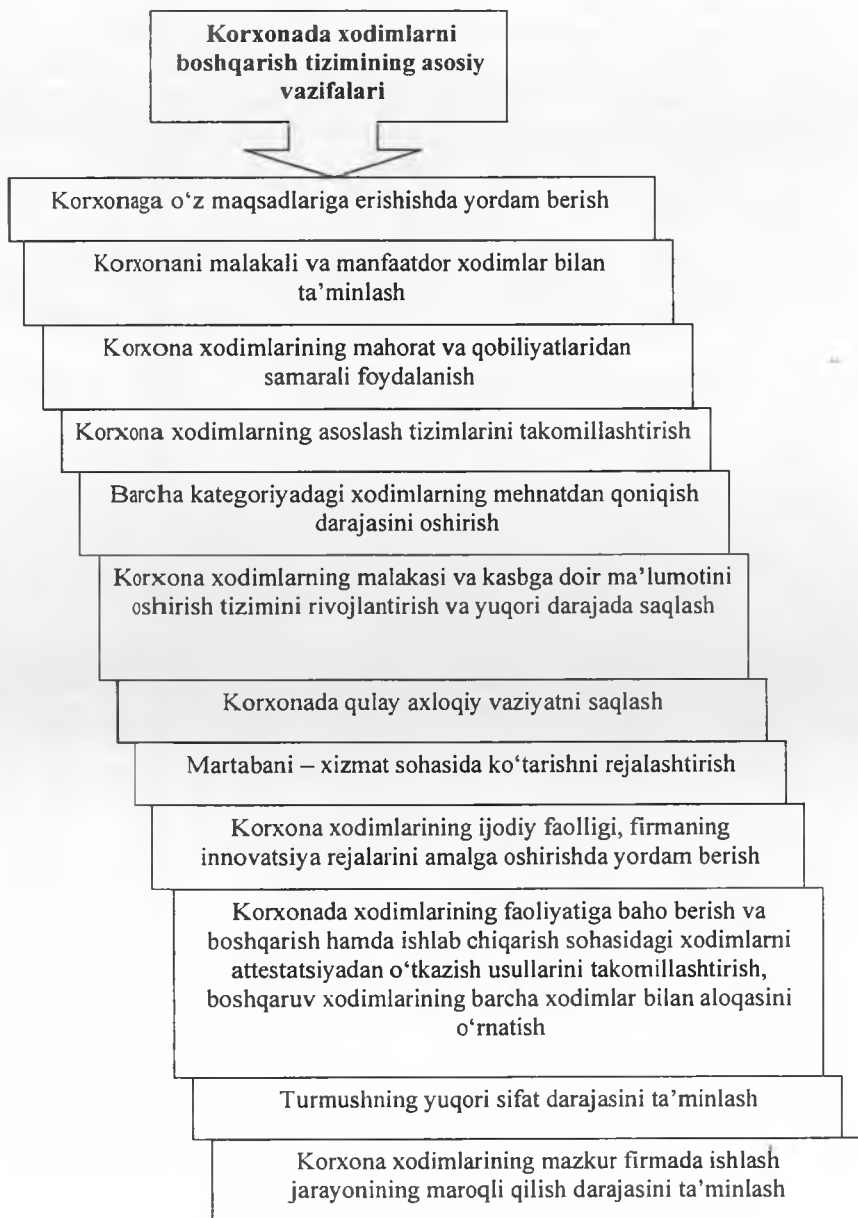

2-rasm. Boshqaruvning tashkiliy tizimi.

Amaliyotda shu narsa isbot qilinganki, boshqaruvning juda ham yirik tashkiliy strukturasi bozor iqtisodiyotida maqsadga muvofiq bo'lmaydi. U kutilgan natijalarni bermaslikdan tashqari, boshqaruv qarorlarini bajarishda muammolarning yuzaga kelishiga, boshqaruvning yakuniy maqsadini oraliq vazifalar bilan almashib ketish xavfi kuchayishiga olib keladi.

3-rasm. Korxonada boshqaruv tizimi bosqichlari.

4-rasm. Korxonani boshqarish xususiyatlari.

Boshqaruv faoliyati – boshqaruvchi shaxs yoki organ tomonidan boshqaruv amallarini bevosita va bilvosita komandalar (buyruq, tavsiya va ko'rsatmalar) shaklida ishlab chiqish va amalga oshirishdir. Boshqaruv amallari ishlab chiqarish jarayonining yakunlanishi uchun moddiy shart-sharoit vazifasini bajaradi. Aytish mumkinki, boshqaruv amallari boshqaruv faoliyati va natijalari o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi.

Faoliyatning ushbu turi ahamiyati, aynan boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida korxonaning joriy va istiqboldagi siyosati shakllanishida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan kadrlarni to'g'ri tanlash va joylashtirish, ularning malakasi, o'zlariga yuklatilgan vazifalarni to'g'ri tushunishlari ham muhim ahamiyatga egadir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, hozirgi boshqaruvchilar uchun yaxshi muhandis, texnolog, konstruktor bo'lishning o'zigina kamlik qilib, ishlab chiqarish iqtisodiyoti, biznes-strategiya, marketing, xo'jalik huquqi va shu kabilarni bilish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Faqat ushbu bilimlar majmuasiga va boy mehnat tajribasiga ega bo'lgan taqdiridagina boshqaruvchilar bozor iqtisodiyoti vazifalarini muvaffaqiyatli ravishda bajarishlari mumkin.

Shuni ham e'tiborga olish kerakki, boshqaruv faoliyati boshqaruv apparati (organi) tushun-

Ayni paytda biz o'z vaqtida tanlab olgan iqtisodiy taraqqiyot modelining naqadar to'g'ri ekanini va amalda o'zini to'la oqlaganini hayotning o'zi yana va yana tasdiqlab bermoqda.

Ushbu modelning tamoyillari asosida mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiya qilish bo'yicha har tomonlama va chuqur o'ylangan tadrijiy taraqqiyot dasturini izchil amalga oshirganimiz inqirozning, jahon bozoridagi keskin o'zgarish va beqarorlikning iqtisodiyotimizga, moliya va bank tizimiga salbiy ta'sirini sezilarli darajada kamaytirish imkonini berdi.

Islom Karimov

chasiga qaraganda keng talqin qilinadi. Boshqaruv faoliyati tarkibiga jamoatchilik tashkilotlaridagi faoliyat, ish joylarida ijodiy tashabbuskorlikning yuzaga kelishi hamda ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarning taklif va maslahatlarini ham kiritish mumkin. Bu esa boshqaruv faoliyatini, **bevosita boshqaruv** (korxonada boshqaruv apparatining faoliyati) va **o'zini-o'zi boshqarish** (boshqaruv faoliyatining jamoatchilik shakli) turlariga ajratilgan holda tasniflash imkonini yaratadi. Faoliyatning ikkala turi ham amalda birgalikda yuritilib, ularning o'zaro aloqalari ishlab chiqarishni boshqarishning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishlab chiqarishning, jumladan, boshqaruv faoliyatining samaradorligini oshirishda, ishlab chiqarishning alohida elementlari va bo'g'inlari o'rtasida yuzaga keluvchi **boshqaruv munosabatlari** muhim o'rin egallaydi. Bu yerda boshqaruv organi (subyekti) yoki boshqaruvchi shaxs tomonidan boshqariluv organiga nisbatan ta'sir ko'rsatishning o'zigina kamlik qiladi. Boshqarilayotgan obyektidan boshqaruv obyektiga javob tariqasida teskari aloqa ham bo'lishi zarur. Agar bunda teskari aloqa bo'lmasa yoki boshqaruv organi tomonidan qabul qilinmasa, boshqarilayotgan obyekt nazorat ostidan chiqishi hamda boshqarilmaydigan obyektga aylanishi mumkin.

Bu vazifa amalda boshqaruvning har bir elementi yoki bo'g'ini tomonidan ma'lum bir vazifani bajarishni ko'zda tutuvchi bir-biriga bo'ysinuvchanlik tizimi yordamida bajariladi. Ya'ni gap korxonada direktori, bosh muhandisi va boshqalardan, to sex boshliqlari va boshqa ishlab chiqarish bo'linmalarining boshliqlarigacha - korxonaning boshqaruvchilari yoki maxsus xizmatlariga yuklatiluvchi funksional vazifalar haqida bormoqda. Munosabatlarning bunday ko'rinishdagi bir-biriga bo'ysinuvchanligi boshqaruv tizimining samarali tarzda faoliyat yuritishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Shu tariqa, **boshqaruv tizimi** ishlab chiqarish samaradorligiga erishish va korxonaning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashda muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan bir paytda ishlab chiqarish samaradorligining o'sish sur'ati, qabul qilingan yoki amalga oshirilayotgan boshqaruv tizimi progressivligining o'lchovi xizmatini ham o'taydi. Bundan kelib chiqqan holda, qo'yilgan maqsadga qisqa muddatda va ishlab chiqarish resurslaridan unumli foydalangan holda yaqinlashish darajasini korxonani boshqarish samaradorligining bevosita mezonini sifatida ko'rsatish mumkin. Bugungi bozor munosabatlari sharoitida boshqaruv tizimi birinchi o'rinda korxonaning barqarorligini ta'minlashi, xo'jalik tavakkalchiligini kamaytirishi, sifatli va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga ko'maklashishi zarur. Shuningdek, u xodimlarning o'z mehnatlari natijasiga qiziqish darajasi ortishiga, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar va yo'qotishlarga yo'l qo'yimaslikka hamda mehnat va ishlab chiqarish intizomini mustahkamlashga xizmat qilishi lozim.

«Katta yigirmalik» (G-20) – jahondagi 20 ta eng boy va rivojlanayotgan yirik davlatlarni o'z ichiga oluvchi mamlakatlar guruhi bo'lib, ushbu mamlakatlarda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot hajmi jahon yalpi ichki mahsulotning 90 foizini tashkil etadi.

Korxonada yopiq tizim bo'lmaganligi sababli, boshqaruv tizimiga korxonada yuzaga keluvchi ichki muhitdan tashqari, tashqi muhit, avvalo, aholining turmush tarzi, jamiyat qurilmasi, davlat siyosati va hokazolar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Biroq har qanday holda ham boshqaruv tizimi, xo'jalik hayotining zamonaviy talablari va korxonaning raqobatchilik muhitidagi barqarorligiga javob berishi lozim.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin korxonada iqtisodiyotini boshqarishni tubdan o'zgartirish asosiy muammolardan biriga aylandi.

Hozirgi sharoitda respublika korxonalari va tashkilotlarida boshqaruv rolining oshib borishi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

– bozor iqtisodiyotining barpo qilinishi va u bilan bog'liq bo'lgan turli mulk shakllarining vujudga kelishi (davlat, xususiy, aksioner jamiyatlar, qo'shma korxonalar, mahalla va hokazolar);

– xo'jalik yuritishning yangi shakllarini vujudga kelishi (aksioner jamiyatlar, konsern, konsortsium, xususiy korxonalar va hokazo);

– iqtisodiyotimiz hajmining o'sishi, undagi sifatli o'zga-rishlar, sanoatimiz ilgari ishlab chiqarmagan yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishi, fan-texnika yutuqlarini amaliyotda qo'llashning keng avj olishi;

– xo'jalik yuritishni noiqtisodiy yo'nalishlari rolining oshib borishi (ijtimoiy me'yorlar, iste'mol mezonlari, atrof-muhit muammolari va hokazo);

– bilim hajmining oshishi va ularni tuzilishining o'zgarishi, yangi fan sohalarining paydo bo'lishi va bu bilan bog'liq bo'lgan faoliyat yo'nalishlarini tanlash imkoniyatini kuchaytirilishi;

– mustaqillik natijasida ulkan darajada odamlarni mehnat faoliyatlari doirasini kengaytirilishi, ijtimoiy hayotning hamma sohalarini xilma-xilligini ko'paytirishi;

– bozor sharoitida boshqaruv tizimining o'zidagi o'zgarishlar, hamma sohalarida demokratik tamoyillarning kirib kelishi.

Ma'lumki, yuqorida qayd qilingan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar ixtiyoriy ravishda, o'z-o'zicha kechmaydi. Ularni tartibga solish, muvofiqlashtirish, yo'naltirish uchun boshqaruv zaruriyati tug'iladi.

O'z-o'zidan ma'lumki iqtisodiyotni boshqaruv, jumladan korxonalarni boshqarish tushunchalari kundalik hayotda bizga tanish hodisa va voqealardir. Kundalik hayotimizda insonlar uni ko'radi, his qiladi. Ba'zi bir jarayonlar insonlarning xohishiga bog'liq bo'lmagan holda harakat qiladi. Ayniqsa, bu hol tabiatda ko'proq sodir bo'lib

turadi. Ushbu jarayonlar fizik va biologik qonunlar asosida amal qiladi. Shu bilan birga tabiat va jamiyatda inson ta'siri natijasida uning harakatini bir maqsadga qarab yo'naltirish mumkin bo'lgan jarayonlar kechadi. Masalan, odamlar daryo oqimini o'zgartiradi, bulutlarni tarqatadi, ishlab chiqarishni tashkil qiladi, yangi obyektlar barpo qiladi, o'zi xohlagan tomonga qarab transport vositalari harakatini yo'naltiradi, mehnat jamoalarini ishga undaydi, mablag'larni taqsimlaydi, insonlarning ma'naviy hayoti to'g'risida g'amxo'rlik qiladi. Bunday holatlarda insonlarning voqealar jarayoniga ta'sir ko'rsatishi kuzatiladi. Boshqaruv tushunchasi aynan ana shu ma'nolardan kelib chiqadi.

Shunday qilib boshqaruv biron bir maqsadga samarali erishish uchun insonlar harakatini tartibga solish va muvofiqlashtirishdan iborat. Shuni qayd qilish joizki, insonni har qanday obyektga ta'sir ko'rsatishi boshqarish bo'lavermaydi. Boshqarish fanini avtomobilni boshqarish emas, balki uni boshqarayotgan inson qiziqtiradi. Shuning uchun ham xorijiy mamlakatlarda, ayniqsa, Angliya va AQSHda avtomobilni boshqarishni menejment deb atasangiz, tushunmovchilik bo'ladi. Chunki menejment tushunchasi bevosita xo'jalik obyektlarini boshqaruv tushunchasi bilan hamohangdir.

Shunday qilib, boshqaruvni alohida bir faoliyatning turiga aylanishi iqtisodiy taraqqiyotning ma'lum bosqichiga to'g'ri keladi.

Ushbu bosqich mehnat taqsimoti va uning ixtisoslashishi, ishlab chiqarish va xo'jalik jarayonlarining murakkablashishi bilan xarakterlanadi. Xuddi shu vaziyatda ularni tartibga solish va muvofiqlashtirish zaruriyati ko'ndalang bo'lib turadi. Bunday sharoitda ularni boshqarib turadigan rahbar xodimlarga talab paydo bo'ldi.

4.2. Korxonalarni boshqaruv xususiyatlari va tarkibiy qismi.

Boshqaruv subyekti va obyekti

Boshqaruv tushunchasining nazariy jihatdan tahlil qilinishi bizga bevosita korxonalarni boshqarish masalasiga o'tish imkoniyatini yaratadi.

Korxonalarni boshqarish bir qator xususiyatlarga ega.

1. Qaysi mulk shakliga asoslanganligiga qaramasdan korxonalarni boshqarish o'zining murakkabligi va alohida xususiyatlarga ega bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Korxonaning tarkibida mehnat taqsimoti asosida alohida guruhlar tashkil qilinib, har biri o'zining xususiyatlaridan kelib chiqqan vazifalarni bajaradi. Ushbu guruh

maqsadlari korxonalar va jamiyat maqsadlari bilan zid kelmasligi kerak. Ularni nazorat va muvofiqlashtirib turish boshqaruvning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

2. Korxonalar turli harakatlar va psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan inson guruhlaridan tashkil topadi. Har bir jamoa a'zosining istagi, ehtiyoji, ma'naviy talablari va manfaati mavjud. Shuning uchun ham har bir boshqaruv sohasida band bo'lgan xodimlarning vazifasi ishni aynan shu xususiyatlarga qarab tashkil qilish va ularga shaxsiy yondashishdan iborat bo'ladi. Bu esa boshqaruvchilardan psixologiya sohasida chuqur bilimga ega bo'lishni talab qiladi.

3. Hozirgi turli mulk shakllariga asoslangan korxonalar murakkab xo'jalik organizmi hisoblanadi. Korxonalar egasiga nafaqat ishlab chiqarish jarayonlari bilan, balki marketing, investitsiya masalalari bilan ham shug'ullanish zaruriyati tug'iladi. Ishlab chiqarish jarayonida korxonalar ichidagi turli bo'g'inlar ishini tashkil qilish, ular o'rtasidagi bog'lanishni ta'minlash, harakatlarni muvofiqlashtirish lozim bo'ladi. Faqat shu holatda ular harakatini bir maqsadga qarab yo'naltirish mumkin bo'ladi.

4. Korxonalarda juda ko'p miqdorda jihozlar o'rnatiladi. Hozirgi paytda ularning aksariyati xorijiy davlatlardan olib kelingan. Masalan, «Samarqand Sharq sanoati» va «Oriyon - 3» konsemlarida Italiyadan, Rossiyadan, «Tohiriy K°» konsernida Germaniyadan olib kelingan ish jihozlar o'rnatilgan. Ko'p hollarda ushbu korxonalar ichidagi turli mamlakatlardan olib kelingan jihozlarning tashkil darajasi va unumdorligi turlicha bo'ladi. Lekin jihozlar unumdorligi qay darajada bo'lishidan qat'i nazar ularni harakatga keltiruvchi kuch inson hisoblanadi. Shuning uchun ham korxonalar boshqaruv korxonadagi jihoz va texnikasidan samarali foydalanishni ta'minlashi zarur. Bunga korxonada inson uchun qulay mehnat sharoitlari yaratib berish orqali erishiladi.

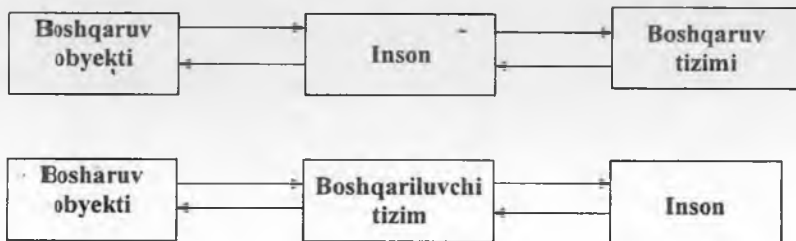
5. Ishlab chiqarish jarayonida korxonalarda har kuni ko'plab operatsiyalar bajariladi. Ushbu operatsiyalar bir-birovidan bajarish shakli, texnologiyasi bilan farq qiladi. Masalan, «Oriyon-3» konserniga qarashli konservalash zavodida yuzlab operatsiyalarni talab qiladigan tayyor mahsulotlar ishlab chiqariladi. Bunday sharoitlarda boshqarish har xil operatsiyalarni bajaradigan odamlarning ishini tashkil qilish, turli ish joylardagi odamlar harakatini muvofiqlashtirish, ishlarini bir maromda olib borish vazifalari bilan shug'ullanadi.

6. Ishlab chiqarish jarayonida korxonada juda ko'p miqdorda turli materiallarni ishlatadi. Materiallar korxonalariga ikki yo'l bilan olib kiriladi: mamlakatni ichkarisidan va xorijiy mamlakatlardan biron bir materialni kechikib korxonaga kirishi ishlab chiqarish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatib, katta moddiy zarar yetkazishi mumkin. Demak, boshqarish bu kamchilikni o'z vaqtida sezib, uni bartaraf qilish uchun oldindan chora ko'rib qo'yish lozim. Bundan tashqari korxonani bir maromda ishlashi uchun korxonada ichidagi transport va yordamchi ishlab chiqarish obyektlari faoliyatini tashkil qilish kerak. Bu joylarda ham odamlar ishlaydi. Ushbu faoliyat sohalarida ishlab chiqarishning samaradorligi aynan shularning harakatiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham bunday odamlarning faoliyatini tashkil qilish, tartibga solish va muvofiqlashtirish boshqaruvning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Boshqaruv ikki tarkibiy qismning birligidan iborat:

1. Boshqaruv subyekti. 2. Boshqaruv obyekti.

O'zaro aloqada va ma'lum jihatdan bir-biriga bo'ysunuvchi bo'lgan boshqaruv obyektlari va subyektlari faoliyatning alohida ko'rinishi sifatida boshqaruvning muhim elementlari hisoblanadi. Bu aloqani quyidagi tarzda ko'rsatish mumkin:

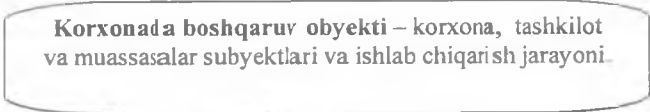
5-rasm. Boshqaruv obyekti va subyekting o'zaro aloqasi.

Boshqaruv subyektlariga boshqarishni amalga oshiradigan tashkilotchilar, rahbarlar, turli soha boshliqlari kiradi. Boshqaruv obyektlariga korxonalar, turli mulk shaklidagi mehnat jamoalari, xodimlar, ishlab chiqarish uchun kerak bo'lgan mehnat qurollari va predmetlari, pul vositalarining harakat jarayoni, tabiat resurslari, ilmiy-texnik va axborot imkoniyatlari kiradi. Boshqaruv subyekti turli ma'muriy ko'rsatmalar, xodimlar faoliyatini tartibga soluvchi qoidalarni boshqaruv obyektiga uzatadi.

Boshqaruv obyekti yuqoridagilarga asoslanib, o'zini harakat yo'nalishini o'zgartirib turadi. Komandani qabul qilganligi va unga o'z munosabatini bildirganligi to'g'risidagi axborotni boshqaruv subyekti qayta aloqa orqali bilib oladi. Ana shu axborot orqali subyekt kelajakdagi harakatning yangi yo'nalishini belgilaydi. Ma'lum vaqtda bu obyektning rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratib beradi. Qayta aloqa kanallari doklad, xabarlar, yozma hisobotlar shaklida bo'lishi mumkin. Shunday qilib, qayta aloqa amaliyotda bu subyekt tomonidan o'rnatilgan bevosita tuzatishlar va nazorat qilish natijasidir. Bu o'z ifodasini statistik va kundalik hisobot va buxgalter hujjatlarida topadi.

«Mustaqillik yillarida bosib o'tgan yo'limiz va to'plagan tajribamizni xolisona baholash, qo'lga kiritgan yuksak marralarimizni tahlil etish mamlakatimizni tadrijiy va **bosqichma-bosqich rivojlantirish** bo'yicha biz tanlagan modelning naqadar to'g'ri ekanini va shu yo'ldan bundan buyon ham og'ishmay qat'iyat bilan borishimiz zarurligini yaqqol ko'rsatmoqda».³¹

Korxonada boshqaruvning ta'siri **boshqaruv obyektiga** yo'naltirilgan bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish jarayonlari, ishlab chiqarish uskunarini ekspluatatsiya qilish, turli miqyosdagi mehnat kooperatsiyasi va hokazolar **boshqaruv obyekti** bo'lishi mumkin.

Korxonada boshqaruv obyekti – korxonada, tashkilot va muassasalar subyektlari va ishlab chiqarish jarayoni.

Boshqaruv subyekti esa qoidaga ko'ra, **korxonada rahbari** yoki boshqaruv obyektlarini maqsadli ravishda boshqarishni amalga oshiruvchi **xizmat rahbarlaridir**. Agar yuqorida keltirilgan misolga qaytadigan bo'lsak, orkestr, bu – boshqaruv obyekti, dirijyor esa, boshqaruv subyektidir.

---

³¹ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Korxonada boshqaruv subyektlari:

Harakatdagi rahbarlik devoni;
Korxonada bo'yisuvchi bo'limlar, jamoa xodimlari;
Korxonada faoliyat yuritayotgan turli xil ishchilar,
Kasaba uyushmalari tashkiloti va boshqa jamoat
xodimlari tashkilotlari.

Boshqaruv obyektlari va subyektlari doimo o'zaro aloqada bo'lib, bunda asosiy o'rin boshqaruv obyektiga, ya'ni boshqaruvchi tizimga ajratiladi. Boshqaruv obyektining mazmuni, unda yuz berayotgan o'zgarishlar boshqaruv subyekti vazifalari va harakatlarini belgilab beradi. Bu esa boshqaruv shakllari va usullarini mukammallashtirishda aks etadi. Albatta, bu boshqaruv subyektlarining passivligini anglatmaydi, aksincha, boshqaruv tizimining bo'limlari shu boshqaruv tizimining eng faol qismini tashkil etadi va tavsiflaydi. Aynan boshqaruv subyekti ishlab chiqarish resurslari va asbob-uskunalaridan foydalanish siyosatini belgilaydi, ishlab chiqarish vositalarining ishchi kuchi bilan birlashuviga ko'maklashadi, ya'ni korxonaning *nima, qachon, qayerda, kimga ishlab chiqarish* bilan bog'liq bo'lgan siyosati, birinchi o'rinda boshqaruv subyekti tomonidan hal qilinadi. Shu sababli, boshqaruv obyektlari va subyektlari orasidagi aloqa, jumladan, ularning ichki tashkil qilinishi qanchalik mustahkam bo'lsa, bir xil sharoitlarda ishlab chiqarish hamda boshqaruv tizimining samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi.

4.3. Korxonani boshqarishning tamoyillari, shakllari va uslublari

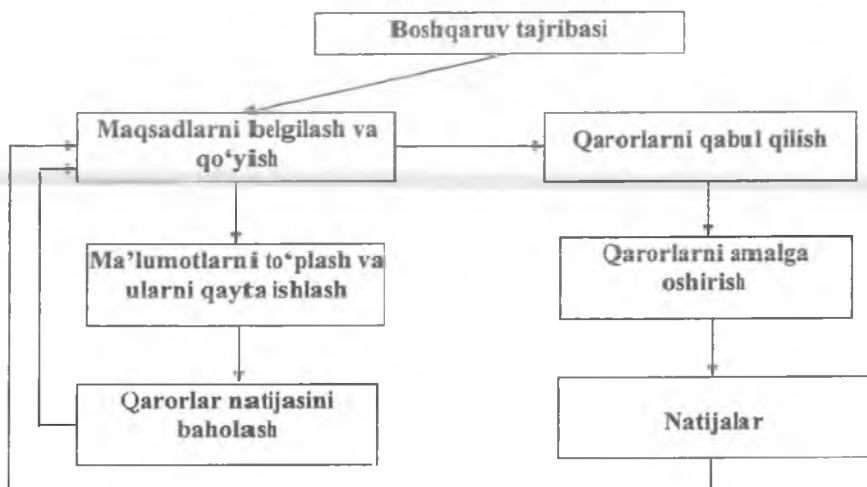
Korxonani boshqarishda samaradorlikka erishish uchun, avvalo, boshqaruvning maqsadlari, shuningdek, vositalari va unga erishish usullarini aniq belgilab olish zarur. Shu bilan bir paytda boshqaruv maqsadlari tushunarli bo'lishdan tashqari, ular barcha bajaruvchilar tomonidan amalga oshirilishiga ham e'tibor berish lozim. To'g'ri qo'yilgan maqsad korxonani rahbarining, shuningdek, butun jamoa va har bir xodimning manfaatlarini ifodalaydi. Bunday natijaga maqsad korxonaning joriy va istiqboldagi rivojlanishi bo'yicha vazifalar majmuasining bir bo'lagiga aylangan holda erishish mumkin. Bunday

yondashuv, ishlab chiqarish maqsadining ishlab chiqarishni boshqarish bilan moslashuvini ta'minlovchi eng qisqa yo'lga olib keladi. Bunday moslashuv esa, boshqaruvning ham tizim sifatida, ham alohida faoliyat turi sifatida maqsadga muvofiqligidan darak beradi.

Korxonani **boshqarishning maqsadlarini** quyidagi turlarga bo'lib tasniflashimiz mumkin:

- *amalga oshirish muddatiga ko'ra – joriy va istiqbolli;
- *ahamiyat darajasiga ko'ra – asosiy (strategik) va ikkinchi darajali (taktik);
- *boshqaruv obyektiga munosabatiga ko'ra – xususiy va umumiy;
- *natijaga erishish darajasiga ko'ra – yakuniy va oraliq yoki bosqichli.

Boshqaruv jarayonida joriy maqsadlarni istiqboldagi maqsadlarga, xususiy maqsadlarni umumiy maqsadlarga, oraliq maqsadlarni yakuniy maqsadlarga mos kelishi va bo'ysunishini ta'minlash zarur. Asosiy maqsadlarni amalga oshirishga ko'proq e'tibor qaratish kerak. Korxonalar yoki unga tenglashtirilgan xo'jalik subyektlarini boshqarish faoliyati to'laligicha shu vazifalarni bajarishga qaratilishi lozim. Asosiy maqsadni ikkinchi darajali vazifalardan ajrata olish qobiliyati, zamonaviy menejrlarning eng muhim professional ko'rsatkichlaridan biridir.

6-rasm. Boshqaruv sikli.

Boshqaruv qarori – boshqaruv faoliyati texnologiyasidagi muhim bo‘g‘indir. Boshqaruvning maqsad va vazifalarini amalga oshirish ko‘p jihatdan qarorlarning to‘g‘ri qabul qilinishiga bog‘liq bo‘ladi. Boshqaruv qarori bir tomondan asosan korxonaning rahbarlari tomonidan amalga oshiriluvchi mantiqiy-fikriy faoliyat bo‘lsa, ikkinchi tomondan, emotsional-psixologik xatti-harakatdir. U insonning boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlarida to‘plagan tajribasi, bilimi va fikrlash doirasining chuqurligiga bog‘liq bo‘ladi.

Boshqaruv qarorlari quyidagi belgilar bo‘yicha tasniflanadi:

*kompetentlik va mas‘uliyat bo‘yicha – yakka tarzda yoki kollegial (*jamo*a) boshqaruv qarorlari;

*mazmuni bo‘yicha – ilmiy-texnik, iqtisodiy, tashkiliy, ijtimoiy boshqaruv qarorlari;

*xarakteri bo‘yicha – operativ-taqsimlovchi, xo‘jalik-rahbarklik va me‘yoriy boshqaruv qarorlari;

*ta‘sir ko‘rsatish darajasi bo‘yicha – bir va ko‘p darajali boshqaruv qarorlari;

*ta‘sir ko‘rsatish yo‘nalishi bo‘yicha – ichki va tashqi;

*ta‘sir ko‘rsatish miqyosi bo‘yicha – xususiy va umumiy (*majmuaviy*);

*ta‘sir ko‘rsatish davri bo‘yicha – bir martalik va ko‘p martalik.

Boshqaruv qarorlari amalga oshirish imkoniyatlari, o‘z vaqtida amalga oshirish, aniqlik, qonuniylik va shu kabi talablarga javob berishi lozim. Bajarish jarayonida eng kam o‘zgartirish va tuzatishlarga uchraydigan qaror eng yaxshi qaror hisoblanadi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, hozirgi paytda ko‘plab korxonalarning rahbarlari boshqaruv faoliyati jarayonida to‘g‘ri qaror qabul qilish uchun yetarli bilim va tajribalarga ega.

Korxonalarda iqtisodiy jarayonlarni boshqarishni tashkil qilish obyektiv qonunlardan foydalanishning harakatdagi mexanizmini ishlab chiqishni talab qiladi. Bunday mexanizm menejment asoschilari tomonidan ilgari surilgan tamoyillarda (prinsiplarda) o‘z aksini topadi.

Tamoyil bu xo‘jalik yuritishning muhim qoidasidir. Ularning nazariy ahamiyati shundan iboratki, ular boshqarish qonuniyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Ishlab chiqarish jarayonida qonuniyatlar aynan tamoyillar orqali o‘z harakatini amalga oshiradi.

Tamoyil – maxsus kategoriya bo‘lib, alohida shaxs yoki jamoa qaror qabul qilishda unga tayanadi. Tamoyil faqat insongagina xosdir. Mashinalar va jonivorlar biron bir tamoyilga ega bo‘lmaydi. Ma‘lum bir

tamoyillardan kelib chiqqan holda aynan inson o'zini o'rab turgan dunyo bilan munosabatlarini yaratadi (uy, ko'prik quradi, kemasozlik va hokazolarni amalga oshiradi).

Korxonadagi boshqaruv faoliyati shuningdek, ma'lum bir tamoyillar asosida amalga oshiriladi. Bu tamoyillar birinchidan, ishlab chiqarish qatnashchilari orasidagi kelishuvlarni o'rnatma, ikkinchidan, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolarning oldini oladi hamda boshqaruv mehnatining samaradorligini oshiradi.

Zamonaviy fan va menejment amaliyoti korxonalarni boshqarishning quyidagi tamoyillarini eng asosiylari sifatida qabul qiladi:

- 1) ilmiylik;
- 2) tizimlilik va komplekslik;
- 3) yakka boshqaruv va kollegiallik;
- 4) tartib va adolat;
- 5) xodimlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish;
- 6) tejamkorlik va samaradorlik;
- 7) tashabbuskorlik va korporativ ruhiyat;
- 8) vakolat va majburiyat.

Boshqaruvning **ilmiylik** tamoyili o'zaklarning o'zagidir. Amalda bu tamoyil, avvalo jamiyat rivojlanishining obyektiv qonunlari va fan-texnika yutuqlaridan xabardor bo'lishni talab qiladi. Uning yordami bilan ishlab chiqarish va boshqaruvning zaruriy mutanosibligi ta'minlanadi, boshqaruv qarorlaridagi xatolar kamaytiriladi, og'irlik markazi eng katta sifat va miqdor yutuqlariga erishishga o'tkaziladi.

Ilmiylik tamoyili ishlab chiqarish masalalarini hal qilishda iqtisodiy-matematik usullardan keng foydalanish, boshqaruvning maqsadli-dasturiy usullarini amalga kiritish, zamonaviy elektron hisoblash texnikasi va boshqaruvning avtomatlashtirilgan tizimlaridan foydalanishni ko'zda tutadi.

Tizimlilik va komplekslilik tamoyili ilmiylik tamoyilining davomi bo'lish bilan birga, o'zining mustaqil ahamiyatiga ham ega. U boshqarilayotgan tizimning vertikal va gorizontaal yo'nalishlari bo'yicha barcha xususiyatlarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Tizimlilik va komplekslilik tamoyili boshqaruv usullarining tarqoqlikdagi tamoyillariga hamda bir daqiqalik foyda va ehtiros tufayli yuzaga keluvchi qarorlarga qarshi qo'yiladi. U ishlab chiqarishning bir maromda amalga oshirilishini ta'minlashga xizmat qiladi, ishlab chiqarish uchun qulay sharoit yaratadi.

Yakka boshqaruv va kollegiallik korxonani boshqarishning muhim tamoyillaridan biridir. Bu tamoyil, ayniqsa, aksionerlik sharoitlarida faoliyat yurituvchi korxonalarda aniq koʻzga koʻrinadi.

Yakka boshqaruv har bir xoʻjalik rahbari oʻz vakolati doirasidagi masalalarni hal qilishda qonun tomonidan berilgan huquqlarga asosan bir oʻzi (yakka tarzda) qaror qabul qilishini hamda korxonada faoliyati uchun shaxsan javobgarligini anglatadi. Bundan tashqari, yakka boshqaruv xodim buyruqlarni faqat bitta bevosita (toʻgʻridan toʻgʻri) boshliqdan olishi mumkin yoki shart boʻlgan hollarni ham anglatadi.

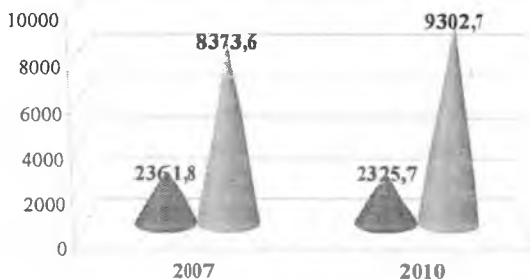
Kollegiallik korxonada jamoasining ishlab chiqarish bilan bogʻliq boʻlgan qarorlarni qabul qilishdagi faol ishtirokida ifodalanadi. Maʼlum bir maʼnoda, ayniqsa, boshqaruvning iroda bilan bogʻliq boʻlgan usullarida kollegiallik yakka boshqaruv qarama-qarshilikni anglatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida ushbu tamoyilning imkoniyatlari sezilarli ravishda kengaytirilgan.

Tartib va adolat – bu, boshqaruvning har bir qadamda oʻzini eslatib turuvchi tamoyilidir. Koʻp hollarda aynan shu tamoyilga koʻra korxonada va uning rahbariga tavsifnoma beriladi. Korxonada rahbari qanchalik bilimli va tajribali, uning kasb mahorati va madaniyati qanchalik yuqori boʻlsa hamda u jamoa toʻgʻrisida qanchalik koʻp qaygʻursa, tartib va adolat koʻrsatkichlari shunchalik yuqori boʻladi. Qisqaroq qilib aytganda, tartib – bu, har bir kishi va hamma narsa oʻz joyida boʻlishini, adolat esa rahmdillik va odillikning uygʻunligini anglatadi. Boshqaruvning tartib va adolat tamoyili kadrlar tez-tez almashishining oldini olib, korxonada obroʻsining oʻsishiga hamda bunga korxonada jamosini qiziqtirishga xizmat qiladi.

Xodimlarni moddiy va maʼnaviy ragʻbatlantirish tamoyili mehnat unumdorligini oshirishda muhim turtki hisoblanadi va boshqaruv tizimining samaradorligini aks ettiradi. Xodimlarning sadoqati va qoʻllab-quvvatlashiga erishish maqsadida ular oʻz xizmatlari uchun, ishchilar esa bajarilgan ishning sifati va miqdori uchun adolatli tarzda haq olishlari zarur. Bundan tashqari, maʼnaviy ragʻbatlantirish moddiy ragʻbatlantirishdan kam ahamiyatga ega emas. Rahbarning iqtidori, xodim (xodimlar, ishchilar)ning tashabbus va yutuqlarini oʻz vaqtida ilgʻab olib, munosib baholash hamda ularni ham moddiy ham maʼnaviy ragʻbatlantirish tizimini mohirona qoʻllashida koʻzga tashlanadi.

2005–2010-yillar davomida mamlakatimizda aholi soni 8,7, mehnat resurslari soni esa 14,2 foizga oʻsib, 2010-yil mehnat resurslari umumiy

aholi sonining 58 foizini tashkil qildi. Respublikada mehnat resurslarining yillik o'rtacha o'sish sur'ati 3,0-3,5 foizga to'g'ri kelmoqda. Shuningdek, mehnat resurslarining 98,5-99 foiz qismi mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholidan tashkil topsa, qolgan 1-1,5 foizi ishlayotgan o'smir va pensionerlardan iboratdir. 2010-yilda ish bilan bandlik darajasi iqtisodiy faol aholiga nisbatan 94,6 foizni, mehnat resurslariga nisbatan esa 70,5 foizni tashkil etdi.

7-rasm. Iqtisodiyotning nodavlat va davlat sektorlarida ish bilan band bo'lgan aholi soni.

Ushbu 7-rasmdan ko'rish mumkinki, 2007–2010-yillar davomida iqtisodiyotning nodavlat sektoridagi bandlarning o'rtacha soni 11,1 foizga ortgan, aksincha davlat sektorida band bo'lganlar soni 1,6 foizga kamaygan. Shu bilan birga, tahlil qilinayotgan yillarda davlat sektorida band bo'lganlar ulushi 22,1 foizdan 20,0 foizga kamaygan, nodavlat sektorda bandlar ulushi 77,9 foizdan 80,0 foizga ortgan.

Tejamkorlik va samaradorlik tamoyili – bu, korxonalar boshqaruvining barcha bo'g'inlarida amalga oshirilishi lozim bo'lgan tamoyildir. Bu tamoyilning mohiyati moddiy va mehnat resurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish, eng kam xarajatlar bilan eng ko'p natijalarga erishish, ishlab chiqarish zaxiralaridan to'liq foydalanishda ifodalanadi. Biroq bu tamoyil istisno tariqasida qo'llanmay, faqat korxonalar rahbarining emas, balki butun jamoa va birinchi o'rinda xomashyo va materiallardan tayyor mahsulot yaratuvchi ishchilarning mehnat qoidasiga aylangan taqdirdagina haqiqiy tasdig'ini topadi.

Tashabbuskorlik va korporativ ruhiyat boshqaruvning muhim tamoyili bo'lish bilan birga, korxonaning bozor tizimida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga turtki hamdir. Umuman olganda, boshqaruv

tashhabbuskorliksiz, istiqbolni ko'rmasdan, ijodiy yondashuvsiz muvaffaqiyatlarga erishishi amrimaholdir. Boshqaruv ijodiy negizni, tashhabbuskorlikni korporativlik bilan bog'lagan holda boyitadi.

Agar korporativ ruhiyat ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi jarnoa uyg'unligining natijasi, ittifoqi bo'lsa, **tashhabbuskorlik** faol harakatlarni anglatib, korxonada jamoasiga va har bir xodimga ishlab chiqarishni rivojlantirishning turli xil dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda qo'shimcha kuch-quvvat baxsh etadi.

Vakolat va majburiyat tamoyili boshqaruvning ratsional, aniq va yo'lga qo'yilgan tashkiliy tizimini yaratish, lavozimlarga oid yo'riqnoma hamda rahbar va mutaxassislarining huquq va burchlari to'g'risidagi hujjatlarni ishlab chiqish, bajarilgan ish uchun moddiy javobgarlikni belgilash, buyruq va ko'rsatmalarni o'z vaqtida tayyorlashni anglatadi. Har bir lavozim egasi bo'lim yoki xizmat boshlig'idan, to korxonada rahbarigacha boshqaruv faoliyatidagi o'z vakolatlarini yashirmasligi va majburiyatlarini kamaytirmasligi - boshqalarning, ya'ni unga bo'ysinuvchi shaxslarning zimmasiga yuklamasligi lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan tamoyillar ham alohida, ham birgalikda boshqaruv tizimining ishonchligiga va korxonada rahbari hamda har bir boshqaruv tuzilmasining obro'sini o'stirishga xizmat qilishi lozim. Bundan tashqari, ular doimiy ravishda mukammallashtirib borilishi hamda zamon ruhi va xo'jalik yuritish mexanizmi talablariga javob beruvchi yangi tamoyillar bilan to'ldirilishi zarur. Bu esa boshqaruv tizimi va jarayonlarining yangi shakl va usullarini rivojlantirishga imkon yaratadi.

Boshqaruv tamoyillariga real amaliyotni belgilab, boshqarish apparatining to'g'ri va aniq harakat yo'lini ko'rsatib beradi. Tamoyillar hodisa-voqealar va vaziyatlar tizimida paydo bo'lib turadigan mantiqiy aloqalarni to'g'ri tushunishga, harakatlar maqsadini to'g'ri aniqlashga, boshqarish funksiyasini samarali tatbiq qilishga qaratilgan zarur qarorlar ishlab chiqishga imkoniyat yaratadi.

Har kuni korxonalarda turli xildagi nizoli vaziyatlar sodir bo'lib turadi. Ana shularni o'z vaqtida bartaraf qilish rahbarlardan aniq qarorlar qabul qilishni talab etadi. Lekin bu qarorlar faqat boshqarish tamoyillarini chuqur bilgandagina o'z samarasini berishi mumkin. Chunki bu tamoyillar hodisa va voqealarning ichki aloqalarini va ularning rivojlanishini oldindan bilishga imkoniyat beradi. Boshqaruv tamoyillari korxonada boshqarish jarayonlarini tashkil qilishdagi

dastlabki holatni aniqlaydi. Tamoyillar korxonaning maqsadi va uslublari bilan chambarchas bog'liqdir.

Tamoyillar birinchi marta amerikalik muhandis F.Teylor, fransiyalik yirik tadbirkor A.Fayol va amerikalik menejment bilimdoni G.Emerson tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning bu tamoyillari to hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Aksincha, korxonalarda boshqarishni tashkil qilishda, hozirgi zamon yangi korxonaning shakllanishida klassiklar yaratgan tamoyillarning tutgan o'ri alohidadir.

Hozirgi paytda korxonalar amaliyotida bozor iqtisodiyotiga mos quyidagi tamoyillar qo'llanilmoqda: 1. Oliy maqsadga qarab intilish; 2. Mehnat taqsimoti; 3. Vakolat va javobgarlik; 4. Ishda yaxshi sharoit yaratib berish; 5. Intizom; 6. Ishlab chiqarishni takomillashtirish; 7. Xodimlarga adolatli munosabat, aqli raso bo'lmoq; 9. Yakka boshqarish; 10. Tez, ishonchli, to'la, aniq va doimiy hisob; 11. Yo'nalishning birligi; 12. Ijtimoiy manfaatning shaxsiy manfaatdan yuqori bo'lishi; 13. Xodimlarni rag'batlantirish; 14. Operatsiyalarni normalash; 15. Markazlashtirish; 16. Tartib; 17. Haqiqat; 18. Puxta bilimli maslahat berish; 19. Xodimlar ish joyini barqarorligi; 20. Tashabbus; 21. Korxonaga sadoqat; 22. Ezma standart; 23. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish. 24. Samaradorlik.

Boshqarishni o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun boshqarish obyektiga ta'sir ko'rsatishning qulay uslublari tanlash katta ahamiyatga egadir. Chunki aynan ushbu uslublarda boshqarish vazifalari va maqsadi qay darajada bajarilganligini ko'rsatib beradi. Boshqarish uslublari qo'llash natijasida obyektiv iqtisodiy qonunlarning talabi va ularning amaliyotda ko'rinishi amalga oshiriladi. Shuning uchun ham boshqarish uslubi ana shu qonunlarning amal qilish mexanizmi rolini bajaradi.

«Yurtimizda qabul qilingan 2011–2015-yillarda sanoatni ustuvor darajada rivojlantirish dasturi va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir tarmoq dasturlarining izchil amalga oshirilishi natijasida sanoat tarkibida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan, raqobatdosh mahsulotlar tayyorlayotgan qayta ishlash tarmoqlarining o'ri tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 78 foizdan ortig'i aynan ana shu tarmoqlar hissasiga to'g'ri kelmoqda».³²

³² I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014 y.

Amaliyotda uslublar tizimini to'g'ri qo'llash boshqarish tamoyillariga bog'liq bo'ladi. Chunki uslublar har doim boshqarish tamoyillari tomonidan belgilangan qoida, nizom asosida qo'llaniladi.

Boshqarish faoliyatining vositasi sifatida boshqarish uslublari boshqarishning subyektiv tomonini o'zida gavdalandiradi. Bundan ular xohlagan vaqtda, asossiz tanlanishi mumkin degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Uslublarning tarkibi va mazmuni boshqarish qonuniyatlarini o'zida gavdalandirgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni harakat natijalaridan hosil topadi. Boshqarish uslublari ilm-fan taraqqiyoti bevosita ta'sir qiladi. Chunki fan-texnika taraqqiyoti uslublarni uzluksiz takomillashtirish, ularni qo'llash sifati va samaradorligini oshirishga olib keladi.

Shunday qilib boshqarish uslublari qo'yilgan maqsadga erishish uchun boshqarish obyektiga ta'sir o'tkazish ma'nosini anglatadi.

Boshqarish uslublari o'zini mazmuni jihatidan iqtisodiy, ma'muriy-tashkiliy, ijtimoiy-psixologik uslublardan tashkil topadi.

Boshqarish uslublari tizimida **iqtisodiy uslublar** markaziy hisoblanadi. Iqtisodiy uslub iqtisodiy mexanizmlar orqali boshqarish obyektiga ta'sir ko'rsatish ma'nosini anglatadi. Bunday holda korxonaning boshqarish organi boshqariladigan obyektga ish haqi, mukofotlash, rag'batlantirishning turli shakllari, imtiyozlar, chegara-lashni yumshatish, defitsit resurslar bilan ta'minlash, iqtisodiy erkinlikni kuchaytirish kabi iqtisodiy mexanizmlardan foydalanadi. Shuni ta'kidlash joizki, iqtisodiy istak nafaqat ijobiy rag'batlantiruvchi omilga tayanadi, balki soliqlar, to'lovlar, daromaddan ushlab qolish va hatto jarima (sanksiyalari)ga ham tayanadi.

Iqtisodiy uslublarning harakati sharoitida pastki bo'g'inlarga markazlashgan ta'sir ko'rsatish susayadi. Iqtisodiyotning pastki bo'g'inlari mustaqil ravishda qarorlar qabul qilish uchun katta huquq va imkoniyatlarga ega bo'ladi. Korxonalar va xo'jaliklarning o'z-o'zini boshqarishga o'tishi amalga oshiriladi.

«Hozirgi paytda mamlakatimiz aholisining siyosiy-huquqiy madaniyati va ijtimoiy ong darajasining o'sib borishi, jamiyatni demokratlashtirish va liberallashtirish jarayonlarining jadal rivojlanishi, yurtimizda ko'ppartiyaviylik tizimining tobora mustahkamlanishi davlat hokimiyatining uchta subyekti, ya'ni davlat boshlig'i bo'lgan Prezident, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar o'rtasidagi

vakolatlarning yanada mutanosib taqsimlanishini ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yuzaga keltirmoqda».³³

Boshqarishni iqtisodiy uslublarining hozirgi paytdagi o'zgarish omillaridan eng asosiysi boshqarishni tik chiziqli shaklidan gorizontaal shakliga o'tish hisoblanadi. Bunda boshqarish obyektiga ta'sir nafaqat yuqori boshqarish organlari tomonidan, balki korxonalar bilan bog'langan mijozlar, iste'molchilar tomonidan amalga oshiriladi. Bunday ta'sir qilish uslublari o'z ifodasini o'zaro majburiyatlar, bitimlar va shartnomalarda topadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy uslublarning qo'llanilishi o'zining ijobiy samaralarini beradi.

Tashkiliy-ma'muriy uslublar iqtisodiy usublardan farq qilib, boshqarish obyektiga, ya'ni mehnat jamoalari va alohida xodimlarga bevosita buyruq, farmon asosida ta'sir o'tkazishga asoslanadi. Shuning uchun ham ushbu uslubni ko'p hollarda ko'rsatma tariqasidagi yoki komandaga oid uslub deb ataydilar. Bunday ko'rsatma va komandalar pastki bo'g'inlar tomonidan majburan bajariladi. Boshqarishni bu uslubining mantiqiy – «Boshliqning buyrug'iga bo'ysunadigan xodimlar uchun bajarilish qonuni degan mazmuni anglatadi». Ushbu ma'muriy uslub asosan bozor iqtisodiyotiga xos bo'lmagan markazlashgan tamoyillar tizimiga xosdir. Tashkiliy-ma'muriy uslub o'zining mazmuniga ko'ra ikki turga bo'linadi: tashkiliy va ma'muriy ta'sir ko'rsatish.

Korxonalarda tashkiliy ta'sir ko'rsatish birinchidan, xo'jalik ishlab chiqarish texnologiyasi, investitsiya va marketing faoliyatini takomillashtirishni, tashkiliy va texnologik me'yorlar va nizomlarni ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Ikkinchidan, tashkiliy ta'sir ko'rsatish, korxonalarda mehnat sharoitlarini yaxshilash, ayrim mehnat turlarini bajarish uslublarini aniqlaydi. Uchinchidan, tashkiliy ta'sir ko'rsatish texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish, kompyuter texnologiyasidan foydalanish, berkitilgan vositalardan unumli foydalanishni ta'minlaydi.

Qayerda va qaysi vaqtda korxonalarda tashkiliy jihatdan o'zgarishlar sodir bo'lib qolsa (bu jarayonda doimo rivojlanish va takomillashtirish tendensiyasi mavjud), o'sha yerda tashkiliy ta'sir ko'rsatishga amal qilish zaruriyati tug'iladi.

Tashkiliy ta'sir ko'rsatish o'z samarasini faqat uni ma'muriy ta'sir bilan to'ldirilgandagina beradi. Chunki, har qanday korxonani tashkiliy

---

³³ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

tuzilmasi ichida o'zining turli xizmatga oid sifatlari, xususiyatlari, dunyoqarashi va hatto ba'zi vaqtda qo'yilgan umumiy vazifani turlicha tushunishi bilan bir-birovidan farq qiladigan insonlar harakat qiladi. Bunday sharoitlarda bo'g'inlar o'rtasidagi tashkiliy aloqalarni saqlab turish uchun korxonalar jamoalariga ma'muriy ta'sir ko'rsatish zarur bo'lib qoladi.

Ma'muriy ta'sir ko'rsatish amaliyotida buyruq, farmoyish va ko'rsatma shaklida namoyon bo'ladi.

Buyruq — bu ma'muriy-ijrochi faoliyatni tartibga solib turadi boshqarish akti hisoblanadi. Bajarilishi muqarrar bo'lgan buyruqlarni faqat korxonalar rahbari beradi. Buyruqlarni ishlab chiqarish jarayonida unga kiritilgan masalalarni chuqur tahlil qilish va shu soha bo'yicha bilimdon mutaxassislar maslahatini inobatga olishga e'tibor berishi lozim.

Buyruqlardan farqli farmoyishlarni rahbarlardan tashqari ularning muovirlari va o'zining vakolat doirasida funksional bo'lim boshliqlari berishi mumkin. Farmoyishda ham xuddi buyruqdagidek masalalar aniq va tushunarli yoritilishi, ijrochilar, ijro sanasi va nazorat shakllari ko'rsatilishi lozim. Farmoyishlarda uni bajarilishining aniq muddati ko'rsatiladi.

Ma'muriy ta'sir ko'rsatishning amalga oshirish vositasi ko'rsatma hisoblanadi. Odatda, ular og'zaki shaklda beriladi. Unda qo'yilgan vazifalarning bajarish muddati aniq ko'rsatiladi.

Ma'muriy ta'sir ko'rsatish organlarining qo'ygan vazifalarini amalga oshirish uchun uzluksiz nazorat qilishni yo'lga qo'yish kerak. Har bir buyruqni bajarilish nazoratini shaxsan rahbar yoki uning vakolati bilan biror vakili amalga oshiradi. Ayniqsa, rahbarning shaxsiy nazorati haddan tashqari muhim hisoblanadi. Chunki, bu o'z vaqtida buyruqlarni bajarish bo'yicha paydo bo'lgan chetlanishlarni payqab, uning oldini olish imkoniyatini beradi.

Boshqarish uslublari ichida **ijtimoiy-psixologik uslublalar** muhim o'rin egallaydi. Ijtimoiy-psixologik uslublalar bu mehnat jamoalari va ayrim xodimlarga turli psixologik mexanizmlar orqali ta'sir ko'rsatish orqali boshqarishni amalga oshirishdir.

Har bir insonda mehnatga, mulkka, pul, boylikka, iqtisodiy munosabatlarga nisbatan qarashlar tizimi shakllanib va tarbiyalanib boradi.

Har qanday inson katta-kichikligiga qaramasdan nafaqat mamlakatimizda harakat qilayotgan huquqiy qonunlar asosida ish ko'radi,

balki o'zining dunyoqarashi, tasavvuri, ichki odob-axloq qoidalari asosida o'z turmush tarzini belgilaydi. Bu holat ham iqtisodiyotda va maishiy sharoitda o'z ifodasini topadi. Ijtimoiy-psixologik uslublarning asosiy vazifasi insonlarni psixologiyasidir. Vijdoni va odob-axloqiga ta'sir ko'rsatish orqali boshqarish subyekti qo'ygan maqsadga erishishni ta'minlashdan iborat. Odamlarni biron bir ishni bajarishga majbur qilmaslik kerak. Ularni shu narsani bajarish zarur ekanligiga ishontirish kerak.

Ijtimoiy-psixologik uslublarning samaradorligi va amaliy ta'siri avloddan-avlodga o'tib keladigan insonning vujudidagi tarbiyaga bog'liq bo'ladi. Bunga bir qator mamlakatlarda shakllangan an'analarni misol keltirsak bo'ladi. Masalan, Yaponiya mehnatga bo'lgan sevgi va hurmat, o'z ishiga va firmasiga sodiqdik go'dakligidan boshlab tarbiyalanadi. Agar firmada ish yomon borayotgan bo'lsa, yapon ishchisi mehnat ta'tilidan ham voz kechadi.

Shunday qilib, ijtimoiy-psixologik uslublarning ikki guruhga bo'lish mumkin.

1. Ijtimoiy ta'sir ko'rsatish usublari.

2. Psixologik ta'sir ko'rsatish usublari.

Bularni har birini alohida ko'rib o'tamiz.

Ijtimoiy ta'sir ko'rsatish usublari korxonalarda juda ko'p jamoani ijtimoiy rivojlanish masalalarini hal qilish vositasi sifatida ishlatiladi. Ushbu uslub orqali mehnat jamoalarining ijtimoiy tuzilmasi va xususiyatlari (jamoani ijtimoiy va kvalifikatsion tuzilishi, xodimlar va ishchi-xizmatchilarning madaniy-texnik darajasi, mehnat sharoiti, mehnatni rag'batlantirishni tashkil qilish, ma'naviy va ma'rifiy ishlarni qo'yilishi va hokazo) o'rganiladi.

Ularni amaliyotda qo'llash natijasida jamoa va uni a'zolarining ijtimoiy faolligi oshadi, tarbiya jarayoni yaxshilanadi.

Amaliyotda ijtimoiy ta'sir ko'rsatish usublari bilan birga mehnat jamoalari va uni a'zolarini boshqarishni psixologik usublari ham keng ishlatiladi. Ularning asosiy vazifasi mehnat jarayoni bilan band bo'lgan insonlarning psixikasi va kayfiyatiga ta'sir ko'rsatishdan iborat. Ushbu uslublarning yo'nalishi korxonalarda xayrixohlik, do'stlik munosabatlarini, mehnatga qiziqishning oshishi uchun samarali tizimini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Yuqorida ko'rib chiqqan boshqarishning ikki usublari bir-birovi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, birgalikda xo'jalik faoliyatining hamma boshqarish funksiyalariga amal qilishni ta'minlaydi. Shuning

uchun ham amaliyotda ularni birontasini rolini pastga urish katta salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

4.4. Korxonani boshqarish apparati. Korxonani boshqarishda rahbarning xususiyatlari, o'рни va roli

Korxonani taraqqiyotning hamma bosqichlarida iqtisodiyotning asosiy va birlamchi bo'g'ini hisoblanadi. Albatta, konkret korxonani boshqarish fanlarining tuzilmasi, uni bajarish shakli va uslublari, uning masshtabi va ixtisosligiga bog'liq bo'ladi. Umumiy qilib aytganda, iqtisodiyotimizda mavjud bo'lgan turli mulk shakllariga asoslangan korxonalar bir-birovi bilan o'xshashligi va farqlari mavjud. O'xshashligi shundaki, har qanday korxonani mahsulot, tovar, xizmatlar ishlab chiqaradi, ma'lum faoliyatni amalga oshiradi. Aynan ana shunda uning bosh maqsadi va vazifasi o'z ifodasini topadi. Shuning uchun ham ularni shakl va turlaridan qat'i nazar, korxonalarni boshqarish asosida texnologik jarayonlarni boshqarish yotadi.

Iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini hisoblangan korxonalar mamlakatimiz va chet el ta'minlovchilar bilan ko'plab aloqalarni amalga oshiradilar. Ushbu aloqalar xomashyo bilan ta'minlovchilar va iste'molchilar bilan amalga oshiriladi. Ana shu o'zaro aloqalarni saqlab turish va muvofiqlashtirish korxonani boshqaruvining eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Biron bir mahsulotni ishlab chiqarish uchun korxonalar ishlab chiqarishning turli omillaridan foydalanadi. Bularga ishchi kuchi, jihozlar, xomashyo, materiallar, axborot, pul mablag'lari kiradi.

Shunga qarab korxonani boshqarish bir necha yo'nalishlarga bo'linadi. Bular quyidagilardan iborat:

1. Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish, ularni madaniy-texnik darajasini oshirish, (personalni) kadrlarni boshqarish.
2. Korxonalarni ishlab chiqarish faoliyatini texnik-iqtisodiy rejalashtirish.
3. Ishlab chiqarishni operativ boshqarish.
4. Korxonani texnik rivojlanishini va ishlab chiqarishni texnik tayyorgarligi.
5. Mahsulotlar sifatini nazorat qilish.
6. Mehnatni tashkil qilish va ish haqi.
7. Ishlab chiqarishni moddiy-texnik ta'minoti.
8. Tayyor mahsulotni sotishni tashkil qilish.

9. Moliya faoliyatini amalga oshirish.

10. Ishlab chiqarishga texnik va tashkiliy-xo'jalik xizmatini tashkil qilish.

Yuqorida ko'rsatilgan yo'nalishlarning yig'indisini chet mamlakatlar amaliyotida korxonalar menejmenti deb ataladi. Administratorlar, korxonalar faoliyatining boshqaruvchilarini menejerlar deyish qabul qilingan. Ushbu atama hozirgi paytda bizning respublikamizda chop qilingan iqtisodiy adabiyotlarda va amaliyotda keng ko'lamda ishlatilmoqda.

Hozirgi sharoitda respublikamizda bir qator korxonalarni boshqarish tuzilmasining turlari mavjud. Korxonalar, kompaniyalar, konsernlarda odatda boshliq yoki prezident tomonidan boshqariladi. Kompaniyalar va konsernlarni prezidenti strategik rahbarlikni amalga oshiradi. Operativ boshqarish ijrochi direktorlar tomonidan olib boriladi. Direktor ko'p holatlarda korxonalar faoliyatining alohida yo'nalishlari bo'yicha o'zining muvoinlariga ega. Masalan, texnika va texnologiya, ishlab chiqarish, fan, iqtisod, moliya va hokazolar bo'yicha.

Korxonalarni boshqarish apparatiga turlicha xizmatga oid bo'limlar mavjud bo'ladi. Ularni amaliyotda ma'muriy-boshqarish xodimlari deb ataladi. Odatda, korxonalar bo'limlarini boshqarish ishlab chiqarish (korxonani boshqaradigan) va funksional qismlarga (moliya, ta'minot, sotish, kadrlar, texnologiya, ish yuritish, tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish) bo'linadi. Hammasini umumlashtirib rahbarlar, mutaxassislar va texnik ijrochilar deb ham atasak bo'ladi.

Korxonalar tuzilmasida bo'linmalar, sex bo'limlari, laboratoriyalar va boshqa bo'limlarni ko'rsatish mumkin. Hammasida o'zining boshqarish organlari mavjud.

Korxonani boshqarish asosida chiziq va funksional tamoyillar yotadi. Shuni qayd qilish jo'zki, har qanday ishlab chiqarishni boshqarish tizimida chiziq tamoyil yotadi. Tizimning ichida bo'g'in va pog'onalarni bir-biridan farq qilish lozim. Bo'g'in bu alohida funksiyalarni bajaruvchi mustaqil bo'linmadir. Boshqarish bo'g'inini tushunchasiga shuningdek, bir necha tashkiliy tuzilmalarni faoliyatini rahbarligini amalga oshiruvchi rahbarlarni ko'rsatish mumkin. Bularga bosh muhandis, bosh texnolog, smena boshliqlari va hokazolar kiradi.

Boshqarish pog'onasi bu bo'g'inlarning yig'indisi hisoblanadi. U boshqarish ierarxiyasini belgilaydi (quyi mansabdorlarning yuqori mansabdorlarga bosqichma-bosqich bo'ysunishi). Boshqarish tizimidagi chiziq bo'limlar buyrug'inini bajarish unga bo'ysunadigan hamma

bo'limlar uchun shart hisoblanadi. Chiziqli boshqarish berilgan farmoyish va vazifalarni bajarilishida anglashmovchilik kelib chiqishiga imkon bermaydi. Chunki ushbu vazifalar bir rahbar tomonidan beriladi. Shu bilan rahbarlik birligi ta'minlanadi, rahbarlarning o'zlariga berkitilgan bo'limlar uchun mas'uliyati oshadi.

Amaliyotdan shu narsa ma'lumki, korxonalar turi boshqaruv apparatining shakllanishi va tashkiliy tuzilmasiga sezilarli ravishda ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'rta va ayniqsa, kichik korxonalar uchun yirik korxonalarining boshqaruv tuzilmasini ko'r-ko'rona ko'chirib olish maqsadga muvofiq emas. Bu qimmatga tushishi va ko'p mehnat talab qilishidan tashqari ma'nosiz hamdir. Shu sababli o'rta va kichik korxonalarining moslashuvchanligi, harakatchanligi va bozor konyunkturasiga ta'siri ularning tashkiliy tuzilmasi soddaroq va optimal tarzda bilan asoslab beriladi. Kichik korxonalarda asosan yirik korxonalariga xos bo'lgan katta funksional bo'lim va xizmatlar mavjud bo'lmaydi.

«**Kichik biznes** va xususiy tadbirkorlikning roli va o'rni tobora mustahkamlanib borayotganining o'zi iqtisodiyotimizning tarkibida bo'layotgan ijobiy o'zgarishlardan dalolat beradi. Faqatgina o'tgan yilning o'zida yurtimizda 26 mingdan ziyod kichik biznes subyekti ish boshladi, ushbu sektorda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarining umumiy soni yil oxiriga kelib 190 mingtaga yetdi».³⁴

Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish sharoitlarida aksionerlik korxonalarini (jamiyatlarini) boshqarishga katta qiziqish uyg'ongan. Bunday korxonalarining jamoalari ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmani boshqarishda ishtirok etadi. Yakka boshqaruv tamoyillariga asoslangan davlat korxonalaridan farqli ravishda aksionerlik korxonalarini (jamiyatlari) boshqaruv shakli, usuli va tuzilmasini o'zlari mustaqil ravishda tanlaydilar, ishlab chiqarish faoliyati siyosati va shtatlarini belgilaydilar.

Aksiyadorlik korxonalarini (jamiyatlari)da kuzatuv kengashi, boshqarma va aksionerlarning umumiy yig'ilishi boshqaruv organi vazifasini bajaradi. Ularning faoliyati O'zbekiston Respublikasining «Aksionerlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to'g'risida»gi qonuniga, shuningdek, boshqa huquqiy-normativ

---

³⁴ I. Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

hujjatlarga, jumladan, aksiyadorlik jamiyatining ichki tartib va qoidalariga asosan yuritiladi.

Aksiyadorlik korxonasini boshqarishning tashkiliy tuzilmasida ta'sischi tarkibiga bog'liq bo'lgan ta'sischi kengashi muhim o'rin egallaydi. Masalan, ochiq turdagi aksiyadorlik korxonalarida ta'sischi eng kam soni belgilanmagan, yopiq turdagi aksiyadorlik korxonalarida esa ta'sislarning eng kam miqdori uch kishi qilib belgilangan. Bundan tashqari, ularning har biri aksiyador bo'lishi shart.

Ta'sischi aksiyadorlik korxonalarini (jamiyatlari)ning rahbarini tayinlaydilar hamda bu rahbar keyinchalik aksiyadorlar nomidan ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati bo'yicha barcha xatti-harakatlarni bajaradi va buning uchun javobgar hisoblanadi. Aksiyadorlik korxonalarini (jamiyatlari)ni boshqarishda kuzatuvchilar kengashi muhim o'rin tutadi hamda quyidagi huquqlarga ega bo'ladi:

- * korxonaning faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash;
- * aksiyadorlarning yillik va navbatdan tashqari umumiy yig'ilishlarini chaqirish;
- * aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi kun tartibini tayyorlash;
- * umumiy yig'ilishda qatnashish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlar ro'yxatini tuzish;
- * korxonaning (jamiyat) nizomiga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish masalasini kiritish;
- * korxonaning nizom jamg'armasini e'lon qilingan aksiyalar turi miqdoriga ko'ra, aksiyalarning nominal qiymatini oshirish yordamida ko'paytirish;
- * obligatsiya va qimmatbaho qog'ozlarni joylashtirish;
- * korxonaning mulkining bozor qiymatini belgilash;
- * ijroiya organi rahbari (direktor, boshqarma raisi) va a'zolarini tayinlash;
- * jamiyat nomidan xodimlarni ishga yollash bo'yicha mehnat shartnomalarini tuzish;
- * ijroiya organiga to'lanuvchi mukofot, rag'batlantirish va kompensatsiyalar hajmini belgilash;
- * jamiyatning zaxira va boshqa jamg'armalaridan foydalanish;
- * aksiyadorlik korxonasi (jamiyati)ning sho'ba bo'limlari va vakolatxonalarini ochish;
- * jamiyat nizomida belgilangan, kuzatuv kengashi vakolatlari doirasiga kiritilgan boshqa masalalarni hal qilish.

Kuzatuv ken gashi vakolatlari doirasiga kiritilgan vazifalarni yechish jamiyatning ijroiya organiga o'tkazilishi ijroiya organi a'zolari kuzatuv kengashiga saylanishi mumkin emas. Kuzatuv kengashi asosan saylov asosida tuziladi hamda saylov davomida eng ko'p ovoz olgan shaxs kengash a'zoligiga nomzod hisoblanadi.

Jamiyatning moliyaviy va xo'jalik faoliyatini nazorat qilishda taftish hay'ati muhim o'rin egallaydi. Ushbu hay'at a'zolari umumiy yig'ilish tomonidan aksiyadorlar hamda korxonaning aksiyalarini sotib olmagan boshqa xodimlar orasidan saylanadi. Hay'at boshqaruvning moliyaviy-xo'jalik faoliyati nazoratini doimiy ravishda yoki umumiy yig'ilish, kuzatuv kengashi, korxonada aksiyalarining 10% dan ko'prog'iga birgalikda egalik qiluvchi bir guruh aksiyadorlarning, shuningdek, o'z tashabbusi bilan amalga oshirishi mumkin. Taftish hay'atining xulosalari aksiyadorlik korxonasi yillik hisoboti va balansini tasdiqlashda katta ahamiyatga ega.

Ochiq turdagi aksiyadorlik korxonasi(jamiyati)ni boshqarishning namunaviy tuzilmasini 8-rasm ko'rinishida aks ettirish mumkin.

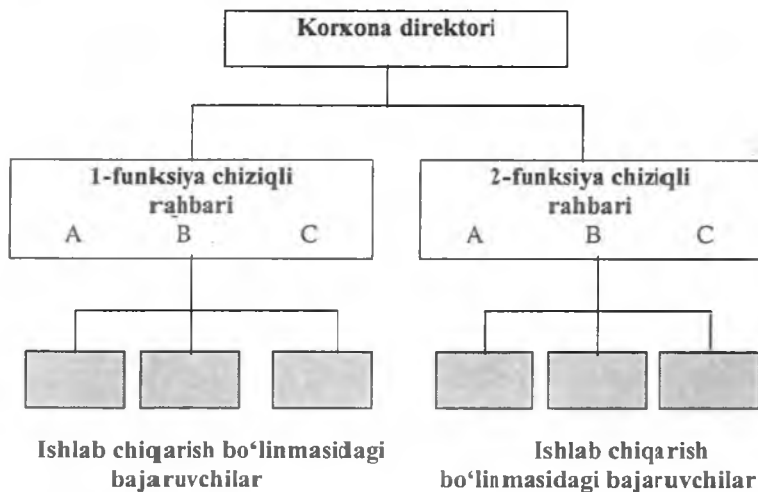
Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi deganda korxonada boshqaruvi funksiyalarini bajaruvchi turli xil bo'lim, xizmat va bo'linmalar tarkibi, o'zaro munosabatlari va bir-biriga bo'ysunishini tushunish lozim. Tashkiliy tuzilma boshqaruvning tizim va alohida faoliyat turi sifatidagi bir butunligini ifodalaydi. U boshqaruv organlarining ma'lum bir tartibini, hokimiyat va bo'ysunish aloqalarini, vertikal va gorizontal mehnat taqsimotining integratsiyalashuvini tashkil etadi.

Boshqaruv tuzilmasi dinamik tarzda bo'ladi. U ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarning rivojlanishi, boshqaruv obyektlarining qarama-qarshiliklari va qonuniyatlari haqidagi bilimlarimiz darajasining o'sishiga bog'liq holda o'zgarib boradi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasiga korxonaning hajmi, uning ixtisoslashuvi va kooperatsiya aloqalari, mulkchilik shakli, qaysi tarmoqqa tegishligi, joylashgan hududi kabi omillar katta ta'sir ko'rsatadi.³⁵

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasi bilan aloqada va ko'p jihatdan unga bog'liq bo'ladi. Korxonada qanchalik katta, ishlab chiqarish va unda foydalanuvchi mehnat qurollari va texnologiyalar qanchalik murakkab bo'lsa, boshqaruvning ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmasi, shuningdek, korxonada boshqaruv apparatining funksiyalari shunchalik murakkablashadi.

---

³⁵ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

8-rasm. Korxonada boshqaruvning chiziqli tashkil etish tuzilmasi.

Boshqaruv elementlari va bo'g'inlari o'rtasidagi aloqalarning shakli, tuzilmaviy bo'linmalarning moslashuvchanligi va bir-biriga bo'ysinuvchanligiga ko'ra, boshqaruvning quyidagi tashkiliy tuzilmalari mavjud:

- chiziqli;
- funksional;
- aralash (chiziqli-funksional);
- matritsali.

Chiziqli tuzilma boshqaruv tuzilmasining eng ko'p tarqalgan turi bo'lib, unga ko'ra boshqaruvning har bir bo'g'inini o'zidan yuqori turuvchi faqat bitta boshqarmaga ega bo'ladi va barcha masalalar bitta aloqa kanali orqali hal etiladi. Bunday tuzilmada boshqaruv bo'g'inlari tizimi to'raligicha ishlab chiqarish bo'g'inlari tizimi bilan mos tushadi. Har bir ishlab chiqarish jamoasi tepasida rahbar turadi va korxonada xodimlari unga bevosita bo'ysunadilar. Barcha boshqaruv funksiyalari rahbar qo'lida mujassamlanadi.

Boshqaruvning chiziqli tuzilmasi hal qilinayotgan masalalar ko'lami unchalik katta bo'lmaganida samaraliroq bo'ladi. Shu sababli, bunday tuzilmadan asosan sex, ishlab chiqarish uchastkalari va kichik korxonalarni boshqarishda foydalaniladi. Bunday tuzilmaning quyidagi afzalliklari mavjud:

– boshqaruvning har bir bo‘g‘ini uchun rahbar tayinlashning nisbatan osonligi;

– boshqaruv qarorlarini tayyorlash va bajarishning tezkor (operativ) amalga oshirilishi;

– boshqaruv funksiyalarini bajarishning nisbatan osonligi.

Biroq boshqaruvning bu tizimida bir qancha kamchiliklar ham mavjud bo‘lib, ularning asosiylari gorizontal aloqalarning tarqoqligi, boshqaruvdagi haddan tashqari qattqlik va ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi sharoitlaridagi cheklangan imkoniyatlarida namoyon bo‘ladi.

Boshqaruvning chiziqli tizimi quyidagi hollarda qo‘llanadi:

– xodimlar soni 300-500 kishini tashkil qiluvchi hamda predmetli va texnologik ixtisoslashuv darajasi yuqori korxonalarda (metallga ishlov berish, yarim tayyor mahsulot ishlab chiqarish, yig‘ish, bir turdagi xizmat ko‘rsatish va hokazo);

– mahalliy sanoat korxonalarida (masalan, yog‘ochni qayta ishlash, mahalliy xomashyodan mahsulot tayyorlash va hokazo).

Boshqaruvning mazkur strukturasi tavsifistikasini quyidagi sxema shaklida ko‘rsatish mumkin:

Boshqaruvning funksional tuzilmasi uchun boshqaruv va obyekt funksiyalari bo‘yicha boshqaruv yacheykalari yaratish tavsiflidir. Bu yacheykalar bajarilishi shart bo‘lgan qarorlarni boshqaruvning quyi pog‘onasiga yoki bevosita ishlab chiqarish bo‘g‘inlariga yetkazib beradi. Demak, boshqaruv funksiyalar bo‘yicha taqsimlanadi va funksional bo‘g‘inlar tomonidan amalga oshiriladi, ular tomonidan tayyorlanuvchi boshqaruv qarorlari esa bajaruvchilarga kesishuvchan aloqa kanallari bo‘yicha yetkaziladi. Boshqaruvning funksional tuzilmasiga misol qilib bosh mutaxassislarining, ya‘ni bosh iqtisodchi, bosh mexanik, bosh texnolog, bosh metallurg, bosh konstruktor xizmatlari (bo‘limlari, guruhlar), shuningdek, korxonada bosh buxgalteriyasini ko‘rsatish mumkin.

Boshqaruvning funksional tuzilmasi amalda chiziqli tuzilma bilan kesishib o‘tadi. Bunday sintez chiziqli yoki funksional tuzilmaga qaraganda **boshqaruvning chiziqli-funksional tuzilmasini** samaraliroq bo‘lishi va keng tarqalishiga sabab bo‘ladi. Bu holda boshqaruv ham chiziqli, ham funksional rahbarlar tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning funksional strukturasi tuzilmasi, afzalliklari quyidagilar:

*boshqaruv faoliyatini ixtisoslashtirish darajasining yuqoriligi;

*boshqaruv faoliyatining deyarli barcha sohalarini vakolat doirasida qamrab olish;

*ishlab chiqarish diversifikatsiyasining turli talab va shart-sharoitlariga moslashish imkoniyatlari;

*boshqaruv xizmatlari yoki bo'limlariga xodimlar tanlashning nisbatan osonligi.

Boshqaruvning funksional strukturasi quyidagi chizma orqali aks ettirish mumkin:

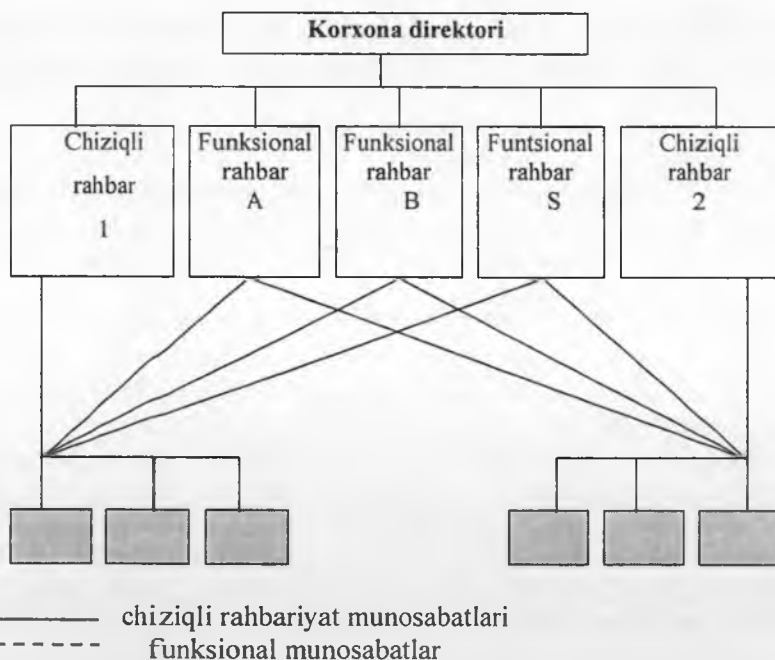
9-rasm. Boshqaruvning funksional tuzilmasi.

Uning kamchiliklari qatoriga esa quyidagilarni kiritish mumkin:

- yakkahokimlik tamoyilining buzilishi;
- kelishilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish va bajarish hamda ularning kompleksligini ta'minlash qiyinligi;
- boshqaruvning yuqori pog'onalari uchun rahbar tanlashning murakkabligi.

Chiziqli-shtabli tuzilma boshqaruv aralash tuzilmasining bir ko'rinishi bo'lib, unga chiziqli struktura asos qilib olingan. Boshqaruvning har bir bo'g'inida shtablar tuzilib, uning tarkibiga muammolarni yechish uchun malakali mutaxassislar taklif etiladi. Masalan, shtabli tuzilmalar tabiiy ofat, halokat va kulfatlarning oqibatlarini bartaraf qilish, yangi mahsulot yoki texnologiyani o'zlashtirish, to'satdan yuzaga kelgan, odatiy bo'lmagan vazifalarni yechishda tuzilishi mumkin. Bunday hollarda boshqaruv shtabiga

rahbarlarning vakolatlaridan kam bo'lmagan haq-huquqlar, vakolatlar beriladi.

10-rasm. Boshqaruvning chiziqli-funksional tuzilmasi.

«Ikki palatali milliy parlamentimizni tashkil etish masalasi bo'yicha 2002-yil 27-yanvarda o'tkazilgan referendum yakunlari va shu asosda «Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi konstitutsiyaviy qonunning qabul qilinishi qonun chiqaruvchi hokimiyatni tubdan isloh qilishning asoslarini belgilab berdi».³⁶

Boshqaruvning matritsali tuzilmalari turli xil bo'lib, ularning barchasi bitta tamoyilda - ishlab chiqarishni vertikal va gorizontaal boshqarishda boshqaruv funksiyalarini tashkiliy tuzilmalar o'rtasida qayta taqsimlash asosida yaratilgan. Bu tuzilmalar ilmiy tadqiqot institutlari, konstruktorlik byurolari, texnologik byurolar, shuningdek,

³⁶ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

ilmiy tadqiqot va konstruktorlik izlanishlari olib boriluvchi yirik korxonalarda keng qo'llaniladi.

Boshqaruvning matritsali tuzilmalari rahbarlardan juda yuqori boshqaruv vakolatini talab qiladi. Bunday tuzilmadan foydalanganda yuzaga keluvchi muammo va vazifalarni yechish uchun vaqtinchalik ijodiy guruhlarini tuzish mumkin. To'g'ri, buning uchun jamoa oldida yuzaga keluvchi loyiha topshiriqlarni bajarish uchun qo'shimcha xarajatlar talab qilinishi mumkin.

Boshqaruvning istalgan tashkiliy tuzilmasini loyihalashtirishda hamda amaliyotda qo'llashda tezkorlik, optimallik, ishonchlilik va tejankorlik kabi asosiy talablarga javob bera olishiga e'tibor qaratilish lozim. Bu talablar qanchalik to'liq va yaxshi bajarilsa, korxonani boshqarish tizimining sifat ko'rsatkichlari shunchalik yuqori bo'ladi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshqaruv obyekti va boshqaruvchi tizim (boshqaruv apparati) o'rtasida, boshqaruv funksiyalari yordamida tartibga solinuvchi ma'lum bir munosabatlar yuzaga keladi.

Boshqaruv funksiyalari obyektiv jihatdan zarur va albatta qaytariluvchi xatti-harakatlar majmuasi bo'lib, mazmuni va yo'nalish maqsadlarining bir xilligi tufayli birlashib turadi. Boshqaruv funksiyalari butun boshqaruv jarayoni davomida uzluksiz tarzda amalga oshiriladi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish va bajarishning turli bosqichlarida turli xil salmoqqa ega bo'ladi.

Amaldagi tasnifga asosan boshqaruvning quyidagi funksiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. **Rejalashtirish** – ishlab chiqarishni kengaytirish va korxonaning gullab-yashnashi uchun ishlab chiqarish maqsadlarini belgilash va uning natijalariga erishish

2. **Istiqbolni belgilash (prognozlashtirish)** – joriy faoliyatni samarali tarzda olib borish hamda istiqbolni ko'ra olish va boshqaruv tizimini istiqbolga moslashtirish. Rejalashtirishdan farqli ravishda prognozlashtirish ehtimollik tavsifiga ega bo'ladi.

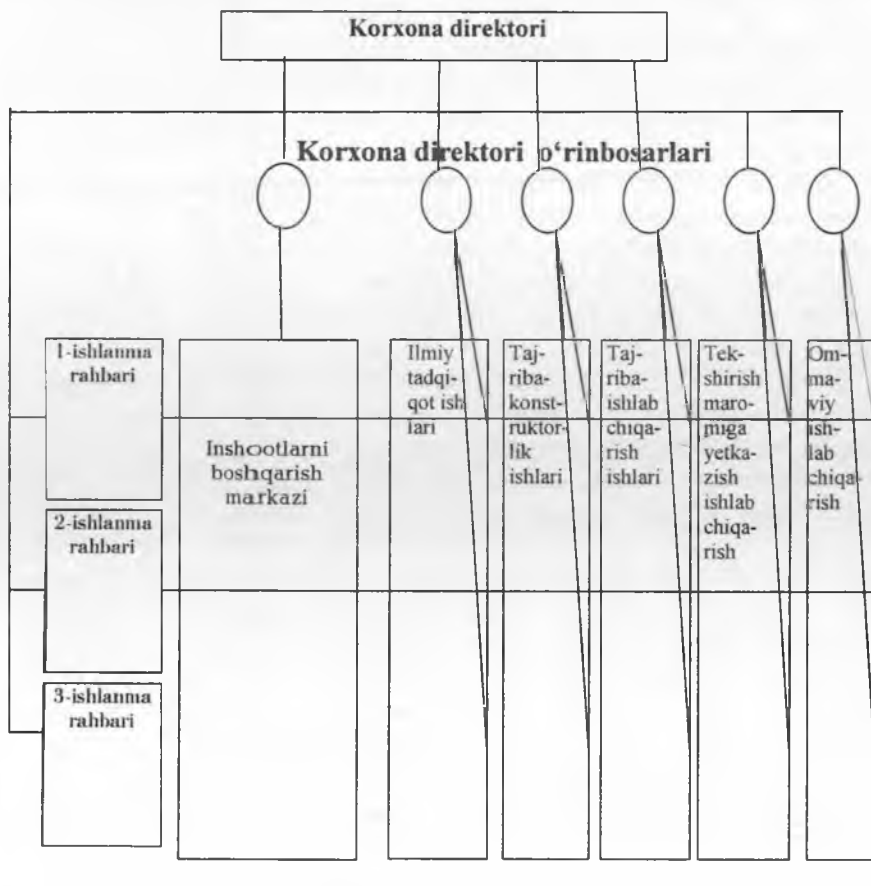
3. **Tartibga solish** – ishlab chiqarishni, jamoani boshqarishda belgilangan ko'rsatkichlardan chetga og'ishlarni to'g'rilab borish.

4. **Tashkillashtirish** – kuch-quvvat va vositalarni ishlab chiqarish dasturini minimal xarajatlar asosida va bu xarajatlarning yuqori samaradorligi orqali amalga oshirishga yo'naltirish, amaldagi tashkilotchilik tizimini yangi yutuqlarga erishish va yangi vazifalarni bajarishga yo'naltirish.

5. *Nazorat* – joriy ko‘rsatkichlarning belgilangan (dasturiy) vazifa(norma)larga mos kelish darajasini aniqlash.

6. *Hisobga olish* – korxonaning ma’lum bir vaqt davomida bajargan ishlariga yakun yasash.

7. *Tahlil* – ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash hamda ulardan boshqaruvni asoslash va boshqa vazifalari uchun foydalanish.

B o ‘ l i n m a l a r

11-rasm. Boshqaruvning matritsali strukturasi.

Shuni qayd qilib o‘tish kerakki, boshqaruv funksiyalari o‘rtasida qat’iy chegara yo‘q. Boshqaruv faoliyatining bitta turi boshqaruvning bir

nechta funksiyalari belgilariga ega bo'lishi va ular o'zaro chambarchas bog'lanib ketishi mumkin. Shu bilan birga har bir funktsiya o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni bilish rahbarning professional mahorati shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Chiziqli boshqarish korxonaning tashkiliy tuzilmasini barpo qilish asosini tashkil qilib, butun boshqarish mexanizmining samarali harakatini ta'minlaydi. Shuning uchun ham chiziqli boshqarishni ratsional tashkil qilish bir qator talablarga javob berishi lozim. Birinchidan, bo'ysunadigan pog'onalarining soni qancha kam bo'lsa, uni boshqarish shuncha oson bo'ladi. Iloji boricha kam odamlar boshqarish jarayoniga aralashadi. Bu esa boshqarish obyektini, holatini, barqarorligini ta'minlash imkoniyatini tug'diradi. Ikkinchidan, chiziqli boshqarishni samarali harakat qilishi sharoitlaridan biri buyruqlarni pastki bo'g'inlarga uni bevosita rahbari tomonidan berilishi hisoblanadi. Masalan, zavod direktori sex boshlig'i xabarisiz, ya'ni bevosita sex ustasiga buyruq berilishi noto'g'ri hisoblanadi. Amaliyotda, agar bunday holatlar uchrab qolsa, demak, chiziqli boshqarish tamoyili buzilgan hisoblanadi. Uchinchidan, chiziqli boshqarish tizimi rahbarlar va bo'ysunadigan shaxslarning ratsional nisbatini hisobga olgan holda tuzilishi lozim. Rahbar va boshliqlar sonining ko'pligi, odatda, mas'uliyatsizlikni keltirib chiqaradi va boshqarish operativligini susaytiradi.

Korxonani boshqarish tizimining barpo qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ikkinchi tamoyil bu funksional tamoyildir. Bu tamoyil chiziqli boshqarish tizimidagi rahbarlar o'rtasidagi mehnat taqsimotidan kelib chiqadi. Buning ma'nosi shundan iboratki, chiziqli boshqarish tizimining har bir bo'g'ini ma'lum funktsiyani yoki uning bir qismini bajaradi. Funksional boshqarishning zaruriyati ishlab chiqarish tizimining murakkabligi va bu jarayonning xilma-xilligidan kelib chiqadi. Ushbu xususiyatlar ma'lum darajada turli sohalar bo'yicha maxsus bilimga ega bo'lishni talab qiladi. Shuning uchun ham korxonani boshqarish va bu jarayon bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal qilish uchun ko'p mehnat va ko'pchilik odamlarning vaqti kerak bo'ladi.

Funksional boshqarish bu alohida funksiyalar bo'yicha boshqarishni amalga oshirishdir. Har bir funksional bo'linmaning o'z rahbari bo'ladi. Ular ham yakkaboshchilik tamoyili asosida harakat qiladi. Funksional bo'g'inlarning hamma rahbarlari korxonani chiziqli boshqarish tizimi tarkibiga kiradi. Bu asosda chiziqli va funksional boshqarishning birligi ta'minlanadi.

Funksional boshqarish quyi pog'onadagi bo'limlar faoliyatini rahbarligini ta'minlab, bir funksiya doirasidagi masalalarni hal qiladi, ya'ni uni boshqarish doirasi va yechadigan masalalari chegaralangan bo'ladi. Funksional bo'linmaning rahbarlari pastki bo'g'inlarga ma'muriy farmoyishlar berish huquqiga ega emaslar. Shuni qayd qilish joizki, ushbu sertarmoq va murakkab boshqarish nisbatan katta korxonalar uchun xosdir. Uncha katta bo'lmagan korxonalarda bu xil ancha oddiy kechadi.

Ishlab chiqarishni tashkil qilish va korxonani boshqarishda rahbarning o'рни.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekiston Respublikasining iqtisodiyotni muvaffaqiyatli rivojlanishi va takomillashuvining hal qiluvchi sharoitlaridan biri boshqarish kadrlari bilan olib borilayotgan ishlarni doimiy sur'atda yaxshilashdan iborat. Amaliyot shuni ko'rsatdiki, bozor munosabatlarining imkoniyatlari va ustunligidan samarali foydalanish aynan boshqarish kadrlarining va birinchi navbatda rahbarlarning aqli, ishbilarmonligi, yangi sharoitda boshqarish maqsadlari, tamoyillari va uslublarini qay darajada qo'llay bilish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi.

O'z vaqtida menejment nazariyasi klassiklari har qanday davlatni rivojlanishi uchun uchta asosiy omilga amal qilishni alohida ta'kidlab o'tgan edilar. Bularga insonlar, moliya siyosati, texnika va texnologiya kiradi. Birinchi o'ringa insonlarning qo'yilishi bejiz emas. Yapon, Amerika va Yevropadagi ko'zga ko'ringan menejrlarning biznes sohasida erishgan yutuqlarini ana shu omillarga tayanib, ish ko'rganlari bilan bog'lash mumkin.

«Hukumatimizdan, joylardagi davlat hokimiyati organlari va korxonalar rahbarlaridan belgilangan maqsadli ko'rsatkichlarni so'zsiz bajarish bo'yicha o'zaro muvofiqlashtirilgan ishlarni doimiy ravishda amalga oshirishni ta'minlash talab etiladi».³⁷

Hozirgi sharoitda korxonalar rahbarlari rolining oshib borishi bir qator omillar bilan belgilanadi. Bularga korxonalaridagi sifatli o'zgarishlar, ishlab chiqarish hajmining oshishi, ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashishi, davrga xos bo'lgan yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish, ishchi-xodimlar mafkurasining o'zgarishi, boshqarishni shakl va uslublarining o'zgarishi, hamma sohada demokratlashtirishni amalga

³⁷ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» //Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

oshirilishi, davr talabi bilan rahbarlarning alohida o'rin egallashi va hokazolarni ko'rsatish mumkin.

Hozirgi sharoitda rahbarlar rolining oshib borishi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- turli mulk shakllarining vujudga kelishi (davlat, xususiy, aksioner jamiyatlar, mahalla va hokazolar);

- xo'jalik yuritishning yangi shakllarini vujudga kelishi (aksioner jamiyatlar, konsern, korporatsiya, konsortsiyum, qo'shma korxonalar, xususiy korxonalar va hokazo);

- iqtisodiyotimiz hajmining o'sishga, iqtisoddagi sifatli o'sishlar, fan-texnika yutuqlarini amaliyotda qo'llash boshqarish qarorlari variantlarini ko'paytiradi, ularni tanlash muammolarini murakkablashtiradi;

- xo'jalik yuritishni noiqtisodiy yo'nalishlari rolining oshib borishi (ijtimoiy me'yorlar, iste'mol mezonlari, atrof-muhit muammolari va hokazo) boshqarish kadrlari va birinchi navbatda rahbarlarning mas'uliyatini oshiradi;

- bilim hajmining oshishi va ularni tuzilishining o'zgarishi, yangi fan sohalarining paydo bo'lishi faoliyat yo'nalishlarini tanlash imkoniyatini kuchaytiradi va rahbarlarni boshqarishga ta'sir qilish zarurligini kengaytiradi;

- bozor sharoitida boshqarish tizimining o'zidagi o'zgarishlar, hamma sohalarida demokratik tamoyillarning kirib kelishi;

- qonun ustuvorligini ta'minlash boshqarish qarorlarini qabul qilishda subyekt omilning rolini oshiradi;

- bozor mexanizmlarining ta'siri ostida bir qator yangi istiqbolli qarorlar hissası oshadi, doimiy ravishda yangi muammolar paydo bo'ladi. Bularni o'z vaqtida aniqlab hal qilish, birinchi navbatda, rahbarlardan mahorat, ziyraklik va bilimdonlik talab qiladi.

Hozirgi zamonda ko'pchilik qarorlarning asosiy xususiyati shunday iboratki, ular o'zlariga iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy va boshqa yo'nalishlar nuqtayi nazaridan yondashishni talab qiladi. Aynan, rahbar o'zining boshqarish tizimida tutgan o'rniga qarab, yuqoridagi yondashishni amaliyotga tatbiq qila olishi mumkin. Bundan tashqari, rahbarlar rolining oshib borishi axborotlarni ishlash jarayonini avtomatlashtirish, keng miqyosda kompyuter texnikasidan foydalanish bilan ham belgilanadi. Yuqoridagi texnikadan keng ko'lamda foydalanish boshqarish xodimlarini hammaga ma'lum bo'lgan, noijodiy vazifalardan ozod qilib, asosiy diqqat-e'tiborni eng muhim masalalarga

qaratishni talab qiladi. Shunday qilib, iqtisodiyot murakkablashib borgan sari rahbarlarning ham vazifalari murakkablashib boraveradi.

Rahbar ijtimoiy, professional va shaxs nuqtayi nazardan olib tekshirilishi lozim. Shuni aytish joizki, har qanday xo'jalik rahbari eng oldin bozor iqtisodiyoti sharoitida turli mulk shakllariga asoslangan mavjud iqtisodiy munosabatlar ustunligini amalga oshirish yo'llarini o'ylab topishi kerak. Bu bilan u yuqori darajadagi mas'ul ijtimoiy - iqtisodiy vazifani bajaragan bo'ladi. Ushbu vazifani bajarish uchun unda hamma imkoniyatlar mavjud. Eng asosiysi, unga kerak bo'lgan va huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlangan vakolat berilgan. Avvalo, bizning respublikamizda bajarilgan vazifalarning sifati va samaradorligi so'z bilan emas, uni ishi bilan baholanishi yaxshi yo'lga qo'yilgan. Ushbu baho har bir faoliyatning iqtisodiy va ijtimoiy natijalari bilan belgilanishi lozim.

Xo'jalik rahbari o'zining eng asosiy ijtimoiy-iqtisodiy vazifasini muvaffaqiyatli bajarishi uchun yuqori darajadagi professional bo'lishi va uni amaliyotga joriy qila olishi lozim va birinchi navbatda, mehnat jamoasining tashabbusini davlat tomonidan belgilangan maqsadga erishish jarayoniga jalb qila bilishi kerak.

Va nihoyat shuni qayd qilish joizki, xo'jalik rahbari birinchi navbatda insondir. Shuning uchun ham inson uchun xos bo'lgan hamma xususiyatlar rahbarga ham xosdir. U kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Yashash uchun sharoit yaratish afzalroq ekanligini tushunadi. Ko'pchilik rahbarlar ishdagi muvaffaqiyat uy-ro'zg'orini tinch ekanligiga bog'liq ekanligini ham yaxshi his qiladi. Dam olishning, mashg'ulotlarni o'zgartirib turishning bahosini yaxshi biladilar. Lekin o'zining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun yaxshi moddiy imkoniyatlarga ega bo'lgan rahbarlar vaqt tanqisligiga duch keladilar. Natijada o'zlarining yaxshi tilaklarini hayotda tatbiq qilmasdan qoladilar. Bularning hammasi oqibatda ularning sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, bu holdan serg'ayratli, tashabbuskor rahbarlarga ko'proq ziyon yetadi. Shuning uchun ham rahbarlarni ijtimoiy, professional va shaxs tomonlarning birligi nuqtayi nazaridan olib qaramaslik qarama-qarshi holatga olib kelishi mumkin. Bunday qarama-qarshilikni bartaraf qilish faqatgina jamiyat va rahbarlarni o'zlarining umumiy tirishqoqligi orqali amalga oshadi.

Boshqarish tizimida rahbarlarning alohida roli ularda doimo o'z ustida ishlash, bilimlarni takomillashtirib borish, alohida bilim sohalarini o'rganishni talab qiladi. Chunki yuqoridagi ishlarni amalga oshirmasdan turib rahbar o'ziga berkitilgan vazifani samarali hal qilishi juda qiyin

bo'ladi. Hech kimga bir umr rahbar bo'lish huquqi berilmagan. Faqat halol mehnat, faoliyatida tashabbus, yaxshi xo'jalik natijalari bilan rahbar o'zining rahbar degan nomini oqlay oladi.

Hozirgi sharoitda rahbarlarning rolini aniqlash ularni boshqarish tizimida tutgan o'rni belgilash imkoniyat yaratadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitidagi zamonaviy korxonalar rahbari a) peshqadam, b) boshqaruvchi, d) diplomat, e) tarbiyachi, f) innovator, g) insoniy mavjudot tariqasida namoyon bo'ladi. Bularning har birini amaliyotda sinab ko'rish rahbardan juda ko'p sifat va fazilatlarga ega bo'lishni talab qiladi. Bu borada mehnatni ilmiy tashkil qilish nazariyasining asoschisi F.Teylor menejerda quyidagi sifatlarini ajratib ko'rsatadi: aql, ma'lumot, texnik bilimlar, odoblilik, g'ayratlilik, qat'iyatlilik, rostgo'ylik, mulohazalik. Menejmentning yana bir klassiki A.Fayol esa menejer oldindan ko'ra bilish va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi, o'z sog'lig'i bilan ajralib turishi, rivojlangan aqlu zakovat sohibi bo'lishi, yuksak madaniy va axloqiy darajaga ega bo'lishi kerak, deb ta'kidlagan edi. Qolaversa, hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlar firma va kompaniyalarda menejer qanaqa sifatlarga ega bo'lishi kerakligi to'g'risida o'zlarining nuqtayi nazarlari mavjud.

Menejment masalalariga oid chet el adabiyotlari bilan tanishish Shuni ko'rsatdiki, ko'pchilik AQSH, Yevropa va Osiyo-Tinch okeani regionidagi raqobatga bardosh beradigan firma va kompaniyalar qat'iylik bilan menejerlik san'atini o'rganib, uni amaliyotda ustalik bilan tatbiq qilish natijasida katta muvaffaqiyatlarga erishmoqdalar. Bu o'z ifodasini o'z vaqtini boshqarish, xizmatga oid xatlarni tayyorlash, odamlar bilan munosabat qilish, auditoriya oldida so'zga chiqishi, muzokaralar olib borish va hokazolarda topadi.

«Shuningdek, boshqaruv tizimini takomillashtirish, ortiqcha byurokratik to'siqlarni bartaraf etish maqsadida «Tadbirkorlik faoliyati sohasida ruxsat berish tartib-qoidalari to'g'risida»gi Qonunni ishlab chiqish va qabul qilish muhim ahamiyat kasb etadi».³⁸

Bugungi kunda boshqaruv tizimini mukammallashtirish sohasida quyidagi tendensiyalar yuzaga kelmoqda: boshqaruv faoliyatining maqsadli tavsifini kuchaytirish; boshqaruvning moslashuvchan tuzilmalarini yaratish va boshqaruv apparatining faoliyatini yaxshilash, jumladan, ortiqcha boshqaruv bo'g'inlarini qisqartirish hisobiga; ishlab chiqarishni boshqarishda jamoalar rolining o'sishi va ularning yuqori

³⁸ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasini // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

natijalarga erishishga yo'naltirilganligi; mehnat faoliyati ijtimoiy sharoitlarining yaxshilanishi. Bu tendensiyalarga asosan korxonalarining boshqaruv organlari tuzilmalarini takomillashtirish yo'nalishlari ham aniqlanib, ularga avvalo sifat ko'rsatkichlari asos qilib olingan. Bu ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

Optimallik – tuzilma bo'linmalari o'rtasida eng kam boshqaruv bo'g'inlariga ega bo'lgan holda o'zaro aloqalarni ratsional tarzda o'rnatishdir. Shu sababli ko'p bo'g'inlilikni qisqartirish boshqaruv tizimini takomillashtirish oldiga qo'yiluvchi asosiy talablardan biri hisoblanadi.

Tezkorlik (operativlik) – barcha funksional bo'linmalarining, zarur hollarda ishlab chiqarish bo'linmalarining, boshqaruv qarorlari o'z vaqtida va sifatli bajarilishini ta'minlash uchun o'zaro aloqalar aniqlik bilan olib borilishi.

Ishonchlilik – axborotlarni o'z vaqtida olish va boshqaruv qarorlarini bajaruvchilarga va bajarish joylariga o'z vaqtida yetkazishni ta'minlaydi. Ishonchlilik va tezkorlik joriy va istiqboldagi boshqaruv tizimining samaradorligida muhim turtki hisoblanadi.

Tejamkorlik – bu, asosan boshqaruv tizimida maksimal samaraga erishgan holda boshqaruv apparati va uning xarajatlarini kamaytirishga, ya'ni ishlab chiqarish samaradorligining o'sishiga erishishdir.

Aytib o'tish kerakki, korxonajoamooasi va ishlab chiqarishni boshqarishni takomillashtirish sohasida barcha uchun bir xil yo'l mavjud emas.

Mazkur vazifa muayyan sharoit, holat va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda yuzaga keladi va hal qilinadi. Biroq bunda ham o'zgarimas bir qoida mavjud bo'lib, unga ko'ra, har bir o'zgartirish, yaxshilanish va shakl o'zgartirishlar avvaldan o'ylab chiqilishi hamda ilmiy jihatdan asoslab berilishi zarur.

Qisqacha xulosa

Xo'jalik mexanizmining mazmuni jamiyat iqtisodiy hayotining shakliga bog'liq bo'ladi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi xo'jalik yuritishning yangi shakl va usullari shakllanishi bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarishni boshqarishni subyektlar va organlar tomonidan odamlar va iqtisodiy obyektlarga, resurslardan iloji boricha oqilona foydalanish va eng ko'p daromad olish maqsadida, ta'sir o'tkazish jarayoni sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Boshqaruv tizimi quyidagilardan iborat bo'ladi: boshqaruvning maqsad va vazifalarini belgilash, boshqaruvning optimal tashkiliy strukturasi yaratish, xodimlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, axborot

bilan ta'minlash, axborotga texnik ishlov berish vositalari, tahlil, boshqaruv qarorlarini bajarish ustidan nazorat. Boshqaruv rejalashtirish, tashkillashtirish, marketing, muvofiqlashtirish, mehnat motivatsiyasi, nazorat kabi bir qator funksiyalarni bajaradi.

Qaror qabul qilish tizimi va uni o'z qo'l ostidagilarga nisbatan qo'llash qobiliyati boshqaruv stilini ifodalaydi.

Tashkiliy, taqsimot va ijtimoiy-psixologik usullardan tashqari bozor sharoitlarida iqtisodiy vositalar (kreditlar, daromad va xarajatlar, foyda, soliqlar va hokazo) ham keng tarqalmoqda.

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonasi murakkab, dinamik tizim bo'lib, uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga korxonadagi ishchidan ta rahbargacha bo'lgan barcha bo'g'inlar faoliyatini hisobga oluvchi boshqaruvning tashkiliy tuzilmalarini yaratish orqali erishiladi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi boshqariyotgan obyektlarning funksional vazifalariga va miqyosiga mos kelishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonani boshqarish deb nimaga aytiladi?
2. Korxonani boshqarishni rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Korxonani boshqarishning umumiy belgilari nimalardan iborat?
4. Korxonani boshqarishning tashkiliy tuzilishi nimalardan iborat?
5. Korxonada xodimlarini boshqarish deganda nimani tushunasiz?
6. Korxonani boshqarishda korxonada xodimlarining xulq-atvori qanday ta'sir etadi?
7. Korxonada resurslarini boshqarishning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
8. «Boshqaruv» va ishlab chiqarishni boshqarish tushunchalarining mohiyatini ochib bering.
9. Ishlab chiqarishni tashkil etishda menejmentning asosiy maqsadi qanday?
10. Korxonada xo'jalik yuritish mexanizmi nimani anglatadi?
11. Korxonada boshqaruv organlarining asosiy vazifalarini sanab bering.
12. Ishlab chiqarishni boshqarishning asosiy texnik qoidalari (talablari) va ularning zamonaviy bosqichda qanday tarzda o'zgarishini tushuntirib bering.
13. Ishlab chiqarishni boshqarishning qanday stil va usullarini bilasiz?
14. Korxonada ishlab chiqarishni boshqarishning har xil tuzilmalarini tavsiflab bering.

5-bob. KORXONA FAOLIYATIDA BIZNES-REJALASHTIRISH VA PROGNOZLASH

5.1. Bozor iqtisodi sharoitida rejalashtirishning metodologiya asoslari. Rejalashtirish usullari va bosqichlari

5.2. Rejalashtirish tamoyillari, uslublari va ko'rsatkichlari. Korxonada rejalashtirish tizimi va rejaning turlari

5.3. Korxonada faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar: tashqi va ichki muhit. Korxonada rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari

5.4. Biznes-reja tushunchasi, turlari va tarkibi. Kichik biznes, xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun biznes- reja ishlab chiqish

Tayanch iboralar: Rejalashtirish, biznes-reja, indikativ reja, prognoz, strategik rejalashtirish, joriy rejalashtirish, bashorat, rejalashtirish uslubiyati, balans usuli, normativ usuli, norma, normativ, rejalashtirish tamoyili, texnik-iqtisodiy rejalashtirish, tezkor ishlab chiqarish rejalashtirish, kalendar rejalashtirish, dispetcherlashtirish, xususiy ko'rsatkichlar, miqdor ko'rsatkichlari, sifat ko'rsatkichlari.

5.1. Bozor iqtisodi sharoitida rejalashtirishning metodologiya asoslari. Rejalashtirish usullari va bosqichlari

Bozor iqtisodi shakllanishi sharoitida iqtisodiy fanlarning vazifalaridan biri rejalashtirish munosabatlarini to'g'ri va ilmiy asoslashdan iboratdir.

Iqtisodiyot fanining asoschilaridan biri qadimgi grek faylasufi Aristotelning aytishicha, har qanday ne'mat yaratish har joyda, har tomonlama ikki xil shartga bog'liq, ya'ni birinchisi, har qanday faoliyatni kelajak maqsadini to'g'ri aniqlab olish, ikkinchidan, maqsadga erishishga munosib vositalarini topishdan iboratdir.

«Ma'lumki, O'zbekiston 1991-yili o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng umrini o'tab bo'lgan mustabid, ma'muriy-buyruqbozlik, rejali-taqsimot tizimidan voz kechib, «o'zbek modeli» deb nom olgan o'z taraqqiyot yo'lini tanlab oldi.³⁹

---

³⁹ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Ushbu iboralardan kelib chiqadiki, tarixan insoniyat o'z faoliyatini amalga oshirishda abstrakt fikrlash asosida uni doimo prognoz qilgan va rejalashtirgan.

Rejalashtirish bozor bilan umuman mos kelmaydi, deb hisoblagan bozor munosabatlari tarafdorlari ham bugungi kunda o'zlarining avvalgi fikrlarida qattiq turmaydilar. Vaqt va hayotning o'zi, xususan ko'plab xorijiy kompaniya, firma va korxonalar tajribalari rejalashtirish va bashorat qilishning muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydilar.

Korxonalar bu nafaqat bozor subyektidir, u shu bilan bir paytda davlat va boshqaruv tizimlarining eng pastki, bosh elementi ham hisoblanadi.

Bugungi kunda bozorni pul resurslari bilan zo'r berib to'ldirish davom etayotgani fond va xomashyo bozorlarida sun'iy ravishda oshirib borilgan spekulyativ narxlarning yanada ko'tarilib ketishiga, ta'bir joiz bo'lsa, moliyaviy ko'piklarning battar avj olishiga, inflatsiyaning jilovlab bo'lmamas darajada o'sish xavfining kuchayishiga olib kelmoqda.

Islom Karimov

U davlat boshqaruv tizimi va siyosatidan to'liq mustaqil bo'la olmaydi.

Iqtisodiyoti markazlashgan mamlakatlarda bozor munosabatini erkinlashtirish yo'nalishida amalga oshirilgan islo-

hotlar ishlab chiqarish jarayonini chetlab o'tib, shu bilan bir paytda mulkchilik shaklidan qat'i nazar korxonalarda mehnat motivatsiyasi va rejalashtirish tizimini sezilarli ravishda o'zgartirib yubordi.

«2013-yilda yuqori texnologiyalarga asoslangan mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati 121 foizga, qurilish materiallari sanoati 113,6 foizga, yengil sanoat 113 foizga va oziq-ovqat sanoati 109 foizga o'sgani misolida buni yaqqol ko'rish mumkin».⁴⁰

Agar korxonalar rejani yuz foiz bajaragan bo'lsa, bu «yaxshi», 101% va undan ortiq bajarsa «a'lo» baholangan. Ko'plab korxonalarda rejani bajarish jamoaning qarzi, oshirib bajarish esa uning sharafi degan shiorlar osig'liq turishi bejiz emas edi. Natijada korxonada rejalashtirishning asosiy vazifasi rejani bajarish va oshirib bajarishga qaratilgan bo'lib, bu narsa qaysi yo'llar bilan nimalar evaziga erishilishi unchalik ahamiyat kasb etmagan. Bu esa, o'z navbatida, ko'plab korxonalar rahbariyatini quyidagi yo'nalishlardan birida harakat qilishga undagan:

⁴⁰ I. Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

1) yuqori turuvchi boshqaruv organidan bajarish oson bo'lgan topshiriqlar olishga intilish;

2) olingan topshiriqni, iqtisodiy va ijtimoiy zarar keltirsa ham, har qanday narx evaziga bajarish.

Rejalashtirish metodologiyasi rejalashtirish jarayonining ichki logikasini yoritib beradi. Rejalashtirish metodologiyasi rejalashtirish jarayonini tashkil qilish, uni ishlab chiqish va joriy qilish prinsiplarini metodlarini tarkibini, tartibini, etaplarini va ko'rsatkichlari sistemasini asoslab beradi.

Rejasiz har qanday g'oyalari, maqsad, safsataga aylanib qoladi. Har qanday ijtimoiy tizimda o'z faoliyatini yurgizishda insoniyat uchta bir-biriga tig'iz bog'liq bo'lgan fundamental muammolar bilan to'qnashadi. Bozor iqtisodiy sharoitida shakllangan iqtisodiy nazariya u muammolarni quyidagicha ta'riflaydi.

Shuni yana bir bor eslatib o'tmoqchimanki, yurtimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 2008-yilda 9 foiz, 2009-yilda 8,1 foiz, 2010-yilda esa 8,5 foizni tashkil etdi. Jahon moliya institutlarining xulosasiga ko'ra, bu dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri ekani albatta barchamizga mamnuniyat bag'ishlaydi.

Islom Karimov

Birinchidan, nima ishlab chiqarish va qancha miqdorda?

Ikkinchidan, qanday ishlab chiqarish va qancha xarajatlar zarur bo'ladi?

Uchinchidan, kim uchun ishlab chiqariladi va ular qanday taqsimlanadi?

Bozor iqtisodiyotining shakllanishi va rivojlanish tarixiga nazar solinsa, rejalashtirish boshqarishning asosiy qoidasi (prinsipi), asosiy omili sifatida hayotda tarixan ishlatilib kelingan.

Fredrix Uinslou Teylor (1886–1915) hozirgi zamon menejmentining asoschisi deb hisoblangan, ishlab chiqarishni tashkillashtirish nazariyasini yaratgan. Uning «Menejmentni ilmiy prinsiplari» nomli asarida mehnatni tashkil qilish qonuniyatlari to'g'risidagi bilimlarni qat'iy ilmiy tizimi, mehnatni tashkil qilish, vaqtni o'rganish usullari (xronometraj), tannarxni hisoblashning matematik usullari, ish haqini differentsiatsiya qilish, mehnat jarayonini tahlil qilish va uning asosida rejalashtirish, tashkil qilish masalalari asoslangan. F.Teylor nafaqat yuqoridagi qoidalarni nazariy asoslagan, ularni ishlab chiqarish jarayoniga tatbiq qilgan.

Genri Lodrens Gamnt (1861–1919) korxonalar faoliyatini tezkor rejalashtirish va boshqarishga asos solgan. Uning «Grafigi Gamnta» nomi bilan mashhur boʻlgan grafiklarni rejalashtirish tizimi ishlab chiqarish korxonalarida keng foydalanilgan.

Gorrington Emerson (1853–1931) mehnat unumdorligini oshirishni 12 ta qoidasini ishlab chiqqan. Ularga boshqarishni boshlangʻich nuqtasi sifatida maqsadni aniqlash; kamchiliklar va nuqsonlarni tan olish va sababini axtarish; xodimlar faoliyatini reglamentatsiya va nazorat qilish hamda moddiy ragʻbatlantirish; ishlab chiqarish jarayoni elementlarini normalashtirish, doimiy, toʻla, real va tezkor hisob-kitob qilish, rejalashtirish kabi masalalarni kiritgan.

Germaniya Federativ Respublikasi Kansleri Lyudvig Erxard (1950–1960) iqtisodiy reformalar oʻtkazgan va reformaning asosiy yoʻnalishlaridan biri sifatida indikativ rejalashtirishni joriy etish hisoblangan. Indikativ rejalashtirish indikativ koʻrsatkichlarni tasdiqlashdan iborat boʻlib, ularning bajarilishini taʼminlash uchun qudratli iqtisodiy, huquqiy, maʼmuriy dastaklar (instrumentlarni) ishlatishni koʻzda tutgan. Jahon iqtisodiyot nazariyasi yutuqlari va tajribasini ishlatish asosida indikativ rejalar chuqur ilmiy asosda ishlab chiqilib, uni tayyorlashga yuqori kasbiy malakaga ega boʻlgan iqtisodchilar, olimlar jalb qilingan.

Korxonalar, firmalar faoliyatini rejalashtirish ilmiy asoslangan holda tashkil qilinadi. Chet el adabiyotlarida rejalashtirishni tashkil qilishni asosan ikki xil usuli keltiriladi. Birinchisi, «Bgeak-dawn» – yuqoridan pastga usuli, ikkinchisi, «buifd-ir» – pastdan yuqoriga usuli. Birinchi usulni mazmuni korxonalar rahbariyati uning maqsad va vazifalarining asosiy yoʻnalishlarini belgilaydi, quyi boʻlimlarda ular detallashtirilib, siljish jarayonida umumiy rejaga kiritiladi. Ikkinchi usul boʻyicha koʻrsatkichlarni miqdori rejalashtirgan davrga quyi boʻlimlarda ishlab chiqiladi va rahbariyat ularni umumlashtirib, korxonani umumiy rejasi aniqlanadi.

Rejalashtirishni bozor munosabatlariga mos kelmasligi qalbaki asoslanib kelinganligi bizlarga hozirgi kunda ayon boʻlib turibdi. Bunday nazariyaning asosida «**markazlashgan-buyruqbozlik**» **konsepsiyasi** yotgan boʻlib, xalq xoʻjaligini yagona reja asosida boshqarish, uning barcha sohalarini faqatgina markazdan turib rejalashtirish gʻoyalari yotgan edi. Mutanosib rivojlanishni toʻgʻridan toʻgʻri markazdan rejalashtirish deb tushunildi. Hozirgi kunda, shu sababli iqtisodiy adabiyotlarda, tadbirkorlar, xoʻjalik rahbarlari va oddiy

odamlar ongida bozor iqtisodiyotida rejali mutanosib rivojlanish qonuni harakat qilmaydi degan taassurot yo'qolmagan.

«Biz islohotlarni inqilobiy usulda, ya'ni «shok terapiyasi» yo'li bilan amalga oshirishdan ongli ravishda voz kechib, tadrijiy taraqqiyot yo'lini tanlab olganimiz tufayli xalqimizni qanday og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy to'fonlardan asrab qolishga muvaffaq bo'lganimizni bugun hayotning o'zi tasdiqlab bermoqda».⁴¹

Shunday qilib, rejali mutanosib rivojlanish qonuni insoniyat jamiyatini rivojlanishining barcha pog'onalarida (formatsiyalarida) mulk shaklidan, boshqarish tizimi shaklidan qat'i nazar harakatda bo'lib kelgan va u insoniyat jamiyatiga taalluqli umumiy iqtisodiy qonun bo'lib hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotiga xo'jalik faoliyatini rejalashtirish emas, markazlashgan-buyruqbozlik qoidasiga asoslangan, davlat tomonidan direktiv ravishda jamiyatning barcha sohalarini yagona xalq xo'jaligi rejasi asosida tartibga solish mos kelmaydi. Bozor iqtisodiyoti rejalashtirish nazariyasi va amaliyotini inkor qilmaydi. Bozor iqtisodiyotiga «reja-hukm» emas, «reja-prognoz» mos keladi. Lekin bu deganimiz, bozor iqtisodiyotida umuman «reja-hukm» ishlatilmaydi degan ma'noni tushuntirmaydi, ayrim sohalarda davlat tomonidan qat'iy rejalar ishlatiladi. Masalan: mudofaa sohasida, ayrim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan strategik tarmoqlarda, davlatlararo munosabatlarda va hokozalarda.

Rejalashtirish – maqsadni belgilash, unga yetish vositalarini aniqlash va harakat yo'llari to'g'risida muntazam ravishda dastur ishlab chiqish jarayonidir.

Rejalashtirish ko'p qirrali, murakkab jarayondir. Tuzilgan reja yoki korxonada dasturi nima qilish, kim bajaradi, qachon va qanday bajaradi degan savollarga ochiq, to'la va asoslangan javob berishi shartdir.

Rejalashtirish – xo'jalik yuritishda obyektiv iqtisodiy qonuniyatlardan ongli ravishda foydalanishdir.

Rejalashtirish – bu korxonani tashkil etish, uning faoliyatini va taraqqiyotini belgilaydigan rejani ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish ustidan nazorat qilish jarayonlaridir.

Rejalashtirish yordamida korxonalar mehnat, moddiy va moliyaviy resurslardan oqilona va samarali foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

«O'zbekiston Respublikasi korxonalari to'g'risida»gi Qonunning 20-moddasida qayd etilganidek, «Korxonada o'z faoliyatini mustaqil

⁴¹ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

rejalashtiradi va xomashyo resurslari va materiallarning mavjudligini hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulotga, bajarilayotgan ishga, ko'rsatilayotgan xizmatga bo'lgan talablarni hisobga olib, taraqqiyot istiqbollari belgilaydi».

Rejalashtirish bir necha bosqichdan iborat bo'ladi. Ularni umumlashtirib uch bosqichga bo'lish mumkin.

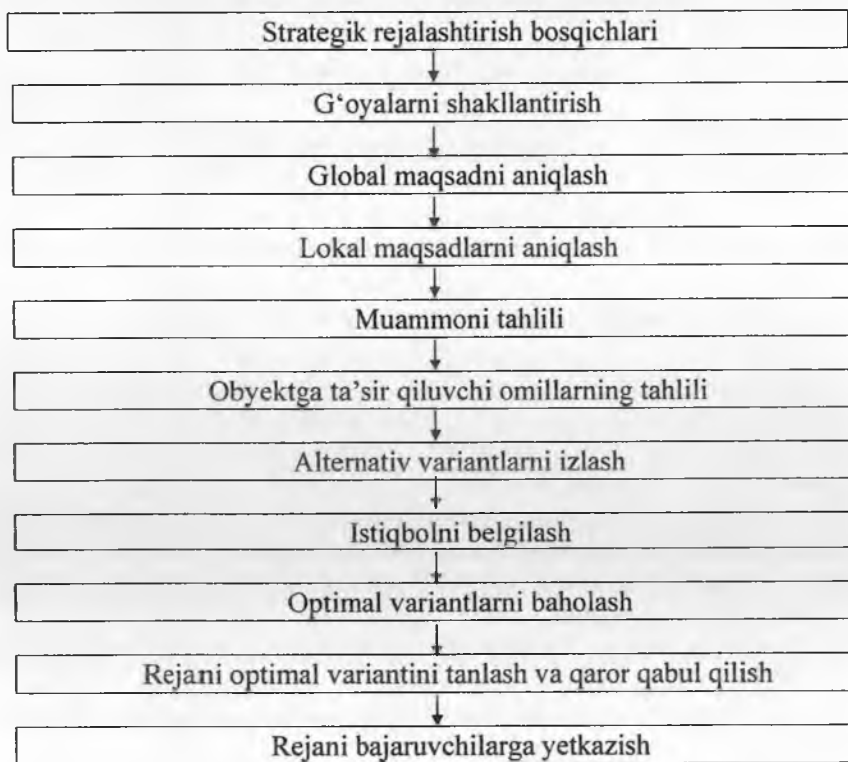
Boshlang'ich bosqichda g'oyalarni shakllantirish, maqsadni aniqlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, rejalashtirilayotgan ko'rsatkichlarning yo'nalishlarini aniqlash, istiqbolni belgilashdan iborat bo'lishi kerak. **O'rtanchi bosqichi** ko'p variantli rejani tuzish, xo'jalik subyekti rahbariyati tomonidan ko'rib chiqish, uning optimal variantini ma'qullash. **Oxirgi bosqichi** qabul qilingan rejani bajaruvchilarga yetkazish, bajarilishini ta'minlashni chora-tadbirlarini ko'rish va nazorat qilishdan iborat bo'lishi kerak deb hisoblaymiz. Ushbu bosqichlarni standart sifatida qabul qiimaslik kerak. Rejalashtirishning turlari va ko'rsatkichlari, rejalashtirilayotgan faoliyatga qarab bosqichlarni ken g'aytirish, boshqa ketma-ketlik shakllarini ishlatish mumkin.

1-rasm. Korxonada faoliyatini rejalashtirishni tashkil etishning tarkibiy tuzilishi.

Jahon amaliyotida rejalashtirishning alohida bosqichlari, ya'ni rejalashtirish jarayonining ketma-ketligi ishlab chiqilgan va unga rioya qilishlik bu jarayon bosqichlarini logik bog'liqligini ta'minlaydi.

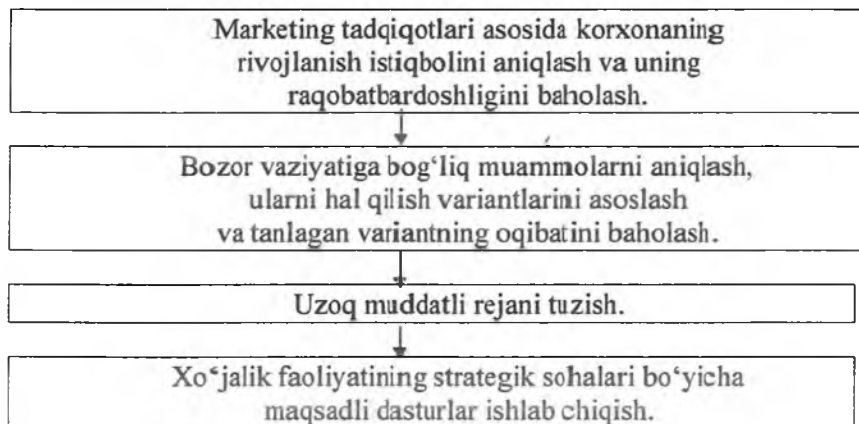
Strategik rejaning bosqichlari 2-rasmda berilgan.

2-rasm. Strategik rejaning bosqichlari.

Rejani ishlab chiqish jarayoni ham uning turlariga qarab alohida bosqichlardan iborat bo'ladi. Masalan: uzoq muddatli rejalashtirish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olishi mumkin (3-rasm).

Uzoq muddatli rejalar quyidagi tartibda tuzilishi ham korxonalar tajribasida ishlatilib kelinmoqda: korxonaning maqsadi, investitsiya va ishlab chiqarishni takomillashtirish, resurslarning ishlatilish samarasi, boshqarishni takomillashtirish, raqobat vaziyatlarining tahlili, korxonaning tarkiblarining resurslari, ularning samaradorligi kabilar.

3-rasm. Uzoq muddatli rejalashtirishning bosqichlari.

Chet el korxonalarining tajribasi shuni ko'rsatadiki, rejalarning bajarilishi qat'iy xarakterga ega. Rejalarda asosiy masalalar o'z ifodasini topadi. Masalan: ishlab chiqarishning assortimenti, foyda (yoki daromad) darajasi, xarajatlar miqdori, kapital mablag'larning samarasi kabilar. Bunday bo'limlarning har biri bo'yicha aniq chora-tadbirlar, konkret javobgarlar aniqlaniladi. Alohida bo'limlar bo'yicha (kalendar) taqvim rejalari tuzilib, kim nima qiladi, qanday bajaradi kabi savollarga javoblar belgilab qo'yiladi.

«Jahon miqyosida konvertatsiya qilinadigan asosiy valutilarning beqarorligi jiddiy xavotir uyg'otmasdan qolmaydi. Bu, birinchi navbatda, rivojlanayotgan mamlakatlarning ushbu valutilarga bo'lgan ishonchiga jiddiy putur yetkazmoqda».⁴²

Rejalashtirish jarayoniga qo'yiladigan talablarni quyidagicha ifodalash mumkin:

- korxonalarining rivojlanish g'oyalarini, maqsadini aniqlash;
- asosiy maqsadga erishishni ta'minlaydigan tijorat g'oyalarini namoyon qilish;
- rejalashtirish uzluksiz jarayon bo'lib, barcha jamoaning ijodiy yondashishini, rag'batlantirishni taqozo qiladi (jamoalar rejalashtirish jarayonida faol qatnashishi, pirovard natijalarda ularning ish haqi undan bog'liqligidadir);

⁴² I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi». // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

– reja barcha funksional bo‘limlarni, mutaxassislarni, boshliq bilan uning qaramog‘idagi xizmatchilarni o‘zaro ta’siri va tig‘iz bog‘lanishda, birligida optimal aniqlashga erishish asosida tuzilishi kerak;

– bozor konyunkturasi o‘zgarish ehtimollariga mo‘ljallangan alternativ variantlar mavjud bo‘lishi shart;

– bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha resurslardan (ular chegaralangan) oqilona, ratsional foydalanish, xarajatlarning tejamliligini, natijalarning optimalligini ta‘minlash;

– korxonada faoliyatini chuqur, har tomonlama baholash maqsadida uning samaradorligi mezonini, ko‘rsatkichlarini aniqlash;

– korxonada faoliyatiga ta‘sir qiluvchi omillarni aniqlash, ularning ta‘sir qilish darajalarini chuqur tahlil qilish, asoslash, imkoniyatlarni, yangi rezervlarini aniqlash;

– va nihoyat ishlab chiqarilgan hamda qabul qilingan dasturning bajarilishini ta‘minlash va nazorat qilish kabilardir.

Tadbirkorlik – faoliyatining muvaffaqiyatga erishishi ko‘p jihatdan ishlab chiqarishni ichki rejalashtirishning sifatiga bog‘liq bo‘ladi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda turli mulkchilik shaklidagi, turli soha va tarmoqlarga taalluqli 800 mingdan ortiq korxonada mavjud bo‘lib, ulardan 500 mingga yaqini kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari hisoblanadi. Ularni ishlab chiqarish faoliyati shubhasizki, rejalashtirish va boshqarish obyekti bo‘lib, bozorga va iste‘molchilarga talabini qondirishga yo‘naltiriladi.

5.2. Rejalashtirish tamoyillari, uslublari va ko‘rsatkichlari.

Korxonada rejalashtirish tizimi va rejaning turlari

Jamiyatning siyosiy ustqurmasi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitidan qat’i nazar rejalashtirishni umumiy qoidalari (prinsiplari) mavjud. Ular insoniyat taraqqiyotining barcha formatsiyalarida u yoki bu darajada, ayrim hollarda rejalashtirish to‘g‘risida ilmiy asoslangan fikr yuritishdan chetda bo‘lgan holda ishlatilgan.

Rejalashtirishning yana bir muhim tamoyili **ilmiylik** bo‘lib, u avvalo tayyorlanayotgan rejalar va ishlab chiqarishni rivojlantirish dasturlariga,

shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti talablari, raqobatchilik va bozor talablarini hisobga olishga asoslanadi. Rejalashtirishning ilmiyligi, jonli mehnat va mahsulotga aylangan mehnat xarajatlarining eng kam miqdorida iloji boricha yuqori natijalarga erishishga, shuningdek, korxonada xodimlari manfaatdorligini oshirishga ko'maklashadi.

Komplekslilik tamoyili ishlab chiqarishni, birinchidan, zamon va makonda, ikkinchidan, ishlab chiqarishni boshqarishning gorizontaal va vertikalida, uchinchidan, ishlab chiqarishning resurs asoslarini ta'minlashda, to'rtinchidan, ishlab chiqarishdagi «tor joylarni» hisobga olish va ularni yo'qotish chora-tadbirlarida, beshinchidan, xodimlarning o'z mehnatlari natijasidan moddiy va ma'naviy qoniqishida, oltinchidan, korxonaning mo'ljallanayotgan daromad yoki foyda olishini amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Proporsionallik nafaqat ishlab chiqarishni rejalashtirishda, balki ishlab chiqarishni boshqarishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zarur proporsiyalarga amal qilish ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchining sexlar va ish joylari bo'yicha hamda ishlab chiqarish bosqichlarida to'g'ri taqsimlanishiga va ulardan to'g'ri foydalanishga ko'maklashadi. Proporsiyalarga amal qilmaslik esa, aksincha, ishlab chiqarishning ba'zi uchastkalarda kuchayib, boshqalarida pasayishiga, ya'ni disproporsiyalarning vujudga kelishiga hamda korxonalarining noritmik tarzda faoliyat yuritishiga sabab bo'ladi. Zaruriy proporsionallikni ta'minlashda ishlab chiqarishni tashkil etishni texnik-iqtisodiy normalashtirish katta rol o'ynaydi.

«Iqtisodiyotimizda 2010-yili yuqori o'sish sur'atlari ta'minlanib, aholining real daromadlari 123,5 foizga oshdi, o'tgan yilda inflatsiya darajasi 2009-yildagi 7,4 foiz o'rniga 7,3 foizni tashkil qildi. Bu avvalambor qat'iy, shu bilan birga, puxta o'ylangan pul-kredit siyosati va inqirozga qarshi ko'rilgan samarali chora-tadbirlarimizning natijasidir».⁴³

Rejalashtirishning uzluksizligi ishlab chiqarishni va umuman, korxonada faoliyatini tashkil etishning muhim tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyil amalda joriy rejalarning istiqboldagi rejalar bilan, istiqboldagi rejalarning esa bashoratlar (prognoz) bilan bog'liq bo'lishida o'z aksini topadi. Boshqacha qilib aytganda, rejalashtirish qisqa muddatli tavsifga ega bo'lgan indikativ reja tabiatiga mos kelmovchi, yanvardan martgacha yoki martdan dekabrgacha, ya'ni «...dan» «...gacha» tamoyili

⁴³ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi». // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

asosida amalga oshirilmasligi lozim. Rejalashtirishning «...dan» «...gacha» tamoyilini inkor qilganda biz avvalo vaqt bo'yicha rejalashtirish uzilishining oldini olishni ko'zda tutamiz. Masalan, o'sha indikativ reja o'z davomiga ega bo'lishi, ya'ni korxonaga o'z faoliyatini yanvar - mart oylariga rejalashtirganda keyingi davrlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vazifalarni ham, albatta, bozor konyunkturasi, iste'molchilar manfaati va ishlab chiqarish holatlarining o'zgarishini ko'zda tutishi lozim. Bu vazifa asosan yil davomida amalga oshiriluvchi rejalarni aniqlashtirish va muayyanlashtirish yo'li bilan bajariladi.

**YAIM ishlab chiqarish tarkibi
(umumiy hajmga nisbatan foizda)**

1-jadval

	Yillar				
	2000	2005	2008	2009	2010
Sanoat	14,2	21,1	22,3	23,6	24
Qishloq xo'jaligi	30,1	26,3	19,4	18,2	17,5
Qurilish	6,0	4,8	5,6	7,4	7,7
Transport va aloqa	7,7	10,6	12,7	11,9	12,4
Savdo va umumiy ovqatlanish	10,8	8,8	9,1	9,1	9,2
Boshqa tarmoqlar	18,7	17,8	21,5	23,1	22,2
Sof soliqlar	12,5	10,6	9,3	6,7	7,0

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Optimallik ham rejalashtirish tamoyillari qatoriga kiradi. Rejalar barcha ishlab chiqarish resurslaridan chiqitlar va yo'ldosh mahsulotlardan keng foydalanishni inobatga olgan holda iloji boricha ratsional va unumli foydalanishni ta'minlashi hamda yuqori natijalarga erishish uchun eng samarali yo'llarni tanlashi kerak.

Rejalashtirishning optimalligiga iqtisodiy-matematik usullar va elektron hisoblash mashinalarini qo'llash, rejalarning bir nechta variantlarini ishlab chiqish yordamida erishiladi. Ko'p variantlilik eng tejamkor reja varianti yoki korxonaga faoliyati dasturini tanlashga imkon yaratadi.

Moslashuvchanlik rejalashtirishning bozor sharoitlaridagi muhim tamoyili hisoblanadi. U ishlab chiqarish rejalariga o'z vaqtida o'zgartirishlar kiritish, iste'molchilar va xaridorlar talablarini hisobga olish, ishlab chiqarishning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan pasayishi va inqirozlarning oldini olishga yordam beradi. «Korxonalar to'g'risida»gi qonun ishlab chiqarishni rejalashtirishda ushbu tamoyilni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratadi.

Biroq hech qanday tamoyil, jumladan, yuqorida sanab o'tilgan tamoyillar ham, o'zidan-o'zi, ya'ni shu tamoyillar uchungina kerak emas. Agar amaliyotda qo'llanmasa, bu tamoyillar faqat qog'ozda qolib ketishi yoki oddiy chaqiriq bo'lib qolishi mumkin. Shu sababli korxonalar rahbarining rejalashtirish jarayonini, aniqrog'i, rejaning bajarilishi hamda rejalashtirishning belgilangan va boshqa tamoyillari qanday aks ettirilganligini **nazorat qilishi** muhim ahamiyat kasb etadi. Nazorat kerakli natijalarga erishish, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan disproporsiyalarni aniqlash va ularning oldini olish, shuningdek, zaxiralarni aniqlash va ulardan foydalanish yo'llarini belgilashga imkon berdi.

Rejalashtirish uslubiyati – bu iqtisodiyotni boshqarishning turli bo'g'inlarida, jumladan, korxonalarni boshqarishda rejalami ishlab chiqish usullari majmuasidir. Avvalgi rejali iqtisodiyot sharoitlarida u avvalo reja organlarining, ham sobiq ittifoq miqyosida, ham alohida respublikalar miqyosida amal qilgan *iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalarga* tayanar edi. Iqtisodiyotning muhim soha va tarmoqlarini joriy va istiqbolli rejalashtirish ushbu ko'rsatmalar asosida amalga oshiriladi.

«Mamlakatimizda iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni tubdan oshirish bo'yicha o'z vaqtida ko'rilgan chora-tadbirlar ham amaliy samarasini bermoqda.

O'tgan yili ana shunday tovarlar ishlab chiqarishning o'sish hajmi 14,4 foizni tashkil etdi va yalpi sanoat hajmida ularning ulushi 35,5 foizga yetdi. Bunday tovarlarning raqobatdoshligi nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorda ham tobora ortib bermoqda».⁴⁴

Mazkur holatda rejalashtirish uslubiyatiga ko'ra, «yuqoridan pastga» tamoyili asosida nazorat raqamlari, limit va normativlar tushirilgan, keyin esa «pastdan yuqoriga» tamoyili asosida, ya'ni korxonalardan yuqori turuvchi organlarga qayta uzatilar edi. «Yuqori»

⁴⁴ I Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

darajada reja ko'rsatkichlari yiriklashgan tavsifli bo'lsa, korxonalar miqyosida esa ishlab chiqarish bilan bog'liq holda muayyan va detalli tavsifga ega bo'ladi. Rejalashtirishda ushbu tizimning kamchiligi shunda ediki, deyarli har bir korxonaning faoliyat rejasi majburiy tarzda «yuqoridan» tasdiqlanishi zarur edi. Busiz reja o'z realligini yo'qotar edi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar o'z faoliyatini rejalashtirishni mustaqil ravishda amalga oshiradi. Biroq bu rejalashtirishning tekshirib ko'rilgan va foydali usullaridan voz kechishni anglatmaydi. Bugungi sharoitlarda ham korxonalar faoliyatini rejalashtirish texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar, progressiv norma va normativlar, iqtisodiy tahlil, muqobil variantlarni tanlashga asoslanadi.

Rejalashtirishning eng ko'p tarqalgan usullari qatoriga quyidagilarni: balans, normativ, iqtisodiy-matematik, statistik, omillar bo'yicha, ko'p variantli hisob-kitob usuli kabilarni kiritish mumkin. Rejalarning asoslanganlik darajasini oshiruvchi va ularni tezda amalga oshirilishiga xizmat qiluvchi, shuningdek, tavakkalchilik va vujudga kelishi mumkin bo'lgan talafotlarni kamaytiruvchi usul eng samarali usul hisoblanadi.

Hozirgi paytda *balans usulining* ahamiyati oshib bormoqda. Ushbu usulning mohiyati, o'zaro aloqada bo'lgan ko'rsatkichlarni solishtirish bilan ifodalanadi. Balans usuli asosida korxonaning ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi, ishlab chiqarish quvvatiga bo'lgan talablari va ularning manbalari aniqlanadi. Bundan kelib chiqqan holda *moddiy balans, ishlab chiqarish quvvatlari balansi, ishchi kuchi balansi, ish vaqti balansi, qiymat balansini* ajratib ko'rsatish mumkin. Balanslar, qoidaga ko'ra, ehtiyojlar va ularga mos keluvchi resurslarning mavjudligi yoki manbalarini o'z ichiga oluvchi, o'zaro moslashuvchi jadval shaklida tuzi ladi.

Balans usuli *normativ usuli* bilan birgalikda qo'llanadi. Normativ usulida resurslarni sarflashning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan eng yuqori va eng quyi chegaralari aniqlanadi. Bunda ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etishda norma va normativ kabi tushunchalardan foydalaniladi.

Norma (me'yor) – bu, belgilangan sifatdagi mahsulot birligi (ish, xizmat) tayyorlash uchun sarflanuvchi xomashyo, material, yoqilg'i, energiya va boshqa resurslardan foydalanishning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan maksimal yoki minimal chegarasidir. Agar resurslardan foydalanish normalarini kamaytirish mahsulot sifatining pasayishiga

yoki belgilangan standartlar talablarining buzilishiga olib keladigan bo'lsa, u holda bu normalarni kamaytirish mumkin emas.

Normativ — bu, nisbiy kattalik bo'lib, asosan foizlar yoki koeffitsiyentlar yordamida aks ettiriladi. U mehnat vositalari va predmetlaridan foydalanish darajasini, ularning har bir maydon birligi, og'irlik birligi, hajm birligiga sarflanishini tavsiflab beradi. Masalan, asosiy fondlarning birlik qiymatiga mahsulot ishlab chiqarish (fond qaytimi), sutning moylilik, vinoning spirtlilik darajasi (foizlarda), avtomashinaning bosib o'tgan yo'li, avtomobil shinasining ekspluatatsiyasi va hokazo.

Norma va normativlar progressiv tavsifga ega bo'lishi, ya'ni ularni ishlab chiqishda zamonaviy fan, texnika va texnologiya rivojlanishining darajasi, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish hamda ilg'or korxonalarining tajribalarini hisobga olish zarur. Shuningdek, ular doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishi, eskirgan norma va normativlar yangi, xo'jalik hayoti va davr talablariga javob beruvchi norma va normativlar bilan almashtirilishi lozim.

Norma va normativlar quyidagi asosiy guruhlar asosida ishlab chiqiladi:

*tirik mehnat xarajati normalari (mahsulot birligiga sarflanuvchi ish vaqti normasi, vaqt birligida ishlab chiqarish normasi, xizmat ko'rsatish normasi, miqdor normativi);

*moddiy xarajat normalari (xomashyo, material, yoqilg'i, energiya, butlovchi qismlar);

*ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish normativlari (ishlab chiqarish siklining davomiyligi, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish zaxiralari va hokazo);

*mehnat vositalaridan foydalanish normalari (mashinalar, asbob-uskunalar, mexanizmlar, qurilmalar);

*korxonalar, sex, asbob-uskunalarining loyiha quvvatiga chiqish vaqti normalari.

«Avvalo, quyidagi raqamlarga e'tiboringizni qaratmoqchiman. 2013-yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2000-yilga nisbatan 2,3 barobar ko'paydi. Faqat o'tgan yilning o'zida qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish 6,8 foizga, jumladan, dehqonchilik — 6,4 foizga, chorvachilik — 7,4 foizga o'sdi.»⁴⁵

⁴⁵ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan istihotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

Ko'rinib turibdiki, rejalashtirish juda murakkab va mehnat talab qiluvchi jarayon bo'lib, korxonada faoliyatining resurslar xarajatini normalashtirishdan to mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilishgacha barcha ko'rsatkichlarini inobatga oladi. Rejalashtirishning *asosiy vazifalari* quyidagilar:

- * maqsadni belgilash;
- * korxonada faoliyatining turli xil yo'nalishlari, ayniqsa, xalq xo'jaligi va aholi uchun zarur bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini asoslab berish;
- * zaruriy moddiy-texnika asosini shakllantirish;
- * moliyalashtirish manbalarini aniqlash;
- * yakuniy natijalarning ijobiy bo'lishiga erishish.

Rejalashtirish jarayonida har xil metod (usul) va uslublardan keng foydalaniladi.

Metod grekcha «methodos» so'zidan olingan bo'lib «nimagadir yo'l», bilish uslubi, jamiyat va tabiat hodisalarini tadqiqot qilish usuli ma'nosini bildiradi.

Rejalashtirish jarayonida balans usuli (moddiy, moliyaviy, mehnat resurslari balansi), normallashtirish usuli, solishtirish yoki indeks usuli, grafiklar, texnik-iqtisodiy hisoblar, sotsiologik tadqiqot, statistik guruhlash, iqtisodiy matematik usullar, eksport baholash usuli kabilar keng qo'llaniladi.

Rejalashtirishda ko'rsatkichlar tizimidan keng foydalaniladi. Ular qatoriga natural va qiymat; absolyut va nisbiy; son va sifat ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

Korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini rejalashtirish xuddi avvaldagi kabi ko'rsatkichlar tizimi yordamida amalga oshirilib, bu ko'rsatkichlar sifat va miqdor, hajm va solishtirma turlarga taqsimlanadi.

Miqdor ko'rsatkichlari – absolyut ko'rsatkichlar bo'lib, yalpi va tovar mahsulotlar hajmi, sotuv hajmi, xodimlar soni, ish haqi fondi, foyda yoki daromad miqdori, ishlab chiqarish resurslarini sarflanishini kiritish mumkin.

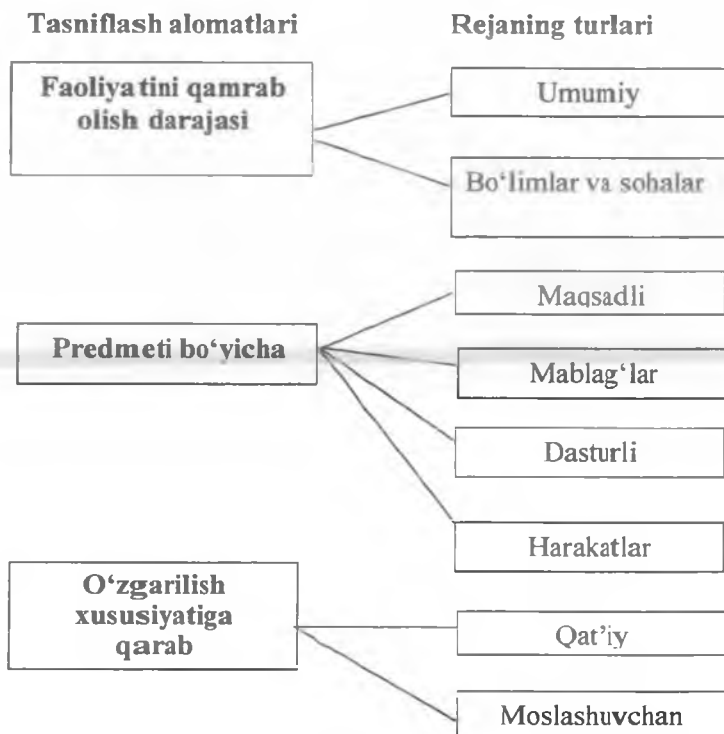
Sifat ko'rsatkichlari – nisbiy kattalik hisoblanadi. Ular ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini, uning ayrim omillarini aks ettiradi. Bu mehnat mahsuladorligining o'sishi, mahsulot tannarxining pasayishi va hokazolardir. Bu qatorga shuningdek, o'zaro miqdor ko'rsatkichlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar, masalan, ishlab chiqarish rentabelligi, fond sig'imi, mahsulot sifati va boshqalarni ham kiritish mumkin.

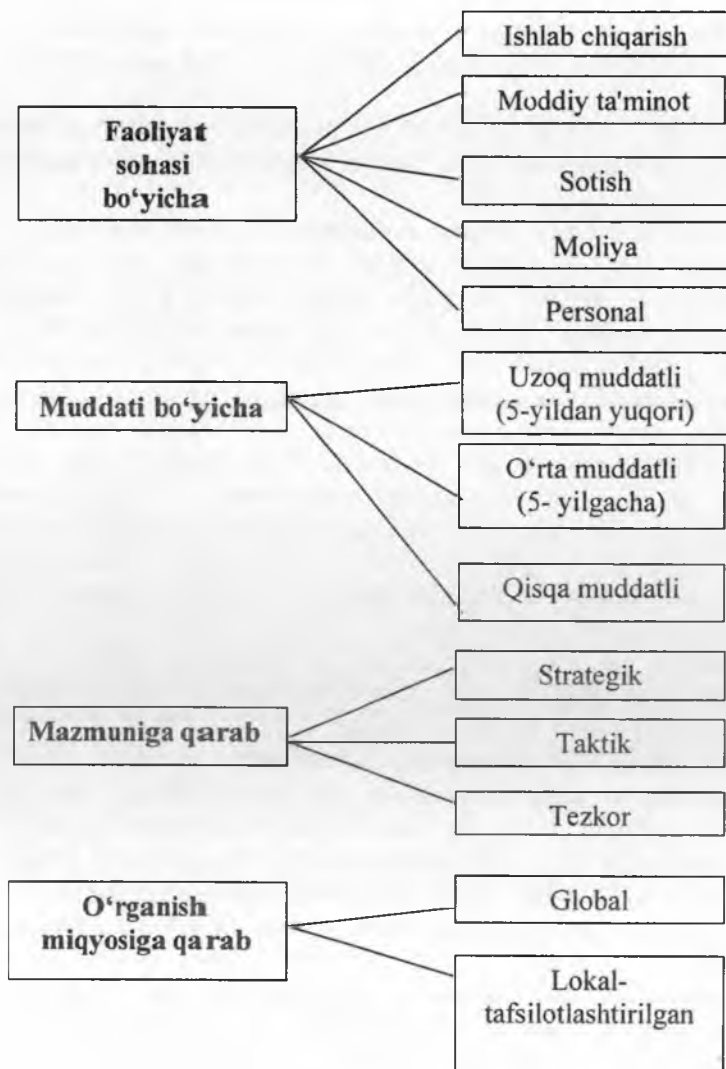
Hajm ko'rsatkichlari – ishlab chiqarishning, uning ayrim jarayonlari va unda ishtirok etuvchi omillarning absolyut kattaligini belgilaydi. Bu qatorga masalan, yalpi tovar va sotilgan mahsulot hajmi, mehnat xarajatlari hajmi, olingan foydaning umumiy hajmi va boshqalar kiradi.

Solishtirma ko'rsatkichlar – ikki yoki undan ortiq o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar va mahsulot birligi xarajatlari salmog'ining nisbatlarini tavsiflaydi. Masalan, mahsulot birligiga metall, elektr energiyasi, yoqilg'i sarflanishi, ishlab chiqarish quvvati birligiga kapital qo'yilmalar, jami to'lovlar hajmida mukofotlarning salmog'i va hokazolar.

Ushbu barcha ko'rsatkichlar o'rtasida o'zaro aloqalar mavjud. Bu ko'rsatkichlar rejalashtirish jarayonida ham, korxonaning xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda ham qo'llaniladi.

Rejalar quyidagi alomatlariga qarab tasniflanadi. Rejalarning tasnifi 4-rasmda ko'rsatilgan.

4-rasm. Rejalarni tasnifi.

Rejalarning bir qator alomatlariga qarab turlanishi uni bozor iqtisodi sharoitida keng ishlatilishi to'g'risida mubolag'asiz dalolat berib turibdi.

5.3. Korxonada faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar: tashqi va ichki muhit. Korxonada rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari

Vaziyatni oldindan ko'ra bilish, tasodifiy o'zgarishlar, korxonalarining tashqi aloqalari, ichki faoliyat yurguzish bir qator obyektiv va subyektiv omillarga bog'liqdir.

Har qanday biznes bunday omillarning ta'siridan holi emas. Shu sababli faoliyatni rejalashtirish jarayonining eng zarur tomoni biznesga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, ularning ta'sir qilish darajalarini belgilashdan iboratdir. Bizning fikrimizcha, obyektiv omillar darajasini iqtisodiy jihatdan hisob-kitob qilib aniqlash mumkin va ular real sharoitdan, resurslardan kelib chiqadi. Subyektiv omillar esa faoliyatga kishilarning professional bilimi, mahorati, dunyoqarashi, psixologiyasi kabilar bilan bog'liq bo'lib, rejalashtirish, faoliyatni tahlil qilishda ularning ta'sir qilish darajalarini, miqdorini belgilash iqtisodiy-matematik nuqtayi nazardan imkoniyati yo'q. Lekin bunday omillarni ham mushohada orqali korxonada rahbariyatiga, mutaxassislari rejalashtirish jarayonida e'tiborga olishi, shu omillarni chuqur va har tomonlama o'rganib chiqishi shart.

Obyektiv va subyektiv omillar korxonaning tashqi va ichki muhitidan kelib chiqadi. Shu sababli barcha omillarni korxonaning tashqi va ichki muhitidan kelib chiqqan holda tasniflash va tavsiflash nazariy va amaliy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Rejalashtirish jarayonida bunday omillarni biznesga ta'sir qilish darajasini aniqlash bilan bir qatorda ularni boshqarish kelajakda o'zgarishini ko'ra bilish va shulardan kelib chiqqan holda biznesning samarasini oshirish uchun barcha chora-tadbirlarni ko'rish zarur.

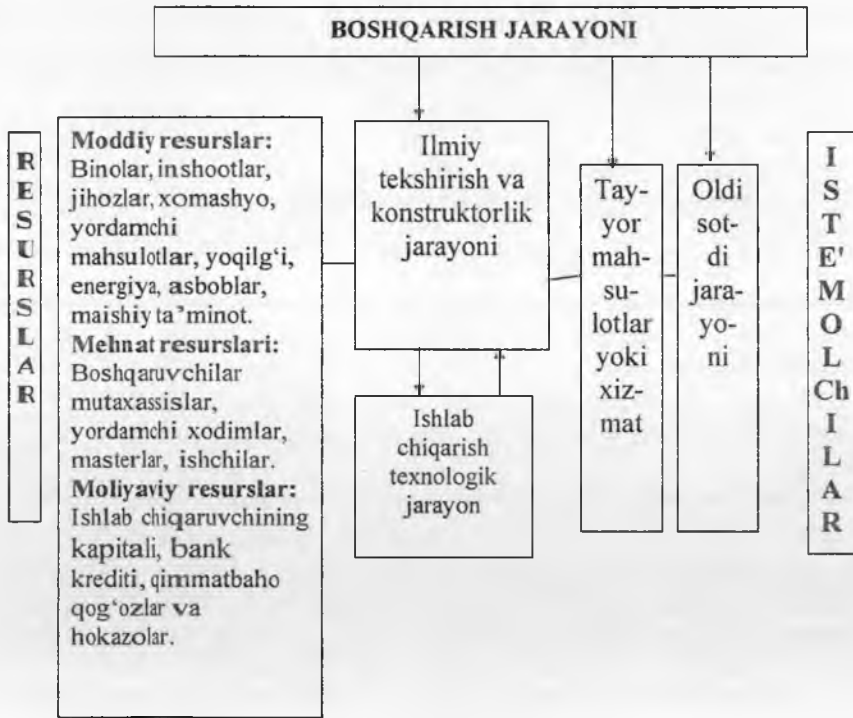
Korxonada faoliyatiga ta'sir qiluvchi tashqi va ichki muhitni ko'rib chiqamiz.

5-rasmdan ko'rinib turibdiki, korxonaning ichki muhiti, ya'ni resurslarni topish bilan ularni birlashtirish, ishlab chiqarishni tashkil qilish, boshqarish, tayyor mahsulotni (xizmatni) ayirboshlash, iste'molchilarni aniqlash, ularning talabini o'rganish kabi omillar bilan bog'liqdir. Bu omillar o'z o'rnida boshqa bir qator omillar bilan bog'liq bo'lib, har biri butun korxonada faoliyatiga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatadi.

Korxonada faoliyatini, umuman tasavvur qilsak bir tomondan moddiy, mehnat, moliyaviy resurslar tursa, markazda ishlab chiqarish jarayoni

turadi va ikkinchi tomonda tayyor mahsulot va ularni ayirboshlash jarayoni turadi.

Bu jarayon 5-rasmda tasvirlangan.

5-rasm. Korxonaning faoliyatining umumiy ko'rinishi.

Korxonaning faoliyati ichki muhitdagi omillarga nisbatan ko'proq tashqi muhitdagi omillarga ham bog'liqdir.

Korxonaning tashqi muhit bilan aloqalaridan kelib chiqib, unga tashqaridan ta'sir qiluvchi omillarni quyidagi guruhlariga bo'lishi mumkin:

- davlat boshqaruv muassasalari;
- umumiy iqtisodiy omillar;
- ijtimoiy-iqtisodiy omillar;
- mahalliy (regional) omillar;
- milliy omillar;
- geografik omillar;

- demografik omillar;
- huquqiy omillar;
- raqobatchilar;
- ilmiy-texnik progress;
- mafkuraviy omillar;
- professional bilim bilan bog‘liq omillar;
- iste’molchilar;
- raqobat muhiti;
- moddiy resurslar bilan ta’minlovchilar;
- texnologiya va jihozlar bilan ta’minlovchilar;
- kadrlar;
- moliya bilan ta’minlovchilar;
- siyosiy omillar;
- xalqaro aloqalar va nihoyat, yashirin (tenovoy) bozor elementlari kabilardir.

Korxonada faoliyati ko‘p qirralik bo‘lib, uni rivojlantirish rejasi bir qancha bo‘limlardan, bo‘limlar esa ko‘rsatkichlar tizimidan iborat bo‘ladi.

Uzoq muddatli (strategik) rejada korxonada yangi bo‘lim, yacheyka sex filiallar kabilarni tashkil qilish; ishlab chiqarish quvvatini oshirish, kapital mablag‘lar; moliyaviy vositalarga bo‘lgan talab, ilmiy tadqiqot ishlari; bozor segmenti, korxonani bozordagi hissasini kengaytirish; mahsulotni raqobatbardoshligi; korxonada budjeti, balansi kabi moslamalar yechimi va ularga mos reja bo‘limlari aks topadi.

«Aytish kerakki, izchil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan birga, yalpi ichki mahsulotning umumiy hajmida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ulushining kamayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Masalan, 2000-yilda bu boradagi ko‘rsatkich 30,1 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2013-yilda faqatgina 16,8 foizni tashkil etdi».⁴⁶

Amaliyotni ko‘rsatishicha, ishlab chiqarish faoliyatini rejalashtirishda har bir korxonada o‘zining bugungi kundagi va kelajak uchun strategiyasini belgilab oladi. Shu sababli rejalashtirish korxonaning rivojlantirish strategiyasidan ajralmas bo‘lib, bu 6-rasm yordamida aks ettirish mumkin:

⁴⁶ I.Karimov. «2014-yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi». Xalq so‘zi gaz. 18.01.2014y.

6-rasm. Strategik rejalashtirish jarayoni.

Mazkur holatda strategiya kelajak uchun umumiy g'oyani shakllantirishga imkon berdi. Rejalashtirish jarayonining o'zi va bevosita strategik reja esa korxonaga aniqlik, individuallik kasb etib, bu unga ma'lum turdagi xodimlarni jalb qilish va boshqa turdagi xodimlarning jalb qilmaslikka imkon beradi. Bu reja korxonaga uchun istiqbolli ochib berib, yangi xodimlarni jalb qiladi, mahsulot ishlab chiqarishdan tashqari uni sotishga ko'maklashadi.

Qisqa muddatli (joriy) rejalar ishlab chiqarish va sotish hajmi; zaxiralarni siljishi; xomashyo va qo'shimcha materiallar; mehnat va kadrlar; amortizatsiya; reklama; xarajatlar (tannarx) va ajratmalar; daromad; foyda va rentabellik; kredit; kapital mablag'lar; ilmiy tadqiqot ishlari; korxonaga budjeti (moliyaviy reja), tabiatni muhofaza qilish (ekologiya) kabi bo'limlardan iborat bo'ladi.

Har bir bo'lim mohiyati, statistik o'lchov birligiga mos ko'rsatkichlar orqali o'z ifodasini topadi. Ular sonli va sifat, hajmi va solishtirma kabi ko'rsatkichlardan iborat bo'ladi.

Sonli ko'rsatkichlar absolyut miqdorda ifodalanib, ishlab chiqarish hajmini (dona, tonna, t.k.m., kl.vt., shartli banka): ishchilar soni; ish haqi fondi; daromad hajmi; foyda summasi kabilarni ifodalaydi.

Barcha ko'rsatkichlar natural va qiymat miqdorlarda hisobga olinadi.

Ayrim turdaga korxonalar faoliyatining ko'rsatkichlarini keltiramiz.

Ishlab chiqarish korxonalarida ishlab chiqarish hajmi – yalpi mahsulot, tovar mahsuloti va sotiluvchi mahsulot, ularning assortimenti kabi ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi. Bu ko'rsatkichlar natural va qiymat miqdorlarda hisobga olinadi.

Ishlab chiqarish korxonalarining ishlab chiqarish quvvati, ya'ni korxonaning sutkada, oyda, kvartalda, yilda mavjud jihozlarni maksimal

ishlatgan holda ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan mahsulotning miqdori, natural ko'rsatkichlarda ishchi-xizmatchilarning umumiy soni, tarkibi, ish haqi fondi.

Xomashyo, materiallar, yoqilg'i, elektr energiya, jihozlarga ehtiyoj hajmi, soni natural va qiymat ko'rsatkichlarda.

Tannarx hamda sex umum ishlab chiqarish xarajatlarining summasi, har xil atamalar va to'lovlar. Daromad, foyda va rentabellik ko'rsatkichlari.

Aylanma mablag'larni normativlari va ishlatilish ko'rsatkichlari.

Asosiy fondlar va amortizatsiya ko'rsatkichlari.

Kapital mablag'lar va uning tarkibi.

Avtotransport korxonalarida: yuk tashish (tonnada); shu jumladan, yuk bilan (km); avtomobillarni hisob soni; avtomobillarni umumiy yuk ko'tarish quvvati (ti); naryadda bo'lgan umumiy vaqti (soat), shu jumladan, yuk bilan (soat); marshrutda yurib kelganlik soni (marotaba); texnik tezligi (km/soat), ekspluatatsion tezligi (km/'soat); mehnat. moddiy va moliyaviy resurslarni ishlatish bilan bog'liq ko'rsatkichlari ishlab chiqarish korxonalarida ko'rsatkichlariga o'xshaydi.

Savdo korxonalarida tovar aylanishi hajmi assortimenti (so'm); tovar zaxiralari hajmi va assortimenti (so'm); tovarlarni kelishi hajmi va assortimenti (so'm). Bu uchala ko'rsatkichlarni assortiment bo'yicha miqdori natural ko'rsatkichlarda (dona, metr, tonna va h.k.) hisobga olinadi, tahlil qilinadi va rejalashtiriladi.

Muomala xarajatlari summasi, tarkibi moddalar bo'yicha (so'm,%).

Mehnat va ish haqi ko'rsatkichlari.

Daromad, foyda va rentabellik ko'rsatkichlari.

Asosiy va aylanma fondlarni ishlatish bilan bog'liq ko'rsatkichlar.

Kapital mablag'lar, kredit, soliq va to'lovlar bilan bog'liq ko'rsatkichlar kabilar.

Rejalash shunday tuzilishi kerakki, ular uzoq vaqt davomida buzulmasligi, shu bilan bir paytda zarur hollarda yo'nalishini o'zgartirishga moslashgan bo'lishi lozim. Amalda rejalashtirish jarayonida ikkita muhim savollarga javob topish zarur:

1) korxonada uchun bozordagi vaziyat bilan bog'liq joriy vazifalarini bajarishda to'siqlar yaratmaydigan strategik maqsadni qanday tanlash;

2) strategik maqsadlarga tayangan holda eng murakkab va kutilmagan hodisa va tashqi tendensiyalarga munosib va samarali javob

qaytarish uchun moddiy, moliyaviy va kadrlar resurslarini qanday shakllantirish lozim.

Avvalgi buyruqbozlik tizimidagidan farqli o'laroq ko'plab korxonalarda, ayniqsa, kichik va o'rta korxonalarda rejalar mustaqil ravishda ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

5.4. Biznes-reja tushunchasi, turlari va tarkibi. Kichik biznes, xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun biznes-reja ishlab chiqish

Hukumatimiz tomonidan kichik biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlab kelinmoqda, ko'plab imtiyozlar berilmoqda. Jumladan Prezidentimiz I.A.Karimov Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasida quyidagilarni bayon etgan edilar: «Bugungi kunda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining qariyb 55,8 foizi ayni shu sohada ishlab chiqarilmoqda. Vaholanki, 2000-yilda bu ko'rsatkich 31 foizdan iborat edi.

Ayni paytda ishlab chiqarilayotgan jami sanoat mahsulotlarining 23 foizi, ko'rsatilayotgan bozor xizmatlarining deyarli barchasi, mahsulot eksportining 18 foizi, iqtisodiyot tarmoqlarida ish bilan band bo'lgan aholining 75 foizi kichik biznes ulushiga to'g'ri kelmoqda».⁴⁷

Rejalashtirish korxonani boshqarish jarayoni sifatida o'z texnologiyasiga ega bo'lib, bu texnologiya korxonaning rejalashtirilayotgan davrdagi maqsad va vazifalarini aniqlash, bajaruvchilarga muayyan vazifalarni belgilash, vazifalarni turi, kattaligi va muddatiga ko'ra, aniqlashtirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyati natijasi – daromad yoki foyda olishni o'z ichiga oladi. Kichik korxonalarda bu vazifalarni bajarish katta korxonalariga nisbatan yengilroq bo'lsada, barcha hollarda quyidagi omillarni hisobga olish talab qilinadi:

- *ishlab chiqarish quvvatining mavjudligi va tuzilmasi;
- *xodimlar soni, ixtisos tarkibi va malakasi;
- *moliyaviy resurslar;
- *aylanma mablag'lar mavjudligi va unga bo'lgan ehtiyojlar, jumladan, moddiy-tovar boyliklari zaxiralari;
- *ilmiy-texnik tadqiqotlar tuzilmasi va tayyorlik darajasi;
- *mahsulotni sotish kanallari.

---

⁴⁷ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

Rejalashtirish tizimi quyidagi talablarga javob bergan taqdirdagina samarali va ishonchli hisoblanadi:

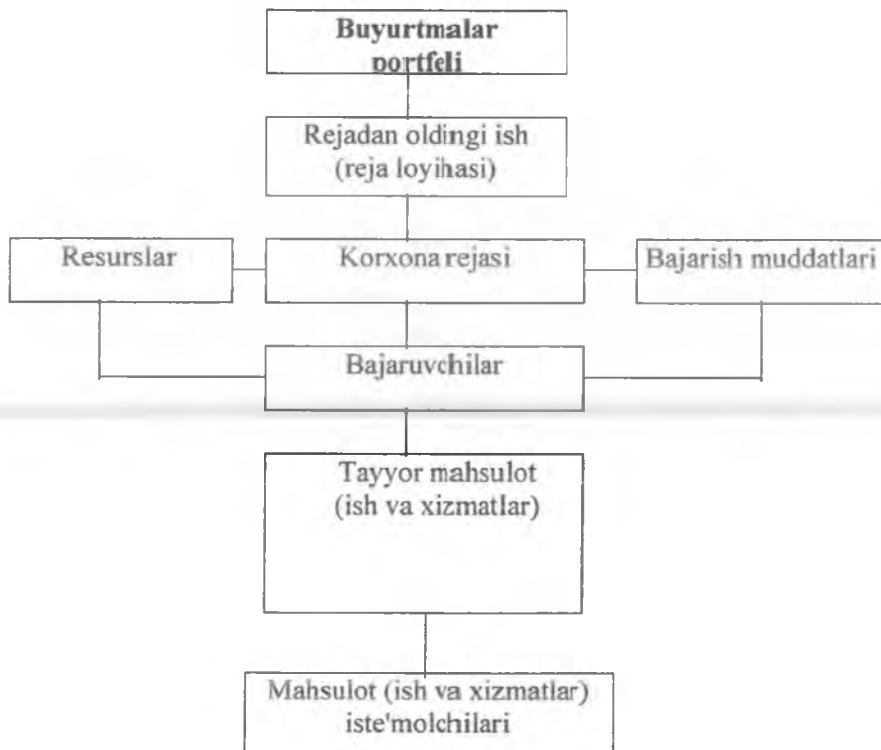
1. Rejalashtirishning har bir elementi va bosqichi qat'iy ravishda asoslab berilishi.

2. Rejadagi vazifalarning aniq va o'z vaqtida bajarilishi, ya'ni rejaning o'rin-joy aniqliligi.

3. Reja bajarilishini doimiy va uzluksiz ravishda hisobga olish, nazorat qilish va unga zarur hollarda o'zgartirishlar kiritish.

4. Ichki va tashqi muhitdagi o'zgarishlarni ijobiy qabul qilish, shuningdek, korxonada faoliyatini ro'y bergan o'zgarishlarga mos ravishda, o'z vaqtida qayta tashkil qilish (rejalashtirishning moslashuvchanligi).

5. Fan-texnika taraqqiyoti va xo'jalik yuritishning ilg'or tajribalariga tayanish.

7-rasm. Korxonada rejalashtirish jarayoni texnologiyasi.

Rejalashtirish davomida bugungi kundan tashqari, kelajakni, ertangi kunni ham inobatga olish zarur. Korxonalar istiqboli va bozordagi holatining barqarorligi, ko'p jihatdan uning ilg'or texnika va fan yordamida yaratilgan eng yaxshi mahsulotlar namunasini tezlik bilan o'zlashtirib olish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli korxonalarda axborot tizimini yaxshi yo'lga qo'yish hamda reklama faoliyatini rivojlantirish lozim. Reklama iste'molchilarni (xaridorlarni) mavjud mahsulot bilan tanishtirishdan tashqari, xuddi xorijdagi kabi, ularni aynan shu mahsulotni sotib olishga undashi kerak.

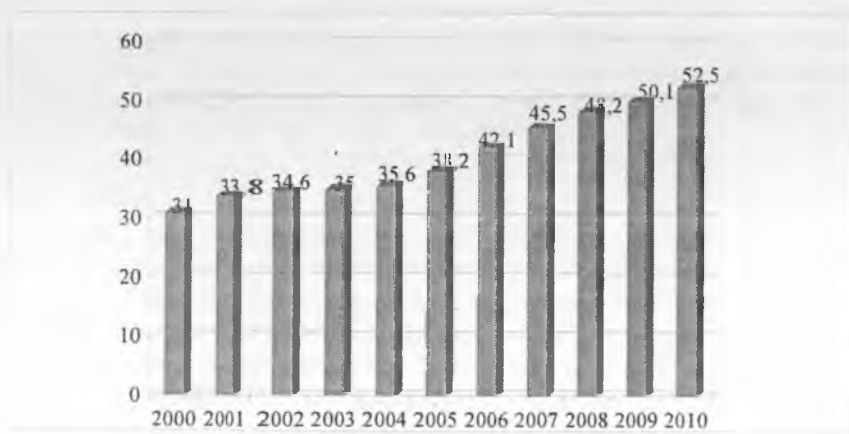
Rejalashtirishning har bir turi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- *belgilangan rejalashtirish oralig'ining aniqligi;

- *integratsiya va differentsiatsiya darajasi, shuningdek, rejalashtirilayotgan ko'rsatkichlar miqdori;

- *ishlab chiqarish xarajatlari va natijalarini hisob-kitob qilish darajasining aniqligi;

- *rejani tayyorlovchilar va amalga oshiruvchilar o'rtasida majburiyatlarni taqsimlash tartibi.

8-rasm. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YAIMdagi ulushi, foizda.

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Rejalashtirishda «**korxonona-muhit-holat**» munosabatlari asosiy o'ringa ega⁴⁸dir. Bunda ishlab chiqarish shunday rejalashtiriladiki, natijada korxonaning bozordagi barqarorligini saqlab qolish, yuzaga keladigan holat va tashqi muhitni hisobga olishdan tashqari, mahsulotni tezda sotish va ishlab chiqarish rentabelligining o'sishiga imkon yaratiladi. Buning uchun korxonona anchadan beri ishlab chiqarilayotgan an'anaviy mahsulotlardan tashqari, yangi mahsulot turlarini, jumladan, o'xshashi bo'lmagan mahsulotlarni ishlab chiqarishi, mahsulotlar turini ko'paytirishi. Ko'pgina investorlar mazmuni bir yoki ikki betda bayon etilgan loyihaning muhim xususiyatlarini va afzalliklarini bilib olishga imkon beradigan biznes-rejani o'qib chiqishni yoqtiradilar.

«Ushbu takliflarni tayyorlashda mavjud **normativ bazani**, investorlarni jalb etish va xorijiy investitsiyalar ishtirokida tashkil qilingan korxonalarni ro'yxatga olishning tartib-qoidalarini, eng muhimi, ularni himoya qilish bo'yicha ishonchli kafolatlarni yanada takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratish lozim».⁴⁸

Bu ishni rejada alohida urg'u beriladigan va qisqacha mazmun bayoniga kiritiladigan asosiy tadbirlar (bir yoki ikkita taklif) aniq bo'lib qolgan holdagina mohirona uddalash mumkin. Qisqacha bayon etilgan mazmun dastlabki xomaki material bo'lib, bo'lg'usi investorning shunga qarab fikr yuritishini nazarda tutish kerak.

Barcha xodimlar, ayniqsa, rahbarlar, bugungi kunda kelajakdagi faoliyat uchun qulay istiqbol yaratish nisbatan oson bo'lsada, xuddi shu ishni 3-5 yildan so'ng, ya'ni istiqboldagi kunga aylangan paytda bajarish qiyinlashadi yoki bunga umuman imkon bo'lmaydi. Shu sababli rejalashtirish joriy holatdan tashqari iqtisodiyot va fan-texnika taraqqiyoti sohalaridagi ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni qanchalik ko'p hisobga olsa, uning natijalari shunchalik yuqori bo'ladi. Bu yerda korxonaning yo'lga qo'yilgan marketing xizmati, xodimlar malakasi hamda mamlakatimizda va chet elda ishlab chiqarilayotgan turli mahsulotlar haqidagi ilmiy-texnik ma'lumotlar muhim o'rin egallaydi.

Umuman olganda, korxonada rejalashtirish tuzilmasi va mazmunini quyidagi model ko'rinishida aks ettirish mumkin (9-rasm):

---

⁴⁸ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi». // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

Rejalashtirish korxonani boshqarish tizimi sifatida

Ishlab chiqarishni rejalashtirish turlari

Uzoq muddatli rejalashtirish	Joriy rejalashtirish	Kalendar rejalashtirish	Dispatcherlashtirish va kuzatuv
<p>Uzoq muddatli rejalar</p> <p>Sotish hajmi bashorati, Ishlab chiqarish vositalariga ehtiyojlar, Aylanma vositalar(mablag'lar)ning moddiy-tovar boyliklari zaxiralariga kiritilishi, qisqa muddatli rejalar, Sotish hajmi bashorati, Ishlab chiqarish quvvati, Moddiy-tovar boyliklari zaxiralari miqdori, Ishlab chiqarish darajasi, yagi mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, Realizatsiya hajmini baholash, Ishlab chiqarish vositalariga</p>	<p>Joriy rejalar</p> <p>Mahsulotlar nomi va turlari bo'yicha, Sotish bashorati, Zavodning ishlab chiqarish quvvati, Zaxiralar darajasi. Ishlab chiqarish darajasi, Bandlik darajasi, Iste'molchi buyurtmasi bilan ishlash, Joriy buyurtmalar hajmini solishtirish, Bashorat, O'tgan yillar uchun buyurtmalar hajmi, Tayyor mahsulot zaxiralarini boshqarish, Mahsulotni taqsimlash yuklash muddati bo'yicha</p>	<p>Harakatlar yo'nalishi</p> <p>Detallar ro'yxati (tasnifi), Moddiy tasniflar, Texnik nazorat uchun ma'lumotlar, Operatsiyalar ketma-ketligi, Sozlashga ajratiluvchi vaqt, Operatsiyalarni bajarish va harakatlanish, Ishlab chiqarish buyurtmalari bilan ishlash. Detal va qismlarga ehtiyoj, Yig'uv detallari va qismlari, Xomashyo va materiallar, Rejali boshqarish. Tugallanmagan ishlab chiqarish, Tayyor mahsulot zaxiralari, Bosh (asosiy) kalendar dasturi. Detallar bo'yicha kalendar dasturlar,</p>	<p>Kalendar dasturlarini muvofiqlashtirish. Materiallarga bo'lgan talab, Uskunalar bo'lgan talab, Ishni bajarish bo'yicha yo'riqнома, Nazorat hujjatlari, Axborot yetkazish. Foydalangan materiallar, Foydalangan uskunalar, Ishlab chiqarish: ishlab chiqarishning borishi va to'xtab qolishlar, Mehnat xarajatlari, Tayyorlangan mahsulotlar soni, (dona) Vaqt, uskunalar va stanoklardan foydalanish, Mahsulot tayyorlash ustidan bevosita nazorat. Tayyorlanayotgan mahsulotlar hisobi va yaroqliligi,</p>

ehtiyoj, Aylanma vositalar(mab- lag'lar)ning moddiy-tovar boyliklari zaxiralarga kiritilishi, Koordinatsiya va vaqt muddatini tanlash.	majburiyatlar, Buyurtma qabul qilinganini tas- diqlash, yuklash- ga sanksiya be- rish, Ishlab chiqarishga buyurtma berish, Buyurtma hajmi, Buyurtmani bajarish vaqtini tanlash.	Asbob-uskunalarni ish bilan ta'minlash.	Operatsiyalar oralig'ida mate- riallarning detallar dastgohiga, Jismoniy harakatlanish: Ko'zda tutilmagan to'xtab qolishlarni bartaraf etish, To'xtab qolish va zaif joylarni yo'- qotish, To'xtab qolishlarning oldini olish.
--	---	---	--

9-rasm. Korxonani rejalashtirish tizimi modeli.

Hozirgi paytda korxonalarining aksari qismi asosan joriy rejalar (biznes-rejalar) tayyorlash bilan shug'ullanmoqda. Biznes-rejalarda eng muhim rejalashtirish ko'rsatkichlari quyida keltirilgan:

- * ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat) nomenklaturasi va hajmi (natural ko'rinishda);
- * mahsulot sotish hajmi (pul ko'rinishida);
- * mahsulot birligining tannarxi;
- * foyda (daromad);
- * kategoriyalar bo'yicha xodimlar soni;
- * mehnatga haq to'lash fondi va o'rtacha ish haqi darajasi;
- * omborlardagi xomashyo va materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulot zaxiralari;
- * aylanma vositalar hajmi – umumiy va guruhlar bo'yicha;
- * kapital qo'yilmalar hajmi, jumladan. qo'yilma obyektlari va yo'nalishlari bo'yicha;
- * yangi texnika va texnologiyaga oid chora-tadbirlar;
- * boshqa ko'rsatkichlar (zarurligi va aniqlanishiga ko'ra).

Yangi mahsulotlar va texnologiyalarni qo'llash loyihalari, shuningdek, investitsiyalar va qurilish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlarning bir qismi alohida rejalariga kiritiladi. Ular chora-tadbirlarni amalga oshirishning butun davriga tuziladi.

Rejalashtirish tizimi maqbul yo'lga qo'yilganda rejada belgilangan ko'rsatkichlarning raqamlarda belgilanishi kiritilgan mutlaq kattalik sifatida ko'rib chiqilishi lozim. Rejalarning bajarilishi ustidan nazorat

qilish ko'p hollarda chetga og'ishlarga nisbatan yuritilib, ular tahlil qilinadi, chetga og'ishning sabablari aniqlanadi hamda chetga og'ishlar salbiy xarakterli bo'lsa, ularga nisbatan zaruriy choralar qo'llanadi. Rejalashtirishda mohiyatiga ko'ra, korxonada turgan ishlab chiqarish vazifalari va korxonaning iste'molchilar talabiga munosabatiga tavsiflovchi buyurtmalar «portfeli»ni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

«Ayni paytda biz mamlakatimizdagi o'z ichki resurslarimizning ko'lamini kengaytirish bo'yicha ham doimiy ish olib borishimiz darkor. Bu borada tiklanish va taraqqiyot fondining rolini kuchaytirish g'oyalari muhim o'rin tutadi. Hozirgi vaqtda 6 milliard dollardan ortiq mablag' jamlangan ushbu fond, avvalo, strategik muhim investitsiya loyihalarini xorijiy investorlar bilan birgalikda moliyalashtirishda yetakchi sheriklardan biri sifatida faoliyat olib borishi kerak».⁴⁹

Biznes-rejani tayyorlash natijasida «*Ishni nimadan boshlash kerak?*»; «*Samarali ishlab chiqarishni qanday tashkil qilish lozim?*» «*Birinchi foyda yoki daromad qachon olinadi?*», «*Investorlar va kreditorlar bilan qachon hisob-kitob qilish mumkin?*», «*Yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarni qanday kamaytirish mumkin?*», «*Raqobatchilar bilan kurashda qanday choralardan foydalanish mumkin?*» kabi savollarga javob olinadi.

Biznes-rejani tuzishda quyidagi shartlarga alohida e'tibor qaratish zarur:

* biznes-reja professional va shu bilan bir paytda sodda, bajarish uchun tushunarli va oson bo'lishi lozim;

* biznes-reja investor yoki boshqa manfaatdor shaxs o'ziga kerakli ma'lumotlarni qidirib topishi uchun bo'limlarga (boblariga) bo'linishi lozim;

* biznes-rejani tayyorlashda korxonaning bosh rahbari albatta qatnashishi shart, chunki investor, bank yoki boshqa moliya idorasi korxonada rahbari qatnashmaganligi yoki boshqa shaxsga topshirilganligi haqida xabar topsa, biznes-rejaning ishonchligiga shubha uyg'onishi mumkin;

* biznes-rejaning obyektiv baholanishiga erishish kerak, ya'ni unda xatolar va noto'g'ri hisob-kitoblar bo'lmasligi lozim;

* biznes-rejaning tarqatib yuborilmasligini nazorat qilish zarur, chunki unda biznes to'g'risidagi maxfiy ma'lumotlar joy olgan bo'ladi.

⁴⁹ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi». // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar

Biznes-rejaning biron bir qat'iy shakldagi tarkibiy tuzilishi talab etilmaydi, u har xil shaklda hamda tarkibiy tuzilishda bo'lishi mumkin. Ammo unda quyidagi masalalar albatta yoritilgan bo'lishi shart. Xususan:

- biznesning maqsadi va asosiy g'oyalari;
- ishlab chiqaradigan mahsulotning o'ziga xos xususiyati va ular bilan bozor ehtiyojini qondirish;
- ayrim bozor o'zgarishlarida firmaning xulq-atvori strategiyasi;
- ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi;
- ishning moliyaviy loyihasi (shu jumladan moliyalashtirish strategiyasi va investitsiyalash bo'yicha takliflar);
- firmani rivojlantirish istiqbollari.

Taklif etilayotgan loyiha (qanday mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat turi)ga qarab biznes rejaning bo'limlari turlicha bo'lishi mumkin. Ammo uning tarkibiy tuzilishi ozmi-ko'pmi muayyan andozaga tushishi kerak.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning bu qadar jadal rivojlanishida, eng avvalo, mazkur soha uchun belgilanayotgan soliq imtiyozlari yetarli darajadagi rag'batlantiruvchi rol o'ynayotgani muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, 2010-yilda yuridik shaxslar uchun daromad solig'i 9 foizga, mikrofirmalar va kichik biznes uchun yagona to'lov 7 foizga tushurildi.

O'zbekistonda kichik biznesning iqtisodiyot asosiy tarmoqlarida ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat)lar hajmidagi ulushi, foizda

2-jadval

Ko'rsatkichlar	2009 y	2010 y	2013 y
Sanoat	16,9	19,6	24,8
Qishloq xo'jaligi	97,9	97,9	98,1
Qurilish	41,6	52,3	71,9
Savdo	46,5	50,5	46,3
Pullik xizmat	48,7	47,7	46,7
Eksport	14,6	13,6	18,0
Import	42,5	36,6	40,6

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Xususan, quyidagi bo'limlarsiz biznes-reja oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishib bo'lmaydi:

1. Rezyume (Xulosa). Bu biznes rejaning boshlanuvchi va eng qisqa bo'limi bo'lib, u o'zidan keyin keladigan barcha bo'limlarning umumiy xulosasini mujassamlashtiradi. Sarmoyadorlar (ularning aksariyati tadbirkorlardir) biznes rejaning qisqacha mazmunini aks ettiruvchi 1-2 varaqli ushbu bo'limni o'qishni ma'qul ko'radilar. Chunki ular bu orqali loyihaning eng kerakli xususiyatlarini va afzal tomonlarini ko'radilar. Qisqa mazmunli bu bo'limni tayyorlash juda mushkul ishdirdi va u biznes rejani tayyorlovchi xodimlardan katta mahorat hamda bilimlarni talab qiladi.

Bu bo'lim biznes rejaning barcha bo'limlari ishlab chiqilgandan so'ng, ulardan olingan xulosalarga tayanib, tayyorlanadi.

Tadbirkor shu narsani yodda tutishi lozimki, mazkur bo'limning mazmuni va yozilish sifatiga qarab sarmoyador (investor) loyiha haqida hukm chiqaradi.

Xulosada juda qisqa tarzda quyidagilar yoritiladi:

1. Loyihaning mazmuni, uning maqsadi va samaradorligi.

– muayyan bozor sharoitlaridan kelib chiqib, loyihani amalga oshirish mumkinligi;

– loyihani kim va qanday amalga oshirishi;

– loyihani moliyalashtirish manbalari;

– loyihani investitsiyalash (mablag' sarf qilish)dan keladigan potensial foydalar: sotuv hajmi, ishlab chiqarish va sotish xarajatlari, foyda normasi, investitsiya mablag'larini qaytarish va xarajatlarni qoplash muddatlari.

2. Korxonaga haqida ma'lumot. Bu bo'lim doimo biznes rejaning rezyume (xulosa) qismidan so'ng keltiriladi va unda quyidagilar yoritiladi:

– korxonaga (firma)ning tashkil etilgan vaqti;

– ro'yxatdan o'tganligi;

– firma kapitalining strukturasi;

– firmaga xizmat ko'rsatadigan bank;

– firma rahbariyati haqida ma'lumot;

– firmaning tashkiliy-boshqaruv tuzilishi;

– xaridorlarning firma haqidagi fikri, firmaning boshqa xuddi shunday firmalardan afzallik tomonlari, kimlar uning tovaridan yoki xizmatidan foydalanishi, firmaning savdo belgisi, asosiy xaridorlari va h.k.

3. Tovar, mahsulot (yoki xizmat) turlari. Bu bo'limda quyidagilarga to'xtalib o'tiladi:

– taklif etilayotgan mahsulot yoki xizmat qanday ehtiyojlarni qondiradi;

– bozorda hozirgi kunda mavjud bo'lgan xuddi shunday mahsulot yoki xizmatdan mazkur mahsulot (yoki xizmat)ning afzalliklari;

– taklif etilayotgan mahsulot yoki xizmat qanday mualliflik huquqlari bilan himoya qilinadi. Taklif etilayotgan mahsulot va xizmatning narxlarini qanday bo'lishi mumkin va raqobatga qanchalik bardosh beradi;

– mahsulot va xizmatni sotish natijasida qanchalik foyda normasiga erishish mumkin.

4. Sotuv bozori. Bunda quyidagilar yoritiladi:

– mahsulotlar yoki xizmatlarning xaridorlari kimlar;

– hozirgi paytda hamda kelajakda sotuv hajmi qanday bo'lishi mumkin;

– asosiy raqobatchilar kimlar, ularning sotuv hajmi qancha, marketing strategiyasi va daromadlari qanday;

– raqobatchilar mahsulotining asosiy tavsifnomasi hamda sifat darajasi qanday;

– raqobatchilar mahsulotlari yoki xizmatlarini qaysi narxlarda sotmoqdalar, ularning narx siyosatlarini qanday.

5. Marketing strategiyasi. Bunda quyidagilarga to'xtalib o'tiladi:

– ichki va tashqi bozorlarda xuddi shunday mahsulot yoki xizmatni taklif etayotgan korxonalar (firma)lar;

– sotuv narxi va narxni tashkil etish tizimi;

– reklama bo'yicha kerakli chora-tadbirlar, taklif etilayotgan reklama vositalari hamda ularga ketadigan xarajatlarning tuzilishi;

– sotishga ko'maklashadigan chora-tadbirlar, xaridorlar uchun qo'shimcha imtiyozlar, sotuvdan so'ngi xizmat ko'rsatish va h.k.

6. Ishlab chiqarish dasturi. Bu bo'limda quyidagilar yoritiladi:

– mahsulot (yoki xizmat)ning ishlab chiqarishni qayerda tashkil etilishi;

– yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish lozimmi yoki korxonaning ishlab turgan quvvatlaridan (qayta qurollantirib) foydalanish mumkinmi;

– rejalashtirilayotgan korxonada ishlab chiqarishni eng maqbul hajmi qanday bo'lishi kerak;

– optimal quvvatlarga erishish uchun qanday investitsiyalar zarur;

– korxonada xomashyo, butlovchi mahsulotlar hamda boshqa ishlab chiqarish resurslari bilan qanday ta'minlanadi.

– qanday texnologiya va vositalardan foydalaniladi;

– korxonada boshqa korxonalar bilan kooperatsiya usulida ishlaydimi yoki hamma narsani o'zi ishlab chiqaradimi va h.k.

7. Ishlab chiqarishni tashkil etish. Bu bo'limda quyidagilar yoritilishi kerak:

– rejalashtirilayotgan korxonaning tashkiliy tuzilishi;

– korxonani kadrlar bilan ta'minlanganlik darajasi, zarur mutaxassislar ro'yxati, ularning malakasi, ish tajribasi;

– turli kategoriyada ishlovchilarning ijtimoiy imtiyozlarini qo'shgan holda ish haqi shakllari va darajasi qanday bo'ladi;

– korxonaning texnologik chizmasi.

8. Korxonaning tashkiliy reja shakli.

– rejalashtirilayotgan korxonaning mulk shakli hamda huquqiy maqomi (xususiy korxonada, hissadorlik jamiyati, ijara korxonasi, qo'shma korxonada va h.k.);

– korxonada potensial investor qanday huquqlarga ega bo'ladi (boshqarishda qatnashishi, aksiyalar paketidagi hissi va h.k.);

– rejalashtirilayotgan korxonaning homiylari (sponsorlari) yoki investorlari kimlar (davlat tashkiloti, bank, xususiy korxonada va boshqalar);

– mavjud homiylar yoki investorlar uchun qanday huquqlar berilgan (boshqarish, moliyaviy nazorat va boshqa masalalar bo'yicha);

– ushbu mulk shaklidagi korxonada qanday yuridik huquqlarga ega (korxonaning huquqiy statusini tartibga soladigan normalarini qisqacha yoritiladi), potensial investor, unga beriladigan huquqlarga ega bo'lish uchun qanday yuridik holatlarni amalga oshirish kerak (birgalikda egalik qilish, homiylik, aksioner) va bu joydagi milliy qonunlar bo'yicha qanday huquqiy javobgarlikka ega va h.k.

9. Moliyaviy reja bu bo'limda qo'yidagilar yoritilishi kerak.

– korxonani tashkil qilish uchun qancha miqdorda umumiy investitsiya (sarmoya) kerak;

– moliyalashtirish manbalari qanday (aksiyalar sotish, qimmatbaho qog'ozlar chiqarish, bank kreditini olish, korxonani tashkil etayotganlarning o'z mablag'i va h.k.);

– uzoq muddatli investitsiyalarga va aylanma kapitalga bo'lgan ehtiyojlarni qondirish uchun qanday shartlar asosida moliya mablag'lari jalb etiladi.

10. Loyihaning rentabelligi (foydaliligi). Bu bo'limda quyidagilar yoritiladi:

– korxonani tashkil etish bo'yicha investitsiya xarajatlarining umumiy hajmi (asosiy va aylanma kapitallar, infiatuzilmalar va boshqalar uchun investitsiyalar) hamda ularning mahsulot birligiga to'g'ri kelishi;

– rejalashtirilayotgan korxonani ishlatish, mahsulotini sotish yoki xizmatni tashkil etish qanchaga tushadi;

– mahsulotni sotishdan yoki xizmatdan keladigan umumiy daromadlar hajmi qancha bo'ladi;

– rejalashtirilayotgan korxonona (firma) qanday turdagi soliqlarni to'laydi;

– qarzga olingan mablag'larni qaysi muddatlarda va qanday hajmda qaytariladi;

– rejalashtirilayotgan korxonona (firma)ning umumiy foyda hajmi va normasi.

11. Iqtisodiy tahdidlar (risk):

• loyihani bajarish davomidagi kutilmagan tabiiy sharoitlar;

• ishlab chiqarish jarayoni va i/ch quvvatlarini chegaralanganganligi (kutilmagan holatlarda joriy remont ishlari va ish jarayoni davomida i/ch quvvatlarini pasayishi holatlari);

• tahdidlarini yuzaga kelish holatlarini to'liq hisobga olishlik darajasi va ularni bartaraf etish tadbirlarini ishlab chiqilganligi.

«Bu muhim ustuvor vazifani izchil amalga oshirish uchun 2015-yilgacha bo'lgan davrga mo'ljallangan maxsus dastur ishlab chiqilgan bo'lib, u **iqtisodiyot tarmoqlari va mamlakatimiz hududlarini istiqbolli rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan dastur bilan uzviy bog'liqdir.**»⁵⁰

Biznes rejaning yuqoridagi bo'limlaridan tashqari yana qo'shimcha ravishda quyidagi axborotlarni keltirish mumkin, ya'ni moliyaviy mablag'lar va majburiyatlar, foyda va zararlar hisoboti, moddalar bo'yicha xarajatlar va hokazolar.

Qisqacha xulosalar

Tadbirkorlik faoliyatining muvaffaqiyatga erishishi ko'p jihatdan *ishlab chiqarishni ichki rejalashtirishning* sifatiga bog'liq bo'ladi. U har bir korxonani boshqarishda eng muhim vazifa hisoblanadi. Bozor sharoitlarida korxonalar rejalashtirishning ustunliklaridan raqobatchilik

---

⁵⁰ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi». // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

kurashida foydalanadilar. Rejalashtirishning turli tarzda belgilanishi orasidan reja, biznes-reja, loyiha, texnik-iqtisodiy asoslash va umumiy rejalashtirishni ajratib ko'rsatish mumkin.

Rejalashtirish yordamida boshqaruv qarorlarini amalga oshirishning maqsad, vazifa va usullari aniqlanadi.

Rejalashtirish *ilmiylik, moslashuvchanlik, uzluksizlik, optimallik* kabi tamoyillarga asoslanadi. O'z mazmuniga ko'ra, rejalashtirish texnik-iqtisodiy va tezkor ishlab chiqarish, reja hisob-kitoblarini aniqlashtirish darajasi va muddatiga ko'ra esa, strategik va taktik turlarga bo'linadi.

Bozor sharoitlarida korxonalar hamda investorlar va hamkorlar uchun biznes-rejani tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda bozorni tadqiq etishdan tortib to xaridorlarga sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatishgacha bo'lgan ko'plab savollarga javob topiladi.

Biznes-reja korxonaning turli tuzilmaviy bo'linmalari oldiga qo'yiluvchi bir qator vazifalarni kompleks ravishda hal qilish imkoniyatini yaratuvchi ko'rsatkichlar va bo'limlardan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyotni reja asosida boshqarishni mukammallashtirishning muhim vazifalari qatorida norma va normativlarni tayyorlash, zaruriy ko'rsatkichlar tizimi hamda ularning rejadagi darajasini tanlash va yaratishni ko'rsatib o'tish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonalar faoliyatining samaradorligini qanday sabab va omillar belgilaydi?
2. Reja, rejalashtirish kabi tushunchalar nimani anglatadi?
3. Bozor va reja o'zaro qanday kelishuvga keladi?
4. Bozor sharoitlarida rejalashtirish vazifalari va ahamiyati.
5. Rejalashtirishdan talab qilinuvchi asosiy talablarni sanab o'ting.
6. Rejalashtirishning qaysi tarkibiy elementlari sizga ma'lum?
7. Reja bilan bashoratning farqi nimada?
8. Loyiha bilan texnik-iqtisodiy asoslashning farqi nimada?
9. Biznes-reja nima va uning tuzilmasi qanday?
10. Biznes-rejani tayyorlashning maqsad va vazifalarini aytib o'ting.
11. Biznes-reja bo'lim va ko'rsatkichlariga qisqacha tavsif bering.
12. Rejalashtirish usullari va ularning mohiyati.
13. «Norma», «normativ», «normalashtirish» tushunchalarining mohiyatini ochib bering.
14. Normalashtirishning usul va tamoyillari.

6-bob. ISHLAB CHIQARISHNING IQTISODIY VA IJTIMOYIY SAMARADORLIGI

6.1. Samaradorlikning iqtisodiy va ijtimoiy tushunchasi, korxonada ishlab chiqarish faoliyatida mohiyati va ahamiyati

6.2. Korxonada ishlab chiqarish samaradorligining tarkibiy qismlari va mezonlari

6.3. Ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy (absolyut) va qiyosiy-iqtisodiy samaradorligi

6.4. Mamlakatni modernizatsiyalashtirish sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari

Tayanch iboralar: Samaradorligi, samara, rentabellik yoki kapitalning daromadlilikligi, korxonada nochorligi, to'lov qobiliyati koeffitsiyenti, xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsiyenti, moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti, xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti, fan-texnika taraqqiyoti, tashkiliy-iqtisodiy omillar.

6.1. Samaradorlikning iqtisodiy va ijtimoiy tushunchasi, korxonada ishlab chiqarish faoliyatida mohiyati va ahamiyati

Hozirgi jahon iqtisodiyotining globallashuvi sharoitida har qanday jamiyatda ham ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish iqtisodiy taraqqiyotning asosini yaratadi.

«Biz islohotlarni inqilobiy usulda, ya'ni «shok terapiyasi» yo'li bilan amalga oshirishdan ongli ravishda voz kechib, tadrifiy taraqqiyot yo'lini tanlab olganimiz tufayli xalqimizni qanday ogir oqibatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy to'fonlardan asrab qolishga muvaffaq bo'lganimizni bugun hayotning o'zi tasdiqlab bermoqda».⁵¹

Shu sababli ham, iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish jiddiy masalalardan biri hisoblanadi. Hozirgi paytda ko'pgina resurslar chegaralangan, ularning aksariyati (metall, qurilish materiallari va

---

⁵¹ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzası // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

boshqalar) xorijdan keltiriladi. Shuning uchun mavjud resurslardan oqilona foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish, milliy va xorijiy sarmoyalarni ustuvor sohalarga joylashtirish kabi samaradorlikni oshirish vositalariga yetarli darajada e'tibor berish talab qilinadi.

«Samar», «samaradorlik», « ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik» kabi tushunchalarning orasidagi farqni anglab olish zarur.

Samara – bu, ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat), foyda va daromad hajmini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish, sifatsiz mahsulot ishlab chiqarishni kamaytirish yoki umuman, yo'q qilish bilan bog'liq bo'lgan korxonalar faoliyatining ijobiy natijalaridir. Bu yutuqlar natural shaklda *ishlab chiqarish samarasini*, pul shaklida esa *iqtisodiy samarani* tavsiflaydi.

«Samaradorlik» so'zi natija degan ma'noni berada. Korxonalar iqtisodiyotiga bag'ishlangan aksariyat adabiyotlarda ishlab chiqarishning faqatgina iqtisodiy samaradorligi haqida so'z ketadi. Holbuki, mamlakatda ro'y berayotgan ijtimoiy o'zgarishlar kishi larning e'tiborini jalb etmoqda va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va ularga baho berish zaruriyatini tug'dirmoqda. Bugungi kunda ishlab chiqarishning ham iqtisodiy, ham ijtimoiy samaradorligini o'rganish o'ta muhimdir. Ular o'zaro uzviy bog'liq va bir-birini taqozo etadigan kategoriyalardir.

Samaradorlikning umumiy holati, jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni aniqlash muhim ahamiyaga ega.

Samaradorlik, avvalo, korxonalar faoliyatining sifat jihatlarini tavsiflovchi tushunchadir. U «samar» toifasidan kelib chiqadi hamda unga qaraganda murakkab va kompleks tavsifga ega.

Samaradorlik chora sifatida ko'plab texnik, iqtisodiy, loyiha va xo'jalik qarorlarini avvaldan belgilab beradi. Korxonalar o'zining xo'jalik, ilmiy-texnik va investitsion siyosatini belgilashda samaradorlikdan kelib chiqadi.

Iqtisodiy samaradorlik samaradorlikka qaraganda birmuncha tor ma'noni anglatadi. U qabul qilinayotgan qarorlarning xo'jalik yuritishda maqsadga muvofiqligini tavsiflaydi hamda barcha hollarda samaralar uchun erishish uchun ketgan xarajatlar(ishlab chiqarish

Bu esa, o'z navbatida, mamlakatimizda har tomonlama munosib yoshlarni vatanimiz kelajagi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan, jismoniy va ma'naviy sog'lom, barkamol avlodni tarbiyalash uchun zarur barcha shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha aniq maqsadga qaratilgan keng ko'lamli choratadbirlarni amalga oshirish imkonini tug'dirdi.

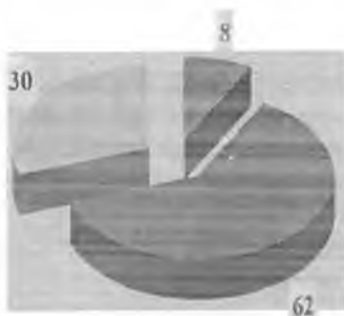
Islom Karimov

resurslari)ga nisbati sifatida aniqlanadi. Xarajatlar qanchalik kam bo'lsa (mahsulot sifatiga ta'sir qilmagan holda), samara shunchalik ortadi, demak, iqtisodiy samaradorlik ham ortadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik – chegaralangan resurslardan oqilona foydalangan holda erishilgan, aholining ijtimoiy-iqtisodiy iste'mol darajasini yuksaltirishdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarning qondirilishi – inson kamolotining yuksalishi, moddiy va ijtimoiy farovonligining o'sishi, madaniy va ma'naviy jihatdan rivojlanishida ko'rinadi. Iltis farovonligi hamda kamoloti naqadar yuksalsa, shu qadar yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikka erishgan bo'ladi.

Ishlab chiqarish samaradorligi har bir korxonaga faoliyatining eng asosiy vazifasi hisoblanadi. U xo'jalik yuritishning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini, shuningdek, buyumlashgan va jonli mehnat xarajatlari hamda olingan natijalar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

■ Yirik korxonaga   ■ Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik   ■ Ijtimoiy infratuzilma

1-rasm. Respublikada 2010-yilda yaratilgan yangi ish o'rinlari tarkibi, foizda.

Manba. Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlari.

Afsuski, bozor sharoitlarida «samaradorlik» tushunchasi, garchi, daromad olish, xarajatlarni kamaytirish, mehnat samaradorligining o'sishi, fond qaytimi, rentabellik va hokazolar samaradorlik tabiatiga mos kelib, bozor iqtisodiyoti talablariga zid kelmasada, baho, foyda, daromad, xarajat kabi tushunchalarga qaraganda kam qo'llanilmoqda. Samarali ishlash degani o'z mohiyatiga ko'ra, mo'ljallangan (rejalashtirilgan) foydani olish, noishlab chiqarish xarajatlari va

yo'qotishlarni kamaytirish, ishlab chiqarish quvvatlari va ishchi kuchidan yaxshiroq foydalanish, mehnat samaradorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini yaxshilashni anglatadi.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi uning pirovard maqsad natijasida o'z ifodasini topadi. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik tarkibida iqtisodiy samaradorlik alohida e'tiborga ega.

Iqtisodiy samara ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan iqtisodiy ne'matlar hajmi bilan ifodalanadi. Iqtisodiy samaradorlikning mezon; xarajatlar bilan erishilgan iqtisodiy ne'matlar munosabatidir. Ishlab chiqarish jarayonida omillar (yer, kapital, mehnat, tadbirkorlik) xarajat qilinadi va uning natijasida ma'lum miqdordagi ne'matlar yaratiladi. Xarajat bilan natijani taqqoslash orqali iqtisodiy samaradorlik ifodalanadi.

Ishlab chiqarishning natijasi ijtimoiy samaradorlik orqali ham ifodalanadi. Korxonaning ijtimoiy samaradorlik mezonini iste'molchilar ehtiyojlarini qondirish darajasi bilan belgilanadi. Ijtimoiy samaradorlikning ko'rsatkichlari aholining daromadlar miqdori, ish bilan bandligi, salomatligini saqlash, mehnat malakasini yuksaltirish, madaniy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, bo'sh vaqtlarini aniqlash bilan belgilanadi.

Biroq samaradorlik va uning asosiy ko'rsatkichi - foyda (daromad) o'z-o'zidan, avtomatik ravishda yuzaga kelmaydi. Turli korxonalarda samaradorlikka erishish uchun mavjud ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa xususiyatlardan kelib chiqqan holda, turli vosita va yo'llardan foydalaniladi. Bunda vaqt omili, ya'ni samaradorlikka qisqa yoki uzoq muddatlarda erishishni mo'ljallash, asosiy rollardan birini o'ynaydi. Masalan, korxonada olayotgan foydasini qisqa vaqt mobaynida mahsulot sifatini yaxshilashni mablag' bilan ta'minlash, ishlab chiqarishni qayta qurollantirish va modernizatsiya qilish, xodimlar malakasini oshirishga ajratilayotgan mablag'larni kamaytirish yo'li bilan ko'paytirishi mumkin. Uzoq muddatli rejalarda esa bu, foydaning kamayishiga va hattoki, korxonaning bozordagi o'rmini yo'qotishi natijasida bankrotga uchrashiga olib kelishi mumkin.

Ma'lumki, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi boshlanishi bilan unga qarshi birgalikda kurashish maqsadida «Katta yigirmalik» deb nom olgan davlatlar guruhi tashkil etilgan edi. Ushbu guruh tarkibiga yalpi ichki mahsuloti hajmi jahon yalpi ichki mahsulotning 90 foizini tashkil etuvchi 20 ta rivojlangan va rivojlanayotgan yirik davlatlar, jumladan, Argentina, Avstraliya, Braziliya, Buyuk Britaniya, Germaniya,

Hindiston, Indoneziya, Italiya, Kanada, Meksika, Xitoy, Rossiya, Saudiya Arabistoni, AQSH, Turkiya, Fransiya, JAR, Janubiy Koreya, Yaponiya, Yevropa Ittifoqi davlatlari kiradi.

«Biz bugun 2010-yil yakunlarini baholar ekanmiz, avvalo, mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori barqaror o'sish sur'atlari va makroiqtisodiy mutanosibligi saqlanib qolayotganini qayd etishimiz zarur. Shuni yana bir bor eslatib o'tmoqchimanki, yurtimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 2008-yilda 9 foiz, 2009-yilda 8,1 foiz, 2010-yilda esa 8,5 foizni tashkil etdi».⁵²

Bugun dunyo iqtisodiyotidagi ahvolni tahlil qilar ekanmiz, jahon moliyaviy va iqtisodiy inqirozi hali-beri nihoyasiga yetgani yo'q, deb aytishga barcha asoslarimiz bor.

Islom Karimov

Xorijiy firma va korxonalar o'z faoliyatlarida samaradorlikka erishish uchun ishlab chiqarish texnika va texnologiyalariga e'tiborni kuchaytirishdan tashqari, mahsulot sifatini oshirish va uni reklama qilishga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Masalan, Yaponiyaning «Omron» firmasi o'ziga «Barchaning yaxshi hayoti, yaxshi dunyo uchun» degan iborani shior qilib olgan. Amerikaning «Katerpillar» kompaniyasining shiori «Dunyoning har bir burchagida 48 soat xizmat ko'rsatish» bo'lsa, «Ribok» firmasi «yaxshi bahodagi narx» iborasini shior qilib olgan. Bunday misollardan yana bir nechtasini keltirib o'tish mumkin.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, samara va samaradorlik qotib qolgan kategoriyalar qatoriga kirmaydi hamda faqatgina pul ko'rinishida o'lchanmaydi. Samaradorlik va sifatli mehnat tufayli korxonalar *birinchidan*, o'zining iqtisodiy barqarorligi va bozordagi raqobatchilikka bardosh berishini ta'minlaydi, *ikkinchidan*, o'z imidjini yaxshilaydi va hamkorlar bilan aloqalarini mustahkamlaydi, *uchinchidan*, xodimlarning iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini yaxshilaydi. Demak, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llarini qidirish, xarajat va natijalami to'g'ri solishtirish, mulkchilik shakli, qaysi tarmoqqa tegishliligi, hududiy joylashishi va faoliyatidan qat'i nazar, har bir korxonalar uchun muhim vazifa hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi murakkab kategoriyadir. Unda ishlab chiqarish natijalariga hamda xarajatlariga

⁵² I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasii // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

ta'sir ko'rsatuvchi omillar mujassamlangandar. Unda ishlab chiqarish natijalarining o'sishi, mahsulot sifatining yaxshilanishi hamda mahsulot assortimenti tuzilishining ijtimoiy ehtiyojlar tuzilishiga to'g'ri keladi.

6.2. Korxonada ishlab chiqarish samaradorligining tarkibiy qismlari va mezonlari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish – korxonada rahbariyatining doimiy vazifasidir. Bu vazifani yechish amaliyotida quyidagi omillar bilan bog'liq bo'ladi:

*bozor talablariga javob beruvchi yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqarishning maksimal hajmini ta'minlovchi, optimal ishlab chiqarish jarayonini tanlash;

*iste'molchilar talabini qondirishga yo'naltirilgan mahsulotni sotish va yuqori daromad (foyda) olish;

*aylanma vositalarni tejash imkoniyatini yaratuvchi optimal ishlab chiqarish zaxiralarini yaratish.

Xo'jalik samaradorligini oshirish omillarining yuqorida sanab o'tilgan har biri, faoliyat yuritishning turli shakl va ko'rinishlari yordamida, ishlab chiqarish samaradorligi asosida yotuvchi xarajatlar va resurslarning o'zaro aloqasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi (1-jadval).

Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishdagi xarajatlar va resurslarning o'zaro aloqasi

1 - jadval

Moddiy va buyumlashgan shaklda		Pul shaklida	
Resurslar	Xarajatlar	Resurslar	Xarajatlar
Ishchi kuchi soni	Mehnat (sifat va miqdor)	Mehnat haqi fondi	To'langan oylik miqdori, jumladan, mukofot va qo'shimchalar
Bino, inshoot, mashina va uskunalalar (mehnat qurollari)	Mehnat qurollarining eskirishi	Asosiy kapital	Amortizatsiya ajratmalar
Mehnat predmetlari	Iste'mol, talab, materiallar, yoqilg'i, energiya va hokazo	Aylanma kapital	Sarflangan xomashyo, material va hokazolar qiymati

1-jadvalning davomi

Tayyor mahsulot	Dizayn, reklama, qadoqlash, tovar yo'qotishlari	Muomala fondlari	qo'shimcha xarajatlar (qiymat)
-	-	Pul mablag'lari	Kredit uchun foiz

Xo'jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan o'lchanishi mumkin.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi o'sishining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- Mahsulot sifati va tarkibining yaxshilanishi;
- Jonli mehnat unumdorligining o'sishi;
- Material sarfining kamayishi;
- Fond samarasining oshishi.

Yuqoridagilardan shuni anglash lozimki, ishlab chiqarish samardorligini o'lchash uchun ko'rsatkichlar tizimi zarur.

Bu ko'rsatkichlardan eng muhimi ijtimoiy mehnat unumdorligidir. U vaqtni tejash qonunining amal qilishini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichni quyidagi usulda aniqlash mumkin:

$$IMU = MD : JM$$

Bunda: **IMU** – ijtimoiy mehnat unumdorligi;

MD – milliy daromad;

JM – moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lgan ishchilarning o'rtacha soni.

Milliy daromad iqtisodiyotning ko'rsatkichi, samaradorlik mezoni, jamiyat boyligini to'laroq tavsiflovchi iqtisodiy vositadir. U mamlakat xalqining farovonligi va barqaror rivojlanishining moddiy manbaidir. Shuning uchun ham uni oshirishning barcha vositalari va yo'llari ishga solinadi.

Milliy daromad – bu moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida yaratilgan qiymatdir. U yalpi ijtimoiy mahsulotning bir qismidir. Aniqroq aytganda, u yalpi ijtimoiy mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish jarayonida sarflangan xomashyo, yonilg'i, energiya va boshqa ishlab chiqarish vositalari qiymatini chiqarishdan keyin qolgan qiymatdir. O'z navbatida, moddiy ishlab chiqarishning alohida-alohida tarmoqlarida Yalpi mahsulot qiymatidan moddiy ishlab chiqarish xarajatlarini ayirib tashlash yo'li bilan sof mahsulot aniqlanadi.

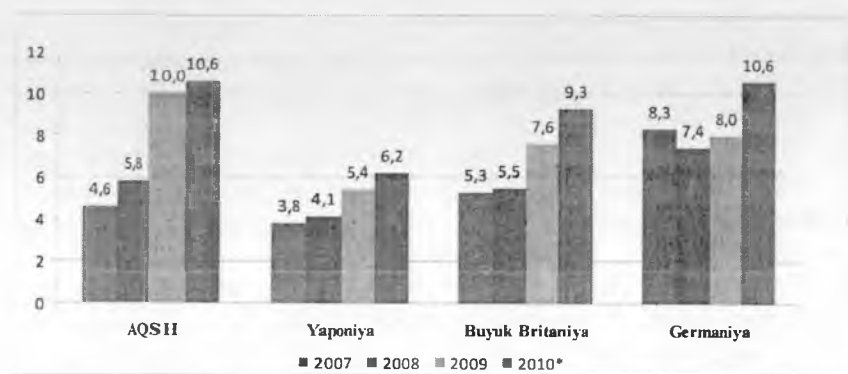
«O'tgan yili ana shunday tovarlar ishlab chiqarishning o'sish hajmi 14,4 foizni tashkil etdi va yalpi sanoat hajmida ularning ulushi 35,5 foizga yetdi. Bunday tovarlarning raqobatdoshligi nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorda ham tobora ortib bormoqda.

Hech shubhasiz, bu borada sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliy lashtirish ko'lamini kengaytirish bo'yicha bajargan ishlarimiz muhim rol o'ynadi».⁵³

Milliy daromad moddiy ishlab chiqarishning sof mahsuloti hisoblanadi. U baholarning o'zgarib turishidan tozalangan, o'zgarmas baholarda hisoblangan taqdirdagina iqtisodiyotning haqiqiy ko'zgusi bo'la oladi.

Milliy daromadning o'sishi asosan, **ikkita omilga** – ishlab chiqarishda **band bo'lgan kishilarning soniga** va ular **mehnat unumdorligining** oshishiga bog'liq. Bu ikki omil jamiyat taraqqiyotini turli davrlarida turlicha ahamiyatga ega. Fan-texnikaning shiddatli taraqqiyoti ro'y berayotgan hozirgi sharoitda ikkinchi omilning roli oshmoqda.

Bu xulosaning to'g'riligini rivojlangan mamlakatlarda hamon ishsizlik yuqori darajasida saqlanib qolayotgani ham yana bir bor tasdiqlaydi (2-rasm).

*Izoh: 2010-yilda tezkor holda oldindan olingan ma'lumotlar keltirilgan.

2-rasm. Rivojlangan mamlakatlarda ishsizlik darajasi.

⁵³ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

Rasmdan ko‘rinadiki, rivojlangan mamlakatlarda ishsizlik darajasi keskin ravishda ortib bormoqda. Xususan, inqirozning dastlabki pallasidagi iqtisodiyotga keskin ta‘siri pasayganiga qaramay, ishsizlik darajasi AQSH va Germaniyada 10,6 foizni, Buyuk Britaniyada 9,3 foizni, Yaponiya 6,2 foizni tashkil etmoqda.

Moddiy ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida unumdorlik yalpi mahsulot nisbati orqali aniqlanadi. Ijtimoiy mehnat unumdorligining o‘shish tempini aniqlash uchun ko‘rsatkichlarni taqqoslash hamda taqqoslama narxlarda ko‘rish zarur ekanligini hisobga olish shart.

Mehnat unumdorligining oshishi xodimlar malakasiga, ularning tajribasiga, ishlab chiqarishning tashkil etish darajasiga bog‘liq. Mehnatning fond bilan qurollanish miqdori (ayniqsa, sifati) unumdorlikka sezilarli ta‘sir etadi. Fond bilan qurollanish, (FQ) fondlar qiymatining ishchilar soniga nisbati ko‘rinishida o‘lchanadi va quyidagi formulada ifodalanadi:

$$F = FQ : Is$$

F – Fond bilan qurollanish,

FQ – asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

Is – ishchilar soni.

Misol: Korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlarini o‘rtacha yillik qiymati 40.0 mln. so‘mni tashkil etadi. Korxonada 120 kishi ishlaydi. Korxonada ishchilarining fondlar bilan qurollanganligi $40.0:120=333.3$ ming so‘mga teng.

Xalq xo‘jaligi nuqtayi nazaridan qaraganda mehnat unumdorligining har qanday oshishi emas, balki jonli mehnatni tejash, uning texnika bilan qurollanish darajasining o‘shishiga ketgan qo‘shimcha xarajatlarni mumkin qadar qisqa muddatlarda qoplaydigan darajada oshishigina samaralidir.

Mehnat unumdorligining yana bir ko‘rsatkichi **mehnat sig‘imidir** (MS). Bu ko‘rsatkich yaratilgan mahsulot qiymatiga to‘g‘ri keladigan mehnat xarajatlari tusida bo‘ladi. Uni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$Ms = Mh : Ms, \text{ bu yerda}$$

Mh – mahsulot hajmi, miqdori.

Ms – mehnat sarfi.

Bu ko‘rsatkich mehnat unumdorligining teskarisi bo‘lib, uning hajmi qancha yuqori bo‘lsa, natijaning yomonlashganligi va aksi bo‘lsa, (ya‘ni past bo‘lsa) natijaning yaxshilanganligidan dalolat beradi, u asosan korxonada darajasida aniqlanadi.

Misol. Korxonada bir smenada - 8 soatda 800 ta yengil mashina detali ishlab chiqarildi: bu 1 soatda 100 dona «detal ishlab chiqarilganligini ko'rsatayapti (800:8).

Ishlab chiqarish korxonalarida aniqlanishi mumkin bo'lgan texnologik mehnat sig'imini, ishlab chiqarish mehnat sig'imining to'liq, mehnat sig'imini farqlash va anglash lozim.

Ijtimoiy mahsulot sig'imi – bu ko'rsatkich xomashyo materiallar, yonilg'i, energiya va boshqa mehnat predmetlari xarajatlarining yangi ijtimoiy mahsulotga bo'lgan nisbati bilan aniqlanadi.

Korxonalarining mahsulot sig'imi shu mahsulotni yaratilishi uchun ketgan moddiy xarajatlarning jami ishlab chiqarilgan mahsulotga bo'lgan nisbati orqali aniqlanadi, ya'ni:

$$MdS = Mx : Im$$

MdS – mahsulot sig'imi turli shaklda;

Mx – moddiy xarajatlarning umumiy hajmi;

Im – ishlab chiqarilgan mahsulot umumiy hajmi.

Korxonada faoliyati samaradorligi ko'rsatkichlaridan yana biri mahsulotning kapital sig'imidir. Ma'lum, bir darajada kapital sig'imi hamda fondlar sig'imi bir-biriga zid ko'rsatkichlardir.

Mahsulotning kapital sig'imi odatda ishlab chiqilgan mahsulotni ko'paygan (o'sgan) qismining kapital qo'yilmalar nisbati bilan belgilanadi.

Bu ko'rsatkichni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$Ko = AO : K$$

bu yerda, Ko – mahsulotning kapital sig'imi;

AO – yaratilgan umumiy mahsulotning o'sgan qismi;

K – kapital quyilmalarni umumiy hajmi.

Xalq xo'jaligi darajasida bu ko'rsatkich kapital xarajatlarning milliy daromadga nisbati ko'rinishida hisoblanadi.

Korxonada darajasida fondlarni samaradorligini hisoblaganda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Fs = F : O$$

bu yerda, Fs – fondlar sig'imi;

F – asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymati;

O – yaratilgan mahsulotning umumiy hajmi (odatda yalpi mahsulot).

Fondlar sig'imini xuddi kapital sig'imi singari milliy daromad nisbatida ham hisoblash mumkin.

Xalq xo'jaligida, uning ayrim tarmoqlarida, shu jumladan sanoatda fondlar qaytimi ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu fondlar sig'imi ko'rsatkichining aksidir.

Fond unumi (FU) asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanish samaradorligini tavsiflaydi. U asosiy fondlar muayyan miqdoriga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi.

$$FU = MM : AF$$

bu yerda, MM – mahsulot miqdori;

AF – asosiy fondlar miqdori.

Fond unumi, mehnat unumdorligi va uning fond bilan qurollanishi o'rtasida aloqa mavjud. U quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$FU = MU : FQ$$

bu yerda, FU – fond unumi;

MU – mehnat unumdorligi;

FQ – mehnatning fond bilan qurollanishi.

Bu bog'liqlikdan shu narsa kelib chiqadiki, mehnat unumdorligi mehnatning fond bilan qurollanishiga qaraganda tezroq o'sib borgan taqdirdagina fond unumi oshadi. Va aksincha, agar mehnat unumdorligi o'sishi fond bilan qurollanishining o'sishidan orqada qolsa, fond unumi pasayadi.

Samaradorlikni tashkil etuvchi omillar va uni ifodalovchi aniq ko'rsatkichlar bilan bir qatorda «Korxonalar iqtisodiyoti» fanida va xo'jalik tajribasida hozirgi vaqtda samaradorlikning mavjud ko'rsatkichlari bilan bir qatorda murakkab, umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni ham qo'llash borasidagi masala qo'yilmoqda.

Fan va texnikaning shiddatli rivojlanayotgan hozirgi sharoitida zamonaviy ishlab chiqarish vositalarini amaliyotga kiritish iqtisodiy samara bilan bir qatorda og'ir jismoniy mehnatni mashinalar mehnati bilan almashtiriga, ishlab chiqarishda shikastlanish va kasb kasalliklarini bartaraf etish, fondlar va energiya bilan ta'minlanish darajasini oshirish, yuqori malaka talab qiladigan va manfaatdorlikni oshiradigan jozibali kasblarga talabni vujudga keltirish hamda mavjud kasblarga yoshlarda rag'bat uyg'otish va boshqa ijtimoiy muammolarni ham hal etishi lozim.

Insoniyat har tomonlama yetuk (barkamol) qilish uchun zamin yaratishni maqsad qilib qo'yish – jamiyatiing pirovard ijtimoiy samaradorlik mezonidir.

Darhaqiqat, jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo'li – bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va yuksalishga erishishdir. Aholi farovonligining

oshib borishi ham pirovard natijada iqtisodiy o'sish darajasi va sur'atlariga bog'liq.

Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot hajmining mutlaq va aholi jon boshiga ko'payishi hamda iqtisodiy resurslar xarajatlarning har qaysi birligi hisobidan o'sishi, sifatining yaxshilanishi va tarkibining takomillashuvida o'z ifodasini topadi. Iqtisodiy

Shuni yana bir bor eslatib o'tmoqchimanki, yurtimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 2008-yilda 9 foiz, 2009 -yilda 8,1 foiz, 2010-yilda esa 8,5 foizni tashkil etdi. Jahon moliya institutlarining xulosasiga ko'ra, bu dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri ekani albatta barchamizga mamnuniyat bag'ishlaydi.

I.A. Karimov

o'sishni YAIM mutlaq hajmi yoki aholi jon boshiga real YAIM miqdorining ortishi asosida o'lchash uning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda, biron bir mamlakatning iqtisodiy o'sishini YAIM mutlaq hajmining ortishi asosida o'lchash, uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YAIM miqdorining ortishi orqali o'lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llanadi.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy samaradorligini ifodalovchi bir qancha ko'rsatkichlar mavjud, jumladan, mahsulot (ish, xizmat)larga talabning qondirilishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar, mehnat sharoiti va tabiatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Mahsulot — (ish, xizmat)larga iste'molchilar talabining qondirilishini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga quyidagilarni keltirish mumkin:

– mahsulot (ish, xizmat)lar tarkibining iste'molchilar talabiga mos kelish koeffitsiyenti. Bu ko'rsatkich tovar zaxiralarida turib qolgan (o'tmas) tovarlarning hissasi ko'rinishida tavsiflanadi. Bu ko'rsatkichning o'sishi ijtimoiy samaraning pasayayotganidan darak beradi, erkin iqtisodiyot sharoitida mahsulot (ish, xizmat)ning sifati va uning iste'molchi talabiga mos kelishi uchun kurash korxonalar faoliyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi;

– reklama vositasida mahsulot (ish, xizmat)larning mavjud turlari bilan iste'molchilarni tanishtirish darajasi. Hozirga paytda xaridorni tovarlarning xususiyatlari, sifati va boshqa afzalliklari ko'proq qiziqtiradi. Bu masalalarda esa unga reklama yordam beradi. Uning mahsulot (ish, xizmat)larni iste'molchilarga tanishtirish darajasini o'rganishda turli shakldagi reklamalardan (televidenie, radio va

gazetalardan, sportchilardan) foydalanuvchi korxonalar hissasini aniqlash kerak bo'ldi;

– iste'mol savatchasi doirasida iste'molni ta'minlash koeffitsiyenti va boshqalar.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy samaradorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlar tarkibida mehnat sharoiti va tabiatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar alohida o'rin egallaydi. Ular asosan, quyidagilardan iborat:

– mehnatni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasi;
– mehnat jarayonlarini robotlashtirish darajasi;
– ishlab chiqarishda qo'llanilayotgan texnologiyalar, asbob-uskunalar va mexanizmlarning ilg'orlik (zamonaviylik) darajasi;
– mehnatni elektrlashtirish darajasi;
– isitish, sovutish, yuklash-tushirish, ko'tarish-yuklash uskunalar va boshqa asboblardan haqiqiy ta'minlanishning me'yorlarga mosligi darajasi;

– bino va inshootlarning davr talablariga javob berish darajasi (ularning zamonaviy loyiha asosida qurilishi, ularda ishlash va dam olish, tibbiy yordam ko'rsatish uchun shart-sharoitlarning mavjudligi);

– o'ralgan, qadoqlangan va idishlarga solingan mahsulotlarning ishlab chiqarilgan jami mahsulotlardagi hissasi;

– korxonalarining sog'lomlashtirish, sport va maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalari va boshqalar bilan ta'minlanganlik darajasi;

– korxonalarda xodimlar va mutaxassislar safining to'ldirilishi koeffitsiyenti. Bu haqiqiy ishlovchi xodimlar sonini belgilangan me'yor bilan qiyoslash asosida aniqlanadi;

– korxonalar xodimlarining davolanish va sayohat uchun yo'llanmalar bilan ta'minlanish darajasi;

– xodimlar va mutaxassislar tayyorlash, qayta tayyorlash hamda ularning malakasini oshirishni tashkil etish darajasi;

– ishlab chiqarish jarayonida aqliy mehnat hissasining va ijodkorlikning oshib borishi, mehnat intizomi buzilishi holatlarining kamayishi, xodimlar qo'nimsizligini pasaytirish va boshqalar.

«Ayni paytda barchamiz bir haqiqatni o'zimizga aniq tasavvur etishimizni istardim. Ya'ni erishilgan bunday marralar – barqaror rivojlanib borayotgan iqtisodiyotga asoslangan, ochiq demokratik huquqiy davlat qurish, inson, uning manfaatlari, huquq va erkinliklari so'zda emas, amalda oliy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan, jahon

miqyosida obro‘-e‘tibor qozongan jamiyat barpo etish borasida biz o‘z oldimizga qo‘ygan yuksak maqsadga qaratilgan uzoq va murakkab yo‘ning bir qismi, xolos».⁵⁴

Qayd etilgan ko‘rsatkichlar ijtimoiy samaradorlikning alohida yo‘nalishlarini tavsiflaydi. Ular birgalikda hisoblansa va ijtimoiy samaradorlikni baholashda birgalikda qo‘llanilsa, ishlab chiqarishning ijtimoiy samaradorligiga to‘liq baho berish imkoniyatani tug‘diradi.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari uzviy bog‘liq. Ijtimoiy samarani oshirmasdan turib, iqtisodiy samarani o‘stirib bo‘lmaydi va aksincha.

6.3. Ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy (absolyut) va qiyosiy, iqtisodiy samaradorligi

Mahsulot (ish, xizmat) birligi uchun sarflangan mablag‘ ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi. Xarajatsiz hech qanday iqtisodiy faoliyat yuz bermaydi, uni qilmasdan turib foyda topish mumkin emas.

Iqtisodiyotda xarajatlarning umumiy miqdori emas, ularning samarasi muhim. Xarajatlar samaradorligini to‘liqroq ifodalash uchun qiymat va natural ko‘rsatkichlarga umumlashgan tavsif berish kerak bo‘ladi. Bu maqsadga erishishda xarajatlarning **umumiy (absolyut) va qiyosiy, iqtisodiy samaradorligi** xizmat qiladi.

Rejalashtirishda va loyihalashtirishda umumiy iqtisodiy samaradorlik olinadigan natija (samara)ni kapital xarajatlarga nisbati, qiyosiy iqtisodiy samaradorlik esa turli variantlar o‘rtasidagi joriy xarajatlar farqining kapital xarajatlar farqiga nisbati ko‘rinishida aniqlanadi.

Umumiy va qiyosiy iqtisodiy samaradorlik bir-birini to‘ldiradi, ular asosida xarajat va natijani solishtirish yotadi. Ulardan quyidagilarni hal etishda foydalaniladi:

– kapital xarajatlarni talab etuvchi masalarni hal etishda eng yaxshi variantni tanlashda;

– ko‘rib chiqilayotgan variantlardan eng yaxshisini amalga oshirish sharoitida solishtirilib ko‘rilayotgan variantning mavjud bo‘lgan boshqa variantlardan haqiqatda eng yaxshisi ekanligiga ishonch hosil qilishda, kapital xarajatning samaradorligini baholashda.

Kapital xarajatlar samaradorligi xalq xo‘jaligi miqyosida milliy daromadning, tarmoqlar va korxonalar miqyosida esa foydaning o‘shirishini,

⁵⁴ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma‘ruzasi // Xalq so‘zi gazetasi, 12.11.2010.

bu o'sishga imkoniyat yaratuvchi kapital xarajatlarga munosabatini ko'rsatuvchi umumiy (absolyut) samaradorlik koeffitsiyenti bilan tavsiflanadi.

Umumiy samaradorlik koeffitsiyenti rejalashtirish darajasiga bog'liq turli formulalar bilan ifodalanadi.

Butun bir xalq xo'jaligi xarajatlarning umumiy iqtisodiy samaradorligi aniqlanganda milliy daromadning (uning o'sishiga sabab bo'lgan) kapital xarajatlarga bo'lgan nisbati orqali aniqlanadi. Ya'ni:

$$S_{xx} = DMD : AK$$

bu yerda, S_{xx} – xalq xo'jaligi bo'yicha umumiy iqtisodiy samaradorlik;

DMD – milliy daromadning yillik o'sishi;

AK – ishlab chiqarishga sarflangan kapital xarajatlarning o'sgan qismi.

Alohida tarmoqlar hamda korxonalarda asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishning shakllari (texnikaviy qurollash va qayta qurollash, rekonstruksiyalash, korxonalar va tashkilotlarni kengaytirish) bo'yicha umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'paygan foydaning (ishlab chiqarish xarajatlarning kamayishi) (AF), kapital xarajatlarning (K) o'sgan qismi nisbati ko'rinishida bo'ladi, ya'ni:

$$S_{ich} = AF : AK$$

bu yerda, AF – foydaning o'sgan qismi;

AK – ishlab chiqarishga sarflangan kapital xarajatlarning o'sgan qismi.

Yangidan qurilayotgan sexlar, korxonalar va shu kabi obyektlar va ayrim chora-tadbirlar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning umumiy iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichi (S_{ich}) aniqlaganda foydani kapital xarajatlar (smeta qiymati)ga bo'lgan nisbati olinadi, ya'ni:

$$S_{ich} = F : (M - X_{ich});$$

bu yerda, F – foyda;

M – loyiha bo'yicha yil davomida hisoblab chiqilgan mahsulot korxonalar ulgurji narxi bo'yicha;

X_{ich} – loyiha bo'yicha yillik mahsulotni ishlab chiqishga ketgan ishlab chiqarish xarajatlari (tannarx).

Shuni qayd etish lozimki, alohida ayrim holatlarda xarajatlarning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini normativlar (me'yorlar) o'tgan davrdagi ko'rsatkichlar hamda boshqa shu kabi korxonalar ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlari bilan taqqoslash maqsadga muvofiqdir.

1990-yillarda xalq xo'jaligi bo'yicha xarajatlarning umumiy-mutlaq iqtisodiy samaradorligi normativi (Sich.). 0.12 darajasida belgilangan. Iqtisodiyotning alohida tarmoqlari bo'yicha bu normativ tabaqalashtirilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, xalq xo'jaligining ayrim tarmoqlariga mo'ljallangan xarajatlarning umumiy iqtisodiy samaradorligi normativi 0.12 dan past bo'lishi mumkin. Masalan, xalq xo'jaligi bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash muddati (iqtisodiy samaradorlik normasi 0.12 bo'lganda) 8.33 yilga (1:0.12)ga teng. Ma'lumki, ishlab chiqarish korxonalaridagi ayrim mashinalar, jihozlar, asbob-uskunalar 6-7 yildan keyin ma'naviy eskira boshlaydi, Shu davrgacha ularni to'liq tiklashga to'plangan amortizatsiya summasi yetarli bo'lmaydi, natijada korxonalaridagi ishlab chiqarish jarayonlarida to'sqinliklar paydo bo'ladi.

Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi talabini to'laroq qondirgan, raqobatbardosh mahsulotlarni ko'proq ishlab chiqarish har bir korxonaning kundalik vazifasiga aylangan.

«So'nggi 3 yilda mamlakatimizda mahalliyashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi qariyb ikki barobar oshdi. Faqat o'tgan yilning o'zida 455 ta korxonada mahalliyashtirish dasturi asosida 1 ming 140 ta loyiha amalga oshirildi. Buning natijasida ishlab chiqarish hajmi 1,2 barobar ko'paydi va import o'rnini bosish bo'yicha yakuniy samara 5 milliard 300 million AQSH dollarini tashkil etdi».⁵⁵

Bu esa ishlab chiqarish korxonalarini to'g'ri joylashtirish, sexlarni texnik jihatidan yangidan jihozlashtirish, amaldagi korxonalarni rekonstruksiya qilish, eksportga mo'ljallangan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish, bir-birining o'rnini bosa oladigan mahsulotlarni yaratish, yangi texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq xo'jalik yoki texnik masalalarni hal etishda ularning turli variantlaridan foydalanishni talab qiladi. Bunday sharoitda xarajatlarning siyosiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichini hisoblash tavsiya etiladi.

Korxonalarda kapital xarajatlarni amalga oshirishdan oldin investitsion loyihalarning bir nechta varianti tuziladi va ular bir-biri bilan qiyoslanadi. Shu asosida optimal ko'rsatkich – eng kam (minimum) keltirilgan xarajatlar aniqlanadi.

Har bir variantlar bo'yicha keltirilgan xarajatlar deyilganda joriy xarajatlar (tannarx) va kapital xarajatlarning bir xil o'lchamga keltirilgan

---

⁵⁵ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan istihotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

ko'rsatkichlar (N_{sx-K_1})ni nazarda tutiladi. U quyidagi formula yordamida hisoblanadi.

$$KX = X_j + N_{sk}$$

bu yerda, KX – shu variant bo'yicha keltirilgan xarajatlar;

X_j – shu vaqt bo'yicha joriy xarajatlar (tannarx);

N_{sk} – kapital xarajatlarning normativ koeffitsiyenti.

Yuqorida qayd etilganidek, xalq xo'jaligi bo'yicha koeffitsiyent 0.12 hisoblanib, bu ko'rsatkich tarmoqlar bo'yicha tabaqalashtiriladi.

Tabaqalashtirish fan-texnika taraqqiyoti, mintaqalar hamda tarmoqlar xususiyatlari, qurilish davri va hokazolar hisobga olingan holda amalga oshiriladi.

Korxonalarining xo'jalik yuritish natijalarini yaxshilashda va iqtisodiy samaradorligini oshirishda ishlab chiqarish infratuzilmalarining o'rnini beqiyosdir.

Ishlab chiqarish infratuzilmasiga xilma-xil turdagi obyektlar, aloqa, elektr, neft, gaz, suv ta'minoti tizimi, moddiy-texnikaviy ta'minot (omborxonalar, xolodilniklar, mahsulotni saqlash joylari va h.k.), ma'lumotlarni qayta ishlash va hisoblash texnikalari - kompyuterlar, internet tarmoqlar kiradi.

Ishlab chiqarish infratuzilmalari samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich sifatida ishlab chiqarish samaradorligi hisoblanadi, ya'ni bularga transport vositalaridan to'g'ri va to'la foydalanish, elektr energiya, gaz, suv hamda yonilg'ini har bir so'mlik ishlab chiqishgan mahsulotga sarfini kamaytirib borish, omborxonalardan, xolodilniklardan samarali foydalanish, kompyuter texnologiyasini ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda keng qo'llash va hokazo hisoblanadi.

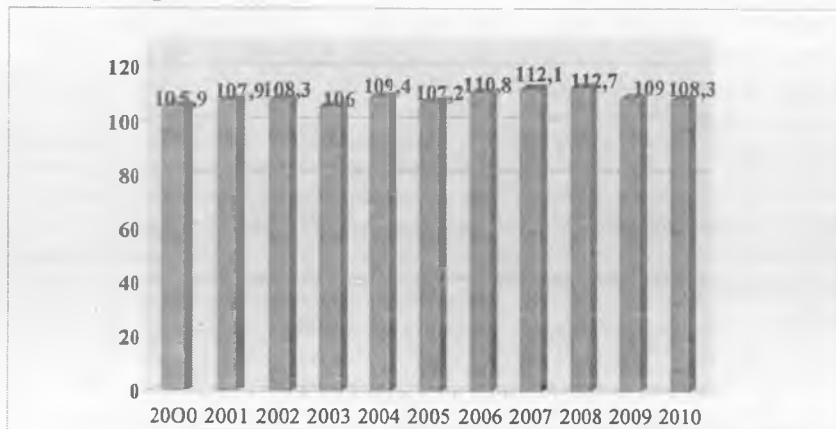
Korxonada faoliyatini tahlil qilganda, uning istiqbolini belgilaganda, faoliyatiga baho berganda faqatgina xarajatlarning umumiy iqtisodiy samaradorligi haqida hamda qiyosiy samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganish bilan chegaralanmaslik kerak. Korxonada faoliyatini samaradorligini qo'shimcha ko'rsatkichlar – mehnat unumdorligi, fondlar sig'imi, fondlar qaytimi, kapital qo'yilmalar, xomashyo materiallarini, yonilg'i, energiya, ishlab chiqarish xarajatlari darajasining pasayishi hamda ijtimoiy natijalari ko'rsatkichlari orqali o'rganish zarurdir.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida korxonada faoliyatiga baho berish mezonini sifatida foyda va rentabellik ko'rsatkichlari hisoblanadi. Shu sababli, korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini, asosan foydani ko'paytirishga va rentabellik darajasini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu, albatta mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish,

maqsadsiz xarajatlarni kamaytirish, mehnat unumdorligini oshirish, yangi texnologiyani joriy etish va hokazolar hisobiga erishiladi.

Mamlakatimizda qabul qilingan inqirozga qarshi choralar dasturi doirasida iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha belgilangan vazifalarning izchillik bilan amalga oshirilishi, jumladan, mahsulot eksport qiluvchi korxonalarining budjet oldidagi va bank kreditlari bo'yicha qarzlarini to'lash muddatlarining uzaytirilishi, sanoat korxonalarida mahsulot tannarxini kamaytirish bo'yicha ko'rilgan choralar, ichki talabni ko'paytirish orqali sanoat korxonalarini mahsuloti bozorini kengaytirish, zarar ko'rib ishlayotgan sanoat korxonalarini banklar balansiga o'tkazish orqali ularni moliyaviy sog'lomlashtirish ishlari yirik investitsiya dasturlarini muvaffaqiyat bilan amalga oshirish va sanoat ishlab chiqarishining 2010-yilda ham ijobiy dinamikasi ta'minlanishiga olib keldi.

3-rasm. O'zbekiston Respublikasida sanoat ishlab chiqarishining o'sish sur'ati (o'tgan yilga nisbatan foizda).

Korxonalar foyda olishi uchun, eng avvalo, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni realizatsiya qilishdan tushgan pul tushumi hisobidan qilingan xarajatlarni qoplashi zarur. Xarajatlarni hajmi qancha past bo'lsa, foyda shuncha ko'p bo'lishi hammaga ayondir. Shunday ekan, har bir korxonalar faoliyatida yangilikni joriy etish va investitsiyalarni jalb qilish zaruriy jarayonga aylanib borishi kerak. Zero, yangilikni joriy etish va investitsiya kiritish hozirgi iqtisodiy sharoitda korxonalariga yangi sanoat texnologiyalarini kiritishning eng qulay va ma'qul bo'lgan shakllari hisoblanadi.

Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishga investitsiyalarni jalb etish korxonalar faoliyatiga yangilikni kiritishga asos bo'lib hisoblanadi. Korxonalar faoliyatining bozor talabi bilan bog'liqdagi sababli yangilikni joriy etishga iqtisodiy tabiati bozor talabi orqali belgilanadi: bozor yangiliklarining fan-texnika yangiliklaridan ustunligi sababli u asosiy omilga aylanadi. Korxonaga, investitsiya va yangilikni joriy etishdagi bosh maqsad – bozor talabini qondirish asosida yuqori foyda olishdir.

Xarajatlarni qoplash muddati – xarajatlar samaradorligining muhim ko'rsatkichlaridan biri **kapital xarajatlar samaradorligini** hisoblashdan iborat.

2010-yilda davlat budjetidan iqtisodiyotga qilingan xarajatlar 2009-yilga nisbatan 300 milliarddan ortib ketdi. Ushbu mablag'lar asosan

Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tasarrufidagi suv xo'jaligi tashkilotlari tomonidan iste'mol qilinadigan elektr energiyasi to'lovlari, Moliya vazirligi huzuridagi sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash fondi xarajatlarini moliyaviy ta'minlashga, hosildorligi past yerlarda davlat ehtiyojlari uchun

Aholi daromadi va farovonligini oshirish borasida ham sifat jihatdan chuqur o'zgarishlar yuz bermoqda. Aholining ish haqi va umuman, pul daromadlari barqaror oshib bermoqda, uning xarid qobiliyati muttasil o'smoqda, fuqarolarimiz iste'mol qiladigan mahsulotlar tarkibining sifati ortmoqda.

I.A. Karimov

qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi fermer xo'jaliklarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashga yo'naltirildi va bularning barchasi agrar tarmoqda tarkibiy o'zgartirishlarni kengaytirishga, mahsulot tannarxini kamaytirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. 2011-yilda ham iqtisodiyotga qilinadigan xarajatlar 2010-yildagiga qaraganda 400 milliard so'mdan ko'p, ya'ni 1952 milliard so'm bo'lishi ko'zda tutilmoqda.

Madaniyatli bozor munosabatlarining shakllanib borishi mobaynida tovar taqchilligining va ayrim monopol korxonalarining yo'qolishi sababli korxonalarda foydani o'stirishning asosiy yo'li – ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish va mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish bo'lib qoladi. Albatta, buning uchun korxonalar ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni joriy etishga, ishlab chiqarish obyektlarini kengaytirishga, qayta qurishga va yangitdan texnik jihozlarga ehtiyoj sezishadi. Bu esa tabiiyki, qo'shimcha kapital xarajatlarni talab qiladi. Har bir tadbirkor kapital xarajatlar sarf qilishdan oldin ular qaysi muddat ichida o'zini qoplashini ham hisoblab chiqadi.

Kapital xarajatlarining samaradorligi nuqtayi nazaridan ularni qoplash muddati yil hisobida bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, kapital xarajat qoplash natijasida mahsulot (ish, xizmat) tannarxining pasayishi yoki mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan foyda kapital xarajatlarni necha yilda qoplashi tadbirkorni qiziqtiradi.

Kapital xarajatlarni amalga oshirish uchun ikkita variant mavjud bo'lsa, ularning birontasini tanlashda, ikkala variantlardagi kapital xarajatlar summaları o'rtasidagi farqni variantlarning biron biri bo'yicha ishlab chiqariladigan mahsulot (ish, xizmat) tannarxidan tejaladigan summaga bo'lish yo'li bilan qo'shimcha kapital xarajatlarni qoplash muddati aniqlanadi.

Variantlarning qaysi biri ko'proq foyda berib o'zini tezroq qoplasa shu variant tanlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$M = (K_1 - K_2) : (T_1 - T_2)$$

bu yerda, M — kapital xarajatlarning qoplanish muddati;

K_1 va K_2 — birinchi va ikkinchi variantlar quyidagi kapital xarajatlar;

T_1 va T_2 — yillik mahsulotlarning birinchi va ikkinchi variantlar bo'yicha tannarxi.

Kapital xarajatlarni amalga oshirishda faqat bitta variant mavjud bo'lsa, kapital xarajatlar summasi, mahsulot (ish, xizmat) tannarxidan tejaladigan summa yoki qo'shimcha olinadigan foydaga bo'lish orqali qo'shimcha kapital xarajatning qoplanish muddatini aniqlash mumkin:

$$M = (T_1 - T_0) : F$$

bu yerda, T_0 — qo'shimcha kapital xarajat qilingunga qadar ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxi;

T_1 — qo'shimcha kapital xarajat qilingandan keyin ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxi;

F — foyda.

Xo'jalik faoliyati samaradorligini oshirish juda ham murakkab jarayon bo'lib, buning hamma uchun to'g'ri keluvchi yagona yo'li mavjud emas. Har bir korxonada bu masalani yechishda o'z imkoniyatlari va yuzaga kelgan iqtisodiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda harakat qiladi. Biroq barcha hollarda ham samaradorlikning asosida *foydaning maksimalishtirish* yoki *xarajatlarni minimalishtirish* yotadi.

Sharhli misol keltirib o'tamiz. Aytaylik, korxonaning 10 mln. so'm miqdorida mablag'i bo'lib, bu mablag'larni ishlab chiqarishni kengaytirishga sarflash mo'ljallangan. Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, korxonada 10 mln. so'm sarf qilganda qo'shimcha 11 mln. so'mlik

mahsulot ishlab chiqaradi, ya'ni foyda 1 mln. so'mni yoki qo'shilgan kapitalning 10 % qismini tashkil qiladi.

Agarda korxonaga ushbu mablag'ni bankka yiliga 12 %li depozit hisobiga qo'yganda, foizlar uchun 1,2 mln. so'm foyda olgan bo'lar edi. Demak, muqobil xarajatlarni hisoblaganda korxonaga 0,2 mln. so'm miqdoridagi qo'ldan chiqarib yuborilgan foydani ham hisobga olishi lozim.

Biroq ishga bunday yondashishning, bugungi bozor munosabatlari sharoitlarida keng tarqalgan bunday usulida, ya'ni eng ko'p foydaga ega bo'lish tamoyili asosidagi usulda, korxonaga foydani maksimal darajaga chiqarsada, ishlab chiqarishni kengaytirishga erisha olmaydi. Ishlab chiqarishni kengaytirish esa, barchaga ma'lum bo'lganidek, iqtisodiyotning rivojlanishi uchun eng muhim talablardan biri hisoblanadi.

6.4. Mamlakatni modernizatsiyalashtirish sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari

Hozirgi mamlakatni modernizatsiyalashtirish sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalik yuritishning bozor tizimi hamda har qanday davrning muhim talabidir. Samaradorlik istalgan korxonaning iqtisodiy barqarorligi va faoliyat yuritish qobiliyatini aks ettiradi. Har qanday ishda, jumladan, korxonalar faoliyatida samaradorlikning, ijobiy natijalarning mavjud bo'lmashligini, obrazli qilib aytganda, ovoragarchilik, vaqt, kuch va resurslarni yo'qotish bilan izohlash mumkin.

Fan-texnika taraqqiyoti korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib kelgan va hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Mazkur omildan quyidagi yo'llar bilan foydalanish mumkin:

*ishlab chiqarish va mehnatni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish hamda kompleks ravishdagi mexanizatsiyalashtirish;

*asosiy texnologik jarayonlarni robotlashtirish;

*progressiv, mehnat hamda resurslarni tejashga yo'naltirilgan texnologik jarayonlarni amaliyotga kiritish va ulardan keng foydalanish;

*xomashyo va materiallar (mehnat predmetlari) zamonaviy turlarini yaratish va ulardan foydalanish;

*ishlab chiqarishni tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan, hisoblash texnikasidan foydalanish;

*ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil qilish.

Amaliyotda fan-texnika taraqqiyotining, jumladan, uning tarkibiy qismlarining ahamiyati va rolini inkor qiluvchi yoki tushunmovchi korxonani topish amrimahol. Biroq ushbu omilni amalga oshirish uchun faqatgina xohish va istaklarning o'zigina yetarli emas. Buning uchun *birinchidan*, fan-texnika taraqqiyotining ayni paytda zarur bo'lgan yo'nalishlarini izlash va aniqlash, *ikkinchidan*, pul mablag'larini va boshqa zarur bo'lgan resurslar (investitsiyalar) izlab topish, *uchinchidan*, zamonaviy ilmiy-texnikaviy ishlanmalarga ixtisoslashgan ilmiy tadqiqot institutlari, konstruktorlik, texnologik va boshqa ilmiy muassasalar bilan kerakli aloqalarni «bog'lash», *to'rtinchidan*, o'z ilmiy-texnikaviy maqsadlarining samaraliligini hisoblab chiqish talab qilinadi.

Ushbu xarajatlarning tarkibida ta'lim, sog'liqni saqlash, oilalarga ijtimoiy nafaqalar asosiy salmoqqa ega bo'lmoqda. Aholining turmush darajasi va daromadlarini izchil oshirib borish, ya'ni ish haqi, stipendiya, ijtimoiy nafaqa va pensiya miqdorini ko'paytirish yo'li bilan fuqarolarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi kuchaytirildi.

Davlat budjeti – davlat pul mablag'larining (shu jumladan, davlat maqsadli jamg'armalari mablag'larining) markazlashtirilgan jamg'armasi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'larning sarf-xarajatlar yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Moliya tizimi barqarorligini ta'minlashdagi muhim qadamlardan biri bu 2010-yildan boshlab bir nafar o'quvchiga (tarbiyalanuvchiga) xarajatlarning bazaviy me'yorlaridan kelib chiqqan holda, maktabgacha tarbiya muassasalari, umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning budjetini rejalashtirish va xarajatlarini moliyalashtirish tartibi mamlakatimizning barcha hududlaridagi mazkur muassasalarga tatbiq etildi. Natijada maqsadli yo'naltirilgan budjetlashtirishning bunday usuli elementi budjet muassasalari moliyaviy mustaqilligining oshirilishini ta'minlaydi va xarajatlarning manzilli va maqsadli sarflanishi uchun sharoit yaratilishiga olib keldi.

Mahalliy budjet – Davlat budjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘larning sarf-xarajatlar yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Budjet dotatsiyasi – o‘z daromadlari va budjetni tartibga soluvchi boshqa mablag‘lar yetishmagan taqdirda quyi budjetning xarajatlari bilan daromadlari o‘rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori budjetdan quyi budjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag‘lari.

Erkin bozor iqtisodiyotiga o‘tish chuqur islohotlarni amalga oshirishni talab qiladi. Barcha korxonalar ishlab chiqarishni intensivlashtiruvchi tadbirlarni amalga oshirishi zarur. Samarali tashkil etilgan iqtisodiyotga o‘tish har tomonlama rivojlangan ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari bilan ta‘minlangan bo‘lishi lozim.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi eng muhim omil – bu fan va texnika taraqqiyoti bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoldi. Oxirgi vaqtlargacha fan-texnika taraqqiyoti evolutsion tarzda rivojlanib keldi. Natijada amaldagi texnologiyalar takomillashib, mashina va uskunalar qisman zamonaviylashdi. Bunday natija sezilarli, lekin kutilganidek emas edi.

«2013-yilda Investitsiya dasturini amalga oshirish doirasida mamlakatimizda 13 milliard dollar qiymatidagi kapital qo‘yilmalar o‘zlashtirildi, bu 2012-yilga nisbatan 11,3 foizga ko‘pdir. O‘zlashtirilgan kapital qo‘yilmalar umumiy hajmining deyarli yarmini, ya‘ni 47 foizini xususiy investitsiyalar – korxonalar va aholining shaxsiy mablag‘lari tashkil etgani alohida e‘tiborga loyiqdir».⁵⁶

Yangi texnikalar bo‘yicha tadbirlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish yetarli darajada emas edi. Erkin bozor munosabatlarini shakllantirishning hozirgi sharoitida fan va texnikaning oxirgi yutuqlari asosida xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilishga qaratilgan revolutsion va sifatiy o‘zgarishlarni amalga oshirish lozim.

Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlari quyidagilar:

- **ilg‘or texnologiyalarni keng o‘zlashtirish:** yuqori bosim va ta‘sirchan kuchlar qo‘llaniladigan membranali, lazerli, plazmali texnologiyalar va boshqalar;

⁵⁶ I.Karimov. «2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi». Xalq so‘zi gaz. 18.01.2014y.

• **ishlab chiqarishni avtomatlashtirish** – yuqori mehnat unumdorligini ta'minlovchi robot texnikalar, rotorli va rotor -konveyer liniyalari, moslashtirilgan avtomatlashtirilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish;

• metall mahsulotlar, plastik qorishma, kompozitlar, metall kukunlar, keramik va boshqa progressiv tuzilishli materiallarning yangi shakllarini yaratish va undan foydalanish.

Bozor munosabatlari rivojlanib borishi bilan korxonalar kelajakdagi ishlab chiqarishni rivojlantirishga yetarli e'tibor bera boshlaydilar. Yangi texnikalarga, ishlab chiqarishni yangilashga, yangi mahsulotlarni o'zlashtirish va ishlab chiqarishga zaruriy vositalarni yo'llaydilar. Undan tashqari, tashkiliy shart-sharoitlar va omillar, konstruktorlar, injenerlar, ishchilar ijodiy mehnat qilishlari uchun iqtisodiy va ijtimoiy motivlar yaratish zarur. Texnik va texnologik yangilanishlar, tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar mehnat unumdorligining oshishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Buning uchun yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilishni ta'minlash, ishlab chiqarishga mehnatni ilmiy tashkil etishning progressiv shakllarini joriy qilish, uni me'yorlashtirishni takomillashtirish, mehnat madaniyatini oshirish, tartib-intizomga kiritish, mehnat jamoasining barqarorligini ta'minlash lozim.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirishning muhim omillaridan yana biri sifatida ***mavjud ishlab chiqarish salohiyati*** – asosiy va aylanma fondlar, ishchi kuchidan tejamkorlik asosida, iloji boricha unumliroq foydalanishni ko'rsatish mumkin. Bundan tashqari, ularga buyumlashgan mehnat sarflanganligi, ya'ni korxonaning bugungi egalaridan tashqari avvalgi avlod vakillarining ham mehnati mavjudligi bilan izohlash mumkin.

Bozor sharoitlarida ishlab chiqarish salohiyatidan unumli foydalanish zaruriyati haqida qayta ta'kidlashga ehtiyoj yo'q: birinchidan, bozor «vakuumini», harakatsizlikni, xo'jasizlikni va yo'qotishlarni kechirmaydi, ikkinchidan, o'z imkoniyatlari va resurslaridan yetarlicha foydalanmaydigan korxonalar istiqbolga ega bo'lmaydi hamda bankrotga uchrashga asos yaratadi. Shu sababli barcha turdagi resurslardan samarali foydalanish va ayniqsa, ishlab chiqarishning barcha bo'g'inlarida tejamkorlikka rioya qilish har bir korxonalar faoliyatining muvaffaqiyat qozonishining garovi hisoblanadi.

Erkin bozor munosabatlarning shakllanishi sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi barcha omillarning ta'sir qilish

imkoniyati sezilarli o'zgaradi. Xalq xo'jaligida tarkibiy o'zgarishlar amalga oshiriladi.

- u iste'molchilar talabidan kelib chiqib, unga moslashtiriladi;
- xalq xo'jaligining muhim tarmoqlari – sanoat, qurilish, transport va aloqa yuqori texnologiyalar asosida zamonaviylashtiriladi;
- jahon fan-texnika taraqqiyoti darajasiga tenglashtiriladi;
- harbiy ishlab chiqarish konversiyalanadi;
- turli mulk shakllariga (davlat, xususiy, aksionerlik va jamoa mulkchiligiga) asoslangan ko'p ukladli iqtisodiyotga o'tiladi;
- xo'jalik yuritishning barcha shakllari erkin rivojlantiriladi;
- iqtisodiyot moliyaviy sog'lomlashtiriladi;
- mamlakat xalqaro aloqalarga uzviy bog'lanadi.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirishda *tashkiliy-iqtisodiy omillar*, jumladan, boshqaruv ham muhim o'ringa ega. Ularning ahamiyati ishlab chiqarish miqyosining o'sishi va xo'jalik aloqalarining murakkablashishi bilan ortib boradi. Bu omillar qatoriga birinchi o'rinda, oqilona ishlab chiqarish shakllarini yaratish va mavjudlarini takomillashtirish - konsentratsiya, ixtisoslashtirish, kooperatsiya va kombinatsiya qilishni kiritish mumkin.

Boshqaruvda esa boshqarish, rejalashtirish, iqtisodiy rag'batlantirishning usul va shakllarini, ya'ni korxonada faoliyatining butun xo'jalik mexanizmini takomillashtirishda ifodalanadi. Korxonada rahbarining ish stili va usullari fan-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyotiga mos kelishi zarur. Masalan, korxonada direktori bilimi, tajribasi va professional malakasiga ko'ra, oddiy xodimlar va bo'linma (xizmat) rahbarlaridan yuqori turishi lozim. Aks holda u jamoani kerakli tarzda boshqara olishi hamda muvaffaqiyatga erishishi va imidjga ega bo'lishi qiyin.

Rejalashtirishda rejalarning balanslashtirilishi, ko'rsatkichlar tizimini optimal shakllantirish, rejalashtirilayotgan maqsadlar resurslar bilan ta'minlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'z navbatida korxonadagi iqtisodiy faoliyatni kuchaytirishni, rejalashtirish va iqtisodiy hisob-kitoblarni hamda zamonaviy kompyuter texnikasi va uning reja iqtisodiy hisob-kitoblarini amalga oshirishdagi imkoniyatlarini yaxshi biluvchi, savodli va malakali iqtisodchilarni tanlashni talab qiladi.

Korxonada faoliyatining samarali bo'lishida *ishlab chiqarishni intensivlashtirish*, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning turi va sifatini oshirish hamda jahon standartlari darajasiga yetkazish, *korxonaning*

ishlab chiqarish tuzilmasini yaxshilash kabi omillar ham muhim o'rinni egallaydi. Bunga esa zamonaviy mashina va asbob-uskunalar, zamonaviy texnologiyalar, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning ilg'or usullaridan foydalanish orqali erishiladi.

Natijada davlat budjeti o'rtacha YAIMga nisbatan 1 foiz taqchillik bilan rejalashtirilayotgan bo'lsa-da, davlat budjetining samarali ijrosi natijasida u profitsit bilan yakunlanmoqda. Bu o'z navbatida iqtisodiyotda va xususan, davlat moliya tizimini isloh qilishda olib borilgan islohotlar natijasidir. Buni quyidagi jadval ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkin.

Ayrim mamlakatlarda budjet taqchilligi, tashqi qarzlarning holati to'g'risida ma'lumot YAIMga nisbatan

2-jadval

Mamlakatlar	Budjet taqchilligi	Tashqi qarz
Italiya	5,3 foiz	115,8 foiz
Fransiya	7,5 foiz	78,0 foiz
Portugaliya	9,3 foiz	76,0 foiz
Ispaniya	11,1 foiz	91,0 foiz
Buyuk Britaniya	11,4 foiz	68,0 foiz
Gretsiya	15,4 foiz	115,1 foiz
Irlandiya	32,0 foiz	116,0 foiz
O'zbekiston	0,3 foiz profitsit	10,0 foizdan kamroq

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida Yevropaning ayrim mamlakatlarida budjet taqchilligi yalpi ichki mahsulotga nisbatan yuqori miqdorni tashkil qilayotgan bir sharoitda O'zbekiston Respublikasida 2007-yildan boshlab davlat budjeti profitsit bilan bajarilmoqda.

2010-yilda davlat budjeti 0,3 foiz profitsit bilan bajarildi. Davlat budjetining profitsit bilan bajarilishida

davlat budjeti ijrosining g'aznachilik tizimining ham ahamiyati ulkandir. Xususan, g'aznachilik tizimining joriy qilinishi budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligining oshirilishiga olib kelmoqda. Davlat moliyaviy resurslarini g'azna hisob varaqlarida jamlanishi, davlat

...Davlat budjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan oshirib, ya'ni 0,3 foiz profitsit bilan bajarilganligini ta'kidlash zarur.

Islom Karimov

moliyaviy resurslarini operativ boshqarish imkoniyatlarini, ularni sarflanishi bo'yicha nazorat tizimining takomillashuviga olib kelmoqda. Natijada budjet intizomi mustahkamlandi va budjet mablag'larini maksimal darajada iqtisod qilish imkoniyatlari yuzaga keltirilmoqda.

Budjet profitsiti – muayyan davrda budjet daromadlarining budjet xarajatlaridan ortiq bo'lgan miqdori.

Budjet taqchilligi – muayyan davrda budjet xarajatlarining budjet daromadlaridan ortiq bo'lgan miqdori.

Davlat ichki qarzlari – davlat tomonidan ichki mablag'ni jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi.

Davlat tashqi qarzi – davlat tomonidan xorijdan mablag' jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi yana bir muhim omil bu – **tejamkorlik rejimi** hisoblanadi. Resurslarni tejash yonilg'i, energiya, xomashyo va materiallarga bo'lgan o'sib boruvchi talabni qondirishning asosiy manbaiga aylanishi lozim. Bu muammolarni yechishda sanoat asosiy o'rinni egallaydi. Bu tarmoqda xomashyo va yoqilg'i-energetika resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydigan mashina va uskunalarni joriy qilish lozim.

Bugunga kunda mamlakatimizda milliy daromad birligiga hisoblaganda rivojlangan mamlakatlarga qaraganda yonilg'i, elektroenergiya, metallar sezilarli darajada ko'p sarflanayapti. Bu esa katta hajmdagi ishlab chiqarishni tashkil etishda resurslarning taqchilligiga olib keladi. Shuning uchun, mamlakat mashinasozligini tubdan zamonaviylashtirish zarur, Bu esa fan-texnika taraqqiyoti negizida butun xalq xo'jaligini rekonstruksiya qilishning muhim shartidir. Bunga erishishga qaratilgan uzoq muddatli, strategik maqsadlar aholining zaruriy ehtiyojlarini to'laroq qondirish bilan uyg'unlashmog'i lozim.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining oshishi ko'p hollarda asosiy fondlardan yaxshiroq foydalanishga bog'liq bo'ladi. Mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlaridan to'laroq foydalanish, uskunalarni maksimal darajada ish bilan ta'minlash, uning smenaligini keskin oshirish va shu asosda har bir uskuna birligiga va har bir metr kvadrat ishlab chiqarish maydoniga to'g'ri keladigan mahsulot miqdorini oshirish zarur.

Ishlab chiqarishni intensivlashtiruvchi va uning samaradorligini oshiruvchi omillardan biri – iqtisodiyotning strukturasi takomillashtirish. Fan-texnika taraqqiyotini ta'minlaydigan va ijtimoiy muammolarni samarali hal qiladigan tarmoqlarni nisbatan yuqori darajada rivojlantirish zarur.

Investitsion siyosat kapital qo'yilmalar samaradorligini oshirishni ta'minlashga qaratilgan. Mablag'larni fan-texnika taraqqiyotini tezlashtirishni ta'minlovchi tarmoqlar foydasiga qayta taqsimlash lozim. Mablag'larning katta qismi faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni texnik qayta jihozlashga va rekonstruksiya qilishga yo'naltirilishi kerak.

2010-yilning 15-dekabrda mamlakatimiz Prezidentining sanoatni barqaror, jadal va mutanosib ravishda rivojlantirish, asosiy sanoat tarmoqlarini diversifikatsiya qilish va eksport salohiyatini o'stirishga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, sanoat tarmoqlari, komplekslari va korxonalarini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash asosida ularning samaradorligi hamda raqobatdoshligini yanada oshirish maqsadida «2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi PQ-1442-sonli qarori qabul qilindi.

«Jalb etilayotgan investitsiyalarning asosiy qismi – 70 foizdan ortig'i, birinchi navbatda, ishlab chiqarish obyektlarini qurishga yo'naltirildi, eng yangi zamonaviy uskunalar xarid qilishga sarflangan investitsiyalar ulushi esa qariyb 40 foizni tashkil etdi.

Umuman olganda, mamlakatimiz iqtisodiyotiga investitsiya kiritish hajmi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 23 foizdan iborat bo'ldi».⁵⁷

Yonilg'i-energetika balansi strukturasi yaxshilash, xavfsizligi maksimum darajada ta'minlangan atom energetikasini rivojlantirish bilan birgalikda olib boriladi. Buning uchun esa xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida yonilg'i-energetika resurslarini tejash bo'yicha muayyan tadbirlar amalga oshirilib borishi lozim.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tarkibiy qayta qurish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- xalq iste'moli tovarlari va barcha turdagi xizmatlar ishlab chiqarishni tezkor oshirishni ta'minlash;
- kichik korxonalarni rivojlantirish;
- harbiy ishlab chiqarishni konversiyalash;
- ishlab chiqarish korxonalarini texnik qayta jihozlash;
- transport, elektr, neft va gaz ta'minoti tizimini hamda aloqa va axborot ta'minotini yaxshilash.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda asosiy o'rinlardan biri (boshqaruvni o'z ichiga oluvchi) tashkiliy-iqtisodiy omillar egallaydi. Ijtimoiy ishlab chiqarish masshtabining o'sishi va xo'jalik aloqalarining

⁵⁷ I. Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan ishlohtlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

murakkablashishi bilan uning roli ortib boradi. Eng avvalo, bu ishlab chiqarishning ratsional shakllarini rivojlantirish va takomillashtirish demakdir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish infrastrukturasi ham ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan hisoblanadi. Uni rivojlantirish talab qilinadi. Bu boshqarish, rejalashtirish, barcha xo'jalik mexanizmlarini iqtisodiy rag'batlantirishning usullari va shakllarini takomillashtirish; rejalashtirishda rejalarning balanslashganligi va haqqoniyligi, xalq xo'jaligining quyi bo'g'inlariga to'sqinlik qilmasdan, faoliyati uchun imkoniyatlar yaratadigan rejali ko'rsatkichlarning optimal tuzilgan tizimini yaratishni taqozo qiladi. Ushbu omillar tizimiga quyidagilar ham kiradi: tijorat hisobi va moddiy rag'batlantirish dastaklari, moddiy javobgarlik va boshqa iqtisodiy rag'batlarning keng qo'llanilishi.

Albatta, yuqorida keltirib o'tilgan omillarni amalga oshirish ma'lum bir resurslar va vaqt sarflashni talab qiladi. Biroq bu muammolarning mohiyati va ahamiyatini o'zgartirmaydi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, zamon bilan hamnafas holda harakat qiluvchi, barcha faoliyat turlarida tejamkorlikka rioya etuvchi, o'z salohiyatidan unumliroq foydalanuvchi, zamonaviy fan va texnika yutuqlariga tayanuvchi korxonalar o'zining bugungi kundagi muvaffaqiyatlaridan tashqari, kelajakda ham muvaffaqiyatlarga erishishini, jumladan, bozordagi o'z o'rni va raqobatchilik muhitida qulay ahvolda bo'lishini ta'minlaydi.

Qisqacha xulosalar

Ishlab chiqarish va korxonalar faoliyatining samaradorligi «moda»ga ergashish yoki avvalgi rejali iqtisodiyotning aks-sadosi emas. Korxonaning muvaffaqiyati va iqtisodiy jihatdan barqarorligi samarali xo'jalik yuritishga asoslanadi.

Samaradorlik – xo'jasizlik, isrofgarchilik va boshqa talafotlarning antipodidir. Biroq samaradorlik o'z-o'zidan avtomatik ravishda kelmaydi. Fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish quvvatlari va resurslardan oqilona foydalanish, tejamkorlikka rioya qilish, ishlab chiqarishni intensivlashtirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish va oqilona investitsion siyosat samaradorlikni oshirishning muhim omili va yo'nalishi bo'lib xizmat qiladi.

Samaradorlikning asosi xarajatlarni minimallashtirish va foydani maksimallashtirishdir. Korxonalar xo'jalik yuritishining samaradorligini

tafsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar sifatida mehnat mahsuldorligi, fond qaytimi va fond sig'imi, material sig'imi, mehnat sig'imi, rentabellik va hokazolarni ko'rsatish mumkin.

Korxonaning barqarorligi yoki nochorligi uning samarali yoki samarasiz faoliyat yuritishini mos ravishda aks ettiradi. Bu jihatdan bugungi xo'jalik yuritish amaliyoti to'lov qobiliyati koeffitsiyenti, xususiy va qarzga olingan aylanma mablag'lar nisbati koeffitsiyenti, moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti va xususiy aylanma vositalar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti kabi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi.

Turli korxonalarda xo'jalik yuritish samaradorligiga o'z imkoniyatlari va yuzaga keluvchi iqtisodiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda turli usullar yordamida erishiladi. Samaradorlikka erishishning hamma uchun to'g'ri keluvchi yagona yo'li mavjud emas. Korxonaning vazifasi barcha faoliyat turlarida samaradorlikka erishish yo'llarini qidirishdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati nimada va u korxonada umumiy faoliyati samaradorligidan qanday farq qiladi?

2. Samaradorlikning qanday turlarini bilasiz? Samaraning samaradorlikdan farqi nimada?

3. Korxonada ishlab chiqarish faoliyati samaradorligining muhim ko'rsatkichlari mazmunini ochib bering. Bu ko'rsatkichlarni hisoblash usuli qanday?

4. Sizing fikringizcha, qaysi ko'rsatkich korxonada faoliyati samaradorligini ko'proq aks ettiradi?

5. Korxonada faoliyati samaradorligini oshirishning asosiy yo'llari va omillarini sanab bering.

6. Bozor sharoitlarida samaradorlikni iqtisodiy ko'rsatkich hamda tushuncha sifatida qabul qilish mumkinmi?

7. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda asosiy o'rin kimga tegishli: insonlargami, resurslargami yoki fan-texnika taraqqiyotigami?

8. Ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi mohiyati nimada, uni umumlashtiruvchi mezon bo'lib nima xizmat qiladi?

9. Xarajatlarning umumiy (absolyut) va qiyosiy samaradorligi qanday hisoblanadi?

10. Ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi asosiy omillar va yo'nalishlarni sanab bering.

7-bob. KORXONANING ASOSIY FONDLARI VA ISHLAB CHIQRISH QUUVVATI

7.1 Asosiy fondlar va ularning korxonada faoliyatidagi o'rnini

7.2 Asosiy fondlarning turlari, tarkibi va ko'rsatkichlari

7.3 Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va uni hisoblash usullari

7.4. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko'rsatkichlari

Tayanch iboralar: Asosiy fondlar, ishlab chiqarish apparati, noishlab chiqarish asosiy fondlari, aktiv va passiv, lizing, asosiy fondlari tarkibi, ekspluatatsiya qilinayotgan asosiy fondlarning yoshi, natural baholash, qiymat bo'yicha baholash, boshlang'ich qiymat, tiklanish qiymati, qoldiq qiymati, balans qiymati, ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, jismoniy (moddiy) eskirish, ma'naviy eskirish, amortizatsiya ajratmalari, amortizatsiya normalari, kapital ta'mirlash, o'rtacha ta'mirlash, joriy ta'mirlash, ishlab chiqarish quvvati.

7.1. Asosiy fondlar va ularning korxonada faoliyatidagi o'rnini

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan chuqur iqtisodiy islohotlar, ijtimoiy hayotning turli jabhalaridagi keng ko'lamli bunyodkorlik ishlari, iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, tub tarkibiy o'zgarishlar jarayoni naqadar salmoqli natijalar berayotgani 2010-yildagi rivojlanish yakunlari misolida yana bir bor o'z isbotini topdi. Bu o'z navbatida, mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan turli mulk formasidagi korxonalar va firmalarning asosiy mablag'larining shakllanishiga va foydalanish darajasiga uzviy bog'liqdir.

Korxonalar asosiy fondlarining belgilari – ularning o'zlariga tegishli mulkning mavjudligidir. Aynan shu narsa korxonalarning moddiy-texnik imkoniyatlarini belgilab beradi hamda ularning iqtisodiy erkinligi va kelajagini ta'minlaydi.

Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, «...izchil yuqori o'sish sur'atlari, yurtimizda barpo etilgan bank-moliya tizimining barqaror va ishonchli faoliyat yuritishi, iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan yangilanish va

o'zgarishlar, umuman, mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lidagi dadil qadamlarimiz dunyo jamoatchiligi, shuningdek, xalqaro valuta jamg'arnasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki singari nufuzli xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan e'tirof etilmoqda».⁵⁸

Zamonaviy iqtisodiyot fani **asosiy fondlarni** ma'lum bir iste'mol qiymati ko'rinishida ijtimoiy mehnat asosida yaratiluvchi, ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan material omillari qatoriga kiritadi. Hozirgi bozor sharoitlarida korxonalar kuchi va vositalari yordamida yaratilgan asosiy fondlar ishlab chiqarish quvvatlarini shakllantirish va ulardan foydalanishga faol ravishda ta'sir ko'rsatuvchi mulk hisoblanadi. Butun xalq xo'jaligi miqyosida asosiy fondlar mamlakatning milliy boyligini tashkil qiladi.

Asosiy fondlar – korxonalar ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural-moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib beradi. Asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazish jarayoni amortizatsiya deb, ushbu jarayonda to'plangan mablag'lar esa **amortizatsiya ajratmalari** deb ataladi.

Iqtisodiy maqsadlariga ko'ra, asosiy fondlar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga taqsimlanadi. Ishlab chiqarish asosiy fondlari o'z mohiyatiga ko'ra, korxonaning ishlab chiqarish potensialini tashkil qilib, ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- * ishlab chiqarish binolari va inshootlari;
- * uzatish qurilmalari;
- * quvvat mashinalari va uskunalari;
- * ishchi mashinalar va uskunalari;
- * transport vositalari;
- * o'lov va tartibga solish asboblari va qurilmalari;
- * foydalanish muddati bir yildan kam bo'lmagan va qonunchilikda belgilab qo'yilgan qiymatlardagi asboblalar va ishlab chiqarish inventari.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda band bo'lgan barcha mutaxassis va xodimlar soni bilan birgalikda, **korxonaning ishlab chiqarish apparati** deb ataladi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari korxonalar asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi bo'lib, shu sababli o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazmaydi. Bular qatoriga

---

⁵⁸ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

asosan korxonada balansida turuvchi turarjoy (uy-joy fondi), oshxona, profilaktoriya, klub, bolalar bog'chasi va yaslilar, sport-sog'lomlashtirish va boshqa obyektlar kiritiladi. Madaniy-maishiy va sog'lomlashtirish yo'nalishidagi noishlab chiqarish asosiy fondlari ishlab chiqarish asosiy fondlari bilan foydalanish muddati, natural shaklning saqlanishi, o'z qiymatini sekin-asta yo'qotishi kabi ko'p jihatlari bilan o'xshashdir.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishi va boshqa ijobiy o'zgarishlar sharoitlarida, ba'zan korxonaning asosiy fondlari, jumladan, ishchi mashinalar va uskunalar, ishlab chiqarish binolari, qurilmalar va hokazolar yetmay qoladi. Bunday hollar ro'y berganda korxonada shartnoma asosida o'ziga kerakli bo'lgan asosiy fondlarni yollaydi va ular ijaraga olingan hisoblanadi. Ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi o'rtasida yuzaga keluvchi mulk munosabatlari **lizing** deb ataladi (ingl. Lease - ijarada).

Korxonalar egalik qiladigan **mulk ko'chmas uchun ko'chirib bo'ladigan** mulklarga ajraladi.

Ko'chmas mulkka yer uchastkalari, yer osti boyliklari, maxsus suv obyektlari va umuman yer bilan bog'liq bo'lgan buzilmas narsalar, shu jumladan o'rmonlar, ko'p yillik daraxtlar, inshootlar, binolar kiradi.

Ko'chirib bo'ladigan mulkka ko'chmas mulkka kirmaydigan narsalar hamda pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar kiradi.

Mehnat predmetiga o'tkazuvchi ta'siriga ko'ra, asosiy ishlab chiqarish fondlari **aktiv** va **passiv** turlarga bo'linadi.

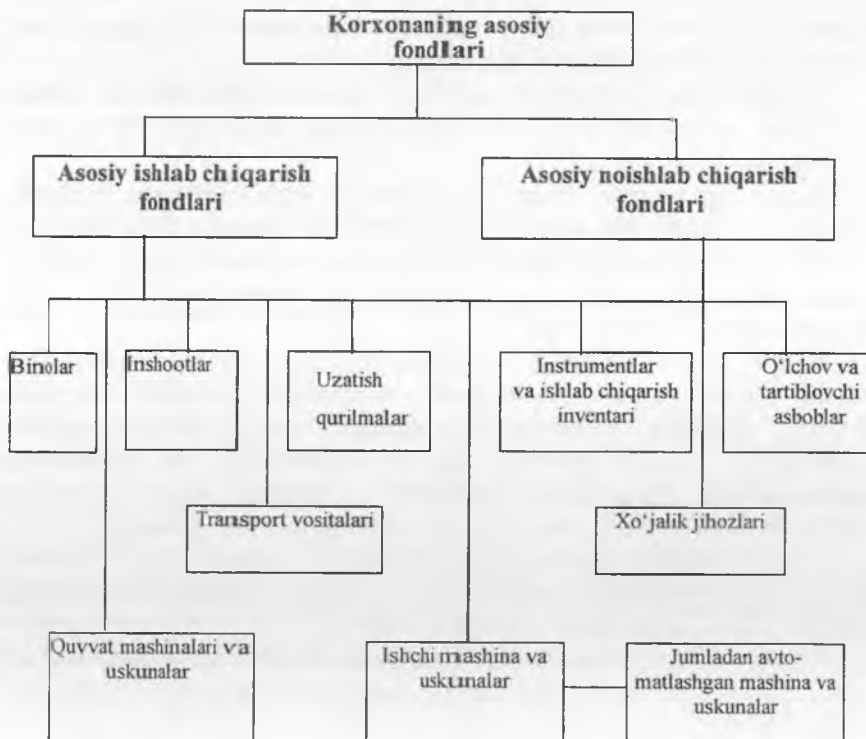
Asosiy ishlab chiqarish fondlarining **passiv turiga** bino va inshootlar, aktiv turiga esa quvvat mashina va uskunalari, ishchi mashina va uskunalar, transport vositalari, texnologik liniyalar, ya'ni biron bir turdagi mahsulot yaratishda foydalaniluvchi mehnat qurollari kiritiladi.

Korxonaning **aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlari** eng harakatchan va ahamiyatli hisoblanadi. Fan-texnika taraqqiyoti davomida ko'plab korxonalarda aktiv ishlab chiqarish fondlarining salmog'i ortadi, ularning tarkibi va ko'rinishi o'zgaradi, asosiy fondlar guruh va turlarining ma'naviy eskirish tufayli almashinish sur'ati tezlashadi.

Korxonada mulkini aylanma aktivlar va uzoq muddatli aktivlarga ham ajratish mumkin. Bunda korxonada mulkining nafaqat ijtimoiy ko'rinishi bilan ishlab chiqarish jarayonidagi roli, ahamiyati va korxonada iqtisodiyotiga ta'siri ham hisobga olinadi.

Korxonaning asosiy fondlari tarkibini quyidagi 1-rasm ko‘rinishida aks ettirish mumkin.

1-rasm. Korxonaning asosiy fondlarining tarkibi.

Uzoq muddatli aktivlar yirik va o‘rta korxonalar mulkining 65-85 foizini tashkil qiladi. Uning tuzilishi 2-rasmda keltirilgan.

Uzoq muddatli aktivlar			
Asosiy fondlar	Nomoddiy aktivlar	Kapital qo‘yilmalar	Uzoq muddatli moliyaviy qo‘yilmalar

2-rasm. Uzoq muddatli aktivlarning tuzilishi.

Uzoq muddatli aktivlar korxonada xo'jalik faoliyatida uzoq muddat mobaynida qatnashadi. Bu amortizatsiya jarayonining davomiyligi va aylanma tezligining sekinligi bilan bog'liq. Shuning uchun ular uzoq muddatli yoki sekin aylanadigan aktivlar deb ataladi. Shuningdek, ular immobilizatsiya fondlari ham deb ataladi.

«Bugun dunyo iqtisodiyotidagi ahvolni tahlil qilar ekanmiz, jahon moliyaviy va iqtisodiy inqirozi hali-beri nihoyasiga yetgani yo'q, deb aytishga barcha asoslarimiz bor.

Dunyodagi taraqqiy topgan 20 ta davlat ishtirokida tashkil etilgan, «Katta yigirmalik» deb nom olgan guruh doirasida qabul qilinayotgan barcha chora-tadbirlarga qaramasdan, jahon iqtisodiyotida barqaror o'sish sur'atlariga erishish yo'lida hozircha biron bir jiddiy siljish ko'zga tashlanayotgani yo'q».⁵⁹

Asosiy ishlab chiqarish fondlari umumiy ishlab chiqarishning moddiy-texnika bazasi hisoblanadi. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati, mehnatga qurollanganlik darajasi asosiy ishlab chiqarish fondlarining hajmiga bog'liq. Asosiy fondlarning va mehnatning qurollanganlik darajasining oshishi mehnatga ijodiy xarakter bag'ishlaydi va jamoaning madaniy - texnik darajasini oshiradi.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida asosiy fondlar ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi barcha omillar ichida asosiy o'rinni egallaydi.

Asosiy fondlar jamiyat moddiy resurslarining asosiy qismini tashkil etadi. Ularning 65 foizdan ko'prog'i asosiy ishlab chiqarish fondlariga to'g'ri keladi.

7.2. Asosiy fondlarning turlari, tarkibi va ko'rsatkichlari

Xo'jalik amaliyotida asosiy fondlar natural va qiymat ko'rinishida hisobga olinadi. Agar asosiy fondlarni *natural baholash*—ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirish va zamonaviylashtirish masalalarini hal qilish, asbob-uskunalarni ta'mirlash uchun ularning guruh va turlari bo'yicha grafiklar tuzish, shuningdek, ta'mirlash vositalariga bo'lgan ehtiyojni aniqlash imkonini bersa, *qiymat bo'yicha baholash* esa, asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarishni rejalashtirish, ularning mavjud hajmini aniqlash, amortizatsiya hajmini belgilash,

---

⁵⁹ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi». // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini tahlil qilish va hokazolarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy fondlarning umumiy hajmida alohida guruhlarining qiymat bo'yicha o'zaro nisbati *asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasini* aks ettiradi hamda amaliyotda foizlarda o'lchanadi. Korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasining, birinchi o'rinda uning aktiv qismini - mashina va asbob-uskunalarini ko'paytirishga yo'naltirilgan takomillashtirishdan manfaatdor bo'lishi lozim. Ularning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdori shunchalik katta bo'ladi va aksincha.

Korxonalar asosiy fondlarining turlar bo'yicha tuzilmasi, ko'p jihatdan kapital qo'yilmalarning texnologik tuzilmasi orqali, jumladan, ularning yangi qurilish va qayta ta'mirlash, amaldagi ishlab chiqarishni kengaytirish va qayta qurollantirish bilan avvaldan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasiga ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va konsentratsiya qilish darajasi ham katta ta'sir o'tkazadi.

Yirik korxonalar, ishlab chiqarishni fondlar bilan ta'minlashda va

Inqiroz yillarida ko'plab davlatlar o'z iqtisodiyotiga, ayniqsa, moliya-bank sohasini saqlab qolish maqsadida aynan shu sohaga ulkan mablag'larni yo'naltirishga majbur bo'ldi. Bu, o'z navbatida, bir qator davlatlarda, avvalo, rivojlangan mamlakatlarda katta miqdordagi davlat budjeti taqchilligi va davlat qarzlarini keltirib chiqardi, moliyaviy nomutanosiblikning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Islom Karimov

fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan keng foydalanishda kichik va o'rta korxonalar qara-ganda ko'proq imkoniyatga ega. Biroq kichik korxonalar harakatchan-roq, ularning boshqaruvi moslashuvchanroq bo'lib, natijada ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirish

osonroq kechadi.

«Korxonalar iqtisodiyoti»ga **ekspluatatsiya qilinayotgan asosiy fondlarning yoshi**, birinchi o'rinda mashina va asbob-uskunalarining yoshi katta ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi paytda mashina va sanoat uskunalarini yosh bo'yicha guruhlashda taxminan quyidagi muddatlardan kelib chiqiladi: 5 yilgacha, 5 yildan 10 yilgacha, 10 yildan 15 yilgacha, 15 yildan 20 yilgacha, 20 yildan 25 yilgacha va hokazo. Mashina va uskunalarining ekspluatatsiya muddati qanchalik yuqori bo'lsa, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari shunchalik past bo'ladi,

mahsulotlar sifati pasayadi, bekor turib qolish va talafotlar ko'payadi hamda aksincha. Bundan tashqari, korxonalar asbob-uskunalaridan uzoq vaqt mobaynida foydalanilganida ta'mirlash uchun ham ko'p xarajatlar sarflanadi.

Asosiy fondlar kengaytirilgan takror ishlab chiqarishdagi ishtirokiga ko'ra **ishlab chiqarish va noishlab chiqarish** asosiy fondlariga bo'linadi.

Ishlab chiqarish asosiy fondlari moddiy ishlab chiqarish sohasida qatnashadi. U o'zining rivojlanish davomida ishlab chiqarish jarayonida bir necha marta ishlatiladi. Ishlab chiqarish asosiy fondlari bosqichma - bosqich eskirib, o'z qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulotga qismlab o'tkazib boradi. Ular amortizatsiya ajratmalari hisobiga qoplanadi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlariga korxonalar balansida turgan, xodimlarga xizmat qiladigan turar joylar, bog'cha, sport muassasalari va boshqa madaniy-maishiy xizmat ko'rsatuvchi obyektlar kiradi. Ishlab chiqarish fondlaridan farqli o'laroq ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashmaydi va o'zining qiymatini mahsulotga o'tkazmaydi. Ularning qiymati iste'molda yo'q bo'lib ketadi. Ularning, o'zni to'ldirilmaydi. Ular korxonalar foydasi hisobiga takror ishlab chiqariladi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari ishlab chiqarish hajmi va mehnat unumdorligiga bevosita ta'sir o'tkazmasada, ishchilar turmush sharoiti bilan bog'liq holda, albatta korxonaning xo'jalik faoliyati natijasiga ta'sir qiladi.

Korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlari iqtisodiy o'xshashligiga qaramasdan, umumiy maqsadi va xizmat qilish muddati bilan farqlanuvchi mehnat vositalarining asosiy qismini tashkil etadi. Shuning uchun ularni alohida xususiyatlari bo'yicha muayyan guruhlariga ajratish zarurati tug'iladi.

Korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlari quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- yer uchastkalari, egalik qilish huquqiga ega korxonaga tegishli bo'lgan tabiatdan foydalangan obyektlari (suv yer osti boyliklari, boshqa tabiiy resurslar).
- binolar (ishlab chiqarish - texnik, yordamchi binolar va boshqalar);
- inshootlar (injenerlik qurilish obyektlari, ishlab chiqarishga yordamlashuvchi inshootlar);
- uzatish qurilmalari (elektr uzatish shaxobchalari);
- mashina va jihozlar;

- o'lcham va nazorat qilish asboblari, qurilmalari va laboratoriya jihozlari;
- hisoblash texnikasi;
- transport vositalari (ichki va tashqi ishlab chiqarish)
- qiymati eng kam oylik ish haqining 50 barobaridan ko'p bo'lgan asbob va moslamalar;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari;
- xo'jalik ichidagi yo'llar.

Asosiy fondlar alohida guruhlarini o'rtasidagi nisbat asosiy fondlarning qaysi guruhi uchun mablag' sarflanishi jamiyat uchun ahamiyatsiz emas. Chunki korxonalarini ishlab chiqarishda asosiy o'rin egalaydigan va ularning ishlab chiqarish imkoniyatlarini xarakterlaydigan asosiy fondlarning **aktiv qismi** – mashina va jihozlarning ko'payishi qiziqtiradi.

Asosiy fondlar aktiv qismining normal ishlashini ta'minlaydigan binolar, inshootlar, inventarlar asosiy fondlarning **passiv qismiga** kiradi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatida jihozlar hissasining oshishi boshqa teng sharoitlarda ishlab chiqarishning o'sishiga va fondlar qaytimining oshishiga olib keladi.

Shuning uchun asosiy fondlar strukturasi to'g'ri tashkil etish ishlab chiqarishning o'sishiga, tannarxning pasayishiga va korxonalar pul mablag'larining ortishiga olib keluvchi shart sifatida qaraladi.

Sanoatning turli tarmoqlariga tegishli korxonalarda asosiy ishlab chiqarish fondlari strukturasi bir xil bo'lmaydi. Masalan, yengil va oziq-ovqat sanoatida binolar asosiy o'rin egallaydi (44-46%), yonilg'i sanoatida inshootlar (17-19%), elektro energetika sanoati korxonalarida uzatish qurilmalari (30-33%), mashinasozlik korxonalarida mashina va jihozlar asosiy o'rin egallaydi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari strukturasi asosiy ta'sir qiluvchi omillar bo'lib, ishlab chiqarilayotgan mahsulot xarakteri, mahsulot ishlab chiqarish hajmi, mexanizatsiya va avtomatlashtirilganlik darajasi hamda korxonaning iqlim va geografik joylashishi va xususiyatlari hisoblanadi.

Birinchi omil binolarning qiymati va o'lchamiga, transport vositalari va o'tkazish qurilmalarining hissasiga ta'sir qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining oshishi maxsus ishchi mashina va jihozlari hissasining oshishiga olib keladi. Xuddi shunday uchinchi va to'rtinchi omillar ham asosiy fondlar tuzulishiga ta'sir ko'rsatadi. Asosiy

fondlar tarkibidagi bino va inshootlar hissasi iqlim sharoiti bilan ham bog'liq.

Quyidagilar asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilishining yaxshilanishga olib keladi:

- uskunalarni yaxshilash va zamonaviylashtirish;
- uskunalar, xususan hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan stanoklar, avtomatlashtirilgan va yarim avtomatlashtirilgan stanoklar, universal va murakkab stanoklar, avtomatik liniyalar hamda hisoblash-dasturlash stanoklari tuzilishini takomillashtirish;
- bino va inshootlardan optimal foydalanish, bo'sh turgan joylarga qo'shimcha uskunalar o'rnatish;
- korxonaning qurilish loyihalarini to'g'ri tuzish va qurilish rejasini sifatli qilib amalga oshirish;
- ortiqcha va kam foydalaniladigan uskunalarni tugatish.

Asosiy fondlarni hisobga olish va rejalashtirish **natural va pul shaklida** olib boriladi. Asosiy fondlarni baholashdan oldin mashinalar soni, ularning unumdorligi, quvvati, ishlab chiqarish maydonining o'lchami va boshqa natural shakldagi miqdoriy ko'rsatkichlar aniqlanadi. Bu ma'lumotlar tarmoq va korxonada ishlab chiqarish quvvatini hisoblashda, ishlab chiqarish dasturini rejalashtirishda, uskunalar balansini tuzishda foydalaniladi. Ushbu ko'rsatkichlar asosida uskunalar inventarizatsiya qilinadi va ularni hisobdan chiqarish, hisobga kiritish amalga oshiriladi,

Asosiy fondlarni pul (qiymat) shaklida baholash asosiy fondlarning takror ishlab chiqarishini rejalashtirish, eskirish me'yori va amortizatsiya ajratmalari miqdorini hamda xususiyashtirish hajmini aniqlash uchun zarur hisoblanadi

Asosiy fondlarni baholashning boshlang'ich, qayta tiklanish va qoldiq qiymat ko'rilishlari foydalaniladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining boshlang'ich qiymati asosiy fondni yaratish yoki sotib olish uchun ketgan hamda uni o'rnatish, montaj uchun ketgan jami xarajatlar summasidan iborat. Bundan amortizatsiya me'yori va amortizatsiya ajratmalari ko'lamini aniqlashda, korxonada foydasi va rentabelligini hisoblashda foydalaniladi.

Fan-texnik taraqqiyoti natijasida asosiy fondlarni ishlab chiqarish shartlari va omillari ham o'zgarib bormoqda, binobarin, joriy bozor baholari va ta'riflari bilan bog'liq ravishda ularni ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgarib bormoqda. Hozirgi kunda asosiy fondlar joriy

bahrlari va ta'riflariga birinchi darajali ta'sir qiluvchi omil bo'lib inflatsiya hisoblanadi.

«O'tgan davr mobaynida mamlakatimizda amalga oshirayotgan ijtimoiy siyosatimizning aholimizning hayot darajasi va sifatini yuksaltirishdagi ta'siri va natijalari haqida alohida to'xtalib o'tishni zarur deb bilaman.

2013-yilda xalqimizning real daromadlari 16 foizga oshdi, o'rta oylik ish haqi, pensiya, ijtimoiy nafaqa va stipendiyalar 20,8 foizga ko'paydi».⁶⁰

Korxonada balansida asosiy fondlar vaqt o'tishi bilan turli xil qiymatda aks etib qoladi. Ya'ni xo'jalik yuritishning hozirgi sharoitida asosiy fondlarni faqat ularning boshlang'ich qiymati bo'yicha haqiqiy baholab bo'lmaydi va shuning uchun ularni qayta baholash va bir xil qiymatga o'tkazish zarurati tug'iladi.

Asosiy fondlarni baholashning quyidagi usullari mavjud:

Boshlang'ich qiymat bo'yicha – asosiy vositalarni yaratish yoki sotib olish uchun sarflangan xarajatlar majmuidan iborat bo'lib, asosiy fondlar yoki ularning alohida qismlarini foydalanishga topshirish uchun yaroqli holga keltirish bilan bog'liq bo'lgan – ularni keltirish, o'rnatish kabi xarajatlarni hisobga olgan holda yuzaga keluvchi qiymat.

Masalan, bitta mashina yoki uskunaning boshlang'ich qiymati – bu, korxonaning mazkur mashina yoki uskunani ma'lum bir sanada sotib olgan va bu haqida buxgalteriya hujjatlarida qayd qilingan sotib olish narxidir.

Tiklanish qiymati – bu asosiy fondlarning takror ishlab chiqarish uchun hozirgi, ya'ni qayta baholash o'tkazilganidan keyingi qiymati.

Asosiy fondlar ishlatilishi jarayonida eskirib boradi va o'zining boshlang'ich qiymatini bosqichma-bosqich yo'qotib boradi. Ularning real qiymatini aniqlash uchun eskirgan qismining qiymatini aniqlash zarurati tug'iladi. Ularning boshlang'ich yoki tiklanish qiymatidan eskirish summasi ayrilib, asosiy fondlarning qoldiq qiymati aniqlanadi.

Eskirishning jismoniy va ma'naviy ko'rinishlari farqlanadi.

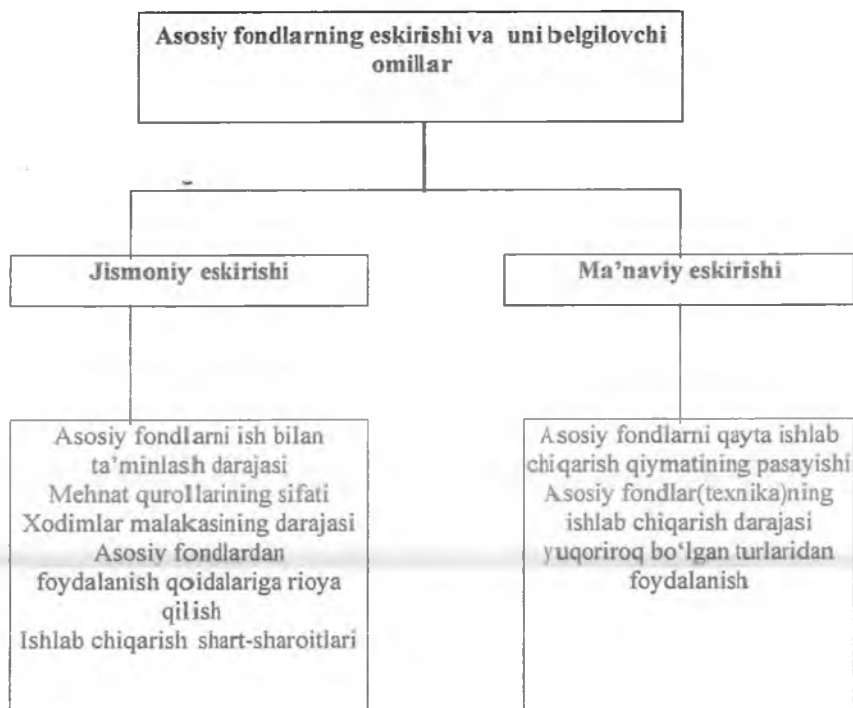
Jismoniy eskirish deganda asosiy fondlarning boshlang'ich iste'mol qiymatining bosqichma-bosqich yo'qolib borishi tushuniladi. Bunda nafaqat ularning ishlash jarayonidagi eskirishi, balki bekor turish natijasida ham eskirganligi kiradi. Asosiy fondlarning fizik eskirishi

---

⁶⁰ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

asosiy fondlar sifatiga, ularning texnik takomillashganligiga, texnologik jarayonning xususiyatlariga, ularning ishlash vaqtiga, tashqi ta'sirlardan himoyalanganligiga hamda asosiy fondlarni parvarish qilish va ularga xizmat ko'rsatish darajasiga bog'liq.

Jismoniy (moddiy) eskirish asosiy fondlarning birlamchi xislatlarini ishlab chiqarishda foydalanish va tabiiy eskirish natijasida yo'qotishdan yuzaga keladi. U asosan bir xilda kechmaydi hamda ko'p jihatdan iqlimning ta'siri, asosiy fondlardan foydalanish qoidalariga rioya qilish, jumladan, xodimlarning malakasiga ham bog'liq bo'ladi.

3-rasm. Asosiy fondlarning eskirish turlari.

Jismoniy eskirishni (IF) quyidagi formula asosida hisoblab topish mumkin:

$$IF = \frac{T_f}{T_n} \times 100; \quad \text{yoki} \quad IF = \frac{I}{P_s} \times 100.$$

bu yerda,

T_f – asosiy fondlarning haqiqiy xizmat qiluvchi muddati;

T_n – asosiy fondlar xizmat qilishi kerak bo‘lgan normativ muddat;

I – hisoblangan amortizatsiya summasi (eskirish summasi);

P_s – asosiy fondlarning boshlang‘ich(qayta tashkil qilish).

Asosiy fondlarning jismoniy eskirishni hatto ularning bir xil elementlarida ham har xil bo‘ladi. Asosiy fondlarning to‘liq va qisman eskirishi farqlanadi. To‘liq eskirganda ishlab turgan, asosiy fondlar yo‘qotiladi va joyiga yangisi (kapital qurilish yoki eskirgan asosiy fondlarni joriy almashtirish vositasida) keltiradi. Qisman eskirish ta‘mirlash yo‘li bilan qoplanadi.

Asosiy fondlarning jismoniy eskirishi haqiqiy xizmat qilgan davrni normativdagi davrga bo‘lish va 100 ga ko‘paytirish yo‘li bilan hisoblanishi mumkin. Nisbatan to‘g‘ri usul bu obyektning tabiiy holatini tekshirishdir.

Ma‘naviy eskirish – asosiy fondlarning qadrsizlanishi yoki texnik jihatdan muddatidan avval ish qobiliyatini yo‘qotilishidir. U ikki shaklda yuzaga keladi: **birinchi shaklda** asosiy fondlar ularning ishlab chiqarish qiymatlari pasayishi natijasida qadrsizlansa, **ikkinchi shaklda** asosiy fondlarning qadrsizlanishi yangi, fan-texnika taraqqiyoti ta‘siri ostida, yanada samaraliroq fondlarning paydo bo‘lishi natijasida ro‘y beradi. Asosiy fondlar ma‘naviy eskirishining yuqorida keltirilgan shakllarini quyidagi tarzda aniqlash mumkin:

$$IM_1 = \frac{P - B}{P} \times 100; \quad IM_2 = \frac{P_n - P_s}{P_n} \times 100.$$

bu yerda,

P – asosiy fondlarning to‘liq boshlang‘ich qiymati;

V – asosiy fondlarning tiklanish qiymati;

P_n – yangi texnikaning unumdorligi.

Ma‘naviy eskirish – bu – mashina va uskunalar qiymatining ularni takror ishlab chiqarish uchun ketadigan umumiy, zaruriy xarajatlarining qisqarishi, yangi va unumdor mashina va uskunalarining joriy qilinishi ta‘sirida pasayishidir. Ushbu omillar ta‘sirida asosiy fondlar o‘zining texnik tavsifi va iqtisodiy samaradorligi jihatidan qoloq bo‘lib qoladi, ya‘ni ma‘naviy eskiradi.

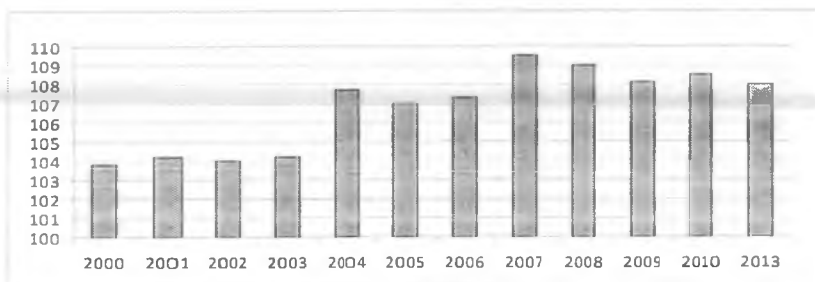
7.3 Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va uni hisoblash usullari

Asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi va ulardan foydalanish darajasi korxonaning ishlab chiqarish quvvati kattaligini belgilaydi. U ishlab chiqarish dasturini asoslashda katta rol o'ynaydi hamda korxonaning belgilangan nomenklatura va sifatli mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha potensial imkoniyatlarini tavsiflaydi.

Bundan kelib chiqadiki, **ishlab chiqarish quvvati** – bu, ma'lum bir vaqt davomida ilg'or texnologiyalardan foydalanish, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning ilg'or sharoitlarida ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotlarning maksimal darajasidir. U qoidaga ko'ra, ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmining natural ko'rinishda, ushbu korxonaning ixtisoslashganligi va mahsulotning alohida turlari o'rtasidagi o'zaro nisbatiga ko'ra aniqlanadi.

«Ana shunday o'zgarishlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi hozirgi vaqtda 24,2 foizdan ziyodni tashkil etmoqda. Holbuki, bu ko'rsatkich 2000-yilda 14,2 foizdan iborat edi. Mamlakatimizda iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni tubdan oshirish bo'yicha o'z vaqtida ko'rilgan chora-tadbirlar ham amaliy samarasini bermoqda.

O'tgan yili ana shunday tovarlar ishlab chiqarishning o'sish hajmi 14,4 foizni tashkil etdi va yalpi sanoat hajmida ularning ulushi 35,5 foizga yetdi. Bunday tovarlarning raqobatdoshligi nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorda ham tobora ortib bormoqda».⁶¹

4-rasm. O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning yillar davomida o'sish dinamikasi, foizda.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

⁶¹ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati ilg'or (asosiy) sexlar quvvati bilan, sexlar quvvati bosh uchastkalar quvvati bilan, uchastkalar quvvati esa bosh uskunalar quvvatiga asosan aniqlanadi. Korxonada ishlab chiqarish quvvati kattaligini belgilab beruvchi ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

* uskunalar tarkibi va turlar bo'yicha soni;

* uskuna, agregat va dastgohlardan foydalanishning texnik-iqtisodiy norma (normativ) lari;

* uskunalarining ishlash vaqti fondi;

* ishchilar soni;

* ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasi va assortimenti (turlari va xilma-xilligi).

Hozirgi kunda amaliyotda asosiy vositalarning korxonada balans va hisobotlarida aks ettiriluvchi (ya'ni boshlang'ich, belgilangan tartibda o'tkaziluvchi qayta baholashdan keyin esa tiklanish), hisobga olish qiymati **balans qiymati** deb ataladi. Bundan asosiy vositalarning qoldiq qiymatini asosiy vositalarning balans qiymatidan eskirish summasini ayirib tashlash yordamida topish mumkinligi anglashiladi.

Qabul qilingan baholash usuli va korxonada balansida aks ettiriluvchi buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosida, **korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati** ($F_{o'r.yil.qiymati}$) belgilanib, u quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$F_{o'r.yil.qiymati} = F_{yil.bosh} + \frac{F_{yil.dav} T_1 - F_{yil.dav.yoq} T_2}{12};$$

bu yerda,

$F_{yil.bosh}$ – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati;

$F_{yil.dav}$ – yil davomida kelib tushgan (foydalanishga topshirilgan) asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

$F_{yil.dav.yoq}$ – yil davomida ishlab chiqarishdan chiqarilgan (yo'q qilingan) asosiy fondlar qiymati;

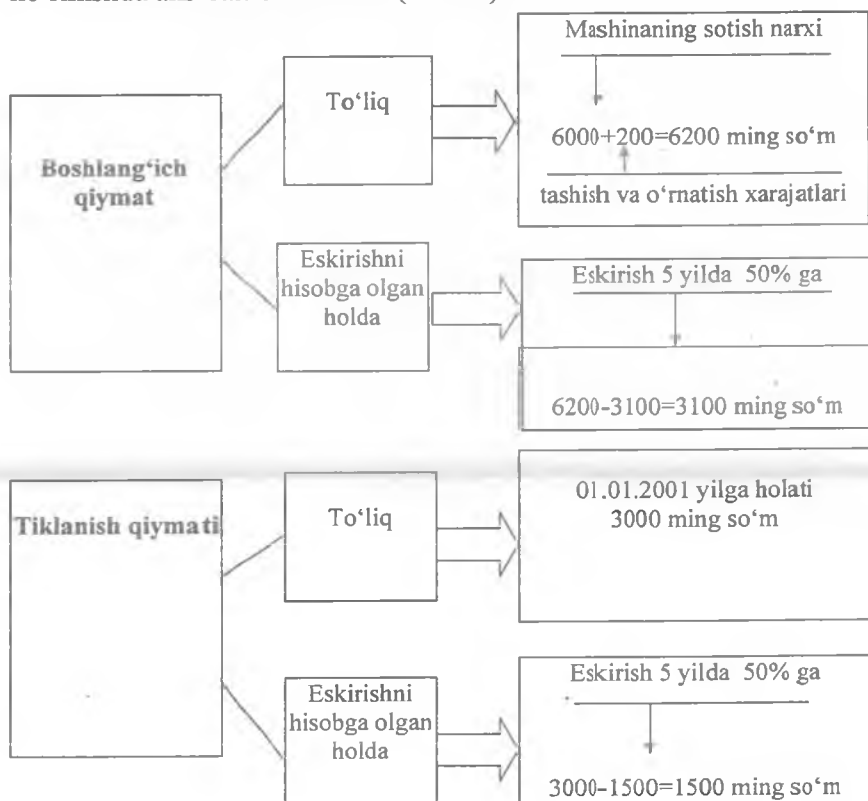
T_1 – foydalanishga topshiriluvchi asosiy ishlab chiqarish fondlari amalda bo'luvchi o'rtacha muddati (oylarda), qabul qilingandan keyingi oydan boshlab;

T_2 – ishlab chiqarishdan chiqarilgan (yo'q qilingan) asosiy ishlab chiqarish fondlari foydalanilmaydigan o'rtacha muddat (oylar chiqarilgan oydan to yil oxirigacha).

Asosiy fondlarni boshlang'ich yoki tiklanish qiymati bo'yicha baholashdan tashqari eskirish summasi ham hisobga olinadi. Asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirishi mumkin.

Qoldiq qiymati bo'yicha – asosiy fondlarning eskirishini inobatga olgan holda, birlamchi va qayta tiklash qiymatlari o'rtasidagi farq ko'rinishidagi baholashdir. Boshqacha qilib aytganda, bu asosiy fondlarning ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga hali o'tkazilmagan qismidir. Korxonalar tomonidan foydalanilmaydigan hamda hisobdan chiqarish yoki sotib yuborish mo'ljallangan asosiy fondlar ham, ko'pincha qoldiq qiymati bo'yicha, mazkur xo'jalik yilidagi narxlarda baholanadi.

Korxonalar asosiy fondlarini baholashning turlarini quyidagi ko'rinishda aks ettirish mumkin (5-rasm).

5-rasm. Korxonalar asosiy fondlarini baholashning turlari.

Amaliyotda ishlab chiqarish quvvati va uskunalarning yuklanishini hisoblashda ba'zida xatolar, ular o'rtasidagi farqni sezmaslik hollari ham uchrab turadi. Korxonada quvvati asosiy ishlab chiqarish fondlari, yangi texnika va aniqlangan zaxiralardan foydalangan holda mahsulot ishlab chiqarish mumkin bo'lgan maksimal darajani tavsiflaydi, uskunalarning yuklanishini hisoblash natijalari esa ushbu quvvatlardan rejadagi davrda foydalanishning darajasini aniqlaydi.

Demak, ular o'rtasidagi prinsipial farq shundaki, birinchi holatda korxonada ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan mahsulotlarning maksimal darajasi aniqlansa, ikkinchi holda mazkur davr mobaynida uskunalardan qanchalik foydalanilishi aniqlanadi.

Ishlab chiqarish dasturining korxonada mavjud bo'lgan quvvatlarga mos kelishini aniqlash uchun, *o'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati* hisoblab topiladi. Uni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$M_{\text{o'r.yil}} = Mn + \frac{M_b \times n_1}{12} - \frac{M_1 \times n_2}{12}$$

bu yerda,

$M_{\text{o'r.yil}}$ – korxonaning o'rtacha yillik quvvati;

M_n – korxonaning yil boshidagi quvvati;

M_b – yil mobaynida kiritiluvchi quvvati;

M_1 – yil davomida ishlab chiqarishdan chiqariluvchi (yo'q qilinuvchi) quvvat;

n_1, n_2 – ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirishdan yoki tugatilgan ishlab chiqarish quvvatlari yo'q qilingandan to yil oxirigacha o'tgan to'liq oylar soni.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan mazkur chora-tadbirlar, ko'pincha ishlab chiqarish quvvatlari balansini tuzish yo'li bilan amalga oshirilib, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari va ularni ta'minlash manbalariga bo'lgan ehtiyoji aniqlanadi.

Mamlakatimiz bo'yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning 2000-yilda 29,7 foizi, 2005-yilda 32,6 foizi, 2008-yilda 34,5 foizi, 2009-yilda 28,4 foizi sanoat tarmoqlariga yo'naltirilgan. Mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb qilingan xorijiy investitsiyalarning katta qismi (2000-yilda 62,4 foizi, 2005-yilda 46,4 foizi, 2008-yilda 47,2 foizi, 2009-yilda 21,5 foizi) sanoat tarmoqlariga yo'naltirilgani ham yuqoridagi fikrni yana bir bor tasdiqlaydi.

Yangi quvvatlarning ishga tushirilishi, mahsulot turlarini diversifikatsiya qilish, yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish nafaqat tarmoqning YaIMdagi ulushi o'zgarishiga, balki ichki tarmoq tarkibining o'zgarishiga ham olib keldi.

**Sanoat ishlab chiqarishining tarmoq tarkibi
(jamiga nisbatan foizda)**

1-jadval

	2000	2005	2008	2009	2011
Sanoat	100	100	100	100	100
Elektroenergetika	8,5	11,3	8,6	8,9	8,4
Yoqilg'i	15,3	16,2	20,1	21,5	19,7
Metallurgiya	11,4	19,4	15,5	14,1	14,7
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	9,9	13,0	16,2	16,2	16,2
Qurilish materiallari	5,4	3,6	4,9	4,7	5,0
Yengil sanoat	19,1	16,6	12,9	12,2	12,2
Oziq -ovqat sanoati	13,3	8,2	10,6	11,2	12,6
Boshqalar	17,1	11,7	11,2	11,2	11,2

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

2000–2010-yillar davomida sanoat ishlab chiqarish tarkibida yoqilg'i sanoati, metallurgiya, mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati tarmoqlarining ulushi ortdi.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning umumiy hajmida mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmog'ining ulushi 2000-yilda 9,9 foizdan iborat bo'lgan bo'lsa, 2008–2010-yillar davomida 16,2 foizni tashkil etdi.

Iqtisodiyotning globallashuvi hamda hisob va hisobotlarning mukammallashuvi, jumladan, milliy hisob standartlarining jahon standartlari talablari darajasiga keltirilishi tufayli, garchi asosiy vositalar, asosiy fondlarning pul ko'rinishidagi ifodasi sifatida avvaldan qo'llanib kelgan bo'lsada, hayotimizga «asosiy kapital», «asosiy vositalar» kabi atamalar endilikda keng ravishda kirib kelmoqda.

Hozirgi sharoitda ma'naviy eskirishni hisobga olishning ahamiyati ortib boradi. Ishlab chiqarishni takomillashtirish uchun hali to'liq

jismoniy eskirmagan, lekin ma'naviy eskirgan asosiy fondlarni yangisi bilan almashtirish kerak bo'ladi. Ma'naviy eskirgan texnikani o'z vaqtida zamonaviylari bilan almashtirmaslik mahsulot tannarxini pasaytirishga, sifatini yaxshilashga imkoniyat bermaydi. Bunday mahsulotlar bilan raqobatga kirishib bo'lmaydi.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida tijorat korxonlarida asosiy fondlarni yangilashga ketadigan xarajatlarni qoplashning asosiy manbai ularning o'z mablag'lari hisoblanadi. Bu mablag' asosiy fondan foydalanish mobaynida amortizatsiya ajratmasi shaklida jamg'ariladi,

Amortizatsiya – asosiy fondlar eskirishini mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga qismlab o'tkazish yo'li bilan yig'ilib boriladigan pul mablag'laridir.

Amortizatsiya hisoblanadigan mulk tarkibiga O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra qiymati eng kam oylik ish haqining 50 barobaridan ortiq bo'lgan va foydalanish muddagi 1 yildan oshadigan mulklar kiradi. Yer uchastkalari, qazilma boyliklar, o'rmonlar va moliyaviy aktivlar bunga kirmaydi. Amortizatsiya ajratmasi summasi asosiy fondning qiymatiga, undan foydalanish muddatiga va modernizatsiya xarajatlariga bog'liq.

Amortizatsiyaning yillik summasini asosiy fondlar qiymatiga nisbatan foizlarda ifodalash orqali uning normasi aniqlanadi. Amortizatsiya normasi asosiy fondlar yiliga o'zining balans qiymatining qancha mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shayotganini bildiradi.

Amortizatsiya ajratmalari quyidagi formula asosida aniqlanuvchi amortizatsiya normalari (N_a) asosida amalga oshiriladi:

$$N_a = \frac{A}{P} \times 100$$

bu yerda,

A – amortizatsiya ajratmalari;

P – asosiy fondlarning to'liq boshlang'ich qiymati.

Yillik amortizatsiya ajratmalari (AO) miqdori quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$A = \frac{P + R_k + M - O}{T}$$

bu yerda,

R_k – asosiy fondlar xizmat qilgan muddat davomida kapital ta'mirlashga sarflangan xarajatlar;

M – uskuna, mashina va qurilmalarni, ular xizmat qilgan davr mobaynida modernizatsiya qilishga sarflangan xarajatlar;

O – asosiy fondlarning qoldiq (likvidatsion) qiymati;

T – asosiy fondlarning xizmat qilish muddati, yil.

Amalda amortizatsiya mablag‘lari asosiy fondlarni to‘liq qayta tiklash (renovatsiya), kapital ta‘mirlash va uskunalarni modernizatsiya qilish uchun alohida ravishda yo‘naltiriladi. Bundan kelib chiqqan holda amortizatsiya normasi ikki qismdan - fondlarni renovatsiya qilish (N_v) hamda kapital ta‘mirlash va modernizatsiya qilish (N_r) uchun ajratiluvchi mablag‘dan iborat bo‘ladi.

Birinci holda amortizatsiya normasi quyidagi formula:

$$N_v = \frac{P - O}{TP} \times 100;$$

ikkinchi holda esa:

$$N_r = \frac{R_k + M}{TP}$$

asosida aniqlanadi

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskirishi sababli, ularning ish qobiliyatini ta‘mirlash orqali tiklash zaruriyati tug‘iladi. O‘z vaqtida ta‘mirlash asosiy fondlar muddatidan oldin ishdan chiqishining oldini oladi hamda ularning xizmat qilish muddati va unumdorligini oshiradi. Asosiy fondlarni ta‘mirlash kapital, o‘rta va joriy turlarga bo‘linadi. Bino va inshootlarni ta‘mirlash o‘z mazmuni, talab qilinuvchi muddat va mablag‘larga ko‘ra, mashina va uskunalarni ta‘mirlashdan farq qiladi.

Masalan, mashina va asbob-uskunalarni **kapital ta‘mirlashda** ular to‘liq qismlarga bo‘linadi va eskirgan qismlar almashtiriladi. Uskunalarni ikki marta kapital ta‘mirlash orasidagi muddat **ta‘mirlash sikli** deb ataladi. Mashina va uskunalar, qoidaga ko‘ra, maxsus zavodlarda ta‘mirlanadi.

Amortizatsiya normasi darajasi asosiy fondlarning eskirgan qismini qayta tiklash uchun zarur bo‘lgan resurslar hajmini ifodalaydi. Amortizatsiya normasi yordamida asosiy fondlarning aylanma tezligi va ularni takror ishlab chiqarish jarayonini modellashtirish nazorat qilinadi.

Amortizatsiya ajratmalari miqdori uch usulda hisoblanadi: bir maromli; bajarilgan ish hajmiga nisbatan sonlar summasi bo‘yicha va qiymatni hisoblab chiqarish (kumulyativ) tezlashtirilgan usullar.

Amortizatsiya ajratmalari miqdorini bir maromli usulda hisoblash asosiy fondlarning bir maromda jismoniy va ma'naviy eskirishiga mo'ljallangan 2-jadvalga qaralsin.

Asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi ko'p hollarda jadal kechadi. Shuning uchun boshqaruvchi amortizatsiya ajratmasini tez ma'naviy eskirayotgan asosiy fondlarni o'rnini qoplab oladigan darajada belgilashi lozim. Bu muammoni tezlashtirilgan amortizatsiya usuli yordamida hal qilish mumkin.

Amortizatsiya ajratmalari miqdorini bir maromli usulda hisoblash

2-jadval

Asosiy fondlar ko'rinishlari	O'rtacha balans qiymati, mln. so'm	Amortizatsiya ajratmalarining yillik normasi, %	Amortizatsiya ajratmalarining yillik miqdori, mln.so'm (gr.2xgr.Z)
1	2	3	4
Uskunalar		12	7,2
Binolar	350	5 -1	17,5
Transport	7	20	1,4
Jami:			26,1

Hozirgi kunda uskunalar qiymatining katta qismini dastlabki yillardayoq ishlab chiqarish xarajatlariga o'tkazishni ta'minlaydigan notekis amortizatsiya keng qo'llanilmoqda. Masalan, birinchi yil - 50%, ikkinchi yil - 30%, uchinchi yil - 20% o'tkaziladi. Bu korxonalariga inflatsiya sharoitida qilingan xarajatlarni tezroq qoplash va uskunalarni yangilash imkonini beradi.

Sanoat korxonalarida amortizatsiya ajratmalari summasi mustaqil ravishda korxonaning asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish va takomillashtirish sarflanadi.

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishning turli shakllari mavjud. Oddiy takror ishlab chiqarish shakli - bu eskirgan mehnat vositalarini kapital ta'mirlash. Bunda ta'mirlash xarajatlari bevosita mahsulot tannarxiga qo'shiladi. Noishlab chiqarish fondlarini ta'mirlash uchun xarajatlar foyda hisobiga qoplanadi.

Asosiy fondlarni kengaytirilgan shaklda takror ishlab chiqarish deganda yangi qurilishni amalga oshirish, korxonalar faoliyatini kengaytirish, uni rekonstruksiya qilish, texnik qayta qurollanish hamda uskunalarni modernizatsiya qilish tushuniladi.

Bu shakllarning har biri aniq vazifani bajaradi, o'ziga yarasha ustunlik va kamchiliklari bor. Yangi qurilish hisobiga asosiy fondlarini barcha elementlari zamon talabiga javob bera oladigan korxonalar yuzaga keladi. Biroq hozirgi sharoitda ishlab chiqarishning susayishi bunda ko'pchilik korxonalar mablag' yetishmasligi sababli faoliyatini to'xtatadilar. Rekonstruksiya qilishda kapital xarajatlarning asosiy qismi eski ishlab chiqarish binolari va inshootlaridan foydalanish davrida fondlarning aktiv qismini takomillashtirishga yo'naltiriladi: uskunalarga qilinayotgan xarajatlar hissasining ortishi mehnat unumdorligining ortishiga, ishlab chiqarishning kengayishiga va mahsulot tannarxining pasayishiga olib keladi.

Uskunalarni modernizatsiyalash deganda uskunalardagi ma'naviy eskirishni to'liq yoki qisman bartaraf qilish va ishlab chiqarishga nisbatan zamonaviy konstruksiyalarni joriy qilish tushuniladi.

Uskunalarni modernizatsiyalash bir necha yo'nalishlarda olib borilishi mumkin:

- ishlayotgan mashinalarning konstruksiyasini ularning texnik imkoniyatlarini oshiradigan qilib takomillashtirish;
- stanok va mexanizmlarni avtomatlashtirish va mexanizatsiyalash;
- uskunalarni dasturiy boshqarishga o'tkazish.

«**Jahon miqyosida globallashtirish va raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi zamonda biz dunyoda yuz berayotgan tub o'zgarishlar jarayonida egallab turgan o'mimizni xolisona va tanqidiy baholashimiz, tobora oshib borayotgan hayot talablariga javob berishimiz, kechayotgan davr bilan hamqadam bo'lishimiz shart**».⁶²

Uskunalarni modernizatsiya qilish iqtisodiy jihatdan samarali bo'lib, mehnat unumdorligi va yillik ishlab chiqarish hajmini oshiradi, mahsulot tannarxini kamayishiga olib keladi. Agar foydaning o'sishi modernizatsiya xarajatlari tufayli asosiy fondlar qiymatining o'sishidan yuqori bo'lsa, rentabillik oshgan bo'ladi.

---

⁶² I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

7.4. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko'rsatkichlari

Asosiy fondlar tuzilishi, texnik darajasi mahsulot ishlab chiqarishning oshishiga, mahsulot tannarxining kamayishiga ta'siri ulardan foydalanish darajasiga bog'liq.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning turli xil ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, ularni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

birinchi guruh – **umumlashtiruvchi va qiymat ko'rsatkichlari** bo'lib, ular asosiy fondlarning turli guruhlarini dinamika va statikada baholash, tahlil qilish, zaxiralarni aniqlash va bashorat qilish imkonini yaratadi. Bunday ko'rsatkichlarga fond qaytimi, fond sig'imi, fond rentabelligi va boshqalarni kiritish mumkin.

ikkinchi guruh – **xususiy va natural ko'rsatkichlar** bo'lib, ko'proq asosiy ishlab chiqarish fondlarining faol qismi – ishchilar, mashina va asbob-uskunalaridan foydalanish bilan bog'liq.

Ko'rsatkichlarning bu guruhi tarkibiga quyidagilar kiradi:

– asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar)dan **ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti**, ulardan vaqt bo'yicha foydalanganlik darajasini aks ettiradi;

– asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar)dan **intensiv foydalanish koeffitsiyenti**, ulardan quvvat bo'yicha foydalanganlik (unumdorlik) darajasini aks ettiradi;

– asosiy ishlab chiqarish fondlaridan **integral foydalanish koeffitsiyenti**, barcha ekstensiv va intensiv omillardan birgalikda foydalanishni hisobga oladi.

Birinchi guruh ko'rsatkichlariga uskunalardan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti, uskunalardan foydalanishning smenalilik koeffitsiyenti, uskunalarning ish bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti, uskuna ishlash vaqti rejimining smenali koeffitsiyenti.

Uskunalaridan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti uskunalardan haqiqatda foydalanilgan soatlar miqdorini rejadagi soatlar miqdoriga bo'lish yo'li bilan topiladi:

$$K_{ekst} = \frac{thaq.f}{t_{meyor.f}}$$

bunda, $thaq.f$ – uskunalardan haqiqiy foydalanilgan vaqt, soat;
 $t_{meyor.f}$ – uskunalarning norma bo'yicha ishlash muddati, soat.

Misol. Agar 8 soatlik smena mobaynida ta'mirlash uchun 1 soat rejalashtirilib, amalda 5 soat sarflangan bo'lsa, u holda ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti $0,71 (5/(8-1))$ ni tashkil qiladi. Bu esa asbob-uskunalaridan smena davomida faqat 71 % foydalanilganligini anglatadi.

Korxonalarda bunday uskunalarning bir emas, bir nechta – o'nta yoki yuztasidan foydalaniladi. Shu munosabat bilan uskunalarning smenalik koeffitsiyenti – sutka davomida mashina-smenalarning o'rnatilgan uskunalarning umumiy soni yoki ishchi o'rinlariga nisbatini aniqlash zaruriyati tug'iladi. Bu holda smenalilik koeffitsiyenti quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$K_{sm} = \frac{MS}{KO}$$

bu yerda,

MS – sutka davomida haqiqiy ishlangan mashina-smenalar yig'indisi;

Ko – o'rnatilgan asbob-uskunalarning umumiy soni.

Misol. Korxonada 200 dona metall qirquvchi stanok sutka mobaynida 360 mashina-smena, 60 ta temir presslovchi stanok 50 mashina-smena, 40 ta quyuv stanoklari esa 30 mashina-smena ishlagan. Ushbu holda barcha stanoklardan foydalanishning smenalilik koeffitsiyenti quyidagicha topiladi:

$$K_{sm} = \frac{360 + 50 + 30}{200 + 60 + 40} = 1,47$$

Uskunalarning smenalilik koeffitsiyentini aniqlashning yana bir yo'li bo'lib, unga ko'ra korxonalarning bir emas, ikki yoki uch smenada ishlashi va bunda uskunalarning barchasidan ham to'liq foydalanilmasligi ko'zda tutiladi. Masalan, sexda 270 dona uskuna o'rnatilgan bo'lib, birinchi smenada ulardan 200 tasi, ikkinchi smenada esa 190 tasi ishlagan. Bu holda uskunalarning smenalilik koeffitsiyenti $1,44 (200+190)/270$ ni tashkil qiladi.

Korxonalarda smenalilik koeffitsiyentini oshirishga intilish kerak, chunki u qanchalik yuqori bo'lsa, mahsulot ishlab chiqarish ham ortadi.

Uskunalar gapining smenaliligini oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

- ishchi o'rinlarining ixtisoslashganlik darajasini oshirish. Bu ishlab chiqarishning seriyaliligini va uskunalarning ish bilan ta'minlanganligini oshiradi;

• ishlarning ritmligini oshirish;

• bekor turib qolishlarni kamaytirish.;

• ta'mirlash ishlarini samarali yo'lga qo'yish;

• asosiy va maxsus yordamchi ishchilar mehnatini mexanizatsiyalash. Bu qo'shimcha ishi kuchini ozod qilish va ularni og'ir yordamchi ishlarga yoki uchinchi smenaga o'tkazish imkonini beradi.

Uskunalarining ish bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti ham uskunalaridan vaqt bo'yicha foydalanishni xarakterlaydi. Bu ko'rsatkich asosiy ishlab chiqarishdan jami mashina parklari uchun hisoblanadi. Bu ko'rsatkich mavjud uskunalar bilan barcha mahsulotlarni tayyorlash mehnat sig'imining ulishini ishlash vaqti fondiga nisbati sifatida aniqlanadi. Amaliyotda uskunalarining ish bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti smenalik koeffitsiyentidan ikki barobar (agar 2 smenali rejim bo'lsa) yoki uch barobar (agar 3 smenali rejim bo'lsa) kam qiymatda qabul qilinadi

Biroq uskunalaridan foydalanish jarayonining boshqa tomonlari ham bor. Smena orasida vaqtincha kun mobaynida bekor turib qolishlarni bilishdan tashqari uskunalaridan haqiqatan ish bilan ta'minlangan vaqtlarida qanchalik darajada samarali foydalanilayotganligini ham aniqlash kerak. Uskunalar to'liq ish bilan ta'minlanmagan paytda umuman mahsulot chiqarmasligi mumkin. Bunday hollarda biz uskunalaridan ekstensiv foydalanish ko'rsatkichlarini hisoblash bilan cheklansak, yuqori natija olganday bo'lamiz. Lekin yuqorida ko'rganimiz, uskunalaridan foydalanish samaradorligi haqida to'liq xulosa chiqarishga kifoya qilmaydi.

Olingan natijalarni ikkinchi guruhga taalluqli bo'lgan, asosiy fondlar unumdorligi aks ettiruvchi asosiy fondlardan intensiv foydalanish ko'rsatkichlari bilan boyitish kerak.

Uskunalarini yuklanish koeffitsiyenti ham uskunalaridan vaqt bo'yicha foydalanishni tavsiflaydi. Smenalilik koeffitsiyentidan farqli ravishda, u mahsulotning mehnat sig'imini hisobga oladi. U mazkur uskunada tayyorlangan barcha mahsulotlar mehnat sig'imining ishlash

Jahon bozoridagi konyunkturaning beqarorligiga qaramasdan, 2013-yilda eksport hajmining o'sishi 10,9 foizdan iborat bo'ldi. Tashqi savdo faoliyatidagi ijobiy saldo 1 milliard 300 million dollarni tashkil etdi. 2013-yilda qimmatbaho metallar narxining keskin pasayganiga qaramasdan, mamlakatimiz oltin-valuta zaxirasi o'tgan yil davomida 2 foizga ko'paydi.

Islom Karimov

vaqti fondiga nisbati orqali aniqlanadi. Mazkur misolda ushbu koeffitsiyent quyidagicha bo'ladi:

$$K_{yuk} = \frac{1,44}{2} = 0,72$$

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni to'liq baholash uchun ekstensiv ko'rsatkichlardan tashqari, ularning quvvat bo'yicha yuklanish tabiatini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yerda yuqorida aytib o'tilganidek, texnologik uskunalar amaldagi unumdorligining, ya'ni texnik asoslangan progressiv unumdorlikning normativ unumdorlikka nisbati asosida, ya'ni **uskunalardan intensiv foydalanish koeffitsiyentidan** foydalanish, uni quyidagi formula bo'yicha hisoblash mumkin:

$$K_{int} = V_f : V_p$$

bu yerda, V_f – vaqt birligida uskunada ishlab chiqarilgan haqiqiy mahsulot miqdori;

V_p – vaqt birligida uskunada texnik jihatdan asoslangan mahsulot ishlab chiqarish normasi.

Misol. Pasport ma'lumotlari bo'yicha dastgohda bir soatda 100 ta detal yasash mumkin, amalda esa shu vaqt ichida faqat 80 ta detal tayyorlandi. U holda $K_{int}=0,8$ (80:100), ya'ni dastgohdan quvvat bo'yicha foydalanish 80 foizni tashkil qildi.

Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlarining uchinchi guruhiga:

- uskunalaridan integral foydalanish koeffitsiyenti;
- ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsiyenti;
- mahsulotlarning fondlar qaytimi va fondlar sig'imi ko'rsatkichlari kiradi.

Uskunadan integral foydalanish koeffitsiyenti uskunadan ekstensiv va intensiv foydalanish koeffitsiyentlarining ko'paytmasi orqali aniqlanib, uning vaqt va quvvat bo'yicha band bo'lishini (foydalanilishini) kompleks xarakterlaydi.

Bizning misolimizda $K_{eks}=0,71$ va $K_{int} = 0,8$ bo'lganligi tufayli, uskunadan integral foydalanish koeffitsiyenti quyidagiga teng bo'ladi:

$$K_{int\ egr} = K_{eks} \times K_{int} = 0,71 \times 0,8 = 0,57$$

Bu ko'rsatkich uskunalaridan ham ekstensiv ham intensiv foydalanishdagi kamchiliklarni birgalikda aniqlaydi. Ushbu ikki omil ta'siri natijasida stanoklar soatiga 0,57 % ishlatilgan.

Asosiy fondlardan samarali foydalanish ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib keladi. Shuning uchun asosiy fondlar samaradorligi ko'rsatkichini aniqlashda mahsulot ishlab chiqarilishida qatnashgan barcha asosiy fondlar qiymatini hisobga olish lozim. Bu ko'rsatkich asosiy fondlarning 1 so'miga qancha ishlab chiqarilgan mahsulot to'g'ri kelishini, ya'ni fondlar qaytimini ifodalaydi. Uni hisoblash quyidagi formula yordamida amalga oshiriladi:

$$F_{\text{qay.tim}} = T/F$$

bunda, T – tovar yoki yalpi, yoki sotilgan mahsulot hajmi, so'm;

F – korxonaning yillik o'rtacha asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati, so'm.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$F = F_1 + \frac{F_{\text{ishga tush.}} \times I_1}{12}; \quad \frac{F_{\text{ishdan chiqish}} \times I_2}{12}$$

bunda, F₁ – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati, so'm;

F_{ishga tush.}; F_{ishdan chiqish.} – yil mobaynida ishga tushirilgan (hisobdan chiqarilgan) asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati, so'm;

I₁, I₂ – ishga tushirilgan (hisobdan chiqarilgan) vaqtdan keyingi to'liq oylar soni.

Fondlar qaytimi asosiy fondlardan foydalanishni ifodalovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Mamlakat bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida fondlar qaytimini oshirish xalq xo'jaligining muhim vazifasi hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskirishi sababli, ularning ish qobiliyatini ta'mirlash orqali tiklash zaruriyati tug'iladi. O'z vaqtida ta'mirlash asosiy fondlar muddatidan oldin ishdan chiqishining oldini oladi hamda ularning xizmat qilish muddati va unumdorligini oshiradi. Asosiy fondlarni ta'mirlash kapital, o'rta va joriy turlarga bo'linadi. Bino va inshootlarni ta'mirlash o'z mazmuni, talab qildiruvchi muddat va mablag'larga ko'ra, mashina va uskunalarni ta'mirlashdan farq qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-noyabrda
«Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish to'g'risidagi
tartibni tasdiqlash to'g'risida»gi F-4010-sonli Farmoyishi bilan iqtisodiy
nochor korxonalarining moliyaviy qobiliyatini tiklash bo'yicha bir qator
imtiyozlar(ko'maklar) berilgan.

Jumladan:

ushbu farmoyishning 2-bandi asosida berilgan imtiyozlar bo'yicha mol-
mulk solig'i summasini korxonalariga kiritmaslik;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrda PF-4058-
son Farmoniga muvofiq, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha
amortizatsiya ajratmalarini o'rtalig' me'yordan kamroq hisoblash.

Masalan, mashina va asbob-uskunalarini kapital ta'mirlashda ular
to'liq qismlarga bo'linadi va eskirgan qismlar almashtiriladi.
Uskunalarini ikki marta kapital ta'mirlash orasidagi muddat *ta'mirlash
sikli* deb ataladi. Mashina va uskunalar, qoidaga ko'ra, maxsus
zavodlarda ta'mirlanadi.

O'rtacha ta'mirlash texnik mazmuni, murakkabligi, bajariladigan
ish hajmi va davriyligiga ko'ra, kapital ta'mirlashdan farq qiladi hamda
sarflanuvchi mablag', vaqt va kuchni nisbatan kamroq talab etadi. Joriy
ta'mirlash kabi u ham mashina yoki uskunadan foydalanuvchi
korxonaning o'zida amalga oshirilishi mumkin.

Joriy ta'mirlashda asosan asbob-uskunalar tozalanadi, moylanadi,
tekshiriladi, mayda kamchiliklari bartaraf qilinadi, ya'ni uskunalarining
foydalanishga doimiy tayyorligi ta'minlanadi.

Asosiy fondlarni ta'mirlash va ularga xizmat ko'rsatish majmuasi
rejali-oldini oluvchi ta'mirlash tizimiga (ROOT) birlashtiriladi va
korxonalar bosh mexanigi tomonidan boshqariladi. Deyarli har bir
korxonada ROOT o'tkazilishini qayd qilish jumallari mavjud bo'lib,
ularda profilaktika va ta'mirlash tadbirlarini o'tkazish tartibi va grafigi
belgilab qo'yiladi.

Ta'mirlash ishlari tufayli korxonalar asosiy fondlarning joriy
ekspluatatsiyaga tayyorligini ta'minlaydi. Biroq shu bilan bir qatorda
korxonalar asosiy fondlarni yaratish, foydalanish, amortizatsiya, qayta
tiklash kabi bosqichlarni o'z ichiga oluvchi takror ishlab chiqarish
amallarini doimiy ravishda bajarishga intilishi lozim. Bu bosqichlarni
quyidagi chizma yordamida aks ettirish mumkin (6-rasm).

6-rasm. Korxonada asosiy fondlarini qayta ishlab chiqarish bosqichlari.

Takror ishlab chiqarish siklida asosiy fondlarni yaratish jarayoni korxonadan tashqarida amalga oshiriladi hamda asosan qurilish sohasi, mashinasozlik, asbobsozlik hamda asosiy fondlarni yaratish bilan shug'ullanuvchi boshqa sohalarda bilan bog'liq bo'ladi. Asosiy vositalarni takror ishlab chiqarishning qolgan bosqichlari korxonada hududida amalga oshiriladi. Biroq barcha hollarda ham asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish tufayli korxonalar ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish hamda rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari sharoitlarida iqtisodiy va texnik barqarorlikka erishishlarini ta'minlaydi.

«Mamlakatimizda 2010-yilda 2009-yilga nisbatan 13,6 foizga ko'p, ya'ni 9 milliard 700 million AQSH dollariga teng miqdordagi investitsiyalar o'zlashtirildi, bu yalpi ichki mahsulotning qariyb 25 foizini tashkil etadi.

Ushbu investitsiyalarning salkam 72 foizi ishlab chiqarish korxonalarini barpo etishga, jumladan, 38 foizga yaqini asbob-uskuna va ilg'or texnologiyalar sotib olishga yo'naltirildi. Shu boradagi umumiy qo'yilmalar hajmida xorijiy investitsiyalar va kreditlar ulushi 28,8 foizni, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar miqdori esa 2 milliard 400 million dollardan ziyodni tashkil etdi.

Barcha moliyaviy manbalar hisobidan texnik va texnologik qayta jihozlash uchun yo'naltiriladigan investitsiyalar hajmi 3 milliard 600 million dollardan oshgani yoki 2010-yildagi barcha kapital

qo'yilmalarning 37,5 foizini tashkil etgani prinsipial muhim ahamiyatga egadir».⁶³

Mahsulotlarning fondlar sig'imi ko'rsatkichi fondlar qiymatiga teskari ko'rsatkich hisoblanadi. Bu ishlab chiqarilgan mahsulotning har bir so'miga qancha asosiy fondlar to'g'ri kelishini ifodalaydi. Agar fondlar qaytimi o'sish tendensiyasiga ega bo'lsa, unda fondlar sig'imi kamayib boradi.

7-rasm. Fondlar qaytimini oshiruvchi omillar.

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- smena davomida uskunalarning bekor turib qolishini qisqartirish va uning oldini olish;

⁶³ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

- uskunalarning smenalik koeffitsiyentini oshirish;
- bekor turuvchi uskunalarni qisqartirish va tugatish;
- ta'mirlash va profilaktika tadbirlarini o'z vaqtida va sifatli ravishda amalga oshirish;
- uskunalarni ekspluatatsiya qiluvchi xodimlarning malakasini oshirish;
- ishlab chiqarishni tashkil etishni va resurslar bilan ta'minlashni yaxshilash.

Qisqacha xulosalar

Bino, inshoot, mashina, qurilma, asbob-uskuna va boshqa mehnat vositalaridan iborat bo'lgan asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt mobaynida ishtirok etib, natural shaklini saqlab qoladi hamda ularning qiymati ishlab chiqarilayotgan mahsulotga asta-sekinlik bilan qismlarga bo'lib o'tkaziladi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish moddiy-texnika bazasining asosi hisoblanadi. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va mehnatning texnik jihatdan qurollanish darajasi asosiy fondlarga bog'liq bo'ladi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati – bu, ishlab chiqarishning barcha zaxiralardan foydalangan holda ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotning maksimal hajmidir.

Ekspluatatsiya jarayonida asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy eskirishga uchrab, bu korxonaga uchun ma'lum bir yo'qotishlarni keltirib chiqaradi.

Asosiy fondlarning eskirishi bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarni, ulardan foydalanishini yaxshilash, fond qaytimi, smenalik koeffitsiyenti, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti kabi asosiy ko'rsatkichlar darajasini oshirish yordamida kamaytirish mumkin.

Bu ko'rsatkichlarni fan-texnika taraqqiyoti hisobiga, asosiy fondlar tuzilmasini mukammallashtirish, uskunalarni bekor turib qolishini kamaytirish, mehnat va ishlab chiqarishni takomillashtirish, xo'jalik yuritishning yangi shakllarini rivojlantirish yordamida yaxshilash mumkin.

Foyda bilan bir qatorda amortizatsiya ajratmalar ham korxonaga asosiy fondlarini takomillashtirish manbai bo'lib xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Asosiy fondlar nima va ularning kengaytirilgan ishlab chiqarishdagi roli qanday?
2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasi deganda nima tushuniladi hamda ularning sanoat tarmoqlari bo'yicha farqlanishiga nima sabab bo'ladi?
3. Zamonaviy amortizatsiya siyosatining mohiyati va ahamiyati nimada?
4. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning ekstensiv va intensiv ko'rsatkichlari qanday?
5. Korxonalar va sanoat tarmog'ining ishlab chiqarish quvvatlarini hisoblash usuli, turi va tushunchalari qanday?
6. Zamonaviy sharoitlarda asosiy fondlar va korxonalar ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilashning qanday yo'nalishlari mavjud?
7. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy va ma'naviy eskirishi mazmunini va ularga ta'sir etuvchi omillarni yoriting.
8. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini takror ishlab chiqarish manbalarini ayting.
9. Korxonalar ishlab chiqarish quvvati haqida tushunchalar bering.
10. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining samarali ishlatilishi qaysi ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi?

8-bob: KORXONA AYLANMA FONDLARI VA AYLANMA MABLAG'LARI

8.1. Aylanma fondlar va aylanma mablag'lar tushunchasi, iqtisodiy tabiati va ularning korxonada faoliyatidagi ahamiyati

8.2. Aylanma fondlarning tarkibi, shakllanish manbalari va ularning korxonada iqtisodiyotiga ta'siri

8.3. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari va aylanma mablag'larni normalashtirish

8.4. Aylanma mablag'lar tejamkorligi va ularning samaradorligini oshirish yo'llari

Tayanch iboralar: Aylanma mablag'lar, aylanma kapital, aylanma ishlab chiqarish fondlari, muomala fondlari, zaxira, ichki ishlab chiqarish zaxiralari, ishlab chiqarish zaxiralari, xususiy aylanma mablag'lar, qarzga olingan aylanma mablag'lar, aylanma mablag'larni va ishlab chiqarish zaxiralarini normalashtirish, joriy zaxira, sug'urta (kafolat) zaxirasi, tayyorlov (texnologik) zaxirasi, mavsumiy zaxiralar, aylanma mablag'larni yuklanish koeffitsiyenti.

8.1. Aylanma fondlar va aylanma mablag'lar tushunchasi, iqtisodiy tabiati hamda ularning korxonada faoliyatidagi ahamiyati

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishda mehnat qurollari (asosiy fondlar) va ishchi kuchidan tashqari, **aylanma mablag'larga** ham ega bo'lishlari zarur. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarishning aylanma fondlari va muomala fondlarini tashkil qilishga mo'ljallangan pul mablag'laridan iborat. Aylanma mablag'lar, qoidaga ko'ra, korxonaning hisob raqamida naqd pul ko'rinishida jamg'ariladi. Har bir korxonaning aylanma mablag'lari asosiy fondlarning texnik holati va mahsulot ishlab chiqarish dasturi bilan bog'liq. Korxonada qanchalik katta va uning ishlab chiqarayotgan mahsulotlari turlari ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lar shunchalik ko'p talab qilinadi. Aylanma

mablag'lar ishlab chiqarish va uning uzluksizligini ta'minlashning moddiy asosi hisoblanadi.

«Aylanma mablag'lar» atamasidan tashqari «aylanma kapital» iborasi ham ko'p qo'llanilib, asosan iqtisodiy nazariya va xo'jalik yuritishning xorijiy tajribasidan olinadi. Mohiyatiga ko'ra, **aylanma kapital** korxonada ishlab chiqarish kapitalining bir qismi bo'lib, uning qiymati ishlab chiqarishning har bir siklida ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkaziladi hamda ushbu tovarni sotgandan so'ng korxonaga qaytariladi. Aylanma kapital ko'pincha korxonaning pul mablag'lari hisoblanuvchi yoki ishlab chiqarish jarayonida pul mablag'lariga aylantiriluvchi harakatchan aktivlari qatoriga kiritiladi.

Iqtisodiy tabiati, bajaruvchi vazifalari va ishlab chiqarish jarayonidagi o'rniga ko'ra, «aylanma mablag'lar» va «aylanma kapital» o'rtasida sezilarli farq yo'q. Korxonada doimiy kapitalning tarkibiy qismi sifatida ular xomashyo, yoqilg'i, energiya resurslari, yordamchi va boshqa materiallarda yuzaga keladi, shuningdek, ishchi kuchlarini yollash va ularning mehnatiga haq to'lashga bo'nak (avans) tariqasida beriladi. Aylanma mablag'larga bo'lgan qo'shimcha talab banklardan olinadigan kreditlar hisobiga qoplanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalarining aylanma mablag'larga yetarli tarzda ega bo'lishi ularning normal faoliyat yuritishi garovi hisoblanadi. Shuni ham unutmaslik zarurki, ishlab chiqarayotgan mahsulot birligiga sarflanuvchi xomashyo, material, yoqilg'i va energiya miqdori mahsulot sifatiga ta'sir ko'rsatmagan holda qanchalik kam bo'lsa, mahsulot shunchalik arzonlashadi hamda aylanma mablag'lar kamroq sarflanib, ulardan foydalanish samaradorligi yuqori bo'ladi.

«Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini jadal yangilash biz uchun eng muhim ustuvor vazifa sifatida izchil davom ettiriladi».⁶⁴

Korxonalarining aylanma mablag'lari **aylanma fondlari va muomala fondlari**ga taqsimlanadi. Bunday taqsimlash ularning moddiy-buyumlashgan tuzilishidan tashqari, ishlab chiqarish jarayoni

---

⁶⁴ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yekunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

va umuman, korxonaning iqtisodiy faoliyatidagi ishtiroki asosida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, taqsimlash rejalashtirishni tashkil qilishda hamda korxonaning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini aniqlashda katta rol o'ynaydi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari—korxonada ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish sikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi. Shu sababli aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonining majburiy elementi va ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismi hisoblanadi.

Korxonada aylanma ishlab chiqarish fondlari qatoriga xomashyo va materiallar zaxirasi, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i va energetika resurslari, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, tugallanmagan ishlab chiqarish va kelajakdagi xarajatlarni kiritish mumkin. Rejalashtirish, sistemali hisob va hisobotni tashkil qilish uchun qulaylik yaratish maqsadida aylanma ishlab chiqarish fondlari uch guruhga bo'linadi:

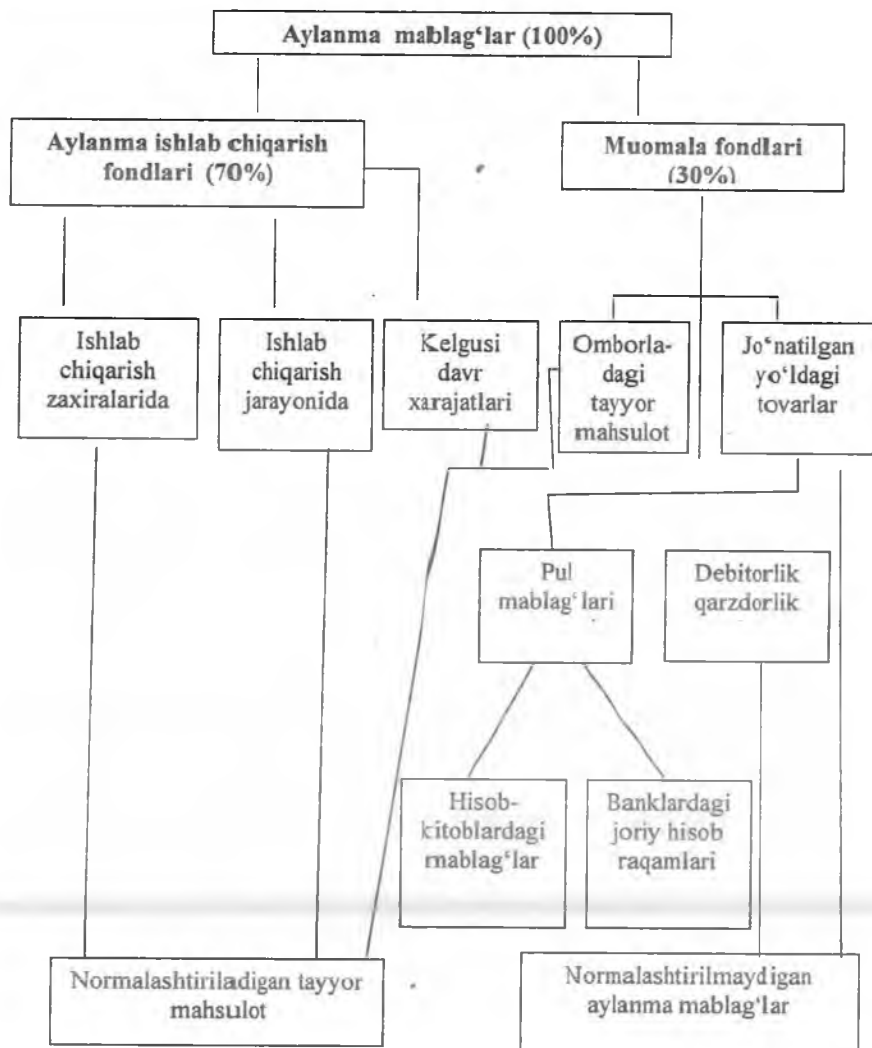
*ishlab chiqarish zaxiralari;

*tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar;

*kelgusi davr xarajatlari.

Muomala fondlari korxonaning tayyor mahsulot zaxirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, shuningdek, chek va veksellar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan iborat bo'ladi. Muomala fondlari va aylanma ishlab chiqarish fondlari majmuasi, korxonaning aylanma mablag'lari(kapitali)ni tashkil qiladi.

Ishlab chiqarishda band bo'lgan aylanma mablag'lar kattaligini belgilovchi asosiy omillar — bu, mahsulot tayyorlashning ishlab chiqarish sikli uzunligi, mehnatni tashkil qilish, texnika va texnologiyaning rivojlanish darajasi, mehnat predmetlari va qurollaridan foydalanish normalaridir. Aylanma mablag'lar kattaligi, shuningdek, mahsulotlarni sotish sharoitlari, ta'minot va mahsulotni sotish tizimini tashkil qilish darajasi bilan ham bog'liq bo'ladi.

1-rasm: Aylanma mablag'lar tarkibi va strukturasi.

Yuqorida keltirilgan holatlardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, aylanma mablag'lardan quyidagi hollarda foydalaniladi:

– xomashyo, material, ehtiyot qismlar hamda ishlab chiqarishni tashkil qilishda zarur bo'lgan boshqa mehnat predmetlari;

– ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinuvchi elektr energiyasi, yoqilg'i kabi resurslar uchun haq to'lash;

– korxonani tashkil etish va faoliyat yuritish davrida oylik ish haqi to'lanishi;

– soliq va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash.

Aylanma mablag'lar to'liq aylanadigan, ya'ni ishlab chiqarish va muomala davrini o'tadigan vaqt aylanma mablag'larning aylanish davri deyiladi. Bu ko'rsatkich korxonada (yoki tarmoqda) mablag'lar harakatining o'rtacha tezligini tavsiflaydi. U maxfiy turdagi mahsulotni ishlab chiqarish va sotish muddatiga mos kelmaydi.

Aylanma mablag'larni boshqarish eng kam miqdordagi aylanma mablag'lar bilan mahsulotni ishlab chiqarish va sotish jarayonining uzluksizligini ta'minlashdan iborat. Bu korxonada aylanma mablag'lari doiraviy aylanishning barcha bosqichlari bo'yicha mos shaklda va minimal, lekin yetarli miqdorda taqsimlanishi lozimligini bildiradi. Aylanma mablag'lar har doim bir vaqtning o'zida doiraviy aylanishning uchala bosqichida mavjud bo'ladi va pul mablag'lari, materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Korxonalar o'z-o'zini moliyalashtiradigan hozirgi sharoitda aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojni to'g'ri aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Bozor munosabatlari va deyarli barcha resurslar taqchilligi sharoitlarida aylanma mablag'lar, birinchi o'rinda moddiy resurslardan ratsional foydalanish va ularni shakllantirish zaxiralarini izlab topish har bir korxonada oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi. Bunda **zaxira** deganda, moddiy va pul resurslarini yaxshilashning yuzaga kelgan yoki yuzaga kelayotgan, lekin hali foydalanilmagan (to'liq yoki qisman) imkoniyatlarini tushunish lozim.

Bu zaxiralar kelib chiqishi va foydalanilishiga ko'ra xalq xo'jaligiga va tarmoqlarga tegishli yoki tarmoqlararo, ishlab chiqarish ichidagi (zavod, sex va hokazo) turlariga bo'linadi. «Korxonada iqtisodiyoti»da **ichki ishlab chiqarish zaxiralari** – ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilish hamda texnika va texnologiyani takomillashtirish, mahsulotlarning yangi va yanada mukammal turlarini o'zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan moddiy resurslardan foydalanishni yaxshilash imkoniyatlari katta ahamiyat kasb etadi. Zaxiralar shuningdek, moddiy resurslarni sarflashni normallashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning

mehnat sig'imini kamaytirish, mehnatni tashkil qilishning ratsional usullarini qo'llash natijasida ham aniqlanadi. Qisqacha aytganda har bir korxonaga, ayniqsa, yirik va mashinasozlik korxonalari hamda ularga yaqin bo'lgan korxonalar, moddiy va pul resurslaridan, ya'ni xususiy kapital va boshqa aktivlardan ratsional foydalanish bo'yicha puxta ishlab chiqilgan chora-tadbirlar majmuasiga ega bo'lishi zarur.

Resurslardan samarali foydalanishning texnik-ishlab chiqarish yo'nalishlari qatoriga, birlamchi xomashyoni ishlab chiqarishda foydalanishga sifatli ravishda tayyorlash, mashina va uskunalar konstruksiyasini takomillashtirish, xomashyo, material, yoqilg'ilarning tejankor turlaridan foydalanish, ishlab chiqarish chiqitlarini kamaytiruvchi hamda ikkilamchi resurslardan maksimal darajada foydalanish va barcha turdagi yo'qotishlarning oldini olishni ta'minlovchi yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilishni kiritish mumkin.

Resurslardan oqilona foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlari qatoriga, mahsulotlar material sig'imini rejalashtirish va normalashtirishning ilmiy darajasini oshirish, resurslarni sarflashning texnik jihatdan asoslab berilgan norma va normativlarini ishlab chiqish, «eski» va «yangi» mahsulot ishlab chiqarish o'rtasida progressiv proporsiyalarni belgilash, mehnatni tashkil qilishning samarali usullarini rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar kiritiladi.

Mamlakatimizni rivojlantirish, yangilash va modernizatsiya qilish bo'yicha tanlagan strategiyamizni va inqirozga qarshi qabul qilgan dasturimizni amalga oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi sanoqli davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash, aholimizning moddiy farovonligini yuksaltirishga erishgani barchamizga katta mamnuniyat va iftixor bag'ishlaydi, albatta.

I. Karimov (ma'ruzadan)

lamlarni ko'paytirishdadir. U ishlab chiqarishni texnik jihatdan ta'minlash, xodimlarning malakasi, moddiy-texnika ta'minoti, moddiy resurslar zaxiralarini sarflash normalariga bog'liq bo'ladi.

Aylanma aktivlar ham korxonaga mulki hisoblanib, ular aylanma fondlar va muomala fondlarining pul shaklidagi yig'indisini ifodalaydi.

Uzluksiz ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash uchun asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan bir qatorda mehnat predmetlari (moddiy resurslar) zarur bo'ladi. Mehnat predmetlari mehnat vositalari bilan birgalikda mehnat mahsulotini, uning iste'mol qiymatini yaratishda va qiymatning shakllanishida qatnashadi.

Mehnat predmetlari ishlab chiqarishning bir siklidagina qatnashadi va o'zining natural shaklini o'zgartiradi, qiymatini to'liq yangidan yaratilgan mahsulotga o'tkazadi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlar sotilganidan keyin ularni ishlab chiqarish uchun sarflangan mablag'lar korxonaga qaytadi va doimo oborotda qatnashadi. Korxonaning mablag'lari doiraviy aylanishning turli bosqichlarida: pul, ishlab chiqarish vositasi va tayyor mahsulot (tovar) shaklida bo'ladi.

Ishlab chiqarish vositalari (ya'ni mehnat predmetlari va mehnat vositalari) takror ishlab chiqarish jarayonida tutgan o'rniga va ayrim xususiyatlariga qarab asosiy va aylanma fondlarga ajratiladi.

Mehnat predmetlari to'liq, mehnat vositalarining ayrimlari (xizmat muddati va qiymatiga ko'ra) aylanma fond tarkibiga kiradi.

Ishlab chiqarish korxonalarining aylanma fondlari ishlab chiqarish va muomala doirasiga ajratilgan bo'lib, shunga muvofiq ular muomala va aylanma ishlab chiqarish fondlarini hosil qiladi. Birinchisiga sotish uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotlar, korxonada kassasidagi va uning tijorat bankidagi schyotida saqlanayotgan pul mablag'i hamda hisob-kitoblardagi mablag'lar kiradi. Ikkinchisiga esa ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada o'zi tayyorlagan yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi davr xarajatlari va boshqalar kiradi.

Aylanma ishlab chiqarish va muomala fondlari takror ishlab chiqarishning uzluksiz bo'lishligini ta'minlaydi. Ularning miqdori va tarkibi nafaqat ishlab chiqarishning ehtiyoji, shu bilan birgalikda muomala ehtiyojidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Ishlab chiqarish va muomala fondlari zaxiralari shakllantirish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari korxonaning aylanma mablag'i deyiladi.

8.2. Aylanma fondlarning tarkibi, shakllanish manbalari va ularning korxonada iqtisodiyotiga ta'siri

Aylanma fondlar tuzilmalarini rejalashtirish va boshqarishning hozirgi davr amaliyotida ushbu mablag'larning tarkibi va tuzilmasini baholash va tahlil qilishga, shuningdek, ularning funksional roli va

harakatiga katta e'tibor qaratiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonada aylanma mablag'larining eng faol qismi bo'lsa, muomala fondlari ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi hamda yangi iste'mol qiymatini yaratmaydi. Bu yerda umumiy qoida shundayki, aylanma mablag'lar doimo aylanishda bo'lishi zarur – ularning samaradorligi va korxonada iqtisodiyotiga ta'siri aynan shunda ko'zga tashlanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonada aylanma mablag'larining asosiy va salmoqli qismi sifatida o'z tarkibi quyidagi uch qismdan iborat:

- ishlab chiqarish zaxiralari;
- tugallangan ishlab chiqarish va o'zi tayyorlagan yarim tayyor mahsulotlar;
- kelgusi davr xarajatlari.

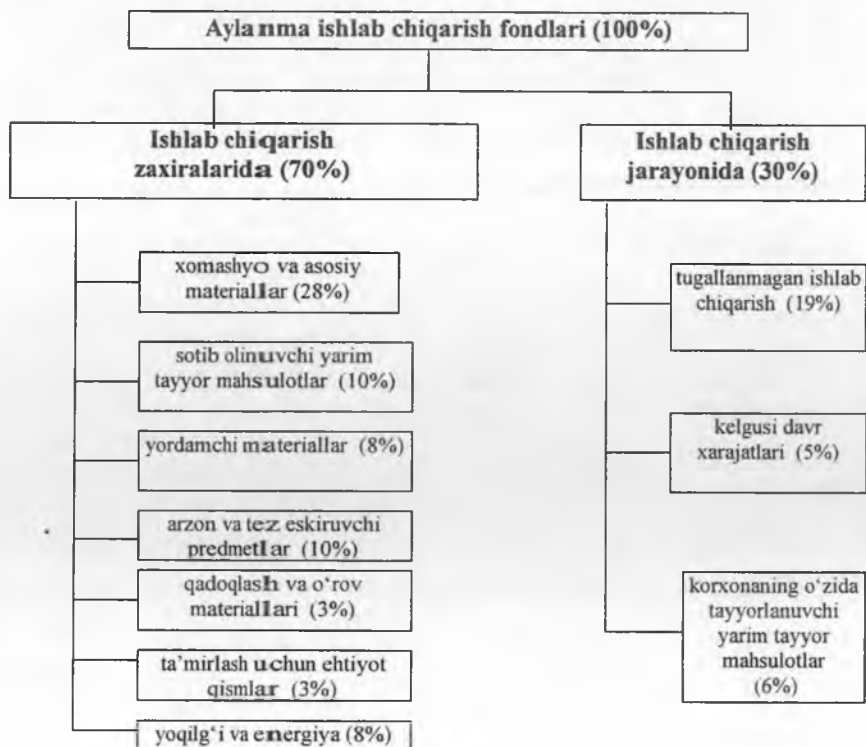
Ishlab chiqarish zaxiralari – bu ishlab chiqarish jarayoniga kiritish uchun tayyorlangan mehnat predmetlaridir. Ular xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg'isi, sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi qismlar, idish va idish materiallari, asosiy fondlarni joriy ta'mirlash uchun ehtiyot qismlardan iborat. Tugallanmagan ishlab chiqarish va o'zi tayyorlagan yarim tayyor mahsulotlar – bu ishlab chiqarish jarayoniga kirgan mehnat predmetlari: materiallar, detallar, ishlov yoki yig'ish jarayonidagi buyumlar, shuningdek, korxonaning bir sexida oxirgacha ishlab chiqarilmagan va keyinchalik shu korxonaning boshqa sexlarida ishlatishi lozim bo'lgan yarim tayyor mahsulotlar.

* **tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar** – bu, ishlab chiqarish jarayonida foydalanishga topshirilgan hamda ishlov berish va yig'uv jarayonida bo'lgan, lekin ishlab chiqarish jarayoni to'liq tugallanmagan hamda ushbu korxonada keyinchalik ishlov berilishi lozim bo'lgan mehnat predmetlari;

* **kelgusi davr xarajatlari** – bu aylanma fondlarning nomoddiy elementlari bo'lib, ular joriy davrda amalga oshirilgan, ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo'lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash va o'zlashtirish xarajatlari (masalan, asbob-uskunalarni qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlash va loyihalashtirishga sarflanuvchi xarajatlar va boshqalar).

Aylanma ishlab chiqarish fondlari alohida tarkibiy qismlari yoki elementlari o'rtasidagi foizlarda ifodalanuvchi o'zaro munosabatlar

aylanma ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasini tashkil qiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlari o'rtasidagi xuddi shunday foizlardagi munosabatlar korxonada aylanma mablag'larining tuzilmasi deb ataladi. 2-rasmda korxonada aylanma mablag'larining taxminiy (namunaviy) tuzilmasi ko'rsatilgan.

2-rasm. Korxonada aylanma mablag'larining namunaviy tuzilmasi.

Aylanma fondlar tuzilmasi nafaqat sanoatning turli tarmoqlarida, hattoki bir tarmoq va bir korxonaning o'zida ham farqlanadi. Bunday farqlanishga turli xildagi xomashyo va materiallar, ishlab chiqarish texnologiyasi va texnikasidagi farqlar, korxonalarining geografik joylashuvi, ishlab chiqarishning tashkil etilishi va mehnat taqsimoti, moddiy-texnika ta'minoti sabab bo'lishi mumkin.

Korxonalar aylanma mablag'lari tarkibi va tuzilmasiga xo'jalik yuritish qobiliyati va uning samaradorligiga rioya qilish qoidalari katta

ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni korxonada ishlab chiqarish zaxiralarini va aylanma mablag'larning ta'minlanganligini haddan tashqari oshirishga intilmasligi zarur. Amaliyotning guvohlik berishicha, bu resurslarning halok bo'lishiga va sun'iy tanqislikning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu sababli xomashyo va materiallarni sarflashning texnologik normalariga rioya qilish, ularni saqlashni to'g'ri yo'lga qo'yish, chiqitlar va yo'qotishlarni kamaytirish, zamonaviy va arzon materiallardan foydalanish katta ahamiyat kasb etmoqda. Biroq arzon materiallardan foydalanish doim ham korxonada imkoniyatlari va xohishidan kelib chiqavermaydi va tashqi muhit, birinchi o'rinda ishlab chiqarishdagi hamkorlar, bahoni shakllantirish, umumiy iqtisodiy barqarorlik va boshqa omillar bilan ham bog'liq bo'ladi.

Korxonada iqtisodiyotiga aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilmasidan tashqari, ularni ishlab chiqarish, takror ishlab chiqarish va muomalaning turli bosqichlarida izlab topish katta ta'sir ko'rsatadi. Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi uch bosqichdan iborat bo'lib, bu jarayonda mahsulot ishlab chiqariladi va sotiladi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarining aylanma mablag'lari ishlab chiqarishning texnologik tashkil etish xususiyatlariga ko'ra, bir-biridan farq qiladi. Bu xususiyatlarning xarakteri ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va murakkabligi, ixtisoslashtirishda realizatsiya qilish sharoitlari va shu kabilar bilan izohlanadi. Aylanma mablag'lar tuzilmasining tarmoqlar bo'yicha farqlanishini quyidagi jadval orqali bilib olish mumkin (1-jadval).

Aylanma mablag'larning tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi

1-jadval

Aylanma fondlarning guruh va elementlari	Butun sanoat	Qora metallurgiya	Mashinasozlik	Yenergetika	Yengil sanoat	Oziq-ovqat sanoati
1. Ishlab chiqarish zaxiralari - jami	70,2	65,0	55,3	98,3	90,0	78,8
jumladan: xomashyo va asosiy materiallar, yarim tayyor mahsulotlar	46,2	23,8	37,5	-	76,7	52,2

Yordamchi materiallar	6,6	11,0	2,3	24,1	5,7	6,1
Yoqilg'i	1,7	2,0	0,7	37,4	0,5	1,6
Ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar	3,9	11,0	2,0	23,0	1,7	2,0
qadoqlash va o'rov materiallari	3,0	0,5	0,6	0,3	1,2	11,3
Instrumentlar, xo'jalik asboblari va qimmat bo'lmagan, tez eskiruvchi boshqa predmetlar	9,8	16,7	12,2	19,5	3,2	5,6
2. Tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlari	24,0	18,3	42,2	0,5	9,8	19,5
3. Kelgusi davr xarajatlari va boshqa mehnat predmetlari	5,8	16,7	2,5	1,2	0,2	1,7
Jami aylanma ishlab chiqarish fondlari	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Manba: Davlat Statistika qo'mitasining ma'lumotlari.

Birinci bosqichda aylanma mablag'lar pul shaklidan moddiy boyliklarning ishlab chiqarish zaxiralariga aylanadi, ya'ni pul - tovar (D-T).

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarish, ya'ni mahsulotni tayyorlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bu bosqichda aylanma mablag'lar va birinchi o'rinda aylanma fondlar tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar holiga keltirilib, tovar shaklini oladi (T).

Uchinchi bosqichda aylanma mablag'lar tovar mahsuloti shaklida muomalaga kiritilib, sotiladi va yana pul shaklini oladi (T-P).

Shu tariqa aylanma mablag'lar barcha bosqichlardan o'tib, to'liq aylanishni amalga oshirishni quyidagi tarzda aks ettirish mumkin:

- 1-bosqich – pul-tovar (P-T);
- 2-bosqich – ishlab chiqarish (I.CH);
- 3-bosqich – tovar-pul (T-P).

Shuni qayd qilib o'tish muhimki, korxonaning aylanma mablag'lari bir vaqtning o'zida uchala bosqichda ham pul mablag'lari, ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, yarim tayyor va tayyor mahsulotlar ko'rinishida mavjud bo'lishi mumkin.

Hozirgi sharoitda aylanma fondlarni tejashning iqtisodiy ahamiyati quyidagicha ifodalanadi:

– xomashyo, material, yoqilg'i xarajatlarining kamayishi ishlab chiqarish uchun katta iqtisodiy foydani ta'minlaydi. Bu avvalombor, mavjud moddiy resurslar miqdoridan ko'proq tayyor mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi;

– moddiy resurslarni tejash, ishlab chiqarishga yangi, tejamliroq materiallarni kiritish takror ishlab chiqarish jarayonida alohida tarmoqlar o'rtasida taraqqiy etgan nisbatlarni belgilashga, sanoat ishlab chiqarishning mukammal tarmoq strukturasi ga erishishga imkon beradi;

– moddiy resurslarni tejashga intilish yangi texnikani joriy etish va texnologik jarayonlarni mukammallashtirishga turtki beradi;

– moddiy resurslar iste'molidagi tejamkorlik ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilashga va jonli mehnat xarajatlarining tejalishiga ham olib keladi (materiallarni tashish; saqlashga sarflanadigan ish kuchi kamayadi);

– moddiy resurslar tejalishi sanoat mahsuloti tannarxining kamayishiga yordam beradi. Hozirgi vaqtda moddiy xarajatlar hisobiga barcha ishlab chiqarish xarajatlarining 3/4 qismi to'g'ri keladi. Keyinchalik, ishlab chiqarishning texnik darajasi o'sishi bilan mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha umumiy xarajatlarda buyumlashgan mehnat ulushi oshib boradi va demak, mehnat predmetlari va mehnat vositalaridan foydalanishni yaxshilash ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlarini tejashning asosiy yo'nalishi bo'lib hisoblanadi;

– mahsulot tannarxining kamayishiga ta'sir qiladigan moddiy resurslar tejamkorligi korxonaning moliyaviy holatiga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Shunday qilib, aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash va tejankorligining iqtisodiy samaradorligi korxonaning barcha ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarishda aylanma fondlardan foydalanishni baholash.

Aylanma fondlardan foydalanishni har tomonlama yaxshilash – sanoat korxonalarining muhim vazifalaridan biridir. Xomashyo, yonilg'i, yordamchi materiallardan qanchalik yaxshi foydalanilsa, mahsulotning ma'lum miqdorini ishlab chiqarish uchun ular shunchalik kam sarflanadi. Bu orqali sanoat mahsulotini ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati vujudga keladi.

Moddiy resurslar sarfi ko'rsatkichlari va moddiy resurslardan foydalanish darajasi ko'rsatkichlari farqlanadi.

Moddiy resurslar sarfi ularga ishlab chiqarish iste'molini ifodalaydi. Ishlab chiqarish xarajatlari korxonadan bevosita mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha dasturni bajarishga sarflangan barcha moddiy resurslar miqdorini qamrab oladi. Moddiy resurslar ta'mirlash ehtiyojlariga, yordamchi xo'jalikni ta'minlashga, korxonada transport xizmatiga, madaniy-maishiy ehtiyojlarga ham sarflanadi. Moddiy resurslar iste'moli ularning umumiy salmoqli ulushi bilan tavsiflanadi.

Moddiy resurslar umumiy sarfi – bu hisobot davrida butun ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun jami moddiy resurslar yoki uning alohida turlari iste'molidir. Moddiy resurslar umumiy sarfi – natural shaklda; turli xil moddiy resurslarning jami sarfi qiymat shaklida hisobga olinadi.

Muayyan «m» turdagi resurslarning salmoqli ulushi deganda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot birligi sarflangan moddiy resurslar miqdori tushuniladi. U hisobot davrida mazkur mahsulotni ishlab chiqarishga sarflangan barcha moddiy resurslari miqdorini (MRM) ushbu mahsulotning yaroqli birliklari miqdoriga (N) bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$m = \text{MRm} : N$$

Quyidagi formula bo'yicha bir turdagi «m₁» mahsulot iste'mol xususiyatining bir birligiga moddiy resurslar salmoqli sarfmi ham hisoblash mumkin:

$$m = (\sum \text{MP} \times \text{Mbm}) : \text{Miuo}$$

bu yerda,; MRS – mahsulotning bir jismoniy birligiga moddiy resurslarning salmoqli sarfi;

Mbm – hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulot birliklari miqdori;

Miuo – hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulot iste'mol xususiyatining umumiy hajmi.

Mahsulot ishlab chiqarishga moddiy resurslar sarfining umumiy tavsifi bo'lib material sig'imi ko'rsatkichi (M) xizmat qiladi. U mahsulot birligiga (yoki iste'mol xususiyati birligiga) natural yoki qiymat shaklida moddiy resurslar haqiqiy sarfini baholaydi. Bu ko'rsatkich alohida turdagi moddiy resurslar (metall sig'imi, energiya sig'imi, yonilg'i sig'imi) sarfini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar bilan bevosita bog'liq. Bu ko'rsatkichlar natural, natural-qiymat va qiymat shakllarida o'lchanadi.

Mahsulotning material sig'imi turli ko'rsatkichlar bilan o'lchanishi mumkin:

1) ishlab chiqarilgan mahsulot bir birligiga moddiy resurslarning jamida sarfi (salmuqli material sig'imi):

$$M = m = MRm : N$$

2) ishlab chiqarilgan mahsulot bir birligiga bir necha turdagi moddiy resurslarning qiymat shakldagi sarfi miqdori (lt, $1m^3$, $1m^2$ hisobiga so'm).

$$M = (\Sigma MPM \times P) : N$$

bu yerda, R—moddiy resurslarga ulgurji narx.

Bu formulalardan oddiy turdagi mahsulotlarning material sig'imini hisoblash uchun foydalaniladi (elektr energiyasi, cho'yan, po'lat va hokazo). Murakkab turdagi mahsulotlar uchun material sig'imining asosiy iste'mol xususiyati birligiga muayyan moddiy resurslar sarfi kabi ko'rsatkichidan foydalaniladi. Masalan, elektromotorning material sig'imi 1 kvv quvvatga nisbatan material sarfi bilan hisoblanadi. Yuk tashuvchi avtomobil uchun material sig'imining tavsifi 1t-km/s yuklar tashish hisobiga material xarajatini baholash hisoblanadi va hokazo.

Mahsulotning fizik hajmi, iste'mol xususiyati hajmi hisobga olinmaydigan mashinasozlik (kimyo, to'qimachilik mashinasozligi va hokazo) mahsulotlari uchun material sig'imi darajasi taqqoslama narxlarda sof yoki yalpi mahsulot bir so'miga muayyan turdagi moddiy resurslarning fizik birligidagi sarfi bilan tavsiflanishi mumkin:

$$M = \Sigma N : \Sigma Mb.mP$$

bu yerda, $\Sigma Mb.mR$ – taqqoslama narxlarda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi.

Ishlab chiqarish dasturini ishlab chiqish va sanoat korxonalarini ishini tahlil qilish uchun har bir sanoat tarmog'ida moddiy resurslardan

samarali foydalanish darajasining turli xil ko'rsatkichlari ishlatiladi. Ular ishlab chiqarishda moddiy resurslardan foydalanish shart-sharoitlarini to'liq aks ettiradi va ishlab chiqarish iste'molining barcha bosqichlarini qamrab oladi. Xomashyoga birlamchi ishlov beradigan tarmoqlarda quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

– boshlang'ich xomashyoda foydali modda miqdori (rudada temir, lavlagida shakar miqdori va hokazo);

– boshlang'ich xomashyodagi foydali moddadan foydalanish darajasi va xomashyoga ishlov berish jarayonida vujudga keladigan yo'qotishlar foizi;

– yaroqli mahsulotni yakuniy ishlab chiqarish. U yaroqli mahsulot hajmini boshlang'ich xomashyo hajmiga bo'lish bilan, shuningdek, foizlarda (natijani 100 ga ko'paytirish kerak) hisoblanadi.

Yaroqli mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichi uning yakuniy miqdorini baholashda xizmat qiladi. Masalan, rudadan 20% mis olindi, lekin bu rejadagi ishlab chiqarish 100% ekanligini bildirmaydi. Misni rejadagi ishlab chiqarish 23% bo'lishi mumkin, bu rudada misning haqiqiy miqdorini ifodalaydi.

Qora metallurgiyada po'lat eritishda temirdan foydalanish balans usuli bilan hisoblanadi. Temir balansining kirim qismida xomashyo xarajatining elementlari va miqdorlari ko'rsatiladi (turli xil ruda, lam, strujka). Xarajat qismida olingan mahsulot, yo'qotishlar va chiqindilarning turlari va miqdorlari aniqlanadi (turli xil cho'yan, shlak, ugar va hokazo). Po'lat eritish bo'yicha temir balanslari va prokat ishlab chiqarish bo'yicha metall balanslari ham shunday hisoblanadi. Bu balanslar sarf-xarajat koeffitsiyentlarini aniqlash imkonini beradi. Bu koeffitsiyentlar sarflangan materiallar og'irligining yaroqli mahsulot tonnasiga nisbatini ifodalaydi.

Korxonalarni texnik qayta qurollantirish – alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunlarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha choratadbirlar majmuasi. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan bo'ladi.

Mashinasozlik tarmoqlarida aylanma fondlarning asosiy elementi – metallardan foydalanish darajasini aniqlashda tegishli ko'rsatkichlari qo'llaniladi.

Mashina va mexanizmlarni yasash bosqichida mashinaning nisbiy metall sig'imi ko'rsatkichi (mashinaning nisbiy og'irligi) On hisoblanadi.

$$Om = Rc.o : Mquv.$$

bu yerda, Rc.o. – sof og'irlik, u metall detallar va mashina qismlari og'irligining yig'indisiga teng, t, kg;

Mquv. – mashina asosiy ekspluatatsion xarakteristika birligining miqdori (traktor quvvati - ot kuchi; avtomobilning yuk ko'taruvchanligi - t).

Mashinasozlikda metallardan foydalanish koeffitsiyenti (K i.m.) keng qo'llaniladi:

$$M = (\sum RS.O \times MXi) : Xmet$$

bu yerda, RS.O – mahsulot birligida gavdalangan metallning sof og'irligi, t, kg;

Mxi – har bir nomenklatura qismi bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish hajmi;

Xmet – mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan mazkur turdagi metallning yalpi xarajati:

i – ishlab chiqarish nomenklaturasini tashkil qiladigan turli xil mahsulotlarning 1,2,3,...,n ta miqdori.

Metalldan samarali foydalanishning boshqa ko'rsatkichi chiqindilar darajasi hisoblanadi. U samarali foydalanish koeffitsiyenti bilan bevosita bog'liq: chiqindilar darajasi qanchalik kam bo'lsa, metalldan samarali foydalanish koeffitsiyenti shunchalik yuqori bo'ladi. Shu sababli metall chiqindilarini qisqartirish va undan samarali foydalanish omillari bir xil bo'ladi.

Metallga ishlov berishda chiqindilar darajasi metallga sovuq ishlov berish jarayonida vujudga kelgan chiqindilar miqdorining iste'mol qilinadigan metall miqdoriga nisbati sifatida aniqlanadi. Natija barcha iste'mol qilinadigan metallning qancha ulushi chiqindiga ketganligini ko'rsatadi (%).

$$Dch = (CHm : Mim) \times 100,$$

bu yerda, Dch – chiqindilar darajasi, %;

Mim – iste'mol qilingan metall miqdori, kg;

CHm – chiqindilar miqdori.

Kimyo sanoatida aylanma fordlardan foydalanish ko'rsatkichlarini hisoblaganda o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Kimyo sanoati tarmoqlarida, (shuningdek, moddalarga kimyoviy yo'l bilan ishlov beradigan ishlab chiqarishlarda) ko'p hollarda «mahsulot sof og'irligi» tushunchasi yo'q. Bu tarmoqlarda kimyoviy texnologiya xususiyatlari sababli qo'shimcha boshlang'ich xomashyolardan hech biri tayyor mahsulot tarkibiga o'zining asl ko'rinishida kirmaydi. Shu sababli kimyoviy jarayonga yosh ishlab chiqariladigan mahsulot birligiga materiallar xarajati tasdiqlangan texnologiyaga (retsepturaga) muvofiq belgilanadi va nazariy deb ataladi. Materiallarning nazariy xarajatiga chiqindilar va qaytarilmaydigan yo'qotishlar kirmaydi.

«Yaqin besh yil ichida sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini kamida 60 foizga oshirish, yalpi ichki mahsulotda uning ulushini 2010-yildagi 24 foizdan 2015-yilda 28 foizga ko'paytirishni ta'minlash vazifasi qo'yilmoqda. Bu borada mashinasozlik, avtomobilsozlik, kimyo, oziq-ovqat, farmasevtika, qurilish materiallari sanoati va boshqa sohalarni jadal rivojlantirish hisobidan ushbu tarmoqlarda ikki barobardan ziyod o'sishga erishiladi».⁶⁵

Kimyo sanoatida materiallardan foydalanish ko'rsatkichi bo'lib muayyan kimyo mahsuloti birligini ishlab chiqarishga yoki kimyoviy jarayonga materiallar nazariy xarajatining iste'mol qilinadigan materiallarning haqiqiy sarfiga nisbati hisoblanadi. Haqiqiy xarajat nazariy xarajattan kimyoviy jarayonlarda vujudga keladigan yo'qotishlar kattaligiga ko'pdir. Haqiqiy va nazariy xarajatlar o'rtasidagi farq qanchalik kam bo'lsa, u shunchalik taraqqiy etgan bo'ladi.

8.3. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari va aylanma mablag'larni normalashtirish

Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtirish nafaqat korxonaga uchun, balki butun xalq xo'jaligi uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. U resurslarning nisbiy ozod qilinishi, ijtimoiy xarajatlarning kamaytirilishiga ko'maklashadi va iqtisodiy rejalashtirish sur'atini oshiradi.

Korxonaga aylanma mablag'laridan samarali foydalanish uchta asosiy ko'rsatkichni tavsiflaydi:

⁶⁵ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisi dagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

- 1) aylanish ko'effitsiyenti;
- 2) aylanma mablag'larning yuklanish ko'effitsiyenti;
- 3) vositalarning bir marta aylanishi davomiyligi.

Aylanish ko'effitsiyenti korxonada aylanma mablag'larining ma'lum bir vaqt (yil, chorak) davomida amalga oshiruvchi aylanishini tavsiflaydi yoki aylanma mablag'larning har 1 so'miga to'g'ri keluvchi sotilgan mahsulotlarni ko'rsatadi. U quyidagi formula asosida hisoblab topiladi:

$$K_a = R_m : S_a$$

bu yerda,

R_m – sotilgan mahsulot hajmi, pul o'lchovida;

S_a – aylanma mablag'larning o'rtacha qoldiq hajmi, pul o'lchovida (aylanma mablag'lar normativi).

Misol. Korxonaning bir yil mobaynida sotilgan mahsulotlari hajmi 800 mln. so'mni tashkil qiladi. Bu holda aylanma mablag'lar normasi 200 mln. so'mni tashkil qiladi. Demak $K_a = 4,4$ (880:200).

Aylanma mablag'larni yuklanish ko'effitsiyenti aylanish ko'effitsiyentiga teskari bo'lgan qiymatdir. U sotilgan har 1 so'm mahsulotga sarflangan aylanma mablag'larni tavsiflaydi hamda quyidagi formula asosida hisoblab topiladi:

$$K_{yu} = S_a : R_m$$

Bir marta aylanish davomiyligi kunlarda o'lchanadi hamda shu davrdagi kunlar sonini aylanish ko'effitsiyentiga nisbati orqali quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$T = D : K_a$$

bu yerda,

D – shu davrdagi kunlar soni (360, 90).

Aylanma mablag'larning to'liq aylanish muddati qanchalik kichik yoki bu aylanishlar soni qanchalik ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lar shunchalik kam talab qilinadi va aksincha, aylanma mablag'lar qanchalik tez aylanishda bo'lsa, shunchalik samarali ishlatiladi.

Bugungi kunda aylanma mablag'larda, ayniqsa, korxonalarining moddiy-tovar boyliklarida band bo'lgan yirik miqdordagi pul mablag'lari ularning to'liq saqlanishiga e'tibor qaratish, ulardan maqsadlarga muvofiq va samarali foydalanish, shuningdek, ularning aylanishini tezlashtirishni talab qiladi. Korxonalar oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish quyidagilarni amalga oshirishni talab qiladi:

* fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini keng qo'llash;

* ishlab chiqarishning barcha jarayonlarida ilmiy jihatdan asoslangan norma va normativlar tizimini yaratish;

* korxonalarni uzoq muddatli xo'jalik aloqalari yuritishga o'tkazish va kooperatsiya qilishni rivojlantirish;

* mahsulotlar, moliyaviy, moddiy va kuch-quvvat resurslarining sifat balansini tuzish;

* boshqarish tizimini tashkil etishning va rag'batlantirishning optimal shakllarini qo'llash.

«Bu xususda gapirganda, 2011-yilda iqtisodiyotga jalb etiladigan barcha investitsiyalarning 36,4 foizdan ortig'ini sanoatni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash dasturlarini amalga oshirishga yo'naltirish ko'zda tutilayotgani, zamonaviy asbob-uskunalar xarid qilish xarajatlari umumiy kapital qo'yilmalar hajmining kamida 46 foizini tashkil etayotganini qayd etish darkor.»⁶⁶

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish uchun kurashda har bir korxonalar ularning ishlab chiqarish va muomalada bo'lish muddatini qisqartirishga erishishi zarur. Gap shundaki, aylanma mablag'larning muomala sohasida sekin harakatlanishi korxonaning bu vositalardan ishlab chiqarishda foydalanishda erishgan yutuqlarini yo'qqa chiqarishdan tashqari, ularning umumiy aylanishini ham sekinlashtirishi mumkin. Shu sababli, tayyor mahsulotni iste'molchiga yetkazib berishni tezlashtirish yoki mahsulotni realizatsiya qilish muddatini qisqartirish ham aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirishning muhim yo'li hisoblanadi.

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish samarasi, ulardan foydalanishni yaxshilash tufayli kamroq iste'mol qilinishi yoki qisman ozod qilinishida aks etadi. Aylanma mablag'lar mutlaq yoki nisbiy ozod qilinishi mumkin.

Mutlaq ozod qilish korxonaning aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini kamaytirishni tavsiflaydi hamda mavjud resurslardan ratsional foydalanishga oid turli tashkiliy-texnik chora-tadbirlar hisobiga amalga oshiriladi.

Misol. Korxonalar aylanma mablag'larining o'rtacha miqdori 2009-yilda 100 mln. so'mni tashkil qiladi. 2010-yilda ishlab chiqarish hajmini o'zgartirmagan holda 90 mln. so'm miqdorida ehtiyoj rejalashtirilmoqda. Bu holda asosiy vositalarning mutlaq ozod qilinishi 10 mln. so'mni tashkil qiladi.

---

⁶⁶ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22 -yanvar.

Nisbiy ozod qilish aylanma mablag'lari hajmining o'zgarishi hamda sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishini aks ettiradi. Uni aniqlash uchun hisobot yilida aylanma mablag'larga ehtiyojni, mahsulotni mazkur davr mobaynida sotish bo'yicha haqiqiy aylanish hamda o'tgan davrdagi aylanishni (kunlarda) inobatga olgan holda hisoblash zarur. Ular o'rtasidagi farq ozod qilingan vositalar miqdorini beradi.

Misol. Korxonada 2009-yilda sotilgan mahsulot qiymati 360 mln. so'mni, 2010-yilda esa 400 mln. so'mni tashkil qilgan. Aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i 2009-yilda 100 mln. so'm, 2010-yilda esa 95 mln. so'mni tashkil qilgan. Aylanish muddati 2009-yilda 100 kun ($100 \times 360 : 360$). 2010-yilda aylanma mablag'larga ehtiyoj 111 mln. so'm ($400 \times 100 : 360$). 2009-yilda aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i 95 mln. so'mni tashkil qilganini hisobga oladigan bo'lsak, vositalarning nisbiy ozod qilinishi 16 mln. so'mni (111-95) tashkil etadi.

Shakllanish manbaiga ko'ra, aylanma mablag'lar xususiy va qarzga olingan turlarga bo'linadi.

Xususiy aylanma mablag'lar doimo korxonada ixtiyorida bo'lib, xususiy resurslar, asosan foyda hisobiga shakllanadi. Korxonaning xususiy aylanma mablag'lari qatoriga ish haqi bo'yicha qarzlari, ta'minotchilar yoki hamkorlar qarzlari, buyurtmachilarning tayyorlangan mahsulot uchun to'lagan pullari kabilarni kiritish mumkin. Bu mablag'lar xususiy mablag'larga tenglashtirilgan mablag'lar yoki korxonaning barqaror passivlari deb ataladi.

Qarzga olingan aylanma mablag'lar doimo harakatda bo'lmaydi hamda korxonaning mahsulotlarni sotishdagi qiyinchiliklar, moddiy-tovar boyliklar bilan ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarish dasturini oshirib bajarish va boshqa vaqtinchalik ehtiyojlarni qoplash uchun foydalaniladi. Ular qatoriga bank kreditlari, kreditorlik qarzlari (tijorat kreditlari) va boshqa passivlarni kiritish mumkin.

Aylanma mablag'larni boshqarish mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda aylanma mablag'lardan iloji boricha kamroq foydalanishda ifodalangani. Bu esa korxonada aylanma mablag'lari aylanishining barcha bosqichlarida mos ravishda minimal, lekin yetarli tarzda ratsional taqsimlanishi zarurligini anglatadi. Bu vazifa o'z navbatida moddiy resurslar zaxiralari va xarajatlarini normalashtirish tufayli muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Aylanma mablag'larni normalashtirish korxonaning uzluksiz ishlashi ta'minlaydigan moddiy boylik va boshqa resurslarning minimal, lekin yetarli zaxiralarni shakllantirish uchun zarur bo'lgan pul

mablag'larini aniqlashda ifodalanadi. U ichki zaxiralarni aniqlash, ishlab chiqarish sikli davomiyligini qisqartirish va tayyor mahsulotni tezroq sotish imkonini yaratadi.

Biroq amaliyotda korxonalarining barcha aylanma mablag'lari ham normalashtirilmaydi. Shu sababli aylanma mablag'lar normalashtiriluvchi va normalashtirilmaydigan turlarga taqsimlanadi va ular hozirgi bozor munosabatlari sharoitlarida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Normalashtiriluvchi aylanma mablag'lar qatoriga korxonalar omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i, unchalik qimmat bo'lmagan predmetlar va jihozlar), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va ombordagi tayyor mahsulotlar kiritiladi.

Normalashtirilmaydigan aylanma mablag'lar, bu – xaridorlarga berib yuborilgan tayyor mahsulot yoki tovarlar, hisob raqamidagi pul mablag'laridir.

Korxonalar faoliyatida barcha aylanma mablag'lar salmog'ida 70-80%ni tashkil qiluvchi normalashtiriluvchi aylanma mablag'lar asosiy o'rin tutadi. Aylanma mablag'larni normalashtirish tejamkorlik rejimiga rioya qilish va resurslardan oqilona foydalanish imkonini yaratadi.

Resurslarni normalashtirish jarayonida aylanma mablag'larning norma va normativlari belgilanadi.

Aylanma mablag'larning normasi, korxonalar moddiy-tovar boyliklarining minimal zaxiralarni tavsiflaydi hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi pul o'lchovida, zaxira kunlari va zaxira normalalarida hisoblanadi.

Aylanma mablag'larning normativi aylanma mablag'lar normasini, normasi aniqlangan ko'rsatkichga ko'paytirishni ifodalaydi hamda qoidaga ko'ra, pul ko'rinishida o'lchanadi. U quyidagi formula asosida hisoblanishi mumkin:

$$N_{ay.m} = N_{ich.z} + N_{t.ich} + N_{t.m}$$

bu yerda,

$N_{ich.z}$ – ishlab chiqarilgan zaxiralar normasi;

$N_{t.ich}$ – tugallanmagan ishlab chiqarish normasi;

$N_{t.m}$ – tayyor mahsulot normasi.

Aylanma mablag'larni normalashtirish va ayniqsa, moddiy resurslarni sarflash normalalarini belgilashda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

*normalarning progressivligi va dinamikligi;

*normalarning iqtisodiy va ishlab chiqarish-texnikaviy jihatdan asoslanganligi;

*xomashyo, material, yoqilg'i, elektr energiyasi va boshqa resurslar o'lchamini to'g'ri tanlash;

*chiqit va yo'qotishlarning oldini olish;

*eskirgan normalarni qayta ko'rib chiqish hamda ularni fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga mos holga keltirish.

Moddiy va boshqa resurslarni normalashtirishda bir nechta usullar qo'llaniladi. Amaliyotda quyidagi usullar ko'proq uchraydi:

1. O'tgan yillar davomida amalda sarflangan resurslar to'g'risidagi hisobot ma'lumotlarini o'rganish hamda bir necha yillar davomida ro'y bergan pasayishlarni hisoblashga asoslanuvchi statistika-tajriba usuli.

2. Laboratoriya tajribalariga asosan yaratilgan hamda instrumentlar va yordamchi materiallar sarflanishi normasini aniqlashda qo'llaniluvchi laboratoriya-texnikaviy usuli.

3. Yuzaga kelgan ishlab chiqarish sharoitlaridan tashqari boshqa korxonalarining ilg'or tajribalari va yutuqlarini ham hisobga olish imkonini beruvchi, moddiy resurslardan foydalanishni normalashtirishning mukammalroq usuli hisoblanuvchi – hisob-tahliliy usuli.

Korxonaga aylanma mablag'larini normalashtirish tadbirlari ishlab chiqarish zaxiralarini normalashtirish, shuningdek, tugallanmagan ishlab chiqarishning optimal kattaligi, tayyor mahsulot qoldiqlari va kelgusi davr xarajatlarini aniqlash bilan bog'liq vazifalarni yechishga olib keladi.

Ishlab chiqarish zaxiralarini normalashtirish, korxonaning uzluksiz faoliyat yuritishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Agar ishlab chiqarish zaxiralari normativlardan past bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonining izdan chiqishi, ishchi kuchi va uskunalarining bekor turib qolishi, korxonaning ishlab chiqarish va iqtisodiy ko'rsatkichlari pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan bir paytda, ishlab chiqarish zaxiralarning belgilangan norma va normativlardan oshib ketishiga ham yo'l qo'ymaslik kerak, chunki bu mablag'larning «muzlab» qolishiga va natijada korxonaga va davlatning zarar ko'rishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish zaxiralari joriy, sug'urta (kafolatli), tayyorlov (texnologik) va mavsumiy turlarga bo'linadi.

Joriy zaxira – bu, materiallar yetkazib berish oralig'ida ishlab chiqarishni moddiy resurslar bilan ta'minlash uchun zarur bo'lgan zaxira. Joriy zaxiralar material yetkazib berish davri, oralig'i hamda

xomashyo va boshqa materiallarning sutkalik sarflanishiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'ladi.

Misol. Non kombinati bir sutkada 10 tonna un sarflaydi, tegirmondan esa bir oyda bir marta un qabul qiladi. Ya'ni yetkazib berish oralig'i 30 kunni tashkil qiladi. Demak, uning maksimal darajadagi joriy zaxirasi 300 (10x30) tonnani, o'rtacha joriy zaxirasi 150 (10x30:2) tonnani, un har o'n kunda yetkazib berilgandagi minimal joriy zaxirasi esa 50 (10x10:2) tonnani tashkil qiladi.

Shu tariqa joriy zaxiralar hajmi ko'p jihatdan yetkazib berish oralig'iga bog'liq bo'ladi: oraliq qanchalik kichik bo'lsa, zaxira shunchalik kam bo'ladi. Bundan kelib chiqqan holda joriy zaxira miqdorini quyidagi formula asosida topish mumkin:

$$Z_{\max} = M_{o'r} \times T_{t.ts}$$

bu yerda,

$M_{o'r}$ – ushbu materialdan o'rtacha sutkalik foydalanish miqdori (T , dona);

$T_{t.ts}$ – yetkazib berish oralig'i yoki ta'minot sikli, kunlar.

Sug'urta (kafolat) zaxirasidan ta'minotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan uzilishlar yoki ko'zda tutilmagan holatlarda foydalanish mo'ljallanadi. Ko'pincha sug'urta zaxirasining miqdori joriy zaxira normasining 50% miqdorida belgilanadi hamda quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$Z_{str} = M_{o'r} \times (T_1 + T_2 + T_3 + T_4)$$

bu yerda,

T_1 – materialni yuklash uchun ketadigan vaqt;

T_2 – materiallar yo'lda bo'ladigan vaqt;

T_3 – materiallarni omborga qabul qilish vaqti;

T_4 – materiallarni foydalanishga tayyorlash vaqti.

Sug'urta zaxirasi omborda joriy zaxira bilan birgalikda saqlanadi hamda undan umuman farq qilmasada, alohida hisobga olinadi va faqat korxonalar rahbariyatining ruxsati bilan sarflanadi.

Tayyorlov (texnologik) zaxirasidan xomashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish uchun tayyor holga keltirishda foydalaniladi. Bunday zaxiralar ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari va texnologiyalariga ega bo'lgan korxonalaridagina yaratiladi. Bunday korxonalar qatoriga yog'-moy kombinati, yog'ochni qayta ishlash korxonasi kabilarni kiritish mumkin. Mazkur hollarda tayyorlov zaxirasi miqdori tayyorlov texnologiyasi va operatsiyalariga mos holda normaga solinadi.

Mavsumiy zaxiralar asosan uchta sababga ko'ra yuzaga keladi: birinchidan, xomashyo tayyorlashning mavsumiyligi; ikkinchidan, uni iste'mol qilishning mavsumiyligi; uchinchidan, materiallarni yetkazib berishning mavsumiyligi. Mavsumiy zaxiralar hajmi xuddi joriy zaxiralar hajmi kabi, o'rtacha bir sutkada iste'mol qilish va mavsumiy zaxiralar yaratilishi lozim bo'lgan vaqtga asosan aniqlanadi.

Ishlab chiqarish zaxiralarini normalashtirish, ishlab chiqarishda qo'llaniluvchi har bir mehnat predmeti (xomashyo va materiallar, yordamchi materiallar va boshqalar) uchun alohida amalga oshiriladi hamda bu o'z navbatida ishlab chiqarish zaxiralarini yaratishda aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlashga asos bo'lib xizmat qiladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni normallashtirish. Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'lar normativini aniqlash korxonada faoliyatidagi eng murakkab va ko'p mehnat talab qiluvchi jarayon hisoblanadi. Tugallanmagan ishlab chiqarish sifatida ishlab chiqarishning turli bosqichlarida - xomashyoni texnik nazorat bo'limi (TNB) tomonidan qabul qilishdan to tayyor mahsulot omboriga topshirgunga qadar ishlov berilayotgan mahsulotlarni ko'rsatish mumkin.

Misol. Poyabzal ishlab chiqaruvchi korxonada (xarajatlar smetasiga ko'ra) 1 chorak uchun 180 ming so'm miqdordagi xomashyo va asosiy materiallarni 30 kunlik zaxira normasida; 54 ming so'm miqdordagi yordamchi materiallarni 40 kun zaxira normasida; 27 ming so'm miqdoridagi qadoqlash va o'rov materiallaridan 20 kun zaxira normasida sarflash ko'zda tutilgan. Bunday sharoitlarda asosiy vositalar normativi (ehtiyoji) quyidagicha bo'ladi:

Xomashyo va asosiy materiallar bo'yicha	$\frac{180}{90} \times 30 = 60$ ming so' m
Qo'shimcha materiallar bo'yicha	$\frac{54}{90} \times 40 = 24$ ming so' m
Qadoqlash va o'rov materiallari bo'yicha	$\frac{27}{90} \times 20 = 6$ ming so' m

Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'lar normativi miqdori quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

1. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi.

2. Mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflanuvchi joriy xarajatlar, ya'ni tannarx.

3. Xomashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish vaqtidan to tayyor mahsulot chiqishigacha bo'lgan ishlab chiqarish siklining davomiyligi. Ishlab chiqarish siklining davomiyligini topishda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$T_{ichs} = t_{texn} + t_{kontr} + t_{trans} + t_{tan}$$

bu yerda,

t_{texn} – mahsulot ishlab chiqarishdagi barcha operatsiyalarga sarflanuvchi vaqti;

t_{tan} – operatsiyalar oralig'idagi vaqt (tanaffuslar);

t_{trans} – transportda tashish vaqti;

t_{kontr} – mahsulotni yig'ish, qabul qilish va TNBga topshirish vaqti.

Tugallanmagan ishlab chiqarishga jalb qilingan aylanma mablag'larning o'sishi xomashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish bilan boshlanadi hamda ishlab chiqarish sikli yakunida (tayyor mahsulot omborga topshirilganda) eng yuqori nuqtasiga chiqadi. Tugallanmagan ishlab chiqarish normativini hisoblashda ishlab chiqarish sikli kunlarda belgilanadi hamda bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$N_{t,ich} = M_k \times T_{ich.ts} \times K_{x.o'}$$

bu yerda,

M_k – o'rtacha bir kunlik xarajatlar, so'mlarda;

$T_{ich.ts}$ – ishlab chiqarish sikli davomiyligi, kunlarda;

$K_{x.o'}$ – xarajatlarning o'sish koeffitsiyenti.

Xarajatlarning o'sish koeffitsiyenti asosiy materiallar (M_a) to'liq qiymatda olinuvchi kattalik sifatida hisoblanadi. Ishlab chiqarish xarajatlari (M_{ich}) butun ishlab chiqarish sikli mobaynida bir xil suratda o'sib boradi hamda 50% qiymatda hisobga olinadi:

$$K_{nz} = (M_a + 0,5M_{ich}) : S$$

bu yerda,

S – mahsulot birligining rejadagi tannarxi.

Agar keyingi xarajatlar (M_{ich}) bir xil sur'at bilan o'zgarmasa, u holda o'sish koeffitsiyenti quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{x.o'} = (M_a \cdot q \cdot k \cdot S_{yar} \cdot q \cdot k \cdot S_{but} + 0,5M_{ich}) : S$$

bu yerda,

k , k – yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi qismlarni mos ravishda pasaytiruvchi koeffitsiyentlari;

S_{Yaf} – yarim tayyor mahsulotlar qiymati;

S_{but} – butlovchi qismlar qiymati.

Pasaytiruvchi koeffitsiyentlar yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi qismlarga ishlov berilgan kunlarning ishlab chiqarish sikli davomiyligiga nisbatini ifodalaydi. Masalan, agar ishlab chiqarish sikli 20 kun bo'lib, butlovchi qismlar 8 kun davomida ishlab chiqarishda bo'lgan bo'lsa, pasaytiruvchi koeffitsiyent 0,4 (8:20) ga teng bo'ladi.

Tayyor mahsulot qoldiqlarini normallashtirish. Ishlab chiqarish jarayoni tugallangandan so'ng mehnat predmetlari tayyor mahsulot ko'rinishida muomalaga kiritiladi.

Aylanma mablag'larning tayyor mahsulotga aylanish normativi miqdori, o'rtacha bir sutkalik ishlab chiqarilgan mahsulotning (tannarxi bo'yicha) aylanma mablag'larning kunlardagi tayyor mahsulot normasiga sifatida, ya'ni tayyor mahsulotning korxonada omborida saqlanish muddati sifatida aniqlanadi:

$$G_n = V : (T \times N_{t,m})$$

bu yerda:

G_n – tayyor mahsulot normativi;

V – rejalashtirilgan davrda rejadagi tannarx bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot;

$N_{t,m}$ – tayyor mahsulotlardagi aylanma mablag'lar zaxiralari normasi, kunlarda;

T – rejadagi davrda kalendar kunlar miqdori.

Tayyor mahsulotning omborda saqlanish muddati tayyor mahsulotni transportirovka qilish va sotishga bog'liq bo'ladi. Aylanma mablag'larning ushbu normasidagi kunlar soni mahsulotni tayyorlash, yuklash, hujjatlarni tayyorlash va ularni bankka topshirish uchun zarur bo'lgan kunlardan iborat bo'ladi.

Kelgusi davr xarajatlarni normallashtirish. O'sib borayotgan fan-texnika taraqqiyoti sur'atlari aylanma mablag'larning kelgusi davr xarajatlari ahamiyatini oshirmoqda. Bu xarajatlar korxonaning maxsus buxgalteriya hisobida uchta manba: yangi texnikani o'zlashtirish fondi (agar korxonada shunday fond mavjud bo'lsa), bank krediti va foyda (xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritish yo'li bilan) hisobiga yig'iladi. Aylanma mablag'larning kelgusi davr xarajatlari (N_{kd}) normasini hisoblashda quyidagi formulaga amal qilinadi:

$$N_{kd} = R + R_{ich} + R_t$$

bu yerda,

R – yil boshida kelgusi davr xarajatlari uchun sarflanishi mo'ljallangan mablag'lar miqdori (buxgalteriya hisoboti bo'yicha);

R_{ich} – rejadagi yilda loyiha-smetalarda ko'zda tutilgan ishlab chiqarish xarajatlari;

R_t – o'zlashtirilayotgan mahsulot tannarxiga kiritiluvchi hamda smetalarda ko'zda tutiluvchi yoki maxsus manbalar hisobiga qoplanuvchi xarajatlar.

Aylanma mablag'larning kelgusi davr xarajatlari normativini hisoblash bo'yicha misol

2-jadval

Xarajatlar turi yoki guruhi	Yil boshiga qoldiq, ming so'm	Bir yillik xarajatlar, ming so'm	Bo'lishi kerak	Yil oxiriga qoldiq, ming, so'm
Yangi turdagi mahsulotlarni o'zlashtirish bo'yicha xarajatlar, jami	180	348	448	80
Jumladan:				
A mahsulot	90	148	238	-
B mahsulot	90	200	210	80

Alohida elementlar bo'yicha aylanma mablag'lar xarajatlari normalari aniqlanganidan so'ng, aylanma mablag'larga bo'lgan umumiy ehtiyojlar (normativ) miqdori hisoblanadi. Korxonada aylanma mablag'lariga bo'lgan umumiy ehtiyoj, ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo va asosiy materiallar, yordamchi materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, xarid qilinuvchi mahsulotlar, qadoqlash va o'rov materiallari, yoqilg'i va hokozolar), tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot va kelgusi davr xarajatlaridan iborat bo'ladi.

8.4. Aylanma mablag'lari tejamkorligi va ularning samaradorligini oshirish yo'llari

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida har bir korxonaning muhim vazifalaridan biri – moddiy resurslarni tejash hisoblanadi. Chunki moddiy xarajatlar foydaga bevosita bog'liq bo'lgan ishlab

chiqarish xarajatlarining katta qismini tashkil etadi. Foyda esa bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonada hayot ta'minotining asosiy manbalaridan biridir. Moddiy resurslarini tejash manbalari va yo'llari farqlanadi. Tejash manbalari nima hisobidan tejashga erishish mumkinligini ko'rsatadi. Tejash yo'llari (yoki yo'nalishlari) qanday qilib yoki qaysi chora-tadbirlar yordamida tejashga erishish mumkinligini ko'rsatadi. Har bir korxonada moddiy resurslarni tejash zaxiralari mavjud. Zaxiralar deyilganda moddiy resurslardan foydalanishni yaxshilash bo'yicha vujudga keladigan yoki vujudga kelgan, lekin jami ishlatilmagan imkoniyatlar tushuniladi.

Moddiy resurslarni tejash zaxiralarining vujudga kelishi va ishlatilgan sohasi nuqtayi nazaridan ular uch guruhga bo'linishi mumkin:

- xalq xo'jaligi zaxiralari;
- umumsanoat - tarmoqlararo;
- ichki ishlab chiqarish zaxiralari (sex zavod, tarmoq zaxiralari).

Xalq xo'jaligi zaxiralari xalq xo'jaligi va uning barcha tarmoqlari uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan zaxiralar kiradi. Chunki ular sanoat, qazib olish va tejashkor sun'iy va sintetik xomashyo va materiallar ishlab chiqarishda taraqqiy etgan xalq xo'jaligi nisbatlarini belgilash, yonilg'i-energetika majmuasi strukturasi mustahkamlash bozor munosabatlari sharoitida butun xo'jalik mexanizmini mukammallashtirishni ta'minlaydi.

Umumsanoat – tarmoqlararo zaxiralar bu shunday zaxiralarki, ularning to'planishi yetakchi sanoat tarmoqlari o'rtasida ratsional ishlab chiqarish - iqtisodiy aloqalarni o'rnatishga bog'liq (qora metal-lurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoati). Bu zaxiralar alohida sanoat tarmoqlari va iqtisodiy hududlarning rivojlanish xususiyatlari bilan asoslanadi. Ulardan eng muhimlari xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega. Bu bilan birgalikda ularni amaliy to'plash miqyoslari

2010 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim maqsadi va asosiy ustuvor vazifasi – bu islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish, mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, 2009–2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturini so'zsiz bajarish va shu asosda iqtisodiy rivojlanishning yuqori va barqaror sur'atlarini, samaradorligini hamda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashdan iboratdir.

I. Karimov (ma'ruzadan)

cheklangan va asosan o'zaro bog'liq, sanoat tarmoqlariga yoki yirik sanoat yoki ishlab chiqarish - hududiy majmualariga tarqaladi.

Umumsanoat tarmoqlararo zaxiralariga quyidagilar kiradi: foydali qazilmalar konlari, ularni qazib chiqarish, boyitish va qayta ishlash Yangi samarali usullarini va ishlab chiqish tizimlarini joriy etishga; sanoatda ixtisoslashuvni rivojlantirish; turli mulk shaklidagi korxonalarini tuzish va rivojlantirish; xalq xo'jaligida va iste'molni tarmoqlarda moddiy resurslarni tejash bo'yicha vazifalarni bajarish maqsadida boshlang'ich mahsulot va qurilish materiallar sifatini oshirish; eng samarali xomashyo va materiallar turlarining ishlab chiqarilishini tezkor rivojlantirish.

Ichki ishlab chiqarish zaxiralariga bevosita texnika, texnologiyani va ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishni mukammallashtirish, mukammalroq mahsulot turlarini o'rganish, muayyan sanoat tarmoqlarida mahsulot sifatini oshirish bilan bog'liq bo'lgan moddiy resurslardan foydalanishni yaxshilash imkoniyatlari kiradi.

Fan-texnik taraqqiyot xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantiruvchi asosiy kuch hisoblanadi.

Chora-tadbirlar xarakteriga bog'liq holda sanoatda va ishlab chiqarishda resurslarni tejash zaxiralarini amalga oshirish asosiy yo'nalishlari ishlab chiqarish-texnik va tashkiliy-iqtisodiyga bo'linadi.

Ishlab chiqarish-texnik yo'nalishlarga xomashyoni ishlab chiqarish iste'moliga sifatli tayyorlash, mashinalar tuzilishini, uskunalar va buyumlarni mukammallashtirish, tejamkor xomashyo, yonilg'ini qo'llash, yangi texnika va texnologiyani joriy etish bilan bog'liq chora-tadbirlar kiradi. Ular ishlab chiqarish jarayonida moddiy resurslarning texnologik chiqindilari va yo'qotishlarini kamaytirish va ikkilamchi moddiy resurslardan maksimal foydalanish imkonini beradi.

Xomashyoga birlamchi ishlov beradigan tarmoqlarda xomashyoni tejash uchun ishlov berishga u sifatli tayyorlanadi. Xomashyoni tayyorlash usullari - koks sanoati uchun ko'mirlarni boyitish; to'qimachilik sanoatida jun va paxtani tozalash va standartlashtirish, yog'ochsozlik sanoatida yog'ochlarni quritish. Ko'mir va rudalar boyitilganda yuqori iqtisodiy samara olinadi. Masalan, shaxtada temir miqdorining 1% ga oshishi pech unumdorligini 2% ga oshiradi va 20% koksni tejash imkonini beradi.

Xalq xo'jaligining asosiy tarmog'i – mashinasozlikda material sig'imini kamaytirishda qora metallurgiya katta rol o'ynaydi. Shu sababli qora metallurgiyani rivojlantirishning asosiy yo'nalishi sifatli va samarali metall mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish lozim.

Mashinasozlik tarmog'ida moddiy resurslarni tejashning barcha ishlab chiqarish - texnik yo'nalishlarini quyidagilarga bo'lish lozim:

1. Ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar. Bu mashina, mexanizmlar va agregatlar nisbiy metall sig'imining kamayishi bilan birgalikda ro'y beradi. Ma'lumki, zamonaviy mashinasozlikda ilmiy-texnik taraqqiyotining asosiy yo'nalishi – mashina va uskunalar quvvati va unumdorligini oshirish bo'lib, uning natijasida ularning sof va nisbiy og'irligi kamayadi, tashqi ko'rinishi yaxshilanadi, sifati oshadi, ekspluatatsiya xarajatlari kamayadi, asosiy mehnat unumdorligi oshadi.

2. Prokatlarning tejimli tur va shakllarini joriy etishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar. Ularning ishlatilishi natijasida metall 10-20% tejalishi mumkin. Egilgan prokatlar ko'pgina mashinasozlik tarmoqlarida samarali qo'llanilmoqda.

3. An'anaviy qurilish materiallari o'rni bosadigan (o'rinsosar) materiallar bilan almashtirish chora-tadbirlari. Mashinasozlikda qora metallar sintetik materiallar – plastik massalar, sintetik tolalar, rangli yengil metallar bilan almashtirilmoqda. Buning asosiy maqsadi mahsulot metall sig'ini va mehnat sig'ini kamaytirish, pirovard mahsulot sifatini oshirish hisoblanadi.

Plastik massalar avtomobilsozlik, aviatsiya sanoatida, elekt va radio sanoatida, uskunalar yasashda va boshqalarda samarali qo'llanilmoqda. Qora va rangli metallarga nisbatan yengil bo'lgan plastmassa mashina va uskunalar nisbiy og'irligini kamaytiradi, demak, metall tejilishini ta'minlaydi. Plastmassalardan buyumlar yasalganda texnologik jarayonlar miqdori 3-8 marta kamayadi.

4. Mashinasozlikning tayyorlov bazasida ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish, avtomatlashtirilgan uskunalarni joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar.

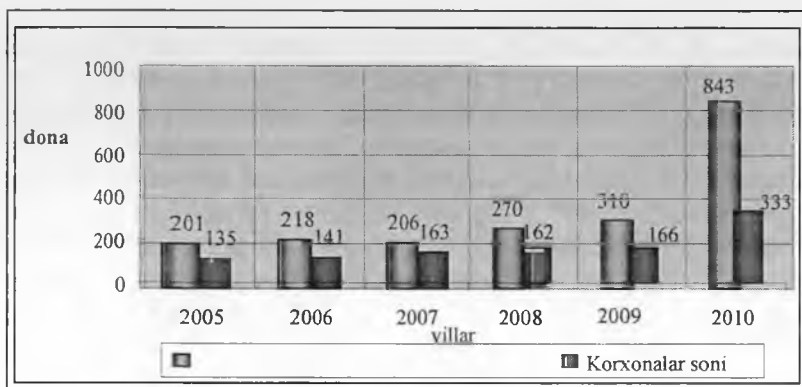
Sanoatning ishlov beradigan tarmoqlarida va material list shakliga ega bo'lgan ishlab chiqarishlarda (to'qimachilik, oyoq kiyimini tikish, list prokati ishlatiladigan mashinasozlik) bichishning

ratsional yo'llarini qo'llash orqali materiallar tejaladi. Bu vazifani yechishda iqtisodiy-matematik usullar va elektron hisoblash mashinalari muvaffaqiyatli qo'llanilib, ular yordamida bichishning optimal yo'llari aniqlanadi.

«Mamlakatimizni iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan uzoq muddatli strategik maqsadni amalga oshirishning mantig'i mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlangan va O'zbekistonning jahon bozoridagi raqobatdoshligini oshirish va mavqegini mustahkamlashga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgarishlar va yuksak texnologiyalarga asoslangan zamonaviy tarmoqlar va ishlab chiqarish sohalarini jadal rivojlantirish siyosatini 2011-yildagi asosiy ustuvor yo'nalish sifatida davom ettirishni taqozo etmoqda».⁶⁷

Mahalliy xomashyo va yonilg'i ikkilamchi xomashyo, moddiy va yonilg'i resurslardan foydalanish, ilgari foydalanilgan xomashyolar, asosiy va yordamchi materiallarni tiklash muhim ahamiyatga ega.

Mahalliy lashtirish dasturi doirasida mahsulot turlari ishlab chiqarish hajmi o'tgan yilga nisbatan 2,3 barobar o'sib, import o'rnini bosish samarasi 1,9 mlrd. doll. tashkil etdi.

3-rasm. Mahalliy lashtirish bo'yicha amalga oshirilgan loyihalar va ularda ishtirok etish.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.

⁶⁷I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

Bundan ko'rinadiki, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash choralarining izchil amalga oshirilishi barqaror va mutanosib o'sish sur'atlarini ta'minlash uchun yetarli shart-sharoitlarni yaratdi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida barcha tarmoqlarda mahalliy va ikkilamchi xomashyo yonilg'i-energetika resurslarining ishlatilishi yuqori iqtisodiy samara beradi, bu muammo hozirgi sharoitlarda yanada dolzarblashadi. Shu sababli kichik metallurgiya zavodlarini qurish xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega.

Moddiy resurslarni tejashning tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlariga quyidagilar kiradi: sanoat mahsuloti material sig'imini normallashtirish va rejalashtirishning ilmiy darajasini oshirish va moddiy resurslar sarflashning texnik asoslangan norma va normativlarini joriy etish bilan bog'liq chora-tadbirlar; yangi, samarali xomashyo va materiallar yonilg'i-energetik resurslar ishlab chiqarishni rivojlantirish, mamlakat yonilg'i balansini mukammallashtirishdan iborat bo'lgan taraqqiy etgan proporsiyalarni belgilash bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar majmuasi.

Har bir korxonada moddiy resurslarni tejashning asosiy yo'nalishi - ish joylarda bir miqdordagi xomashyo va materiallardan yakuniy mahsulot ishlab chiqarishni oshirish. U ishlab chiqarishning texnik jihozlanishiga, xodimlar malakasiga, moddiy-texnik ta'minotni to'g'ri tashkil etishga va hokazolarga bog'liq.

Ishlab chiqarish jarayonida yo'qotishlarni qisqartirish muhim ahamiyatga ega. Uning hisobiga moddiy resurslarni tejash mumkin. Buning uchun mahsulotni saqlash va tashish qoidalariga qat'iy rioya qilish, ishlab chiqarish jarayonida qayta ishlash uchun yonilg'i, xomashyo, materiallarni maqsadga muvofiq tayyorlash, mehnat jamoasining ish va ishlab chiqaradigan mahsulotlar sifati masalalariga e'tiborini kuchaytirish lozim. Bu vazifaning yechilishiga aksionerlik xo'jalik yuritish shakllari va korxonalarni xususiy lashtirishda yordam beradi.

Aylanma mablag'larning alohida elementlari o'rtasidagi nisbat **aylanma mablag'lar strukturasi deyiladi**. Sanoat tarmoqlari aylanma mablag'lar strukturasiidagi farq ko'pgina omillar bilan asoslanadi. Masalan ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish xususiyatlari, ta'minot va sotish sharoitlari, ta'minotchi va iste'molchilar joylashishi, ishlab chiqarish xarajatlari strukturasi.

Sanoat korxonalari aylanma mablag'lari ko'p qismini tovar-moddiy boyliklar tashkil etadi. Ularning ulushi - 75-87%. Turli tarmoqlar

bo'yicha tovar-moddiy boyliklar ko'rinishidagi aylanma mablag'lar strukturasi ham turlichadir. Ishlab chiqarish zaxiralarining eng salmoqli ulushi yengil sanoat korxonalarida (xomashyo va yarim tayyor mahsulotlar ustunlik qiladi - 70%). Kimyo sanoatida kelgusi davr xarajatlari ulushi yuqori - 9%. Mashinasozlik sanoatiga nisbatan ishlab chiqarish zaxiralari ulushi kam, o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish ulushi esa - yuqori. Bunga sabab mashinasozlikda sanoatga nisbatan ishlab chiqarish sikli uzunroqdir. Shu sababli og'ir, energetika va transport mashinasozligida avtomobil va traktor sanoatidagiga nisbatan tugallangan ishlab chiqarish ulushi yuqori.

Turli tarmoqlarda xomashyo va material ishlab chiqarish zaxiralaridagi aylanma mablag'lar summasi ham farqlanadi. Bunga ishlab chiqariladigan mahsulotlarning texnik-iqtisodiy xususiyatlari sabab bo'ladi.

Korxonaning samarali ishi – bu minimal xarajatlar qilib maksimal natijalarga erishishdir.

Xarajatlarni kamaytirish – bu avvalambor, korxonada aylanma mablag'larini shakllantirish manbalari strukturasi optimallashtirish, ya'ni o'z kredit resurslarini oqilona uyg'unlashtirish.

Korxonada aylanma mablag'lari doimo harakatda bo'ladi. Muomala sohasidan ular ishlab chiqarish sohasiga o'tadi va hokazo. Aylanma mablag'lar aylanish korxonada tomonidan moddiy resurslar va ishlab chiqarish uchun zarur boshqa elementlar to'langan vaqtdan boshlanadi va bu mahsulotni sotishdan olingan tushum ko'rinishida xarajatlar qoplanishi bilan tugaydi. Keyinchalik pul mablag'lari yana korxonada tomonidan moddiy resurslar olish va ularni ishlab chiqarishga kiritish uchun ishlatiladi.

Korxonaning normal faoliyatini tashkil etish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larning iqtisodiy asoslangan miqdorlarini

Korxonalar o'rtasida barqaror kooperatsiya aloqalarini o'rnatish va ularni kengaytirish bo'yicha boshlangan ishlarni davom ettirish, bu jarayonga kichik biznes va xususiy tadirkorlik subyektlarini keng jalb etish zarur. Respublika sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi ishini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish lozim.

I. Karimov (ma'ruzadan)

ishlab chiqarish jarayoni aylanma mablag'larni normalashtirish deyiladi. Shunday qilib, aylanma mablag'larni normalashtirish doimiy minimal va shu bilan birgalikda yetarli bo'lgan moddiy boyliklar zaxiralarini, kamaymaydigan

tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralarini va boshqa aylanma mablag'larni shakllantirish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'lar summasini aniqlashdan iborat. Aylanma mablag'larni normalashtirish ichki zaxiralarni aniqlash, ishlab chiqarish davomlilikini qisqartirish, tayyor mahsulotning tezroq sotilishi imkonini beradi.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish korxonalar faoliyatini normal ta'minlashda, ishlab chiqarish rentabelligini oshirishda katta rol o'ynaydi. Afsuski, korxonalar hozirda ega bo'lgan o'zining moliyaviy resurslari nafaqat kengaytirishga, hatto oddiy takror ishlab chiqarish jarayonini to'liq miqdorda ta'minlashga yetmaydi. Korxonada zarur moliyaviy resurslarning yo'qligi, to'lovlar intizomi darajasining pastligi o'zaro to'lamasliklarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Korxonalarining o'zaro qarzdorligi – bozor sharoiti davridagi iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyati. Ko'pchilik korxonalar shakllanayotgan bozor munosabatlariga tez moslasha olmaydi, mavjud aylanma mablag'lardan oqilona foydalanmayapti, moliyaviy zaxiralarni tuzmaydi. Shunisi muhimki, inflatsiya, xo'jalik qonunchiligining nobarqarorligi sharoitida to'lovlarni amalga oshirish bir qator korxonalarining tijorat manfaatlarini doirasiga kiradi. Ular ataylab ta'minotchilar bilan hisob-kitoblarni kechiktiradilar va bu orqali so'm xarid qobiliyatining pasayishi hisobiga o'z to'lov majburiyatlarini kamaytiradilar.

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligining tezlashishi hozirgi sharoitda korxonalarining birlamchi vazifasi hisoblanadi va quyidagi yo'llar bilan erishiladi:

1. Ishlab chiqarish zaxiralarini tuzish bosqichida iqtisodiy asoslangan zaxira normalarini joriy etish; xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar ta'minotchilarning iste'molchilarga yaqinlashuvi; moddiy-texnik ta'minotning ombor tizimini, shuningdek, materiallar va uskunalar ulgurji savdosini kengaytirish; ombordardagi ishlarning kompleks mexanizatsiyasi va avtomatizatsiyasi.

2. Tugallanmagan ishlab chiqarish bosqichida – ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirish; standartizatsiya; unifikatsiya; tipizatsiyani rivojlantirish; sanoat ishlab chiqarishni tashkil etish shakllarini mukammallashtirish; xomashyo va yoqilg'i-energetika resurslaridan tejimli; foydalanishni iqtisodiy rag'batlantirish tizimini mukammallashtirish; yuqori talabga ega bo'lgan mahsulot ulushini ko'paytirish.

3. Muomala bosqichida – mahsulot iste'molchilarini uni ishlab chiqaruvchilarga yaqinlashtirish; hisob-kitob tizimini mukammallashtirish; bevosita aloqalar bo'yicha buyurtmalarini bajarish, tejalgan materiallardan mahsulot tayyorlash natijasida sotilgan mahsulot hajmini oshirish; tuzilgan bitimlarga muvofiq jo'natilgan mahsulotlarni partiyalar, assortimentlar, tranzit normasi bo'yicha tanlash.

Shuni qayd qilib o'tish joizki, korxonaning aylanma mablag'lari harakati ma'lum bir iqtisodiy qonunlar asosida ishlashi hamda ulardan ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida oqilona foydalanishni ko'zda tutishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonunlardan va aylanma mablag'lardan foydalanish qoidalaridan chetga chiqish aylanma mablag'larning yetishmasligiga yoki samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida»gi (2008-yil 28-noyabr) 4058-sonli Farmonida muhim chora-tadbirlar qatorida mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalarining barcha resurslardan samarali foydalanishi hisobiga mahsulot tannarxini 20 foizdan kam bo'lmagan miqdorda pasaytirish orqali ularning raqobatdoshligini ta'minlash vazifasi ham belgilab berilgan edi.⁶⁸

Tejamkorlik rejimini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar tizimida asosiy o'rinni mehnat predmetlarini tejash egallaydi. Bu mahsulot sifati, ishonchliligi va uzoq muddat xizmat qilishiga zarar yetkazmagan holda unga sarflanadigan xomashyo, materiallar, yonilg'i xarajatlarini kamaytirishni bildiradi.

Qisqacha xulosalar

Hech bir korxonada aylanma mablag'larsiz faoliyat ko'rsata olmaydi. Ularning mavjud bo'lishi har bir ishlab chiqarish jarayoni uchun majburiy element hisoblanadi.

Korxonaning moliyaviy ahvoli ko'p jihatdan aylanma mablag'lardan foydalanish darajasi va tuzilmasiga bog'liq bo'ladi. Mazkur daraja mahsulotning material sig'imi, elektr sig'imi, energiya

---

⁶⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida»gi (2008-yil 28-noyabr) 4058-sonli Farmoni.

sig'imi, moddiy resurs xarajatlari va undan foydalanish koeffitsiyenti kabi ko'rsatkichlarni tavsiflaydi. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari quyidagilar: aylanish koeffitsiyenti, bir marta aylanish davomiyligi va yuklanish koeffitsiyenti.

Korxonada mahsulotning material sig'imini pasaytirish iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi, chunki u quyidagilarga imkon yaratadi:

- ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli ravishda kamaytirish;
- korxonada ixtiyorida qoluvchi foyda miqdorini oshirish;
- mahsulotning raqobatbardoshligini oshirish;
- korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash.

Korxonada mahsulotning material sig'imini quyidagilar hisobiga amalga oshirish mumkin:

* mashina va asbob-uskunalarining yanada mukammal konstruksiyalarini yaratish;

* sun'iy va sintetik materiallardan keng ravishda foydalanish;

* kam chiqitli va umuman chiqitsiz texnologiyalardan keng ravishda foydalanish;

* korxonada mukammal normativ bazani tashkil qilish;

* ishlab chiqarish chiqitlaridan qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishda foydalanish;

* ishlab chiqarishni kombinatsiyalash;

* mahsulot sifatini yaxshilash.

Korxonada moddiy resurslardan oqilona foydalanishga faqat doimiy amal qiluvchi tizim sifatidagi resurslarni saqlashning chuqur o'ylangan siyosati asosida erishish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish aylanma fondlaridan qanday farq qiladi?

2. Aylanma mablag'larni tashkil qiluvchi asosiy elementlar qaysilar?

3. Aylanma mablag'lar tuzilmasi deganda nima tushuniladi? Qaysi omillar uning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi?

4. Qaysi ko'rsatkichlar ishlab chiqarish aylanma fondlari va aylanma mablag'lardan foydalanish darajasini tavsiflaydi?

5. Qaysi omillar aylanma mablag'larning aylanish darajasiga ta'sir ko'rsatadi?

6. Korxonaning normativ bazasi deganda nima tushuniladi?
7. Korxonaning normativ bazasini mukammallashtirish qanday ahamiyatga ega?
8. Korxonada mahsulotning material sig'imini kamaytirish qanday ahamiyat kasb etadi?
9. Aylanma mablag'larni normalashtirishning mohiyati va ahamiyati qanday?
10. Korxonada mahsulot material sig'imini kamaytirishning asosiy yo'llari va yo'nalishlari qanday?

9-bob: XODIMLAR VA ULARNING KORXONA FAOLIYATIDAGI O'RNI

9.1. Globallashuv va bozor munosabatlari sharoitida mehnat munosabatlari, mehnat resurslari, ularning tarkibi va tavsifi

9.2. Korxonada xodimlar siyosati, kadrlar barqarorligi va qo'nimsizligi. Mehnat shartnomasi va pudrat shartnomasi

9.3. Mehnat me'yori, xronometraj va ish kunining fotografiyalash usullari. Mehnat unumdorligi konsepsiyasi va uni oshirishning tamoyillari

9.4. Mehnatga haq to'lashning qoidalari, shartlari va korxonada ish haqini tartibga solish. Yagona tarif setkasi mohiyati

Tayanch iboralar: Kadrlar salohiyati, kadrlar, mehnat resurslari, korxonada personalni, ishchi kuchi, mehnat yuklamasi, sanoat-ishlab chiqarish personalni (S.ICH.P), noishlab chiqarish personalni, kasb, malaka, kadrlar siyosati, ish haqi, nominal ish haqi, real ish haqi, mehnatga ishbay haq to'lash, mehnatga ishbay-mukofotli haq to'lash, mehnatga vaqtbay haq to'lash, vaqtbay-mukofotli haq to'lash, mehnatga akkord haq to'lash tizimi, tarif stavkasi.

9.1. Globallashuv va bozor munosabatlari sharoitida mehnat munosabatlari, mehnat resurslari, ularning tarkibi va tavsifi

Korxonalarda mehnat resurslari korxonada uchun muhim ahamiyatga ega. Mehnat resurslarining ahamiyati bozor munosabatlariga o'tish bilan yanada oshadi. Ishlab chiqarishning investitsion xarakteri, yuqori darajada ilmiyligi va mahsulot sifatini oshirish muammolari, xodimlarga qo'yiladigan talablarni o'zgartiradi va ulardan professionallikni talab qiladi. Bu korxonalarda personalni boshqarishning prinsiplarini, metodlarini va ijtimoiy-psixologik masalalarining tubdan o'zgarishiga olib keldi.

Mehnat jamoasini yaxshi tanlash boshqaruvning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Mehnat jamoasi bir yoqadan bosh chiqaradigan, bir-birini qo'llaydigan, qobiliyatli va korxonada rahbariyatining maqsadlarini tushunadigan hamda uni amalga oshiradigan qilib tuzilishi

lozim. Bunday mehnat jamoasi xo'jalik faoliyati samaradorligining oshishiga, korxonaning gullab-yashnashi va rivojlanishiga olib keladi.

Mehnat munosabatlari – korxonada ishning murakkab aspekti hisoblanadi. Texnik va texnologik vaziyatlarni hal qilish, mehnat jamoasi o'rtasida vujudga keladigan konflikt holatlarni hal qilishga nisbatan juda oson. Chunki jamoani boshqarishda uning har bir a'zosi individual xususiyatlari va duiyoqarashini hisobga olish lozim.

Korxonaning texnik imkoniyatlari qanchalik yuqori bo'lmasin, baribir kerakli darajadagi inson resurslarisiz samarali ishlay olmaydi. Bularning hammasi odamlarga, ulardagi bilim darajasiga va ishlashga bo'lgan xohishiga bog'liq bo'lib chiqadi. Bugungi kunda g'arb mutaxassislari bekorga korxonani asosiy strukturasi inson omili asosida tashkil topgan deb hisoblashmayapti. Chunki, ishlab chiqarish tizimi nafaqat bexato ishlaydigan mashina va mexanizmlardan tashkil topgan, balki ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatadigan, yangi g'oyalarni yaratadigan va ularni amalga oshiradigan odamlarni ham o'z ichiga oladi. Hozirda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasidan «...ijtimoiy-gumanitar sohada erishilgan marralar – aholini ijtimoiy himoya qilish uchun yo'naltirilgan davlat xarajatlarining 5 barobar ko'paygani, turmush darajasining sezilarli ravishda yaxshilangani va buning natijasida onalar o'limi 2 barobardan ko'proq, bolalar o'limi 3 barobar kamaygani, odamlarning o'rtacha umr ko'rish 67 yoshdan 73 yoshga, jumladan, ayollarning o'rtacha umr ko'rish 75 yoshga yetganini»⁶⁹ alohida ta'kidlash lozim.

Murakkab texnik va ishlab chiqarish muommalarini yechish yo'lida odamlar orasida yaqindan o'zaro ta'sirni taxminlash uchun, ularning har birida oxirgi natijaga bo'lgan qiziqishni uyg'otish hamda mehnatga bo'lgan ongli munosabatni shakllantirish lozim. Insoniy kapital asbob-uskunalar, ishlab chiqarish zaxiralari raqobatbardoshlikni ta'minlaydigan, ishlab chiqarish samaradorligi va hajmini oshiradigan vositadir.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ishchi kuchi va umuman, kadrlar, ishlab chiqarishning muhim elementi hisoblanadi. Shu sababli korxonada ishlab chiqarish faoliyatining joriy va istiqboldagi strategiyasi **kadrlar**

---

⁶⁹ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi// Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- * ishchi kuchini yollash, joylashtirish va rejalashtirish;
- * xodimlarni o'qitish, tayyorlash va malakasini oshirish;
- * kadrlarni xizmat lavozimlari bo'yicha yuqori pog'onaga ko'tarish;
- * yollash shartlari, mehnat va unga haq to'lash sharoitlari;
- * mehnat jamoasida qulay ruhiy (psixologik) muhitni yaratish.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, bugungi kunda xodimlarni tanlash va ularning ish joyini o'zgartirishda ikkita asosiy kriteriyasidan kelib chiqish kerak: birinchidan, yuqori professionallik darajasi va o'rganishga layoqatli; ikkinchidan, tajribasi va mehnatga faolligi.

Agar insoniy kapital xarajat sifatida emas, balki korxonaga aktiv sifatida baholansa, xodimlarni ishga jalb etish katta xarajat turadi. Agar korxonaga xuddi shunday katta xarajatga mashinalar sotib olinsa, bu masalaga chuqur yondashilib uning to'la quvvat bilan ishlashga va ishchi holatining saqlab turilishiga katta e'tibor bilan qaralgan bo'lar edi. Afsuski, yangi xodimlar ishga olinayotganda uncha e'tibor berilmaydi. Xodimlarni tanlashda, odatda asosiy e'tibor uning ixtisoslashtirilgan bilimiga qaratiladi. Bu esa tez eskiradi, shuningdek, xodimlar va ishga kirmoqchi bo'lganlarning qaysilari o'z bilimini doimo oshirib borish qobiliyatiga ega ekanligiga e'tibor berilmaydi.

Gorvard universitetining prezidenti D.Bok ushbu holatga ishora bilan qayd etadiki: Agar siz bilim olishni qimmat deb hisoblasangiz, unda bilimsizlikdan keladigan zararni hisoblang. Savodsizlik va insoniy kapitalning yetarli darajada sifatli emasligi uchun biz qiladigan xarajatingiz juda yuqori. Shuning uchun kadrlarni o'qitish bu xarajat emas, balki noishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish uchun, korxonaga ishini doimiy takomillashtirib borish uchun zarur bo'lgan yo'nalish omili hisoblanadi.

Sobiq sotsialistik jamiyatda mehnat qilish va dam olish huquqi davlat tomonidan kafolatlanar edi. Hozir esa bozor bu jarayonning natijalarini tan olsa ham, u susaytirilgan. Jamoa ham, alohida ishchi ham shaxsiy iste'mol uchun ular yaratgan va

Qishloqda uy-joy qurish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishni jadallashtirish dasturi zaminida juda ulkan hajmdagi ishlar mujassam ekanini, u o'n minglab yangi ish o'rinlarini yaratish, ana shu keng ko'lamlı bunyodkorlik ishlarida mamlakatimiz aholisining faol ishtirokini ta'minlash imkonini berishini unutmashligimiz kerak.

I.Karimov (ma'ruzadan)

bozorda sotadigan ijtimoiy mahsulotning bir qismini olish imkoniyatiga ega. «Davlat qurilishi va konstitutsiyaviy tuzumni tubdan o'zgartirish va yangilash, iqtisodiyotni mafkuradan xoli etish, uning siyosatdan ustunligini ta'minlash, davlatning bosh islohotchi vazifasini bajarishi, ya'ni islohotlar tashabbuskori bo'lishi va ularni muvofiqlashtirib borishi, qonun ustuvorligini ta'minlash, kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, islohotlarni bosqichma-bosqich va izchil olib borish tamoyillariga asoslanadigan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishdan iboratdir».⁷⁰

Demak, iste'molchi tomonidan tan olinishi va bozor konyunkturasi holati – jamoa va alohida ishchining daromad darajasini aniqlaydigan ikki omil hisoblanadi. Bunday vaziyatda ishlab chiqaruvchilarning keng aholi qatlamlariga bog'liqligini oshiradi, bu bilan birgalikda yaratilgan mahsulot natijalari uchun mas'uliyatni, sifat va narx darajasini oshiradi.

Mehnat bo'yicha taqsimlashga yondashuv o'zgaradi. Teng ish uchun teng ish haqi asosida xarajatlar, ya'ni ish vaqti soatlari soni va malaka darajasi emas, balki mehnat natijalari - bozorda mehnat mahsulotining tovar sifatida tan olinishi yotadi. Tovar sotishdan olingan mablag'lar tovar ishlab chiqaruvchilar mehnatining miqdori va sifatini baholash uchun yuqori mezon va shaxsiy daromadlarning asosiy manbaiga aylanadi.

Bozor sharoitida ish kuchi harakati kuchayadi. U bir qator omillarga bog'liq. Bozorda tovar nomenklaturasi va sifatiga yangi talablar paydo bo'lishi sababli korxonalar faoliyati o'zgaradi; bir xillari yo'qoladi, boshqalari paydo bo'ladi. Muhim omil – migratsiya jarayonlaridir. Xodimning bitta jamoada va bitta ish joyida barqarorligi o'tmishda qolmoqda: bozor sharoitida ishchi o'z qobiliyatlarini to'liqroq namoyon qilish imkoniyati mavjud ish joyini izlaydi. Ammo salbiy jihatlar ham paydo bo'ladi, ya'ni ishonchsizlik va xavotirlanish hissi va nihoyat, eng muhimi ishsizlik imkoniyati.

9.2. Korxonada xodimlar siyosati, kadrlar barqarorligi va qo'nimsizligi. Mehnat shartnomasi va pudrat shartnomasi

Korxonalarning kadrlar siyosatini, garchi yagona javobgar shaxs sifatida ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining barcha jabhalari,

⁷⁰I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi// Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

jumladan, kadrlarni tanlash va joylashtirishda asosiy javobgarlikni korxonada direktori o'z bo'yniga olsada, faqatgina uning o'zi amalga oshirmaydi. Bunda direktordan tashqari bo'lim va xizmat boshliqlari, kadrlar bo'limi, iqtisodiy va ishlab chiqarish bo'limi, mehnat va haq to'lash bo'limi, texnik bo'lim va boshqalar ham ishtirok etadi.

Korxonada kadrlar siyosati sog'lom va mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan jamoani shakllantirish, kadrlarning jinsi va yoshiga ko'ra tarkibi va malakasi hamda ularning ishlab chiqarishda to'g'ri joylashtirilishini hisobga olishdan tashqari, ishlab chiqarish va mehnat sharoitlarining o'zgarib borishiga o'z vaqtida e'tibor qaratishi, fan va texnikaning yangi, ilg'or yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish, xodimlarning mehnat unumdorligini oshirishni rag'batlantirishi lozim.

«Aholi daromadi va farovonligini oshirish borasida ham sifat jihatidan chuqur o'zgarishlar yuz bermoqda. Aholining ish haqi va umuman, pul daromadlari barqaror oshib bormoqda, uning xarid qobiliyati muttasil o'smoqda, fuqarolarimiz iste'mol qiladigan mahsulotlar tarkibining sifati ortmoqda». ⁷¹ Boshqacha qilib aytganda, kadrlar siyosati birinchi o'rinda, insonning ishlab chiqarish va turmushdagi yangi axloqini shakllantirish, ikkinchidan, novatorlik va yuqori mehnat unumdorligiga mafaatdorligini rivojlantirishi lozim.

Korxonaning kadrlar siyosati amaliyotda faqat ichki vazifa va muammolarni hal qilishdan tashqari, bandlik sohasida davlat siyosatiga tayanadi va quyidagilarni ko'zda tutadi:

* fuqarolarning mehnat huquqi va kasb tanlash erkinliklarini amalga oshirishda bir xil imkoniyatlarga ega bo'lishini ta'minlash;

* fuqarolarning mehnat va tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ularning ishlab chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga bandlik sohasidagi faoliyatni iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatning boshqa yo'nalishlari bilan uyg'unlashtirish orqali ko'maklashish ;

* mehnat faoliyati davrida va nafaqaga chiqqandan so'ng ham xodimlarning ijtimoiy muhofazasini ta'minlash;

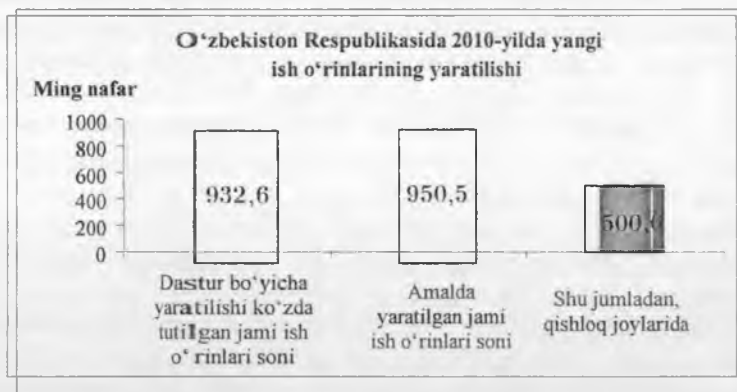
* aholi bandligi muammolarni yechishda, qo'shma korxonalar tuzish va ishlab chiqarish bilan bog'liq loyihalarni amalga oshirish yo'li bilan xalqaro hamkorlik yuritish va boshqalar.

Eng muhimi, jahonda ro'y berayotgan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz ta'sirida dunyo bo'yicha 56 mln. kishidan ortiq ishsizlar armiyasi

⁷¹ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» - 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

vujudga kelgan bir sharoitda O'zbekistonda yuz minglab yangidan-yangi ish o'rinlari tashkil etilmoqda. Buning yana bir ahamiyatli tomoni, yangi ish o'rinlarini yaratishning o'ziga xos mexanizmlarining tarkib topgani va uning bir qator yo'nalishlar bo'yicha izchil amal qilib kelayotganligidir.

Mamlakatimizda 2010-yilda ko'rilgan amaliy choralar natijasida 950 mingdan ziyod yangi ish o'rinlari yaratildi, ularning 500 mingga yaqini qishloq joylarda tashkil etildi (1-rasm).

1-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2010-yilda yangi ish o'rinlarining yaratilishi.

Kadrlar siyosati quyidagilarga yo'naltirilgan bo'ladi:

- sog'lom va ish lash qobiliyatiga ega jamoani shakllantirishga;
- korxonalar ishchilarining malaka darajalarini oshirishga;
- jinsi va yoshiga hamda malaka darajasiga ko'ra optimal tuzilgan mehnat jamoasini shakllantirishda;
- o'zgarib borayotgan holatlarni anglaydigan, yangi va ilg'or ishlab chiqarishni sezadigan va uzoqdan ko'ra oladigan yuqori mahoratga ega rahbarlarni tanlashga.

Xodimlar siyosati o'z ichiga:

- xodimlar tanlash va yuqori lavozimlarga ko'tarish;
- kadrlar tayyorlash va uzluksiz ularning bilimini oshirish;
- to'liq bandlik sharoitida xodimlarni yollash;
- shakllangan ishlab chiqarish tizimiga muvofiq ishchilarni joylashtirish;

- mehnatni rag'batlantirish;
- mehnatni tashkil etishni takomillashtirish;
- korxonona ishchilari uchun qulay mehnat sharoitlarini yaratish va boshqalar.

Iqtisodiyotni boshqarishning turli darajasida, jumladan, korxonalarda ham kadrlar siyosati ko'p qirrali, murakkab va uzoq muddatli jarayon bo'lib, bir qancha resurs va vaqt sarflanishini talab qiladi. Ishchilar yoki oliy ma'lumotli mutaxassislar, ya'ni turli kadrlar bilan turli darajadagi xarajatlar ko'zda tutiladi. Agar ishchilar zamonaviy korxonalar personalini tuzilmasida 70-80 % va undan ortiqni tashkil qilsa, oliy ma'lumotli mutaxassislar 15-20 % ni tashkil etadi. Shunga mos ravishda ularni tayyorlash ham turlicha bo'ladi: ishchilar korxonona, ixtisoslashtirilgan maktab va kasb-hunar bilim yurtlarida tayyorlansa, oliy ma'lumotli mutaxassislar bir necha yil davomida oliy o'quv yurtlarida tahsil oladilar.

Afsuski, ba'zi korxonalarining rahbarlari, bugungi kunda tahlillarning ko'rsatishicha, ko'proq buyurtmalar «portfeli»ni shakllantirish, resurs va investitsiyalar izlash, mahsulotlarni sotish kanallarini aniqlash, debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish, turli xo'jalik muammolarini hal qilish bilan band bo'lib, bularning barchasi bozor munosabatlari sharoitlarida muhim ahamiyat kasb etsada, ularning ahamiyati kadrlar siyosatini to'g'ri olib borishning ahamiyatidan kamdir. Bu masalada yirik korxonalar unchalik yutuqlarga ega bo'lmasada, mazkur holatlar asosan shaxsiy tarkibi 100 kishigacha bo'lgan kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun xosdir.

Shunday bo'lsada, kadrlar siyosatiga, jumladan zarur bo'lgan kadrlar salohiyatini shakllantirish va uning tarkibiga ijobiy o'zgarishlar kiritish, xodimlar malakasini oshirishga e'tiborni qaratmasdan, ishlab chiqarishni rivojlantirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish, korxonalar hayotiga fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy qilish, eng asosiysi, korxonaning barqaror va daromad keltiruvchi faoliyat yuritishini ta'minlash qiyin.

Masalarni, Yaponiya korxonona va firmalarning kadrlar siyosati birinchi o'ringda universitetlar va ilmiy markazlar bilan aloqalarni kuchaytirishga, ikkinchidan, sanoatni robotlashtirish sohasida mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan bo'lib, bu ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirishning o'sishidan tashqari, ishchi va mutaxassislar o'rtasida raqobatchilik muhiti yaratilishiga ham xizmat qiladi.

Germaniyada iqtisodiyot va ishlab chiqarish sohasidagi deyarli barcha o'zgarishlar kadrlar siyosati bilan bog'liqdir. Korxonalarining kadrlar salohiyatini shakllantirishda xodimlar malakasi va ma'lumot darajasi asosiy omil hisoblanadi. Germaniya korxonasi va firmalari har yili xodimlarning ma'lumot olishi va malakasini oshirishi uchun 10 mlrd. markadan ortiq mablag' sarflaydi. Bundan tashqari, ular mutaxassislariga ishdan bo'sh vaqtlarda qatnab kerakli bilimlarni olishlari mumkin bo'lgan o'quv markazlari va kurslar haqida ma'lumot beradilar.

«Hozirgi kunda 2011–2015-yillarda Oliy o'quv yurtlarini rivojlantirish dasturi tayyorlanmoqda va ushbu hujjat yaqin vaqt ichida qabul qilinadi. Dasturdan ko'zlangan asosiy maqsad – oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash, ularni zamonaviy o'quv, laboratoriya va ilmiy uskunalar bilan jihozlash, pirovardida o'quv dasturlarini takomillashtirish, tobora kuchayib borayotgan zamon talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlashda sifat jihatidan yangicha yondashuvlarni hayotga tatbiq etishdan iboratdir».⁷²

Kadrlar siyosati Fransiya va Italiya korxonalarida ham yetakchi o'rinni egallaydi. Gretsiyada raqobatchilik tufayli kompaniya va firmalar ishlab chiqarishni doimiy ravishda modernizatsiya qilishlari, yangi texnologiyalarni qo'llashga yirik miqdordagi mablag'larni sarflashlariga to'g'ri keladi. Biroq modernizatsiyalashning yakuniy maqsadlariga xodimlar malakasi ishlab chiqarishning texnik darajasiga mos kelgan holdagina erishish mumkin. Shu sababli ko'plab sanoat korxonalari ishchi va mutaxassislarining malakasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasini keng ravishda amalda qo'llaydilar.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, kadrlar siyosati barcha mamlakatlarda korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, mamlakatimizdagi korxonalar ham bundan mustasno emas. Ular chet elning ilg'or korxonalari yutuqlarini o'zlashtirishdan tashqari, o'z kadrlar siyosatini yaxshilashi, xodimlar malakasining o'sishi va hayotning mehnat bilan bog'liq davri sifatini oshirishga e'tibor berishlari zarur. Bu vazifalarning muvaffaqiyatli hal etilishiga, korxonalarining mustaqilligidan tashqari korxonasi va ishlab chiqarishni boshqarishning

⁷² I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

aksiyadorlik shakllari, shuningdek, iqtisodiyotda rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari o'z hissasini qo'shmoqda.

Kadrlar qo'nimsizligini kamaytirish va bandligini kafolatlash iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi va xodimlarda ishlash samaradorligini oshirishga bo'lgan ishtiyoqni shakllantiradi. Shu bilan birga mehnatga haq to'lash tizimi egiluvchan bo'lishi kerak. Shundagina u mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi. Ish haqining ortishi unumdorlik va samaradorlikning o'sish darajasidan yuqori bo'lmasligi kerak. Mehnatga haq to'lash tizimi, shuningdek, ish haqining muayyan qismi korxonada ishining umumiy samaradorligiga bog'liq holda belgilanadi.

Hozirgi sharoitda samaradorlik va unumdorlikni oshirish uchun nafaqat mehnatga haq to'lash tizimini o'zgartirish zarur, balki xodimlarga bo'lgan ijtimoiy-psixologik yondashuvni ham o'zgartirish kerak.

Tadbirkor hal qilishi lozim bo'lgan muhim jihat—mehnat motivatsiyasidir. Unga mehnat jamoasi ishi texnologiyasi sohasidagi bilimlar zarur. Har kun ishga keladigan va ma'lum vazifalarni bajaradigan ishchi ko'p qirrali shaxs hisoblanadi. Uni faqat ish kuchi sifatida ko'rish mumkin emas. Tadbirkorning maqsadi — ishlab chiqarish unumdorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan iborat. Shu bilan bir qatorda shaxs sifatida ishchining maqsadi bir-biriga mos kelmasligi mumkin va ko'p hollarda mos kelmaydi, shuning uchun tadbirkor bu bir-biriga mos kelmaydigan maqsadlarning bir-biriga to'g'ri kelishini ta'minlashi zarur. U nafaqat ishchini rag'batlantirishi, balki avvalambor uni shaxs sifatida tan olishi lozim.

Tadbirkorlar ishchilarga quyidagilarni ta'minlashi lozim:

- korxonada qoniqish hissini sezish;
- korxonada ishonchliligida kafolatga ega bo'lishlari;
- ularning nafaqat moddiy, balki ma'naviy jihatdan zarurligi to'g'risida tasdiq olishlari.

Ishlab chiqarish jarayonining strukturasi mehnatni ilmiy tashkil etish prinsiplariga asoslanishi kerak:

- mehnat taqsimotini to'g'ri tashkil etish va har tomonlama mehnat jarayonidagi hamkorlikni oshirish;
- ishchilarning professional-malakali tarkibini tashkil etish;
- mehnat jarayonlarini, mehnatning ratsional usullarini ishlab chiqish va uni tatbiq etish asosida takomillashtirish;
- ish o'rinlariga xizmat ko'rsatishni yaxshilash;

– jamoaviy ishlashning samarali shakllarini joriy qilish, ko‘p agregatli xizmatni rivojlantirish;

– mehnatni me‘yorlashni mehnat sarfini pasaytirish va uskunalar ishini nisbatan ratsionallashtirish, rezervlaridan foydalanish asosida takomillashtirish,

– sistematik ishlab chiqarish infrastrukturalarni yo‘lga qo‘yish, mehnatning ilg‘or usullarini joriy qilish;

– ishlab chiqarishni sanitariya-gigiyena, psixo-fiziologik talablar asosida, mehnat xavfsizligi qoidalari asosida tashkil etish, ishlashning ratsional grafigning qo‘llash.

Ushbu prinsiplarning amalda qo‘llanilishi quyidagilarga olib keladi:

- mehnat unumdorligi oshadi;

- mehnat sharoitining sanitariya-gigiyena va psixo-fiziologik holatlari yaxshilanadi;

- mehnatga qiziqish ortadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishchilarni jalb qilish o‘quv yurtlari bilan doimo aloqada bo‘lishni, ishga qabul qilishda test va suhbatlashish tizimini qo‘llashni, ularga nisbatan sinov muddati belgilashni talab qiladi. Korxonaga kadrlarni jalb qilishning asosiy manbai turli yo‘nalishdagi o‘quv yurtlari, mehnat birjalari hisoblanadi. Ishchilarni joylashtirish va ular o‘rtasida vazifalarni taqsimlash mehnat taqsimoti sistemasiga asoslanadi.

Mehnat taqsimotining quyidagi shakllari nisbatan keng tarqalgan:

- texnologik jarayon bo‘yicha, kasbi va ixtisosligi bo‘yicha;

- operatsiya bo‘yicha;

- texnologik jarayonlarning alohida ko‘rinishdagi operatsiyalari bo‘yicha;

- bajarilayotgan ishning funksiyasi bo‘yicha – asosiy, yordamchi, maxsus;

- malakasi bo‘yicha.

Korxonadagi ishchilarning makon va zamondagi harakati O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligining 1998-yilgi 26-oktabrdagi 33-raqamli qarori bilan tasdiqlangan «Ishchilar soni va ish haqi statistikasi bo‘yicha instruksiya» bilan tartibga solinadi va hisobi olib boriladi.

Kadrlarni ishga olishda mehnat kelishuvi yoki shartnoma asosiy o‘rin egallaydi. Bu ish beruvchi va ishga yollanuvchi o‘rtasidagi rozilikni bildiradi. Mehnat shartnomasida mehnat vazifasi, ish o‘rni,

majburiyatlar, malakasi, mutaxassisligi, vazifaning nomi, ish haqi miqdori va ishning boshlanish vaqti kabilar kelishib olinadi.

Mehnat shartnomasidan farqli ravishda, pudrat shartnomasi korxonaga topshirig'iga ko'ra ishni bajarilishini bildiradi.

Korxonalarda ishlovchilar ikki kategoriyaga bo'linadilar:

- ishlab chiqarish va unga xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi sanoat ishlab chiqarish personallari;

- nosanoat tashkilotlari personallari. Bunga kommunal xo'jaliklari xodimlari, bolalar va vrachlik-sanitariya muassasalari ishchi xodimlari kiradi.

Ishchilar asosiy va yordamchi ishchilarga bo'linadi. Ularning nisbati korxonaga ishining tahlili ko'rsatkichi hisoblanadi.

Asosiy ishchilarning miqdoriy koeffitsiyenti (**Ka.i.**) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Ka.i.=1-Rp.i\ Ri$$

bu yerda, Pp.i – korxonaga sexlari, uchastkalarida ishlaydigan yordamchi ishchilarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni, kishi;

Ri – korxonaga sexlari va uchastkalarida ishlaydigan jami ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni, kishi.

Mutaxassislar va boshqaruvchilar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etadilar va uni boshqaradilar.

Xizmatchilarga moliya-hisob ishlarini amalga oshiruvchi va boshqa vazifalarni bajaruvchilar kiradi.

Korxonaning kadrlar salohiyati.

«Hamma narsani kadrlar hal qiladi» qoidasi iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan hozirgi kunlarda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Prezidentimiz I.Karimov aytganidek: «Bugungi kunda biz oldimizga qanday vazifalarni qo'ymaylik, bizning oldimizda qanday muammolar mavjud bo'lmasin, ularning barchasi pirovardida kadrlar va faqat kadrlarga borib taqaladi».⁷³

Zamonaviy korxonalar faoliyatida mehnat qurollari va mehnat predmetlaridan tashqari kadrlar ham katta ahamiyatiga ega. Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqarib, joriy va istiqboldagi rejalashtirishni amalga oshiradilar hamda ishlab chiqarish vositalarini foydalanishga kiritadilar. Kadrlarning kasbiy malakasi qanchalik yuqori bo'lsa, korxonalarning iqtisodiy va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari shunchalik yaxshi bo'ladi.

⁷³ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

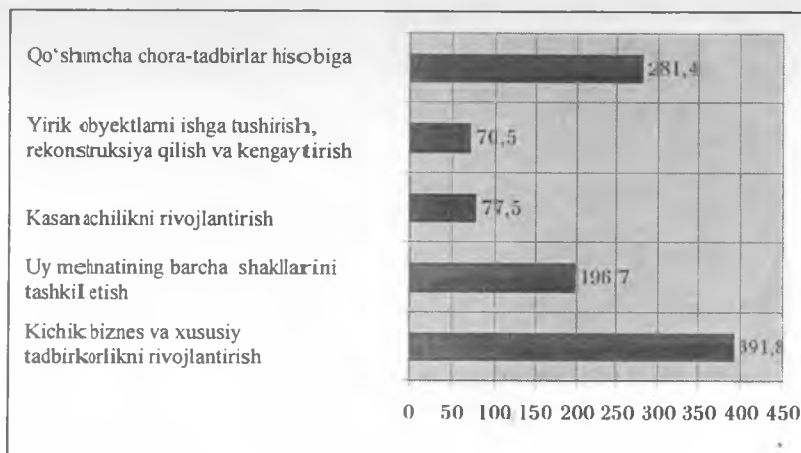
Korxonaning «mehnat resurslari», «kadrlar», «personal» tushunchalarini, garchi ular oʻrtasida majoziy maʼnoda aytganda «Xitoy devori» yoʻq boʻlsa va ular kadrlar salohiyatini shakllantirish va ulardan foydalanishda bir xilda qoʻllansada, bir-biridan farqlash lozim.

Salohiyat (potensial) tushunchasining oʻzi lotin tilidan olingan boʻlib (potentia), imkoniyat, kuch-quvvat, yashirish, imkoniyat maʼnosini anglatadi. Lugʻat va qoʻllanmalarda u mavjud va harakatga keltirilishi, maʼlum bir maqsadlarga erishish uchun foydalanish mumkin boʻlgan vosita, zaxira, manba-deb koʻrsatilgan.

Kadrlar salohiyati — mehnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, maʼlumoti, kasbiy koʻnikmalari, korxonaning u yoki bu boʻgʻinlarida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi mehnat resurslari yoki imkoniyatlarini ifodalaydi. Kadrlar salohiyati jamiyat mehnat salohiyatining tarkibiy qismidir.

Kadrlar korxonada mehnat bilan band boʻlgan hamda korxonada shaxsiy tarkibiga kiruvchi turli kasbiy–malakaviy guruhlardagi xodimlar majmuasidir. Korxonaning **mehnat resurslari** uning ishchi kuchini tavsiflaydi. **Korxonada personal** doimiy va yollanib ishlovchi, malakali va malakasiz barcha xodimlardan iborat boʻlgan shaxsiy tarkibni izohlaydi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, respublikamizda yangi ish oʻrinlari bir necha asosiy manbalar boʻyicha tashkil topmoqda (2-rasm).

2-rasm. Oʻzbekiston Respublikasida 2010-yilda yangi ish oʻrinlarini yaratilishi manbalari, ming nafar.

Rasmdan ko'rinadiki, yangi ish o'rinlarining 390 mingdan ko'prog'i qismi kichik biznes sohasida ochilgan. Shuni ham ta'kidlash lozimki, buning 270 mingdan ko'prog'i xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ri keladi.

Sanoat korxonalari bilan kooperatsiya asosidagi kasanachilikni hamda pudrat shartnomasi asosidagi uy mehnatini rag'batlantirish aholi bandligini ta'minlashning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ana shunday mehnat faoliyatini rivojlantirish natijasida 130 mingga yaqin ish o'rnini yaratildi.

Ishlab chiqarishdagi asosiy «shaxs», iqtisodiyot nazariyasida talqin qilinishicha, ishchi kuchi – insonning mehnat qilishga jismoniy va aqliy qobiliyatlari hisoblanadi. Bozor munosabatlari sharoitlarida mehnat qobiliyati, ishchi kuchini tovar holiga keltiradi. Biroq bu oddiy tovar emas. Uning boshqa tovarlardan farqi shundaki, birinchidan, u o'z qiymatidan ortiq bo'lgan qiymat yaratadi, ikkinchidan, uni jalb qilmasdan biron bir ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish mumkin emas, uchinchidan, asosiy fondlar va aylanma mablag'lardan samarali foydalanish darajasi, xo'jalik yuritish iqtisodiyoti ko'p jihatdan unga bog'liq bo'ladi.

Korxonalarda ishchi kuchi va umuman kadrlar salohiyatidan samarali foydalanishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: xodimlarning moddiy manfaatdorligi, atrof-muhit, aqliy, jismoniy va asablar kuchlanishi, boshqarish usullari va hokazolar. Ayniqsa, mehnat uchun ijtimoiy sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi (3-rasm).

Mehnatning ijtimoiy sharoitlari

3 - rasm. Mehnat yuklamasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

Korxonada personalni yoki kadrlar tarkibi va uning o'zgarishi ma'lum bir sifat, miqdor va tuzilmaviy tavsiflarga ega bo'lib, ulardan faoliyatni rejalashtirish va hisobga olishda foydalaniladi. Korxonada xodimlarining ro'yxat bo'yicha tarkibi zamonaviy tasnifi bo'yicha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

* **sanoat ishlab chiqarish personali** (S.ICH.P) – asosiy va yordamchi sexlar, zavod boshqaruvi, laboratoriya, ilmiy tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo'limlari (IT va TL.I), hisoblash markazi xodimlari;

* **noishlab chiqarish personali** – uy-joy, kommunal va yordamchi xo'jaliklarda, sog'liqni saqlash, profilaktika va ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar;

* **rahbarlar** – direktor, direktor o'rinbosarlari, bosh mutaxassislar, bo'lim va xizmat boshliqlari, ya'ni muhandis-texnik personal (MTP);

* **xizmatchilar** – hujjatlarni tayyorlash, hisob-kitob va nazorat qilish, xo'jalik xizmati xodimlari (agentlar, g'aznachilar, ish yurituvchilar, kotiblar, statistlar va hokazo).

Korxonada S.ICH.Pning asosiy va ko'p sonli qismini ishchilar tashkil qilib, ular mahsulot ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish, ish bajarish), ta'mirlash va uskunalarga xizmat ko'rsatishda (*ta'mirlovchi ishchilar*) qatnashadilar, mehnat predmetlarini tashish va mahsulot tayyorlashni amalga oshiradilar (*transport ishchilari*), qurilish-ta'mirlash ishlarini bajaradilar (*quruvchi-ishchilar*).

Korxonada faoliyatini rejalashtirish va tahlil qilishda, ayniqsa, mehnat unumdorligi, o'rtacha ish haqi, kadrlar aylanishi va oqimini hisoblashda o'rtacha ro'yxat soni ko'rsatkichi qo'llaniladi. Bu ko'rsatkich yil yoki chorak uchun korxonada faoliyat ko'rsatgan barcha oylar uchun ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonini qo'shish va hosil bo'lgan yig'indisini mos ravishda 3 (12) ga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichni to'g'ri aniqlash uchun xodimlarni ishga qabul qilish, boshqa ishga o'tkazish va mehnat shartnomasini bekor qilishni inobatga olgan holda har kuni hisobga olib borishni yo'lga qo'yish zarur.

Kadrlarning korxonada harakatlanishini tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi va tahlil qilinadi:

Ishchilarni qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsiyenti (K_{pr}):

Ishga qabul qilingan personal soni

$K_{pr} =$

Personalning o'rtacha ro'yxat soni

Ishdan ketish bo'yicha aylanish koeffitsiyenti (K_v)

$$K_v = \frac{\text{Ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Kadrlar oqimi koeffitsiyenti (K_t)

$$K_t = \frac{\text{O'z xohishiga ko'ra va mehnat intizomini buzganlik uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Korxonada personalni tarkibining doimiylik koeffitsiyenti ($K_{p.s.}$)

$$K_{p.s.} = \frac{\text{Butun yil davomida ishlagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Kadrlar salohiyati miqdoriy tavsif berishdan tashqari *korxonada personalning sifat tavsifi* ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, u korxonada xodimlarining mazkur ishlab chiqarishga kasbiy va malakaviy jihatdan yaroqlilik darajasi bilan aniqlanadi. Bu yerda birinchi o'ringa «mutaxassislik», «kasb», «malaka» kabi tushunchalar chiqadi.

«Dunyodagi yetakchi mamlakatlar tajribasiga tayangan holda, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash milliy tizimining takomillashtirilishi axborot sohasidagi faoliyatning sifati va saviyasini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimida ko'p jihatdan hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi.»

(I.Karimov)

Mutaxassislik insonda ma'lum bir turdagi ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar majmuasining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Masalan, iqtisodchi, buxgalter, moliyachi yoki texnik tilda – mexanik, quruvchi, energetik, geolog va boshqalar. Ishchilarning bilim va qobiliyatlariga bo'lgan talab yagona tarif-malakaviy ma'lumotnomasida (YATMM), (MTP) va xizmatchilarga esa lavozimlar malakasi ma'lumotnomada aks ettirilgan. Bu hujjatlar asosida korxonalar ishchi va xizmatchilar tariflariga o'zgartirishlar kiritadilar.

Kasb—faoliyatning maxsus va tor ko‘rinishdagi turi bo‘lib, mutaxassislik kabi nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni talab qilsada, mutaxassislikdan farqli ravishda ishlab chiqarishning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib qo‘sh imcha ko‘nikmalarni ham talab qiladi.

Malaka deganda biron-bir kasb yoki mutaxassislik bo‘yicha murakkab ishlarni bajarish uchun zarur bo‘lgan mehnat ko‘nikmalari va bilimlar darajasi tushuniladi. Ishchilar malakasi darajasini baholashda o‘rtacha tarif koeffitsiyenti va o‘rtacha tarif razryadi bajarilayotgan ishlar murakkabligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

Inqirozga qarshi choralar dasturi doirasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar samaradorligi yangi ish o‘rinlarini yaratish va aholimizning turmush darajasini yanada oshirish natijalari orqali ham yaqqol namoyon bo‘ladi (1-jadval).

O‘zbekistonda 2010-yilda aholi bandligini ta‘minlash va yangi ish o‘rinlarini yaratishning ijrosi

1-jadval

Ko‘rsatkichlar	Soni, birlik
Dastur bo‘yicha yaratilishi ko‘zda tutilgan jami ish o‘rinlari soni	932554
Amalda yaratilgan jami ish o‘rinlari	950532
Yillik prognozga nisbatan bajarilishi, foizda	100,9
Jumladan:	
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hisobiga	391825
Uy mehnatining barcha shakllarini tashkil etish hisobiga	196727
Korxonalar bilan mehnat shartnomasi asosida kasanachilikni rivojlantirish hisobiga	77466
Yirik obyektlarni ishga tushirish, rekonstruksiya qilish va kengaytirish hisobiga	70535
Qo‘shimcha chora-tadbirlar hisobiga (inqirozga qarshi dastur va boshqa chora-tadbirlarga muvofiq)	281445

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma‘lumotlari asosida tayyorlandi.

Jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, 2010-yilda ko‘rilgan amaliy choralar natijasida mamlakatimizda 950 mingdan ziyod yangi ish

o'rinlari yaratildi, ularning 500 mingga yaqini qishloq joylarda tashkil etildi. Kichik biznes sohasida 390 mingdan ziyod, shu jumladan, xizmat ko'rsatish sohasida 270 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari ochildi.

Kadrlar salohiyatining yuqorida sanab o'tilgan va boshqa tushuncha va ko'rsatkichlari korxonalar personalining miqdoriy, sifat va tuzilmaviy holatlari haqida va ularni personalni va umuman ishlab chiqarishni boshqarish, jumladan, korxonalar mehnat resurslari samaradorligini oshirish bo'yicha choralar-tadbirlarni ishlab chiqarish, tahlil qilish va rejalashtirish maqsadlari uchun o'zgartirishlar kiritish yo'nalishlari haqida ma'lumot beradi.

9.3. Mehnat me'yori, xronometraj va ish kunining fotografiyalash usullari. Mehnat unumdorligi konsepsiyasi va uni oshirishning tamoyillari

Korxonada mehnatni to'g'ri tashkil etish uchun u yoki bu ishni bajarishga qancha mehnat talab etilishini bilish zarur, boshqacha aytganda har bir xodim uchun mehnat me'yorini aniqlash kerak.

Mehnatni me'yorlash deganda, hozirgi ishlab chiqarish sharoitida aniq ishni yoki operatsiyani bajarish uchun maksimum qancha vaqt ketishini aniqlash (vaqt birligida minimum qancha mahsulot ishlab chiqarish mumkinligini aniqlash) tushuniladi.

Korxonada mehnatni me'yorlash, mehnat va ish haqini to'g'ri tashkil etishning garovidir. Mehnat me'yori mavjud sharoitlarni to'liq hisobga olgan holda hisoblanishi lozim.

Mehnatni me'yorlashning tajriba-statistik va tahliliy usullari mavjud. Tahliliy usuli nisbatan samaraliroq, ya'ni maqsadliroq hisoblanadi. Bu usulda mehnatni me'yorlashga ilmiy nuqtayi nazardan yondashiladi. Tajriba-statistik usulda esa murakkab holatlarni me'yorlash oldingi omil natijalari bilan solishtirish asosida amalga oshiriladi.

Tahlil usulda quyidagi qator operatsiyalar amalga oshiriladi:

- mehnat jarayonini tadqiqot qilish;
- mehnat xarajatlariga ta'sir qiladigan barcha omillarni o'rganish;
- operatsiya va usullar bajarilishi loyihasini takomillashtirish;
- ishni bajarishga ketadigan vaqtni aniqlash;
- me'yorlarni ishlab chiqarishga tatbiq qilish.

Me'yorlashning tahlili usuli o'z navbatida tahlili-hisob va tahlili-tadqiqot turlariga ajraladi. Analitik-hisob turida vaqtning tayyor normativlari qo'llaniladi. Me'yorlashning aniqlash-tadqiqot usulida

bevosita ish vaqtini o'rganish - xronometrajdan va ish kuni fotografiyasidan keng foydalanish tavsiya etiladi.

Xronometraj bu tezkor vaqt sarfini o'rganish usulidir. Uning asosiy bosqichlari quyidagilar:

- kuzatishga tayyorlanish;
- kuzatish;
- kuzatish natijalarini tahlil qilish va qayta ishlash;

Operatsiyalarning ratsional tarkibini hamda uning alohida elementlarining davomiyligini aniqlashni bildiradi.

Ish kunining fotografiyasi – bu ish vaqtini o'rganish usuli bo'lib, bu butun ish kuni mobaynida yoki ish kunining ma'lum qismi mobaynida ish vaqtining davomiyligini kuzatish va o'rganish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda asosiy e'tibor ish o'rinlariga xizmat ko'rsatish vaqtiga va ishdagi tanaffus vaqtiga qaratiladi.

Shu bilan birga ish kuni fotografiyasi kishilar soniga bog'liq holda individual, guruhiy va ommaviy turlarga bo'linadi.

Ular quyidagi fotografiyalash bosqichlaridan iborat:

- kuzatishga tayyorlash – xodimlar, ularning ish o'rinlari va ishlarning bajarilish shartlari hamda tavsifi bilan tanilishi; ishlarning elementlarini aniqlash;

- ish vaqti sarflarini barchasini kuzatish ishning har bir elementining tugash vaqtini sonli va grafik usullarda qayd qilish; ishlarning bajarilgan elementlarini belgilab qo'yish;

- kuzatish natijalarini tahlil qilish – vaqt va indeksatsiyani alohida sarflarining davomiyligini aniqlash; ish vaqti sarfini guruhlash; ish vaqtining haqiqiy balansini tuzish; xodimlarni toifalar bo'yicha ish vaqti sarfini tahlil qilish;

- tadbir va xulosalar – ish vaqtdan foydalanishni oshirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqish; ish vaqtining me'yoriy balansini loyhasini ishlab chiqish; mehnat unumdorligini oshirishga imkoniyatlarini aniqlash.

Xronometraj ish kuni fotografiyasi – mahsulot birligini ishlab chiqarishga yoki bir operatsiyani bajarishga ketadigan vaqt me'yorini aniqlashda foydalaniladi, vaqt me'yori kishi-soat yoki kishi-minutda belgilanadi.

Mahsulot birligi yoki ishni qo'lda, qo'l va mashinada, to'liq mashinada bajarish uchun ketgan vaqt me'yori tarkibi quyidagi sarflarni o'z ichiga oladi:

$$tn=ta+ty.o'+td.tt.v+tn.t,$$

bu yerda, ta – asosiy vaqt;
ta – ish o‘rniga xizmat qilish vaqti;
tt.v – tayyorgarlik vaqti;
td.o – dam olishga va shaxsiy maqsadlarga sarflangan vaqt;
t n.t – nazarda tutilmagan tanaffuslar.

Mehnat unumdorligi iqtisodiyot taraqqiyotining asosiy omillaridan bo‘lib uni oshirishga butun fan-texnika boshqaruv yutuqlari xizmat qiladi.

Mehnat unumdorligini oshirishda boshqarish tamoyillarini ishlab chiqilishi o‘ta dolzarb hisoblanadi. Bu masalada ayrim iqtisodchilarning fikrlari mavjud. Jumladan, amerikalik iqtisodchi olim Garrington Emirsonni (1853–1931) 1912-yili chop etgan «**Unumdorligining o‘n ikki tamoyili**» asarida mehnat unumdorligini oshirishning bir qator tamoyillari keltirilgan:

1. Boshqaruvning birlamchi vazifasi – aniq va ravshan maqsadni belgilash.

2. Sog‘lom fikr yuritish, shu jumladan qo‘yilgan xatolarni tan olish va uning kelib chiqish sabablarini aniqlash.

3. Professionalning kompetentli islohotlari va takliflari asosida boshqarish jarayonini takomillashtirish.

4. Kishilar faoliyatini aniq tartibga soladigan intizom, uni nazorat qilish va o‘z vaqtida rag‘batlantirish.

5. Xodimlarga nisbatan adolatli bo‘lish.

6. Tezkor, ishonchli, haqqoniy, to‘la va doimiy hisob.

7. «Rejalashtirilgan ishni dispetcherlashtirish, dispetcherlash-tirilmagan ishni rejalashtirishga qaraganda yaxshiroqdir» degan qoidaga asosan ishni dispetcherlashtirish.

8. Mavjud imkoniyatlarni ishlatishga, topishga qaratilgan norma va jadvallar.

9. Mehnat sharoitini normallashtirish.

10. Vaqtni reglamentlashtirish va operatsiyalarni bajarilish usullarini standartlashtirish asosida operatsiyalarni normalashtirish.

11. Yozma standart instruksiyalarning mavjudligi.

12. Mehnatni unumdorligi uchun rag‘batlantirish.

Emirsonning fikricha, xodimlarni tanlash asosiy omillardan biri hisoblanadi. U shunday deydi: – «Bir tomondan, intuitsiya, kuzatuvchanlik, tushunuvchanlik qobiliyatiga ega bo‘lgan, ikkinchi tomondan, fiziologik, psixologik va antropologik ilmiy bilimga ega bo‘lgan mutaxassislardan hech bo‘lmasa bir nechtasiga ega bo‘lish kerak. Faqat

shunday mutaxassis rahbariyatga qaysi nomzodning ko'zda tutilgan ishni bajara olishi yoki bajara olmasligi to'g'risida kompetentli maslahat berishi mumkin».⁷⁴

Har qanday korxonada maqsadini belgilashda, uning faoliyatini rivojlantirishda asosiy omil bo'lgan mehnat unumdorligini oshirish konsepsiyasini ishlab chiqish zarur. U uzoq muddatga (5, 10, 20 yilga) mo'ljallangan bo'lishi kerak.

Konsepsiya lotincha «sonsertio» so'zidan olingan bo'lib, hodisalar va jarayonlar to'g'risidagi qarashlar, tushunchalar hamda asosiy maqsad degan ma'noni beradi.

Mehnat unumdorligi konsepsiyasi deyilganda, uni amalga oshirish maqsadga ko'zlangan vazifalar va yo'nalishlar majmuasini, kelajakka mo'ljallangan gipoteziya, prognozni yoki strategik rejani tushunish mumkin.

Mehnat unumdorligi konsepsiyasi jamiyat, hudud va korxonada darajasida, u yerdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarni, fan-texnika yutuqlari, shuningdek, mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi boshqa tashqi va ichki omillarni hisobga olgan holda jamiyat har bir hudud va korxonada uchun alohida ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Mehnat unumdorligiga bir qator omillar ta'sir etadi. Shu sababli, uning konsepsiyasini ishlab chiqishda bu omillarni e'tiborga olish lozim.

Hisob-kitoblarni qilishda qulaylik bo'lishi uchun, ularni bir nechta guruhlariga ajratish zarur bo'ladi. Ular quyidagi ko'rinishlarda:

– ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlar. Bunga ayrim turdagi mahsulotlar hissasining umumiy mahsulot ishlab chiqarishning hajmidagi o'zgarishlar kiradi;

– ishlab chiqarish texnik darajasining o'sishi. Bunga ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, uskunalarni modernizatsiya qilish, buyumlarning texnologik tavsifini o'zgartirish; mahsulotlar sifatini yaxshilash, xomashyolarni tejash, yangi turdagi materiallarni va energiyani joriy etish taalluqlari;

– ishlab chiqarishni, mehnatni, boshqaruvni tashkil etishni yaxshilash. Bu guruhga ishlab chiqarishni (yangi texnikani joriy etish bilan bog'liq bo'lmagan holda), ixtisoslashtirish, mehnat predmetlarini kooperatsiyalashgan holda yetkazish, ishlab chiqarish boshqaruvini takomillashtirish, mehnatni ilmiy asosda tashkil etish, ish vaqtining

---

⁷⁴ Эмирсон Г. Двенадцать принципов производительности. Управление - это и искусство - М.: Экономика, 1992. С 87.

yo'qotishni qisqartirish, yaroqsiz mahsulot ishlab chiqishga yo'l qo'ymaslik, mavsumiy ishlab chiqarishda ish davrini o'zgartirish tadbirlari va boshqalar kiradi;

– mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi. Bunda shartli-o'zgarmas xodimlar sonining mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payishi yoki pasayishi sababli o'zgarishi hisobga olinadi;

– tabiiy sharoitning va foydali qazilmalarni olish usulining o'zgarishi. Bunga neft, ko'mir va boshqa xomashyolarning geologik joylashishi, ularni qazib olish usullarining o'zgarishi kabi omillar kiradi;

– tarmoq va boshqa omillar. Bu guruhga ishlab chiqarishning hududiy o'zgarishi sababli yangi mahsulotlarni o'zlashtirish hisobiga bo'ladigan o'zgarishlar taalluqlidir.

Mehnat samaradorligi va uni oshirish tamoyillari.

Korxonada mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi mehnat unumdorligi bilan ifodalanadi. Mehnat unumdorligi korxonada faoliyatining natijaviy ko'rsatkichlaridan bo'lib, ular faoliyatning salbiy va ijobiy tomonlarini ifodalaydi.

Mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda mehnat sarfi samaradorligini ifodalaydi va vaqt birligi ichida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori sifatida yoki mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarflangan mehnat sarfi sifatida aniqlanadi.

Jonli mehnat unumdorligi muayyan korxonadagi muayyan ishlab chiqarishdagi ish vaqti sarfi sifatida aniqlanadi. Ijtimoiy mehnat unumdorligi esa moddiy va jonli mehnat sarfi bilan aniqlanadi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish takomillashishi bilan ijtimoiy mehnat xarajatlarining hissasi ham ortib boradi. Biroq, mahsulot birligini ishlab chiqarishga ketadigan jonli mehnat, shuningdek, moddiy mehnat xarajatlari miqdori pasayib borishi qonuniyatga aylangan. Shuning uchun ijtimoiy mehnat unumdorligi ortib boradi.

Mehnat unumdorligi darajasi ikkita ko'rsatkich bilan xarakterlanadi:

- vaqt birligida mahsulot ishlab chiqarish (bevosita ko'rsatkich);
- mahsulot yaratishning mehnat sig'imi (teskari ko'rsatkich).

Bu ko'rsatkichlar quyidagi formulalar bilan ifodalanadi:

$$V = v/T; \quad T = t/V,$$

bunda, V – vaqt birligi ichida mahsulot ishlab chiqarish;

T – mahsulot yaratishning mehnat sig'imi;

v – ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, so'm.;

t – mahsulot ishlab chiqarishga ketgan jonli mehnat, so'm.

Mahsulot ishlab chiqarish – mehnat unumdorligining nisbatan keng tarqalgan va universal ko'rsatkichidir. Mahsulot hajmi qanday birlikda o'lchanayotganiga bog'liq holda mahsulot ishlab chiqarishni aniqlashning natural va rne'yorlangan ish vaqti shakllari bilan farqlanadi.

Ko'pincha mehnat unumdorligi mahsulot ishlab chiqarishning natural o'lchov birliklari yordamida ifodalanadi. Bularga tonna, metr, dona kabi birliklar kiradi. Odatda, bunday birliklarda mahsulot ishlab chiqarishni o'lchami bir xil turdagi mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda bo'ladi.

Korxonalaridagi mehnat unumdorligi, ya'ni korxonada faoliyati bilan bog'liqlik xarajatlari bilan bog'liq holda aniqlanishi mumkin, bu yerda baho berilganda, eng avvalo, qamrab olingan mehnat xarajatlarning tarkibiga bog'liq holda quyidagilar farqlanadi:

- asosiy ishchilarning mehnat sarflarini o'z ichiga oladigan texnologik mehnat sig'imi, sex;

- yordamchi ishchilarning mehnat sarfini o'z ichiga oladigan ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi mehnat sig'imi, tyord;

- ham asosiy, ham yordamchi ishchilarning mehnat sarflarini o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarish mehnat sig'imi;

- ma'muriyat xodimlarining, xizmatchilarning va nazoratchilarning mehnat sarfini o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarishni boshqarish mehnat sig'imi, t bosh;

- barcha kategoriyadagi sanoat ishlab chiqarish korxonalarining mehnat sarfini o'z ichiga oluvchi jami mehnat sig'imi, t jam;

$$t_{jam} = t_{tex} + t_{yordam} + t_{bosh}$$

Mehnat unumdorligi manbalarini izlash, – bu manbalarni amalga oshirish bo'yicha tashkiliy-texnik tadbirlarni ishlab chiqish va bu tadbirlarni bevosita qo'llash korxonadagi tahliliy ishlarning asosiy bosqichi hisoblanadi. Mehnat unumdorligini oshirish manbalari deganda, jonli va moddiylashgan mehnat sarfini iqtisod qilishning hali foydalanilmagan imkoniyatlari tushuniladi. Ichki ishlab chiqarish manbalari texnika va ishchi kuchidan nisbatan samaraliroq foydalanish, ish vaqtini qisqartirish, xomashyo va materiallarni iqtisod qilish, uskunalardan oqilona foydalanish bilan bog'liq. Ichki ishlab chiqarish manbalariga mehnat sig'imini kamaytirish, ish vaqtidan foydalanishni oshirish, kadrlar strukturasi takomillashtirish, mehnat predmetlarini iqtisod qilish va mehnat vositalarini iqtisod qilishlar kiradi.

Mehnat unumdorligini oshirish manbalarini quyidagi yo'nalishlarini keltirish mumkin:

1. Ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish:

- ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish;
- yangi uskunalarni tatbiq etish;
- yangi texnologik jarayonlarni tatbiq etish;
- mahsulotlarning konstruktiv xususiyatlarini oshirish;
- xomashyo va yangi konstruktiv materiallarning sifatini oshirish;

2. Ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishni yaxshilash:

- xizmat ko'rsatish me'yori va hududini oshirish;
- me'yorlarni bajarmaydigan xodimlar sonini kamaytirish;
- boshqaruv strukturasi soddalashtirish;
- hisob-kitob ishlarini mexanizatsiyalash;
- ish vaqtini o'zgartirish;
- ishlab chiqarishning ixtisoslashganlik darajasini oshirish;

3. Tashqi tabiiy sharoitlarni o'zgartirish:

• xomashyolarni yaratish, yer osti boyliklarini qazib olish shart-sharoitlari;

- foydali qazilmalarni saqlashni o'zgartirish;

4. Ishlab chiqarishdagi struktura o'zgarishlari:

• mahsulotlar alohida turlarining hissasini o'zgartirish;

• ishlab chiqarish dasturining mehnat sig'imini o'zgartirish eng qulay darajasini aniqlash;

• sotib olingan yarim fabrikatlar va komplektlaydigan mahsulotlar hissasini o'zgartirish;

• yangi mahsulotlar hissasini o'zgartirish. Korxonalaridagi mehnat unumdorligining o'zgarishi, xususan uning o'sishi muhim ahamiyatga ega.

Mehnat unumdorligining o'sishi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\Delta P = \frac{100 \Delta AV + \Delta Rp}{100 - Rp}$$

bunda, ΔAV – korxonada joriy davrda ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmining o'sishi, %;

ΔRp – korxonada xodimlarining foizlardagi o'zgarishi, %.

Ish vaqti fondidan samarali foydalanish hisobiga mehnat unumdorligining oshishi quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\Delta P = \frac{Fs_1 - Fs_0}{Fs_0} \times 100$$

bu yerda, F_{s1} , F_{s0} – mos ravishda bazis va rejalashtirayotgan davrdagi bir ishchining samarali yillik ish vaqti fondi, kishi - soat.

Raqobat sharoitida ortiqcha ishchi kuchi ishsizlik muammosi yuzaga keladi. Bunday holatda ishchi kuchidan ratsional foydalanish korxonaga uchun qanday ahamiyatli bo'lsa, davlat boshqaruv organlari uchun ham shunday ahamiyat kasb etadi.

Misol. Bazis davrida korxonada tovar-mahsulotining tannarxi 400,0 mln. so'mni tashkil etdi. Hisobot davrida mehnat unumdorligini 7% ga va o'rtacha ish haqini 5% ga oshirish ko'zda tutilgan. Doimiy xarajatlar miqdori o'zgarmas sharoitda ishlab chiqarish hajmi 9%ga oshadi. Mahsulot tannarxida ish haqi - 23%ni, doimiy xarajatlar - 20% ni tashkil etadi.

Tannarxining necha foizga pasayganligini va keltirilgan omillar ta'sirida qilingan tejam hajmini aniqlash kerak.

Yechim:

1. Mehnat unumdorligining oshishi va ish haqining oshishi hisobiga mahsulot tannarxining pasayishi:

$$S_{\text{rej}} = \left(1 - \frac{U_{\text{ish haq rej.}}}{U_{\text{rej}}}\right) \times D_{\text{rej}} = \left(1 - \frac{1,05}{1,07}\right) \times 23\% = 0,46\%$$

2. Doimiy xarajatlar o'zgarmagan holda ishlab chiqarish hajmining oshishi natijasida mahsulot tannarxining pasayishi:

$$S_{o.t} = \left(1 - \frac{U_{i/ch.r.}}{U_{i/ch.x.}}\right) \times D_{\text{rej}} = \left(1 - \frac{1}{1,09}\right) \times 20\% = 1,6\%$$

3. Ikkala omil ta'siri natijasida mahsulot tannarxining pasayishi:

$$0,46\% + 1,6\% = 2,06\%$$

4. Mahsulot tannarxining pasayishi natijasida erishilgan tejam:

$$E = \frac{400,0 \times 2,06}{100} = 8,24 \text{ mln.so'm}$$

9.4. Mehnatga haq to'lashning qoidalari, shartlari va korxonada ish haqini tartibga solish. Yagona tarif setkasi mohiyati

Korxonalarda mehnatga haq to'lashni oqilona tashkil qilish xodimlar faoliyatini rag'batlantirish, tayyor mahsulot va mehnat bozorida raqobatchilikni, rentabellikni va mahsulotlarning daromadlilikini ta'minlashi lozim. Mehnatga haq to'lashni oqilona tashkil etishdan maqsad—uning hajmi va xodimning korxonaga xo'jalik faoliyatiga mehnat faoliyatida qo'shgan hissasiga mos kelishini ta'minlash, ya'ni mehnat o'lchami va iste'mol o'lchami o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashdir.

Ishchilarga ish haqi to'lash – bu ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan mehnat resurslarining narxidir. U sarflangan mehnat miqdori va sifati bilan belgilanadi, lekin unga talab va taklif, mavjud konyunktura, hududiy jihatlar, qonuniy hujjatlar kabi sof bozor omillari ham ta'sir qiladi. Masalan, AQSHda minimal ish haqi hamda vaqtbay stavkalar qonun bilan tartibga solinadi.

«Birgina 2010-yilda budget sohasi muassasalari xodimlarining ish haqi, pensiyalar va ijtimoiy nafaqalar, stipendiyalar miqdori 32 foizga, aholining umumiy pul daromadlari esa jon boshiga 1,3 barobar oshdi».⁷⁵

Bozor sharoitida ish kuchi harakati kuchayadi. U bir qator omillarga bog'liq. Bozorda tovar nomenklaturasi va sifatiga yangi talablar paydo bo'lishi sababli korxonalar faoliyati o'zgaradi; bir xillari yo'qoladi, boshqalari paydo bo'ladi. Muhim omil – migratsiya jarayonlaridir. Xodimning bitta jamoada va bitta ish joyida barqarorligi o'tmishda qolmoqda: bozor sharoitida ishchi o'z qobiliyatlarini to'liqroq namoyon qilish imkoniyati mavjud ish joyini izlaydi. Ammo salbiy jihatlar ham paydo bo'ladi, ya'ni ishonchsizlik va xavotirlanish hissi va nihoyat, eng muhimi ishsizlik imkoniyati.

Tadbirkor o'z faoliyatida ishlab chiqarishga jalb etiladigan har bir xodimning haqqini to'laydi. U asbob, mashina, uskunalar, xomashyoni xarid qiladi va ishlab chiqarishni boshlash uchun, ish kuchini yollaydi. Mehnat uchun to'lov – ish haqi hisoblanadi. Bir tomondan, ish haqi ishchining jismoniy va aqliy kuchlarini qoplashi lozim, boshqa tomondan – ishchi o'z ish haqini boshqa shunga o'xshash korxonada shunday mehnat to'lovi bilan solishtirganda o'zini zarar ko'rgan deb his

⁷⁵ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

qilmasligi lozim. Lekin tadbirkorni tashqi xususiyatini bir qator omillar cheklaydi, ya'ni:

- davlat tomoni dan belgilangan minimal ish haqi darajasi;
- tadbirkor va ishchilar jamoasi o'rtasidagi shartnoma shartlari;
- kasaba uyushmalari talablari.

Mamlakatimizni rivojlantirish, yangilash va modernizatsiya qilish bo'yicha tanlagan strategiyamizni va inqirozga qarshi qabul qilgan dasturimizni amalga oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi sanoqli davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash, aholimizning moddiy farovonligini yuksaltirishga erishgani barchamizga katta mamnuniyat va iftixor bag'ishlaydi, albatta.

I. Karimov (ma'ruzadan)

Ish haqi to'lovini tashkil etishda tadbirkor quyidagilarni amalga oshirishi lozim:

- ishchilarga ish haqi to'lash shakli va tizimini aniqlash;

- ishchilar, mutaxassislar, boshqaruvi xodimlari uchun lavozim okladlari tizimini ishlab chiqish;

- ishchilar va boshqaruvi xodimlari uchun qo'shimcha to'lovlar miqdor-

larini aniqlash va mezonlarni ishlab chiqish.

Tadbirkorlar u yoki bu ish haqi shakli yoki tizimini tanlash borasida keng imkoniyatlarga ega, mukofot va rag'batlarni aniqlashda esa ular yanada kengayadi. Lekin rahbar san'ati mavjud vositalardan muayyan korxonada, bu korxonada ishlaydigan xodimlarga mos keladiganlarini tanlab olishdan iborat.

Ish haqi to'lash shakllari va tizimlari turli mulk shaklidagi korxonalarda ish haqi to'lovining ikki shakli keng tarqalgan: ishbay - har bir mahsulot birligi yoki bajarilgan ish hajmi uchun to'lov; va vaqtbay - ishlagan vaqti uchun to'lov, bu vaqt tarif setkasida ko'zda tutilgan normativ bo'yicha aniqlanadi.

Ish haqi - har bir xodimning sarflagan mehnati miqdori va sifatiga mos ravishda taqsimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir qismidir. Ish haqi - bu mehnat uchun mukofotdir.

Xodimlar mehnatiga haq to'lash ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan mehnat resurslarining bahosidir. Boshqacha qilib aytganda, ish haqi - bu, mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining korxonada xodimlari mehnatiga haq to'lash uchun sarflanuvchi qismidir.

Ish haqining *nominal* va *real* turlari mavjud.

Nominal ish haqi—bu xodimning ma'lum bir vaqt mobaynida bajargan mehnati uchun hisoblangan va to'langan ish haqidir.

Real ish haqi—nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori; real ish haqi — bu, nominal ish haqining «iste'mol qobiliyati»dir.

Korxonalarda ish haqi sohasidagi siyosatni ishlab chiqish va uni tashkil etishda quyidagi tamoyillarni inobatga olish zarur:

*adolatlilik, ya'ni bir xil mehnat uchun bir xil haq to'lash;

*bajarilayotgan ishning murakkabligi va mehnat malakasi darajasini hisobga olish;

*mehnatning zararli sharoitlari va og'ir jismoniy mehnatni hisobga olish;

*sifatli, sidqidildan mehnat qilishni rag'batlantirish, yo'l qo'yilgan yo'qotishlar yoki o'z majburiyatlariga mas'uliyatsiz yondashishni moddiy jazolash;

*mehnat unumdorligi sur'atini o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlariga nisbatan tezroq o'stirish;

*ish haqi miqdorini inflatsiya sur'atlariga mos ravishda muvofiqlashtirish;

*mehnatga haq to'lashning korxonalar ehtiyojlariga to'liq javob beruvchi ilg'or shakl va tizimlarini qo'llash.

«O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 3,5 barobarni, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 2,5 barobarni, aholining real daromadlari 3,8 barobarni tashkil etgani»⁷⁶ - e'tiborga sazovordir.

Zamonaviy sharoitlarda korxonalarda mehnatga haq to'lashning turli tizim va shakllari qo'llanilib, ulardan eng ko'p tarqalganlari sifatida ishbay va vaqtbay usulni ko'rsatish mumkin.

Mehnatga ishbay haq to'lash ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat) uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

Korxonalarda ko'pincha faqat ishbay emas, balki ishbay-mukofotli haq to'lashdan foydalaniladi.

Mehnatga ishbay-mukofotli haq to'lashda ishchi bajargan ishiga haq olishdan tashqari, mukofotga ham ega bo'ladi. Mukofot asosan ma'lum bir ko'rsatkichlarga erishish — mahsulot ishlab chiqarish rejasini

---

⁷⁶ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasii// Xalq so'zi gazetasi, 12. 11.2010.

bajarish, mahsulot sifatini oshirish, xomashyo va materiallarni tejash va shu kabilar uchun beriladi.

Mehnatga vaqtbay haq to'lash tarif tizimida ko'zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt - kalendar vaqt emas, balki normativ vaqt uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

Vaqtbay-mukofotli haq to'lashda ishchi ishlab bergan vaqtiga haq olishdan tashqari, ushbu ish haqiga ma'lum bir foiz hisobida mukofot ham oladi.

Mehnatga akkord haq to'lash tizimi mehnatga ishbay haq to'lashning bir turi bo'lib, uning mohiyatiga ko'ra, bunda bajarilishi kerak bo'lgan ishlarni muddatini ko'rsatgan holda baholash amalga oshiriladi.

Korxonada quyidagi hollarda akkord haq to'lash tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

*korxonada biron bir buyurtmani o'z vaqtida bajara olmasa va buning uchun shartnomaga asosan yirik miqdorda jarima to'laydigan bo'lsa;

*korxonaning to'xtab qolishiga sabab bo'luvchi favqulodda vaziyatlar (yong'in, sel, zilzila, suv toshqini yoki jiddiy sabablarga ko'ra asosiy texnologik liniyalarning ishdan chiqish hollari) ro'y berganda;

*alohida ishlarni bajarishga o'ta zarurat tug'ilganda yoki korxonada yangi asbob-uskunalar ishga tushirilganda.

Ko'pchilik korxonalarda ish haqini hisoblash tarif tizimi, ayniqsa, uning tarif stavkasi va tarif setkalari kabi elementlari asosida amalga oshiriladi.

Ishbay ish haqini qo'llash quyidagilarga olib kelsa, uni qo'llash tavsiya etilmaydi:

- mahsulot sifatining yomonlashishiga;
- texnologik rejim buzilishiga;
- uskunalariga xizmat ko'rsatishning yomonlashishiga;
- texnika xavfsizligi talablarining buzilishiga;
- xomashyo va materiallarning haddan tashqari ko'p sarflanishiga.

Vaqtbay ish haqini qo'llash shart-sharoitlari:

- mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatining yo'qligi;
- ishlab chiqarish jarayoni qat'iy reglamentlashtirilgan;
- ishchining vazifasi texnologik jarayonni nazorat qilishdan iborat;
- ishlab chiqarishni ko'paytirish mahsulot sifatining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Har bir korxonada ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyati u yoki bu texnologik jarayonlar mavjudligiga, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish darajasiga bog'liq bo'lib, unda u yoki bu ish haqi shakli qo'llaniladi. Masalan, agar faqat ishbay mukofotlash yoki ishbay-progressiv bo'lishi mumkin, lekin agar akkordli tizimni qo'llasa, samaradorlik oshadi. Bitta korxonada sexlar bo'yicha muayyan mahsulot turini ishlab chiqarishga bog'liq holda qo'llaniladigan ish haqi variantlari turlicha bo'lishi mumkin.

Bevosita ishbay yoki oddiy ishbay tizimda mehnat ishlab chiqarayotgan mahsulot birligi uchun hisoblar bo'yicha to'lanadi. Mahsulot yoki ish birligi uchun individual ishbay rassenka quyidagicha **Ii.h** - aniqlanadi:

$$Ii.h = Is / Ms, \text{ yoki } Is / tm$$

bu yerda, **Is** – bajariladigan ish razryadiga muvofiq belgilanadigan soatbay tarif stavkasi, so'm/soat;

Ms – bu mahsulotni ishlab chiqarishning soatbay normasi;

tm – mahsulot (ish) birligi uchun vaqt me'yori, soat.

Ishchining umumiy ish haqi miqdori ishbay rassenkani hisob davrida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi.

Bilvosita ishbay tizimda ishchining ish haqi u xizmat ko'rsatadigan ishchilarga bevosita bog'liq. Bu tizim asosiy ishchilar uchun emas, balki yordamchi ishchilar uchun qo'llaniladi.

Bilvosita ishbay rassenka **Ib** quyidagicha aniqlanadi:

$$Ib.b = Is / MsxI$$

bu yerda,

I – bilvosita ishbay tizim bo'yicha ish haqi oladigan ishchining tarifi soatbay stavkasi, so'm;

Ms – mahsulot birligida xizmat ko'rsatayotgan bitta ishchining soatbay ishlab chiqarish normasi;

I – xizmat ko'rsatilayotgan ishchilar soni xizmat ko'rsatish normasi.

Ishbay-progressiv tizimda ishchining mehnati bevosita ishbay rassenkalar bo'yicha me'yorlarni bajarish doirasida, me'yordan ortiq ishlab chiqarishda esa oshirilgan rassenkalar bo'yicha to'landi.

Ishbay progressiv ish haqida ishchining ish haqi, qabul qilingan progressiv to'lov tizimiga bog'liq holda, quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$I \text{ pi. h} = I a. s + (I a. s (J n - J b a z. d a r a j a)) \Delta K / J m$$

bu yerda, I pi.h – bevosita ishbay rassenkalar bo'yicha hisoblangan asosiy ish haqi summasi, so'm;

Ias – progressiv tizim bo'yicha to'lanadigan ish (mahsulot) qismi uchun bevosita ishbay rassenkalar bo'yicha hisoblangan ishbay ish haqi summasi, so'm;

Jm – ishchi tomonidan ishlab chiqarish me'yorlarning bajarilishi, %;

Jbaz.daraja – oshirilgan rassenkalar bo'yicha to'lovlar qo'llaniladigan ishlab chiqarish me'yorlarini asos darajasi, %;

ΔK – mahsulot ishlab chiqarish uchun ishbay rassenka belgilangan me'yorga nisbatan qanchalik oshishni ko'rsatadigan koeffitsiyent;

Ishbay progressiv ish haqi to'lovi qo'llanilganda me'yoriy boshlang'ich asosga, rassenkalarni oshirish shkalalar samaradorligini oshirishga, mahsulotni ishlab chiqarish va haqiqiy ishlangan vaqtning hisobini olishga katta e'tibor berish kerak.

Tarif stavkasi–turli guruh va kategoriyadagi ishchilarning vaqt birligidagi mehnati uchun to'lanuvchi haqning mutlaq (absolyut) o'lchamidir. Minimal tarif stavkasi yoki birinchi razryadli stavka boshlang'ich hisoblanadi. U eng oddiy mehnat turiga to'lanuvchi haq darajasini belgilab beradi.

Tarif setkalari mehnatga haq to'lashdagi mutanosibliklarni malaka darajasini hisobga olgan holda, belgilash uchun xizmat qiladi. U tarif razryadlari va ularga mos keluvchi tarif koeffitsiyentlari yig'indisini ifodalaydi. Tarif koeffitsiyentining eng past razryadi birga teng deb olinadi. Undan keyingi tarif razryadlari mos keluvchi tarif stavkalari birinchi razryadli tarif stavkasidan necha marta katta bo'lishini ko'rsatadi.

Kadrlar, mehnat unumdorligi va ish haqi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalar hisoblanadi. Har bir korxonada mehnat va ish haqi bo'yicha reja tuzilib, uning maqsadlari ishchi kuchidan foydalanishni yaxshilash zaxiralarini topish va bu asosda mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu rejalariga ko'ra mehnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish haqi sur'atlaridan tezroq o'sishi lozim.

Tarif setkalari malaka darajasiga bog'liq holda ish haqidagi nisbatlarni belgilash uchun xizmat qiladi. Bu tarif razryadlari va ularga mos tarif koeffitsiyentlari yig'indisidir. Quyi razryadli tarif koeffitsiyenti birga teng qilib qabul qilinadi. Keyingi razryadlarning tarif koeffitsiyentlari mos tarif stavkalari birinchi razryadli tarif stavkasidan nisbatan necha marta ko'pligini ko'rsatadi. O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining «Ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va ijtimoiy nafaqalar miqdorini oshirish to'g'risida» 2009-yil 8-iyuldagi PF-4119-son Farmonini bajarish yuzasidan hamda ish haqining rag'batlantiruvchi ahamiyatini yanada kuchaytirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi, boshlang'ich razryadning eng kam oylik ish haqi miqdorida belgilangan tarif stavkasi Mehnatga haq to'lashning yagona tarif setkasini asos qilib olish va yangi tarif koeffitsiyentlarini quyidagi jadvalga binoan tasdiqladi:

**Mehnatga haq to'lashning yagona tarif
SETKASI**

Mehnatga haq to'lash razryadlari	Tarif koeffitsiyentlari
0	1,000
1	2,476
2	2,725
3	2,998
4	3,297
5	3,612
6	3,941
7	4,284
8	4,640
9	4,997
10	5,362
11	5,733
12	6,115
13	6,503
14	6,893
15	7,292
16	7,697
17	8,106
18	8,522
19	8,943
20	9,371
21	9,804
22	10,240

Yuqorida keltirilgan mehnatga haq to'lashning yagona tarif setkasi nodavlat sektoridagi korxonalar uchun tavsiyaviy xarakterga ega. Amalda nodavlat korxonalaridagi ishchi-xizmatchilarni mehnatiga haq to'lashni asoslash, to'g'ri yo'lga qo'yish, ish haqini rag'batlantiruvchi omilga aylantirish maqsadida o'zlari mustaqil ravishda mavjud imkoniyatlardan kelib chiqib mehnatga haq to'lashning yagona tarif setkasini ishlab chiqadilar.

Biz mazkur dasturni amalga oshirish vazifasini o'z oldimizga qo'yar ekanmiz, bu bilan mamlakatimiz uchun dolzarb bo'lgan aholi bandligini ta'minlash, shu tariqa odamlarning daromadini yanada oshirish va hayot sifatini yuksaltirish masalalarini hal etishni ko'zda tutamiz.

I. Karimov (ma'ruzadan)

Tarif va okladlar bo'yicha ish haqi to'lash sharoitida tenglashtirishdan voz kechish, alohida ishchi va barcha jamoa manfaatlari o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etish murakkabdir. Mehnatni rag'batlantirish va tashkil

etishni mukammallashtirishning varianti hisoblangan tarifsiz ish haqi tizimini ko'rib chiqamiz. Bozor iqtisodiga o'tish sharoitida bu tizim ko'pgina korxonalarda qo'llaniladi. Mazkur tizim bo'yicha direktordan ishchiga barcha xodimlar ish haqi ish haqi fondi (IXF)da ishchi ulushini ifodalaydi.

«Bizning yaqin istiqboldagi eng muhim vazifamiz boshlagan ishlarimizni izchil davom ettirish – iste'mol talabini kengaytirish maqsadida sotsial sohani rivojlantirish, mehnatga haq to'lashni yanada oshirish, xizmat ko'rsatish sektorini, infratuzilma obyektlarini rivojlantirishga, transport va kommunikatsiya loyihalari amalga oshirilishiga alohida e'tibor berishdir».⁷⁷

Bu sharoitlarda har bir ishchining haqiqiy ish haqi bir qator omillarga bog'liq:

- ishchining malaka darajasi;
- mehnatda ishtirok etish koeffitsiyenti (MIK);
- haqiqiy ishlangan vaqt.

Mehnatga ishtirok etish darajasi korxonadagi barcha ishchilarga, shu jumladan direktorga ham belgilaydi. Rahbariyat va mehnat jamoasi qo'mitasi tamonidan tasdiqlanadi.

⁷⁷ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi// Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Qisqacha xulosalar

Kadrlar siyosatiga ko'p narsa, birinchi o'rinda ishchi kuchidan qanchalik umumli foydalanish va korxonada faoliyatining samaradorligini ta'minlash bilan bog'liq bo'ladi.

Korxonada kadrlar ishchi, xizmatchi, mutaxassis va rahbarlarga bo'linadi. Rahbarlarga afzallikni berish lozim. Tadqiqotlar va amaliyot tajribalari shuni ko'rsatadiki, korxonada faoliyatining samaradorligi 70-80 % ga korxonada rahbariga bog'liq bo'ladi.

Bozor munosabatlariga o'tish bilan korxonalar mehnatga haq to'lash sohasida katta mustaqillikka erishdilar. Tahlillar natijasida shu narsa ma'lumki, bu davrga kelib korxonalar ko'proq vaqtbay-mukofotli va tarifsiz haq to'lash, shuningdek, shartnoma asosida haq to'lashdan foydalana boshladilar.

Kadrlar, mehnat unumdorligi va ish haqi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalar hisoblanadi. Har bir korxonada mehnat va ish haqi bo'yicha reja tuzilib, uning maqsadlari ishchi kuchidan foydalanishni yaxshilash zaxiralarini topish va shu asosda mehnat mahsulдорligini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu rejalarga ko'ra, mehnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish haqi sur'atlaridan tezroq o'sishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonaning kadrlar siyosatini qay tarzda tasavvur qilasiz?
2. Kadrlar tuzilmasi deganda nima tushuniladi va uni belgilab beruvchi omillar qanday?
3. Real ish haqi nominal ish haqidan nimasi bilan farq qiladi?
4. Mehnatga haq to'lashning qanday tizim va shakllarini bilasiz?
5. Qaysi hollarda vaqtbay va ishbay haq to'lashdan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi?
6. Nima sababli korxonada mehnat unumdorligi sur'atlari o'rtacha ish haqi sur'atlaridan ortiq bo'lishi lozim?
7. Mehnat unumdorligi nima? Korxonada mehnat unumdorligining o'sish qanday ahamiyati kasb etadi?
8. Korxonada mehnat unumdorligini aniqlashning qanday usularini bilasiz?
9. Mehnat unumdorligi va ish haqini rejalashtirish mohiyati nimada?

10-bob: KORXONANING ISHLAB CHIQUARISH FAOLIYATI, XARAJATLARI, FOYDASI RENTABELLIGI

10.1. Xarajatlar to'g'risida tushuncha, tarkibi va ularning tasnifi

10.2. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar. Foyda va uni shakllantirish manbalari, taqsimlash tartibi

10.3. Korxonada so'f foydasi, taqsimlash tartibi va uni oshirish yo'llari

10.4. Rentabellikning iqtisodiy mazmuni va ko'rsatkichlari. yalpi foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobi

Tayanch iboralar. Moddiy xarajatlar, mehnat xarajatlari, moliyaviy xarajatlar, ishlab chiqarish tannarxi, ijtimoiy sug'urta ajratmalari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, ijtimoiy ehtiyojlarga mo'ljallangan xarajatlar, xorijiy valutadagi xarajatlar, foyda, foydaning manbalari, foydani taqsimlash tamoyillari, rentabellik, aktivlar rentabelligi, sotish rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi.

10.1. Xarajatlar tushunchasi va uning tasniflanishi

Ishlab chiqarish korxonalarini faoliyati moddiy va mehnat xarajatlari bilan bog'liq. Xarajatlarning asosiy hissasi mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning jami xarajatlari mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil etadi va unga qarab ishlab chiqarilayotgan mahsulot korxonaga qanchaga tushayotganini aniqlash mumkin.

Ishlab chiqarish korxonalarini mahsulotlarni sotish bilan bog'liq xarajatlarni ham amalga oshirishadi. Bunday xarajatlar ishlab chiqarishdan tashqari yoki tijorat xarajatlari ham deyiladi.

Korxonalar faoliyat yuritish jarayonida moddiy va pul xarajatlarni sarflaydilar. Korxonaning umumiy xarajatlari ichida ishlab chiqarish xarajatlari eng katta salmoqqa ega. Ishlab chiqarish xarajatlari majmuasi korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi, ya'ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

Korxonalar, shuningdek, mahsulotni sotish bo'yicha xarajatlarni, ya'ni ishlab chiqarishdan tashqari yoki tijorat (tashish, qadoqlash, saqlash, reklama qilish va hokazo) xarajatlarini ham amalga oshiradilar.

Prezidentimizning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralari» nomli asarida mazkur dasturda belgilangan quyidagi kompleks chora-tadbirlar ko'rsatib o'tilgan edi:

1) korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish;

2) joriy konyunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarining tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish;

3) elektroenergetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya iste'molini kamaytirish va energiya tejashning samarali tizimini joriy etish choralarini amalga oshirish;

4) jahon bozorida talab pasayib borayotgan bir sharoitda, ichki bozorda talabni rag'batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash⁷⁸.

Mahsulot (ish, xizmat) tannarxini tashkil qiluvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra, quyidagi elementlarga asosan guruhlariga taqsimlanadi:

*moddiy xarajatlar;

*asosiy fondlar amortizatsiyasi;

*mehnatga haq to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar;

*ijtimoiy ehtiyojlarga mo'ljallangan xarajatlar;

*boshqa xarajatlar.

Moddiy xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarning eng katta qismi bo'lib, umumiy xarajatlarning 60 - 80 foizini tashkil qilishi mumkin.

Moddiy xarajatlar o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

*xomashyo va materiallar xarajatlari;

*texnologik maqsadlar va xo'jalik ehtiyojlari uchun sarflanuvchi yoqilg'i va energiya;

• xarid qilinuvchi butlovchi qismlar va yarim tayyor mahsulotlar;

• sotib olingan qadoqlash va o'rov materiallari xarajatlari;

⁷⁸ I.Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009. 31-34-b.

* mashina va asbob-uskunalarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar;
• boshqa korxonada va tashkilotlar tomonidan ko'rsatiladigan ishlab chiqarish xizmatlari;

• xizmat davri bir yilgacha bo'lgan kichik qiymatli va tez eskiruvchi predmetlarning eskirishi yoki har bir instrument, inventar, laboratoriya uskunalari va maxsus kiyim-bosh uchun eng kam oylik ish haqining 50 baravar miqdorigacha qiymati;

* tabiiy xomashyodan foydalanish bilan bog'liq soliq, yig'im va boshqa to'lovlar;

* ishlab chiqarishda bekor turib qolish va sifatsizlik (brak) tufayli yuzaga keladigan yo'qotishlar;

* tabiiy yo'qotishlar bilan bog'liq bo'lgan yoki aybdor shaxslar mavjud bo'lmagan holda yuzaga keladigan yo'qotishlar.

Amortizatsiya ajratmalari miqdoriga teng bo'lgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirishi xarajatlarning yirik elementlaridan biri hisoblanadi. Bular qatoriga asosiy fondlarning tezlashgan amortizatsiyasi va uning indeksatsiyasini kiritish mumkin.

Mehnatga haq to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardan korxonaning asosiy ishlab chiqarish personalini mehnatiga haq to'lashga sarflanadigan xarajatlardan bo'lib, ishlab chiqarishdagi yuqori natijalar uchun mukofotlar, rag'batlantiruvchi va kompensatsiya to'lovlari, jumladan, qonunchilikda belgilangan normativlar chegarasida narxlarning o'sishi va indeksatsiya uchun to'lovlar, shuningdek, korxonada xodimlari shtatida bo'lmagan, lekin asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar uchun to'lanuvchi haqni o'z ichiga oladi.

Mazkur xarajatlardan elementlari qatoriga quyidagilar kiritilgan:

* amalda bajarilgan ish uchun tarif stavkalari, lavozim maoshlari va shu kabilar asosida to'lanuvchi ish haqi;

* xodimlarga natural to'lov shaklida beriluvchi mahsulotlar qiymati;

* ishlab chiqarishdagi yuqori natijalar uchun beriluvchi mukofot va boshqa to'lovlar;

* qonunchilikka asosan ba'zi tarmoqlardagi xodimlarga bepul beriluvchi kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-joy, kommunal xizmat va hokazolar qiymati;

* har yillik mehnat va o'quv ta'tili uchun amalga oshiriluvchi to'lovlar;

* korxonani qayta tashkil qilish, shtatlar qisqarishi tufayli ishdan bo'shatilgan xodimlarga to'lanuvchi mablag'lar.

«Mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ijobiy ko'rsatkichlar va noxush tendensiyalarni nafaqat qayd etish, balki iqtisodiyotimizning rivojini belgilab beradigan sabab va omillarni chuqur va xolisona tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.»⁷⁹

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-son qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom»ga muvofiq korxonalarining xarajatlari quyidagi guruhlarga bo'linadi:

– mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar;

– ishlab – chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar;

– korxonaga umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadigan korxonaning moliyaviy faoliyati bo'yicha xarajatlari;

– favqulodda zararlar.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar.

Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bilan guruhlarga ajratiladi:

– ishlab chiqarish moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);

– ishlab chiqarish xususiyatlariga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;

– ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urta ajratmalari;

– asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

– ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar. Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish xarajatlarning eng yirik

Qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarining raqobatdoshligini oshirishga erishish lozim.

I.Karimov (ma'ruzadan)

⁷⁹ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

elementi – moddiy xarajatlardir. Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish tannarxi tarkibida ularning hissasi 60-90 foizni tashkil etishi mumkin.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlarga quyidagilar tegishli bo'ladi:

– mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar;

– normal texnologiya jarayoniga ta'minlash va mahsulotlarni o'rash, mahsulot (ish, xizmat)lar yoki boshqa ishlab chiqarish ehti-yojariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish shulardan foydalanish uchun) materiallar, shuningdek, asbob-uskunalami tuzatish uchun ehtiyot qismlar, instrumentlar, moslamalar, inventar, priborlar, laboratoriya asbob-uskunalari va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarining eskirishi, maxsus kiyim - bosh va boshqa arzon baho ashyolarning eskirishi;

– sotib olinadigan, kelgusida ushbu korxonada montaj qilinadigan yoki qushimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;

– tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek korxonaning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar;

– tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalari tomonidan suv xo'jaligi tizimida belgilangan limitlar doirasida va undan ortiq olinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun yog'och taxta materiallardan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari;

– texnologik maqsadlarga, energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, korxonaning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari;

– korxonaning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo‘jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilindigan energiya;

– ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo‘qolish normalari doirasida va ulardan ortiqcha yo‘qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi;

– korxonaning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog‘liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagi kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to‘lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar).

Korxonalar tomonidan moddiy resurslari yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi.

Mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati hamda idish va o‘rash-joylash materiallari qiymati, ularning amalda sotilishi, foydalanishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo‘yicha chiqarib tashlanadi.

«Moddiy xarajatlar» elementlari bo‘yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan barter bitishuvlarida, qo‘shimcha narx (ustama)dan, ta‘minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to‘lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig‘imlardan, transportda tashishga haq to‘lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to‘lashdan kelib chiqib shakllanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining yirik elementlariga asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirishidir. Qaysikim, u amortizatsiya ajratmalari summasiga tengdir. Unga asosiy fondlarning tezlashtirilgan amortizatsiyasi va uning indeksatsiyasi ham kiradi.

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari – bu korxonaning asosiy ishlab chiqarish xodimlariga mehnat haqi to‘lash bilan bog‘liq xarajatlardir. Ularga quyidagilar kiradi:

– korxonada qabul qilingan mehnatga haq to‘lash shakllari va tizimlariga muvofiq ishbay rassenkalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib, amalda bajarilgan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan ish uchun hisoblangan ish haqi, shu jumladan bajarilgan ishni hisobga olish bo‘yicha dastlabki hujjatlarda nazarda tutilgan rag‘batlantiruvchi tUSDagi to‘lovlar;

– kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlariga ustamalar;

– ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog‘liq bo‘lgan kompensatsiya tusidagi to‘lovlar (texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaqtda, dam olish va bayram kunlari ishlaganlik uchun tarif stavkalari va okladlariga ustamalar va qo‘shimcha haq, ko‘p smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo‘shib olib borganlik va xizmat ko‘rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar, hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro‘yxati bo‘yicha og‘ir, zararli, alohida zararli mehnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, shu jumladan ushbu sharoitlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar va h.k.);

– ishlanmagan vaqt uchun to‘lov (foydalanilmagan va qo‘shimcha ta‘tillar uchun kompensatsiyalar, o‘smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishidagi tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko‘riklardan o‘tish bilan bog‘liq vaqt uchun haq to‘lash, harbiy yig‘inlar, favqulodda vaziyatlar bo‘yicha yig‘inlar va boshqalar uchun mehnat haqi to‘lash va h.k.);

– korxonada shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga, ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tusdagi tuzilgan shartnomalar bo‘yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to‘lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob korxonaning o‘zi tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi;

– belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to‘lash fondiga kiritiladigan to‘lovlarning boshqa turlari.

Korxonalarining ishlab chiqarishga tegishli bo‘lgan ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalari – bu ijtimoiy fondlarga (Pensiya fondiga, aholini ish bilan ta‘minlashga ko‘maklashish fondiga, Kasaba uyushmalari Federatsiyasi kengashiga) majburiy ajratmalardir.

Korxonalarining ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlariga quyidagilar tegishli:

– ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko‘rsatish xarajatlari (ishlab chiqarishni xomashyo, materiallar, yonilg‘i, energiya instrument, moslamalar va boshqa mehnat vositalari hamda buyumlari bilan ta‘minlash xarajatlari; asosiy ishlab chiqarish fondlarini ish holatida saqlash xarajatlari; yong‘indan saqlash va qo‘riqlashni hamda korxonaning texnikaviy foydalanish qoidalari bilan nazarda tutilgan boshqa maxsus talablarni ta‘minlash, ular faoliyatini nazorat qilish xarajatlari;

ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo'lgan asosiy vositalarni joriy ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlar; tekin ko'rsatiladigan kommunal xizmatlar, oziq-ovqat, ayrim tarmoqlar xodimlariga oziq-ovqatlar qiymati, korxonada xodimlariga beriladigan tekin uy-joy haqini to'lash xarajatlari; amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tekin beriladigan va shaxsiy foydalanishda qoladigan buyumlar qiymati va boshqalar);

– ishlab chiqarish xodimlarining belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan xizmat safarlariga yuborish bo'yicha normalar doirasida va ulardan ortiqcha xarajatlar;

– ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy sug'urta qilish xarajatlari;

– brak tufayli kelib chiqadigan yo'qotishlar;

– ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko'ra bekor turishlar tufayli yo'qotishlar;

– kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko'rsatish xarajatlari;

– mahsulot (xizmat)larning majburiy sertifikatlash qilish xarajatlari;

– ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo'qolishi munosabati bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarsiz to'lanadigan nafaqalar;

– umumiy foydalaniladigan yo'lovchilar transporti xizmat ko'rsatmaydigan yo'nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog'liq xarajatlar.

Davr xarajatlari

Davr xarajatlari deganda, bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi: boshqaruv xarajatlari, mahsulotni sotish xarajatlari va umumxo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Korxonalarining sotish xarajatlariga quyidagilar kiradi:

– tovarlarni temir yo'l, havo, avtomobil, dengiz, daryo transportida va ot-ulovda tashish xarajatlari hamda transport vositalari bekor turib qolganligi uchun to'langan jarimalar;

– savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari ishlari xarajatlari (mehnatga haq to'lash xarajatlari; ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar; savdo reklamasini xarajatlari; tovarlarni saqlash, ularga ishlov berish va ularni navlarga ajratish xarajatlari; tashish saqlash va sotish chog'ida tovarlarning norma doirasida va undan ortiqcha yo'qotilishi; o'rash-joylash materiallari xarajatlari; mol-mulkni majburiy sug'urta qilish xarajatlari va boshqalar);

– sotish bozorlarini oʻrganish boʻyicha belgilangan normativlar doirasida va undan ortiqcha xarajatlar (marketingga, reklamaga sarflangan xarajatlar);

– yuqorida sanab oʻtilmagan sotish boʻyicha boshqa xarajatlar.

Boshqaruv (maʼmuriy) xarajatlar

Korxonalarda boshqaruv xarajatlariga quyidagilar kiradi:

– boshqaruv xodimlariga tegishli boʻlgan mehnatga haq toʻlash xarajatlari;

– boshqaruv xodimlariga tegishli boʻlgan ijtimoiy sugʻurtaga ajratmalar;

– xizmat yengil avtotransportiga va xizmat mikroavtobusini saqlash, yollash va ijaraga olish xarajatlari;

– korxonani va uning tarkibiy boʻlinmalarini tashkil etish va ularni boshqarish xarajatlari;

– boshqaruvning texnik vositalari, aloqa uzellari, signalizatsiya vositalari, hisoblash markazlarini va ishlab chiqarishga tegishli boʻlmagan boshqaruvning boshqa texnik vositalarini saqlash va ularga xizmat koʻrsatish xarajatlari;

– ijara, xizmatlar koʻrsatilganligi uchun aloqa uzellariga haq toʻlash (ATS, uyali, yoʻldosh, peyjing aloqa);

– shaharlararo va xalqaro telefon soʻzlashuvlari uchun belgilangan normativlar doirasida va ulardan ortiqcha haq toʻlash;

– maʼmuriy - boshqaruv ehtiyojlari uchun binolar va xonalar ijarasi uchun haq toʻlash;

– maʼmuriy faoliyatga ega boʻlgan asosiy fondlarni saqlash va ularni tuzatish, shuningdek, eskirish (amortizatsiya) xarajatlari;

– yuqori tashkilotlar va yuridik shaxs maqomiga ega birlashmalar, vazirliklar, idoralar, uyushmalar, konsernlar va boshqalar xarajatlariga ajratmalar;

– xodimlarni va ishlab chiqarish jarayoni bilan bogʻliq boʻlmagan mol-mulkni majburiy sugʻurta qilish;

– boshqaruv xodimlarini xizmat safarlariga yuborish boʻyicha belgilangan normalar doirasida va undan ortiqcha xarajatlar;

– belgilangan normalar doirasida va undan ortiqcha miqdordagi xarajatlar;

– umumiy ovqatlanish korxonalari va boshqalarga binolarni tekin berish va kommunal xizmatlar qiymatiga haq toʻlash xarajatlari;

– bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli boʻlmagan, tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga ega boʻlgan jamgʻarmalarni

saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy xarajatlar, shu jumladan yo'l qo'yiladigan normalar doirasida va ulardan ortiqcha ifloslantiruvchi moddalarning atrof-muhitga chiqarilganligi (tashlanganligi) uchun to'lovlar.

Umumxo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa operatsiya xarajatlari

Korxonalarining boshqa operatsiya xarajatlari quyidagilardan iborat:

– kadrlar tayyorlash va ulami qayta tayyorlash xarajatlari (yangi tashkil etilayotgan korxonada ishlash uchun normalar doirasida va ulardan ortiqcha kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash bundan mustasno);

– loyiha va qurilish-montaj ishlarida chala ishlarni bartaraf etish xarajatlarini qoplash, shuningdek, obyekt qoshidagi omborgacha transportda tashish chog'idagi shikastlanishlar va buzilishlar, korroziyaga qarshi himoya nuqsonlari tufayli kelib chiqqan taftish xarajatlari (asbob-uskunalarni qismlarga ajratish) va shunga o'xshash boshqa xarajatlar yetkazib beruvchi va ishlarni bajarish shartlarini buzgan yuridik shaxslar hisobiga mazkur xarajatlar chala ishlar shikastlanish yoki zarar ko'rish uchun javobgar bo'lgan yetkazib beruvchi yoki boshqa korxonalar hisobiga undirilishi mumkin bo'lmagan darajada amalga oshiriladi;

– maslahat va axborot xizmatlariga haq to'lash, shu jumladan korxonalar mulkdorlaridan birining tashabbusi bo'yicha o'tkaziladigan auditorlik xizmatlariga haq to'lash;

– o'zining xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishlari va xo'jaliklarni saqlashdan ko'rilgan zararlar;

– salomatlikni muhofaza qilish va xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashuvi bilan bog'liq bo'lmagan dam olishlarni tashkil etish tadbirlari;

– korxonalar tomonidan mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan ishlar va xizmatlarni (shahar va shaharchalarni obodonlashtirish ishlari, qishloq xo'jaligiga yordam berish va boshqa xil ishlarni) bajarish xarajatlari;

– kompensatsiya va rag'batlantirish tusidaga to'lovlar (vaqtinchalik mehnat layoqatini yo'qotgan taqdirda qonun hujjatlari bilan belgilangan, haqiqiy ish haqi miqdorigacha qo'shimcha haq va boshqalar);

– ish haqini hisoblashda hisobga olinmaydigan to'lovlar va xarajatlar (qonunchilikka muvofiq bolani ikki yoshga to'lgungacha

parvarish qilish bo'yicha har oy lik nafaqani to'lash bo'yicha xarajatlar; pensiyaga ustamalar; pensiyaga chiqayotgan mehnat faxriylariga bir yo'la to'lanadigan nafaqalar; xodimlarga to'lanadigan moddiy yordam);

– sog'liqni saqlash obyektlari, qariyalar va nogironlar uylari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, sog'lomlashtirish lagerlari, madaniyat va sport obyektlari, xalq ta'limi muassasalari, shuningdek, uy-joy fondi obyektlari ta'minotiga (shu jumladan barcha turdagi ta'mirlash ishlarini o'tkazishga amortizatsiya ajratmalari va xarajatlarni ham qo'shgan holda) joylardagi davlat hokimiyati organlari tomonidan belgilangan normativlar doirasidagi va ulardan ko'proq xarajatlar;

– vaqtincha to'xtatib qo'yilgan ishlab chiqarish quvvatlari va obyektlarning saqlash xarajatlari (boshqa manbalardan qoplanadigan xarajatlardan tashqari);

– bank va depozitariy xizmatlariga to'lovlar;

– ekologiya, sog'lomlashtirish va boshqa xayriya jamg'armalariga, madaniyat, xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya va sport korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga badallar;

– budjetga majburiy to'lovlar, soliqlar, yig'imlar, amaldagi qonunchilikka muvofiq to'lanadigan va korxonalar xarajatlari qo'shiladigan maxsus budjetdan tashqari jamg'armalarga ajratmalar;

– zararlar, jarimalar, penyalar (bekor qilingan ishlab chiqarish buyurtmalari bo'yicha yo'qotishlar; moddiy boyliklarning tabiiy yo'qolishi normalari doirasidagi va normalardan ko'proq, bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lmagan yo'qotishlar hamda kamomadlar; sud xarajatlari; to'lanishi shubhali qarzlarni bo'yicha zaxiraga ajratmalar va boshqalar);

– boshqa operatsiya xarajatlari.

10.2. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar. Foyda va uni shakllantirish manbalari, taqsimlash tartibi

«Jahon miqyosida globallashtirish va raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi zamonda biz dunyoda yuz berayotgan tub o'zgarishlar jarayonida egallab turgan o'rnimizni xolisona va tanqidiy baholashimiz, tobora oshib borayotgan hayot talablariga javob berishimiz, kechayotgan davr bilan hamqadam bo'lishimiz shart».⁸⁰

⁸⁰ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi// Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

Korxonalarining moliyaviy faoliyati bilan bog'liq xarajatlarga quyidagilar kiradi:

– Respublika Markaziy banki tomonidan belgilangan hisob stavkalari doirasida va ulardan yuqori doirada qisqa muddatli hamda uzoq muddatli kreditlar bo'yicha, shu jumladan to'lov muddati o'tgan va uzaytirilgan ssudalar bo'yicha to'lovlar;

– mol-mulknī uzoq muddatli ijaraga olish (lizing) bo'yicha foizlarni to'lash xarajatlari;

– chet el valutasini bilan operatsiyalar bo'yicha salbiy kurs tafovutlari va zararlar;

– sarflangan (qimmatli qog'ozlarga, sho'ba korxonalariga va hokazolarga) mablag'larni qayta baholashdan ko'rilgan zararlar;

– o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarish va tarqatish bilan bog'liq xarajatlar;

– moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar, shu jumladan salbiy diskont.

Favqulodda zararlar

Favqulodda zararlar – bu korxonalarining odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida paydo bo'ladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari xarajatlar moddalaridir. Bunga davr xarajatlari tarkibida aks ettirilishi kerak bo'lgan o'tgan davr moddalari kirmaydi.

U yoki bu moddaning favqulodda zararlar moddasi sifatida aks ettirilishi uchun quyidagi mezonlarga javob berishi shart:

– korxonaning odatdagi xo'jalik faoliyatiga xos bo'lmasligi kerak;

– bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi lozim;

– boshqaruv xodimi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq bo'lmasligi kerak.

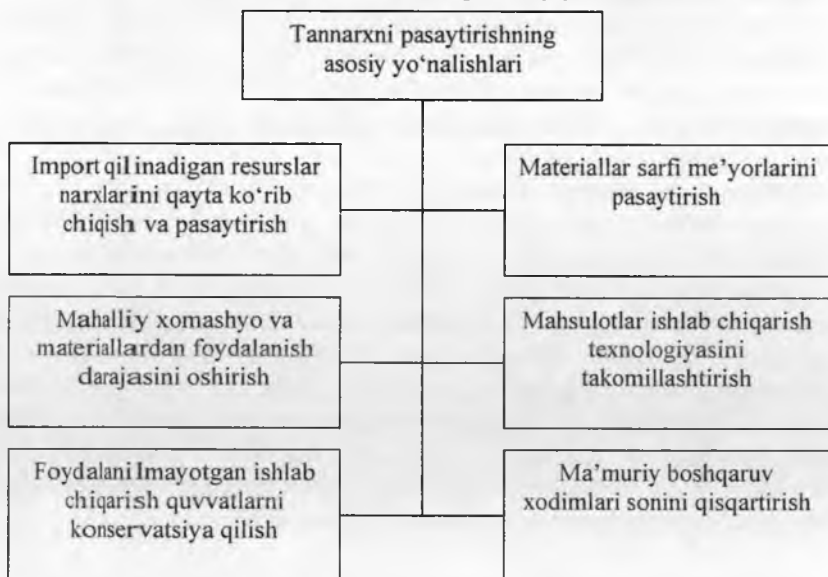
Tegishli moddalarni favqulodda zararlarga kiritish yoki kiritilmaslik to'g'risida qarorlar qabul qilishda korxonada faoliyat yuritayotgan sharoit ham hisobga olinadi. Masalan, korxonada alohida iqlim sharoitlarida joylashgan bo'lsa va uning shu iqlim sharoitiga bog'liq holda ishlamay turib qolishlari favqulodda holat deb baholanmaydi. Chunki ushbu holat «bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi kerak» degan mezonga javob bermaydi.

Shuni ta'kidlash lozimki, hozirgi sharoitda korxonalarining mahsulot ishlab chiqarishi va uni sotishi bilan bog'liq xarajatlari o'sish tendensiyasiga ega. Bunga xomashyo, materiallar, yonilg'i, energiya va

uskunalarning qimmatlashishi, kreditdan foydalanish uchun foizlar stavkasining o'sishi, transport xizmatlari tariflarining ko'tarilishi, reklama xarajatlarining ko'payishi sabab bo'lmoqda.

Ijtimoiy ehtiyojlar uchun xarajatlar nobudjet ijtimoiy fondlariga (nafaqa fondi, ijtimoiy sug'urta fondi, bandlik fondi va hokazo) ajratiluvchi mablag'larni anglatadi.

Tannarxni pasaytirishning asosiy yo'nalishlari

Mahsulot (ish, xizmat) tannarxidagi boshqa xarajatlar – bu, qonunchilikda belgilangan tartibda maxsus nobudjet fondlariga o'tkaziluvchi to'lovlar va soliqlar; yo'l qo'yish mumkin bo'lgan miqdordagi chiqindilar uchun to'lovlar; korxonada mulkini majburiy sug'urtalash; ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar; qonunchilikda belgilangan stavkalarda kreditlar bo'yicha to'lovlar; mahsulotni sertifikatlash uchun bajarilgan ishlarga haq to'lash; qonunchilikda belgilangan normalar bo'yicha xizmat safarlariga

Keyingi vaqtda jahon bozorida narxi keskin tushib ketgan xomashyo resurslarini eksport qilish amaliyotidan imkon qadar tezroq qutilib, tayyor raqobatbardosh mahsulotlar eksportini faol oshirish va bu mahsulotlar yetkazib beriladigan mamlakatlar geografiyasini yanada kengaytirishimiz kerak.

I.Karimov (ma'ruzadan)

haq to'lash; yong'inga qarshi kurash va qo'riqlash muassasalariga haq to'lash; kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish, xodimlar tanlashni tashkil qilish, aloqa xizmati, hisoblash markazlari, banklar xizmatiga haq to'lash; asosiy ishlab chiqarish fondlarini ijaraga olganlik uchun haq to'lash; nomoddiy aktivlarning eskirishi va hokazolar.

Ishlab chiqarish xarajatlariga, asosiy ishlab chiqarish fondlarini ishga tayyor holatda saqlab turish – kapital, o'rta va joriy ta'mirlash, mashina va asbob-uskunalarga qarash va ekspluatatsiya qilish uchun sarflanuvchi barcha xarajatlar kiradi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini ta'mirlash bo'yicha murakkab ishlar amalga oshirilib, xarajatlar bir xilda taqsimlanmaganda korxonalar (Moliya vazirligi ruxsati bilan) mahsulot tannarxi hisobiga asosiy fondlarni ta'mirlash uchun zaxira(rezerv) fondlari tashkil qilishi mumkin.

Xorijiy valutadagi xarajatlar Markaziy bankning operatsiyalar amalga oshirilgan kundagi kursiga asosan so'mlarda belgilanadi. Mahsulot ishlab chiqarish va sotishga qilinadigan xarajatlarni o'sishiga, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asbob-uskunalar narxining o'sishi, transport xizmati tariflarining yuqoriligi, reklama va vakillik xarajatlarining o'sishi kabilar ta'sir qiladi. Amortizatsiya ajratmalari miqdori ham o'sib bormoqda. Narxlar erkinligi va ijtimoiy ziddiyatlar kuchaygan sharoitlarda xarajatlar tuzilmasida ish haqining salmog'ini oshirish katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan bir vaqtning o'zida ijtimoiy va tibbiy sug'urtalash, nafaqa ta'minoti, aholi bandlik fondlari, turli xil kompensatsion to'lovlarga ajratiluvchi mablag'lar miqdori ham ortib bormoqda.

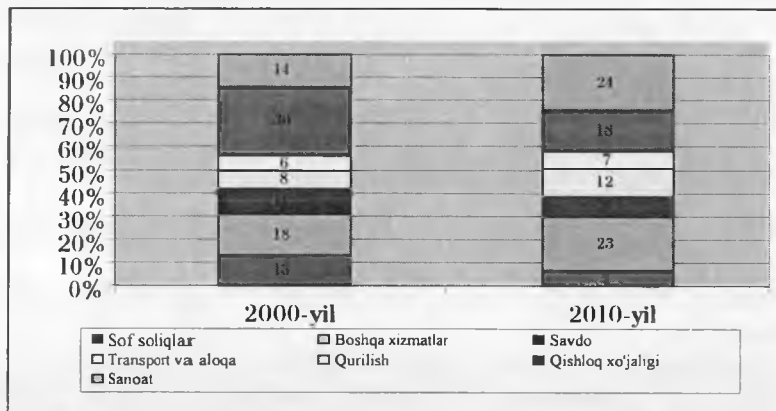
10.3. Korxonalar so'f foydasi, taqsimlash tartibi va uni oshirish yo'llari

Foyda muhim iqtisodiy kategoriya (toifa) bo'lib, har bir tijorat tashkilotining asosiy maqsadi hisoblanadi. Iqtisodiy kategoriya sifatida foyda–moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan so'f daromadni aks ettiradi.

Foydaning asosiy qismiga korxonalar ishlab chiqarilayotgan mahsulotni sotish orqali ega bo'ladilar. Zamonaviy xo'jalik yuritish sharoitlarida foydaning asosiy vazifasi korxonalar faoliyati samaradorligini aks ettirishda deb belgilanadi. Bunga foyda miqdori, korxonaning mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan mahsulot tannarxi shaklidagi individual xarajatlar, mahsulot bahosi shaklidagi ijtimoiy zaruriy xarajatlarni o'z ichiga olishi lozimligini sabab qilib ko'rsatish mumkin.

Respublikamizda olib borilgan izchil tarkibiy siyosat natijasida iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishida sifat siljishlari ro‘y berdi. Jumladan, sanoat ishlab chiqarishining YAIMdagi ulushi 2000-yilda 14 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2010-yilda bu ulush 24 foizga yetdi.

1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsulot tarkibidagi o‘zgarishlar (jamiga nisbatan foizda).

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tayyorlangan.

Shuningdek, transport va aloqa tarmoqlarining YAIMdagi ulushi Shu davrda 8 foizdan 12 foizgacha ko‘tarildi. Sanoat, transport va aloqa tarmoqlarining YAIMdagi ulushi ortishi soliq yukining kamaytirilishi, bu tarmoqlarga investitsiyalar ustuvor tarzda jalb qilinishi, yirik investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi natijasida ro‘y berdi.

Bozor munosabatlariga o‘tish sharoitlarida korxonalar faoliyati foydaning rag‘batlantiruvchi ahamiyatining ortishi bilan bog‘liq. Foydadan baholashning asosiy ko‘rsatkichi sifatida foydalanish, mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmining ortishi, sifatning yaxshilanishi, mavjud ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish unumining ortishi bilan asoslanadi. Shu bilan birga foydaning ahamiyati ortishiga amaldagi foydani taqsimlash tizimi ham sabab bo‘ladi va unga ko‘ra esa, korxonalarning ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishni ta‘minlash uchun hamda xodimlarni bajargan mehnati sifati va

miqdoriga asosan moddiy rag‘batlantirishga sarflanuvchi foydani oshirishga bo‘lgan qiziqishning ortishi kuzatiladi.

Shu tariqa foyda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xodimlarning o‘z korxonasi erishadigan yuqori natijalardan moddiy manfaatdorligini kuchaytirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

«Iqtisodiyotimizda 2010-yili yuqori o‘sish sur‘atlari ta‘minlanib, aholining real daromadlari 123,5 foizga oshdi, o‘tgan yilda inflatsiya darajasi 2009-yildagi 7,4 foiz o‘rniga 7,3 foizni tashkil qildi».⁸¹

Korxonada foyda turli xil faoliyat natijasida olinishi mumkin. Barcha foydalar yig‘indisi korxonaning yalpi foydasini tashkil qiladi. Yalpi foydaning tarkibiy elementlari quyidagilardan iborat:

- bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmat va mahsulot sotishdan olingan foyda;

- asosiy fondlar, shuningdek, korxonaning boshqa mulki sotishdan olingan foyda;

- korxonaning moliyaviy faoliyati orqali olinuvchi foyda.

Korxonada foydasining shakllanish manbalari – ular xo‘jalik faoliyati natijasida olinadigan daromadlardir:

- sotishdan olingan sof tushum;

- asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar (operatsiya daromadlari);

- moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

- favqulodda foyda.

Sotishdan olingan sof tushum mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan pul tushumidan qo‘shilgan qiymat va aktsiz solig‘i hamda eksport boj poshlinasini chiqarish yo‘li bilan aniqlanadi. Unga tovarlarning qaytarilishi, xaridorlar uchun berilgan chegirmalar va boshqalar kiritilmaydi.

Korxonalarining asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan boshqa daromadlarga quyidagilar kiradi:

- undirilgan yoki qarzdor tomonidan e‘tirof etilgan jarimalar, penyalar, vaqtida to‘lanmagan qarzlar va xo‘jalik shartnomalari shartlarini buzganlik uchun boshqa xil jazo jarimalari, shuningdek, yetkazilgan zararlarni undirish bo‘yicha daromadlar;

- hisobot yilida aniqlangan o‘tgan yillardagi foyda;

---

⁸¹ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O‘zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma‘ruzasi // Xalq so‘zi, 2011-yil 22-yanvar.

– ishlab chiqarish va mahsulot (ish, xizmat)larni sotish bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan operatsiyalardan renta daromadi, korxonada huzuridagi oshxonalardan tushumlar, yordamchi xizmatlardan daromadlar sifatidagi boshqa daromadlar;

– korxonaning asosiy fondlarini va boshqa mol-mulklarini sotishdan olingan daromadlar;

– da’vo bildirish muddati o‘tgan kreditorlik va deponent qarzlarni hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar;

– tovar - moddiy boyliklarni qayta baholash;

– davlat subsidiyalaridan daromadlar;

– xolisona moliyaviy yordam;

– boshqa operatsion daromadlar.

Korxonalar moliyaviy faoliyatidan olinadigan daromadlarga quyidagilar kiradi:

– olingan royaltlar va sarmoya transferti;

– Respublika hududida va uning tashqarisida boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga ulush qo‘shgan holda qatnashishdan olingan daromad, aksiyalar bo‘yicha dividendlar va obligatsiyalar hamda korxonaga tegishli qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha daromadlar;

– mol-mulkni uzoq muddatli ijaraga berishdan olingan daromadlar (lizing to‘lovini olish);

– valuta schyotlari, shuningdek, chet el valutlaridagi operatsiyalar bo‘yicha ijobiy kurs tafovutlari;

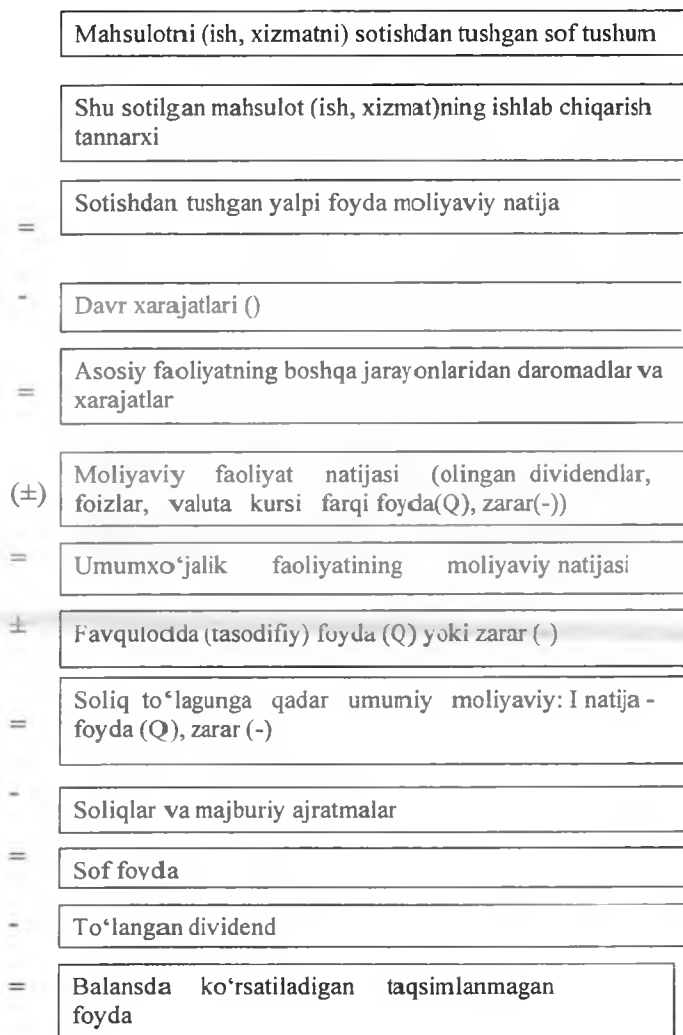
– sarflangan (qimmatli qog‘ozlarga, sho‘ba korxonalariga va hokazolarga) mablag‘larni qayta baholashdan olingan daromadlar;

– moliyaviy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar.

Korxonalarning favqulodda foydasi – bu ko‘zda tutilmagan tasodifiy tusga ega bo‘lgan hodisa yoki korxonaning odatdagi faoliyati doirasidan chetga chiqadigan tUSDagi operatsiyalar natijasida paydo bo‘ladigan va olinishi kutilmagan foydadir. Bunga daromadlarning kamdan-kam bo‘ladigan moddalari yoki asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar bo‘limida aks ettirilishi kerak bo‘lgan o‘tgan davrlardagi foyda kirmaydi.

Korxonalarining innovatsion faoliyatidan olinadigan foydadan foydalanish doimiy ravishda texnologiyalarni takomillashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni yangilash, uning raqobatbardoshligini ta‘minlash, mahsulot sotish hajmi va foyda miqdorini oshirishni anglatadi.

Korxonada sof foydaning shakllanish jarayoni butun moliyaviy-xo'jalik faoliyatini qamrab oladi. Bu yerda mahsulotni ishlab chiqarish va sotish hamda ma'muriy xarajatlarni tejash, moliyaviy faoliyat natijasida ijobiy saldoga erishish, tasodifiy foydaga muassar bo'lish, soliq stavkasi o'zgaragan holda soliq summasini kamaytirish kabi bir qancha bosqichlar mujassam. Ularning ketma-ketligini quyidagicha ifodalash mumkin.

Ushbu chizma moliyaviy natijalarni, ya'ni sof foydaning shakllanishini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlashning mumtoz chizmasi bo'lib hisoblanadi. Hozirgi paytda amaldagi me'yoriy hujjatlar moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarning shakllanishini aynan shu tarzda ifodalashni taqozo qiladi. Ushbu holat moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish uchun ham uslubiy jihatdan yondashishga asosdir.

Korxonalarining, yuqorida keltirilgan, xo'jalik faoliyatidan olingan daromadlari va qilingan xarajatlari asosida foydaning quyidagi beshta ko'rsatkichlari aniqlanadi:

1. Mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda – bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut ko'rinishida bo'ladi:

$$YAF=SST - IT$$

bu yerda, YAF – yalpi foyda;

SST – sotishdan olingan sof tushum;

IT – sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

2. Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda – bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tafovut va plus asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar ko'rinishida bo'ladi:

$$AFF=YAF-DX+BD-BZ$$

bu yerda, AFF – asosiy faoliyatdan olingan foyda;

DX – davr xarajatlari;

BD – asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

BZ – asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

3. Umum xo'jalik faoliyatidan olingan foyda – bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus xarajatlar ko'rinishida bo'ladi:

$$UF=AFF+MD-MX$$

bu yerda, UF – umumxo'jalik faoliyatdan olingan foyda;

MD – moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

MX – moliyaviy faoliyat xarajatlari.

4. Soliq to'languncha olingan foyda – bu umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda plus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlardan ko'rilgan foyda va minus zarar ko'rinishida bo'ladi:

$$STF=UF+FF-FZ$$

bu yerda, STF – soliq to'languncha olingan foyda;

FF – favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ – favqulodda vaziyatlardan ko‘rilgan zarar.

5. Yilning sof foydasi – bu soliq to‘langandan keyin korxonada ixtiyorida qoladigan foyda. U soliq to‘langungacha olingan foyda (daromad) dan to‘lanadigan soliqni va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to‘lovlarni chiqarib tashlagan holda aniqlanadi:

$$SF=STF-DS-BS$$

bu yerda, SF – sof foyda;

DS – foyda (daromad)dan to‘lanadigan soliq;

BS – boshqa soliqlar va to‘lovlar.

Demak, foyda korxonada xo‘jalik faoliyatidan olingan daromadlarning xarajatlardan ortiq bo‘lganligidan, ya‘ni ijobiy moliyaviy natijaga erishilganidan darak beradi. Uning miqdori, asosan, ikkita ko‘rsatkichga – mahsulot narxi va uni ishlab chiqarish xarajatlariga bog‘liq.

Erkin raqobat sharoitida mahsulotga narx uni ishlab chiqaruvchi yoki uni xarid qiluvchining xohishiga qarab past, yuqori qo‘yilmaydi. Mahsulot narxi erkin bozorning narxlashtirish qonuniyatlari ta‘sirida, avtomatik ravishda belgilanadi.

Ushbu ketma-ketlikka asoslanib, korxonada sof foydasining shakllanish va ularning bir-biri bilan bog‘liqligini ko‘rib chiqish mumkin. Bu tadbirni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (1-jadval).

Korxonada sof foydasining shakllanish hisob-kitobi

1-jadval

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	O‘shish sur‘ati, %
1. Mahsulotni sotishdan kelgan sof tushum (qiymatga qo‘shilgan soliq va aksizlarsiz)	4583,3	1 5694,5	+1111,2	124,3
2. Sotilgan mahsulot tannarxi (ish, xizmat)	3951,2	4841,7	+890,5	122,5
3. Sotilgan mahsulot (ish p, xizmat) dan olingan moliyaviy natija (1q-2q)	632,1	852,8	+220,7	134,9

1-jadvalning davomi

4. Davr xarajatlari (mahsulotni sotish, boshqaruv va boshqa ma'muriy xarajatlar)	152,4	178,3	+25,9	1117,0
5 Boshqa operatsion daromadlar	31,3	37,2	+5,9	118,3
6. Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar natijasi (foyda(+), zarar(-)) (Zq-4q+5q)	+511,0	+731,7	+200,7	140,6
7. Moliyaviy faoliyat natijasi (+,-)	+71,2	+80,4	+9,2	112,9
8. Tasodifiy (favqulodda) faoliyat natijasi (foyda(+)+ zarar(-))	+11,4	+8,3	-3,1	72,8
9. Soliq to'langunga qadar foyda (6q(7q(8q)	593,6	800,4	+206,8	134,8
10. Soliqlar va ajratmalar summasi	225,6	304,2	+78,6	134,8
11. Sof foyda(9q-10q)	368,0	496,2	+128,2	134,8

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonaning sof foydasi hisobot yilida 128,2 ming so'mga yoki 134,8%ga o'sgan. Bu o'zgarish juda ko'p omillar evaziga sodir bo'lgan. Ushbu omillar ta'sirini shu jadval ma'lumotlari asosida aniqlash mumkin.

Ushbu omillarning ta'sirini jadval ma'lumotlari va yuqoridagi hisob-kitoblar asosida ko'rib chiqish mumkin.

1. Sotilgan mahsulot hajmining ko'payishi	+ 1111,2
2. Tannarxning oshganligi	- 1839,6
3. Bahoning oshganligi	+ 949,1
4. Davr xarajatlarning ko'payganligi (178,3-152,4)	- 25,9
5. Boshqa operatsion daromadlarning oshganligi (37,2-31,3)	+ 5,9
6. Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadning oshganligi (711,7-511,0)	+ 200,7
7. Moliyaviy faoliyatdan olingan foydaning ko'payishi (80,4-71,2)	+ 9,2

8. Tasodifiy foydaning kamayganligi (8,3-11,4)	3,1
9. Soliq va turli ajratmalar summasining oshganligi (304,2-295,6)	- 78,6
10. Barcha omillar ta'siri sof foydaning umumiy o'zgarishiga teng (496,2-368,0)	+128,2

Sof foydaning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning umumiy miqdori quyidagicha hisoblanadi:

$$\Delta F = \sum_{i=1}^n \Delta F_i$$

Ushbu formulaga tegishli ma'lumotlarni qo'llab barcha omillar ta'sirida natijaning umumiy o'zgarishini aniqlash mumkin.

1111.2-1839.6+949.1-25.9+5.9+9.2-Z.1-78.6=+128.2 ming so'm.

Ko'rinib turibdiki, sof foydaning o'zgarishiga sakkizta omil ta'sir qilgan. Ularning yig'indisi natija ko'rsatkichining umumiy o'zgarishiga (+128.2 ming so'm) teng.

Ushbu tahlil natijasida foydani ko'paytirish imkoniyatlarini (rezervlarini) aniqlash mumkin. Bizning hisob-kitob ko'rsatmoqdaki, agarda mahsulotning tannarxi oshmaganda edi foyda yana 1839.6 ming so'mga, davr xarajatlari ko'paymaganda 25.9 ming so'mga, tasodifiy foyda kamaymaganda 3.1 ming so'mga, soliq va turli ajratmalar summasi ko'paymaganda 78.6 ming so'mga, jami 1947.2 ming so'mga oshgan bo'lar edi. U holda haqiqiy foyda miqdori 852.8 ming so'm emas, balki 2800.0 ming so'mni (852.8+1947.2) tashkil qilgan bo'lar edi. Kelajakda korxonah rahbariyati aniqlangan imkoniyatlardan oqilona foydalanish chora tadbirlarini ishlab chiqishi lozim.

Korxonaning balans foydasi foydani taqsimlash obyektidir.

Foydani taqsimlash deganda uning bir qismini budjetga jo'natish tushuniladi. Qonunchilikka asosan foydaning soliq va boshqa majburiy to'lovlar shaklida budjetga kelib tushuvchi qismi tartibga solinadi. Korxonah ixtiyorida qoluvchi daromad qismi, undan foydalanish yo'nalishlari korxonah zimmasida bo'ladi.

Foydani taqsimlash tamoyillari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- korxonahning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijasida oladigan foydasi davlat va korxonah o'rtasida xo'jalik subyekti sifatida taqsimlanadi;

- foydaning davlatga to'lanuvchi bir qismi soliq va yig'imlar ko'rinishida budjetga kelib tushadi. Soliqlar tarkibi va foizi, ulami

hisoblash tartibi va budjetga to'lanuvchi boshqa to'lovlar qonunchilik tomonidan belgilanadi;

• soliqlar to'langandan so'ng korxonada tasarrufida qoluvchi foyda miqdori, uning ishlab chiqarish hajmini oshirish hamda ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijalarini yaxshilashdan manfaatdorligini kamaytirmasligi lozim.

Korxonada foydani taqsimlash va undan foydalanish tartibi uning Nizomida belgilab qo'yiladi hamda vako-

latli iqtisodiy xizmat xodimlari tomonidan tayyorlanib, korxonada rahbariyati tomonidan tasdiqlanuvchi qoidalar yordamida aniqlanadi.

Mahsulotni sotishdan olinadigan foyda miqdori ichki va tashqi omillarga bog'liq bo'ladi. Ichki omillar, bu – korxonada zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy qilish, xo'jalik yuritish darajasi, rahbariyat va menejmentning mas'uliyati, mahsulotning raqobatbardoshligi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish darajasidir. Korxonada faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi omillar qatoriga esa, bozor konyunkturasi, iste'mol qilinuvchi moddiy-texnik resurslarning bahosi, amortizatsiya normasi, soliq tizimi kabilar kiradi.

Sof foyda taqsimoti quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

– aksionerlik jamiyatida dividendlar to'lashga va rezerv kapitaliga ajratma qilinadi. Uning qolgan qismi taqsimlanmagan foyda ko'rinishida jamiyat ixtiyorida qoladi va korxonada faoliyatini rivojlantirishda (asosiy fondlarni kengaytirishda va aylanma mablag'larni shakllantirishda) qatnashadi;

– qo'shma korxonada rezerv kapitaliga ajratma qilinadi, uning ustaviga muvofiq ta'sischilar o'rtasida taqsimlanadi yoki ta'sischilar qaroriga binoan korxonada faoliyatini rivojlantirishda ishlatiladi;

– xususiy korxonalarda rezerv kapitaliga ajratma qilinadi va uning qolgan qismi taqsimlanmagan foyda ko'rinishida korxonada faoliyatini rivojlantirishda ishtirok etadi;

– davlat korxonalarida rezerv fondiga ajratma qilinadi, qolgan qismi esa ustav fondiga qo'shiladi. Ma'lumki, korxonada ustav fondi

Tijorat banklarini zarar ko'rib ishlayotgan va iqtisodiy nochor korxonalarini sog'lomlashtirish jarayoniga jalb qilish tajribasi amalda o'zini to'la oqladi.

Hali ham eski texnika va texnologiyalar asosida ishlayotgan, hech qanday iqtisodiy istiqboli bo'lmagan korxonalarini tugatish va ularning negizida yangi zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish darkor.

I.Karimov (ma'ruzadan)

uning asosiy va aylanma fondlarini shakllantirishda muhim manba hisoblanadi.

Korxonaning ishlab chiqarish faoliyatidan oladigan foydaning miqdori ichki va tashqi omillarga bog'liq. Ichki omillarga yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, xo'jalik yuritish darajasi, rahbariyat va menejerlarning bilimdonligi (omilkorliga), mahsulotning raqobatbardoshligi, ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etish darajasi kiradi. Korxonada faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi omillarga bozor konyunkturasi, ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy-texnik resurslarning narxi, amortizatsiya normalari, soliq solish tizimi va boshqalar kiradi.

«2010-yilda sanoat ishlab chiqarish tarkibida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tayyor mahsulotning ulushi 50 foizdan ziyodni tashkil etdi».⁸²

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida har bir korxonada foydani ko'paytirish tadbirlarini rejalashtirish va amalga oshirish lozim. Umumiy olganda bunday tadbirlar quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

– u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha monopol o'rinni egallashga (noyob mahsulotlar ishlab chiqarishga) erishish;

– doimo o'zgaruvchan konyunkturaga qarab ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni yangilab turish;

– raqobatbardoshlik sharoitida tovarlarning sotila olishini ta'minlash maqsadida xaridorlarga turli xil xizmatlar ko'rsatish (jumladan, tovarlar sotilgandan keyingi xizmatlar);

– mahsulot ishlab chiqarishni o'stirish;

– mahsulot sifatini yaxshilash;

– ortiqcha uskunalarni va boshqalarni sotish yoki ijaraga berish;

– mavjud moddiy resurslardan, ishlab chiqarish quvvatlaridan va ish maydonlaridan, ishchi kuchi va ish vaqtidan oqilona foydalanish asosida mahsulotlarning tannarxini pasaytirish;

– ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash;

– mahsulotlarni sotish bozorini kengaytirish va boshqalar.

Korxonada faoliyati samaradorligini aniqlash uchun yakuniy natijani (foydani) ishlab chiqarish xarajatlari yoki shunday natijaga erishishni ta'minlagan resurslar bilan taqqoslash lozim.

⁸² I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

Korxonada foydani oshirishning asosiy yo'llari. Har bir korxonada foydani oshirish bo'yicha rejali chora-tadbirlar ko'zda tutilishi kerak. Urnuman olganda, bunday chora-tadbirlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- *ishlab chiqarilayotgan mahsulot miqdorini oshirish;
- *ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish;
- *ortiqcha asbob-uskunalar yoki boshqa mulkni sotib yuborish yoki ijaraga berish;
- *moddiy resurslar, ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ishchi kuchi va ish vaqtidan unumliroq foydalanish hisobiga mahsulot tannarxini pasaytirish;
- *ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish;
- *mahsulot bozorini kengaytirish va hokazolar.

Foyda korxonada faoliyatining muhim iqtisodiy ko'rsatkichi bo'lsada, uning samaradorligini to'la tavsiflab bermaydi. Korxonada faoliyati samaradorligini aniqlash uchun natijalarni (foydani) xarajatlar yoki bu natijalarga erishish uchun sarflangan resurslar bilan solishtirish lozim.

10.4. Rentabellikning iqtisodiy mazmuni va ko'rsatkichlari. Yalpi foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobi

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitlarida rentabellikning ahamiyati va o'rni o'sib bormoqda. U korxonada faoliyati va kapital qo'yilmalar iqtisodiy samaradorligining asosiy mezoni, korxonada va xo'jalik yurituvchi tashkilotlarni baholashning sintetik ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Yangi sharoitlarda korxonalarining faoliyatlarida yuqori moliyaviy natijalarga erishishga intilishi sezilarli darajada ortib bormoqda.

Har qanday xo'jalik mexanizmi uchun asos bo'lib korxonada faoliyatini rejalashtirish va unga obyektiv baho berish, ta'lim olish, mehnatga haq to'lash va iqtisodiy rag'batlantirish fondlaridan foydalanish, ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xarajat va natijalarni solishtirish ko'rsatkichlari xizmat qiladi.

Foyda korxonada samaradorligining yagona va universal ko'rsatkichi emas.

Ishlab chiqarish rivojlanishining samaradorligi va intensivligini baholashda amaliyotda rentabellik ko'rsatkichlari tizimi keng qo'llanib, unga ko'ra foydaning miqdori belgilangan hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, rentabellik daromadlilik, foydalilikni anglatadi. Biroq

rentabellikni faqat daromadlilik deb qabul qilish uning iqtisodiy mazmunini keng ochib bermaydi. Ular o'rtasida tenglikning yo'qligidan daromad miqdori va rentabellik darajasi turli nisbatlarda, ko'pincha turli yo'nalishlarda o'lchanishi dalolat beradi.

Istalgan muddat uchun iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash ko'plab turli xil omillar ta'siri ostida amalga oshiriladi.

Bunday tarmoqlar tashqi konyunkturaga ham, ob-havo sharoitiga ham bog'liq emas, ya'ni tashqi omillarning o'zgarishi ularga ta'sir ko'rsata olmaydi. Ayni paytda bu xizmatlar o'zimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ko'plab turlariga ichki talabni oshiradi, shuningdek, iste'mol bozorida mutanosiblikni saqlashda muhim rol o'ynaydi.

I.Karimov (ma'ruzadan)

Hozirgi paytda foydaga ta'sir qiluvchi omillarning ta'sirini bir qancha usullarni qo'llab, aniqlash mumkin. Eng avvalo, korxonaning yalpi foydasiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlanadi.

Sotishdan olingan sof tushumni korxonaning yalpi foydasi (F_{sm}) deb ham atash mumkin. Bu, odatda, sotilgan mahsulotning umumiy qiymatidan (S_m) uning tannarxini (T_n) ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Ammo shu ikki ko'rsatkich zamirida mahsulotning qiymati, miqdori, baho o'zgarishi, tannarxdagi tebranishlar mujassam etilgan. Shu tufayli yalpi foydaning vujudga kelishida bevosita shu omillar ta'sirini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Buni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

2-jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, yalpi foyda shu davr mobaynida 220,7 ming (852,8-632,1) so'mga oshgan. Uning o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir qilgan:

*sotilgan mahsulot (ish, xizmat)dan olingan yalpi foyda;

**viloyat statistika va istiqbolni belgilash boshqarmasining hisobotiga asosan baho indeksi 1,2 ga teng.

1. Sotilgan mahsulot hajmining ko'payishi

$$(\Delta F_{sm} = (S_{m1} - T_{n0}) - (S_{m0} - T_{n0}) = 1743,3 - 632,1 = +1111,2$$

2. Tannarxning oshganligi

$$(\Delta F_{tk} = [(S_{m1}/r) - T_{n1}] - (S_{m1} - T_{n0}) = -96,3 - 1743,3 = -1839,6$$

3. Bahoning oshganligi

$$(\Delta F_b = (S_{m1} - T_{n1}) - [(S_{m1}/r) - T_{n1}] = 852,8 + 96,3 = +949,1$$

Barcha omillar ta'siri

$$(\Delta F = 1111,2 - 1839,6 + 949,1 = +220,7 \text{ ming so'm (2-jadval).}$$

**Yalpi foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar
hisob-kitobi**

2-jadval

Ko'rsatkichlar	Asos yilida	Hisobot yilidagi shu davr tannarxi va asos yilidagi bahosi bilan	Hisobot yilidagi mahsulot asos yilidagi tannarxi va hisobot yilidagi baho bilan	Hisobot yilida	Farqi (+,-)
1.Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) qiymati	4583,3	5694,5	4745,4**	5694,5	+1111,2
2.Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) ning to'la tannarxi	3951,2	3951,2	4841,7	4841,7	+890,5
Yalpi foyda* (1q-2q)	632,1	1743,3	-96,3	852,8	+220,7

Korxonada yalpi foyda ma'lum ahamiyatga ega, chunki u barcha moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar negizini tashkil qiladi. Ammo xo'jalik faoliyatining pirovard natijasi sof foydaga erishish bilan belgilanadi. Shu tufayli iqtisodiy tahlilda sof foydani o'rganish va tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Rentabellik va foyda ko'rsatkichlarini tahlil qilishda ularga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha omillarni bilish, bu omillarning samaradorlikning umumlashtiruvchi ko'rsatkichlariga ta'sirini hisoblash uslubiyatini egallash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu omillarni boshqarish orqali korxonada daromadni oshirish zaxiralarini izlab topish

Mamlakatning raqobatdoshligini oshirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish siyosatini davom ettirish 2010-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturni amalga oshirishning muhim ustuvor yo'nalishiga aylanishi lozim.

I.Karimov (ma'ruzadan)

va rentabellikning talab qilinuvchi darajasiga erishish mexanizmini yaratish mumkin.

Rentabellik va foydaga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni turli xil belgilariga ko'ra tasniflash mumkin. Masalan, **bu omillar ichki va tashqi bo'lishi** mumkin. **Ichki omillarga** korxonada faoliyatiga bog'liq bo'lgan hamda korxonada faoliyatining turli yo'nalishlarini tavsiflovchi omillar mansub bo'ladi. **Tashqi omillarga** korxonada faoliyatiga bog'liq bo'lmagan, biroq ishlab chiqarish rentabelligi va daromadning o'sish sur'atiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar kiradi. Tahlil jarayonida ichki va tashqi omillarni aniqlash samaradorlik ko'rsatkichlarini tashqi ta'sirlardan «tozalash» imkonini beradi hamda korxonada yutuqlarini obyektiv baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'z navbatida ichki omillar ham ishlab chiqarish va noishlab chiqarish omillariga bo'linadi. Noishlab chiqarish omillari asosan mehnat va sotish sharoitlari, korxonaning tijorat, tabiatni saqlash va shu kabi faoliyat turlari bilan bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish omillari esa foydalanish shakllanishida ishtirok etuvchi ishlab chiqarish jarayonining asosiy elementlari - mehnat predmetlari va vositalari hamda mehnatning o'zi mavjudligi va ulardan foydalanishni aks ettiradi.

Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonida mahsulot ishlab chiqarish, sotish va foyda olish bilan bog'liq bo'lgan korxonalarda bu omillar o'zaro aloqada va bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Rentabellikning mohiyatini faqat foyda shakllanishini tahlil qilish asosida ochib berish mumkin. Korxonada mahsulotni sotish natijasida o'z xarajatlarini qoplashdan tashqari foyda ham olgan taqdirda rentabelli hisoblanadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari korxonada faoliyati qanchalik foyda keltirishini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkichlar moliyaviy hisobotning ichki va tashqi foydalanuvchilarda qiziqish uyg'otib, korxonada resurslaridan foydalanish samaradorligi hamda uning investitsiyalarni jalb qilish qobiliyatini aniqlaydi. Xususiylar yoki qarzga olinuvchi kapitalning rentabelligi korxonada mablag'lar kiritishning rentabelligini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardir. Bu ko'rsatkichlarning iqtisodiy turlanishi (interpretatsiyasi) yaqqol ko'zga tashlanadi: sarflangan har bir so'm qarzga olingan (xususiylar) kapitalga necha so'm foyda to'g'ri keladi (hisob-kitoblarda korxonaning balans yoki sof foydasidan foydalanish mumkin).

Rentabellikni zamon va makon qoidalariga ko'ra tahlil qilishda asosli xulosalarga kelish uchun zarur bo'ladigan uchta xususiyatni inobatga olish zarur.

Birinchi xususiyat, korxonada faoliyatining vaqt jihati bilan bog'liq. Masalan, mahsulotni sotish rentabelligi koeffitsiyenti hisobot davridagi faoliyat natijalari orqali aniqlanadi; uzoq muddatli investitsiyalarning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan va rejalashtirilayotgan samarasi inkor qilinmaydi. Agar korxonada katta miqdordagi investitsiyalar talab qiluvchi yangi texnologiyalar va yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga o'tadigan bo'lsa, u holda rentabellik ko'rsatkichlari vaqtinchalik pasayishi mumkin.

Ikkinchi xususiyat, tavakkalchilik muammosi bilan bog'liq bo'lib, tavakkalchilik darajasi yuqori bo'lgan loyihalar ba'zida katta foyda keltirishi ham mumkin.

Uchinchi xususiyat baholash muammosi bilan bog'liq. Masalan, xususiy kapitalning rentabellik ko'rsatkichi sur'ati va maxraji turli xil xarid qobiliyatiga ega bo'lgan pul birligida keltiriladi.

Ko'rsatkichning sur'ati, ya'ni foyda o'zgaruvchan (dinamik) bo'lib, faoliyat natijalarini hamda tovar va xizmatlarning asosan o'tgan yilda yuzaga kelgan bahosini aks ettiradi. Ko'rsatkichning maxraji, ya'ni xususiy kapital bir qator yillar davomida shakllanadi. U joriy bahodan ancha farq qilishi mumkin bo'lgan, hisobga olish bahosida aks ettiriladi.

Amaliyotda tadbirkor va investorni qiziqtiradigan rentabellikning quyidagi ko'rsatkichlari hisoblanadi:

- xo'jalik faoliyatini yuritishga solingan aktivlar rentabelligi;
- mahsulotni sotish rentabelligi;
- o'z kapitali (mablag'i) rentabelligi;
- xarajatlar rentabelligi;
- bir dona aksiya rentabelligi.

1. Korxonada faoliyatini yuritishga solingan aktivlar rentabelligi (Arent) – bu sof foydaning qo'yilgan barcha mablag'lar, ya'ni aktivlarning 1 so'miga to'g'ri keladigan ulushidir. U sof foydaning (SF) umumiy aktiv (A)ning o'rtacha yillik summasiga nisbati ko'rinishida aniqlanadi:

$$Arent = CF : A$$

2. Mahsulotni sotish rentabelligi (Srent) – bu sotilgan mahsulot birligiga to'g'ri keladigan foyda ulushini, ya'ni sotilgan mahsulotning samaradorlik darajasini tavsiflaydi. U yalpi foyda

samarasining (YAF) mahsulot sotishdan tushgan sof pul tushumiga (ST) nisbati ko'rinishida hisoblanadi: S

$$S_{rent} = YAF : CT$$

3. Korxonaning o'z kapitali rentabelligi (O'KreNt) – bu sof foydaning korxonaga o'z kapitali (mablag'i) 1 so'miga to'g'ri keladigan ulushidir. U sof foydaning (SF) korxonaga o'z kapitalining o'rtacha yillik summasiga nisbati ko'rinishida aniqlanadi:

$$O'K = SF : O'K$$

4. Xarajatlar rentabelligi (Xrent.) – bu korxonaga asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olingan foydaning asosiy ishlab chiqarish xarajatlari (sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi, sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar, asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan xarajatlar)dagi (AICHX) ulushini tavsiflaydi.

$$X_{rent} = AFF : AICHX$$

5. Aksionerlik jamiyatining bir dona aksiyasi rentabelligi (AK) – sof foydaning korxonaga aksiyalari (AK) soniga nisbati ko'rinishida hisoblanadi. Bu ko'rsatkich korxonaning bozordagi faolligini tavsiflaydi.

$$AK_{rent} = SF : AK$$

Rentabellikning barcha ko'rsatkichlari korxonaning barqarorligini aniqlashga, uning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga va bozordagi raqobatbardoshligini ko'tarish bo'yicha tadbirlarni belgilashga xizmat qiladi.

Ushbu formulalarga aniq ma'lumotlarni qo'llab, korxonaga aktivlari rentabelligiga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (3-jadval).

Korxonaga rentabelligini aniqlash va uning hisobot yildagi o'zgarishining tahlili (ming so'm)

3-jadval

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	O'zgarishi (-,+)	O'sish sur'ati, %
Mutlaq ko'rsatkichlar				
1. Sof foyda (Sf)	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati (Av)	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3. Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati (Aym)	7269,0	8810,0	+1541,0	121,2
4. Nomoddiy aktivlarning o'rtacha qiymati (Nf)	73,2	195,0	+121,8	266,4

3-jadvalning davomi

5. Barcha aktivlar (B) (2q+3q+4q+)	10298,7	12502,5	+2203,8	121,4
Nisbiy ko'rsatkichlar				
6. Rentabellik darajasi, (Ra) $\{(1q \times 100) / (2q + 3q + 4q)\}$ yoki $\{(1q \times 100) / 5q\}$	3,57	3,97	+0,40	111,2

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada aktivlar rentabelligi hisobot yilida 0.40%ga oshgan. Bu bir qancha omillar ta'sirida ro'y bergan. Ularni aniqlash uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (4-jadval).

Rentabellik darajasiga ta'sir etuvchi omillarni zanjirli almashtirish yo'li bilan aniqlash hisob-kitobi

4-jadval

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilida	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	Zanjirli almashtirishlar			
				I	P	SH	IV
1.Sof foyda	368.0	496,2	+128.2	496.2	496.2	496.2	496.2
2.Asosiy vositalar	2956.5	3497.5	+541.0	2956.5	3497.5	3497.5	3497.5
3.Aylanma mablag'lar	7269.0	8810.0	+1541.0	7269.0	7269.0	8310.0	8810.0
4.Nomoddiy aktivlar	73.2	195.0	+121.8	73.2	73.2	73.2	195.0
5.Barcha aktivlar-ning rentabellik darajasi, %	3.57	3.97	+0.40	4.82	4.58	4.01	3.97

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, barcha aktivlarning rentabellik darajasi hisobot yilida 0.40% bandga oshgan. Bu quyidagi omillar evaziga sodir bo'lgan:

1. Foyda summasining 128.2 ming so'mga ko'payganligi barcha aktivlar rentabellik darajasini 1,25% bandga oshirgan:

(4.82-3.57).

2. Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining 541.0 ming so'mga ko'payganligi tahlil qilinayotgan ko'rsatkich darajasini 0.24% bandga kamayishiga olib kelgan:

(4.58-4.82),

3. Aylanma mablag'lar o'rtacha qiymatining 1541.0 ming so'mga ko'payganligi barcha aktivlar rentabellik darajasini 0.57% bandga kamaytirgan:

(4.01-4.58).

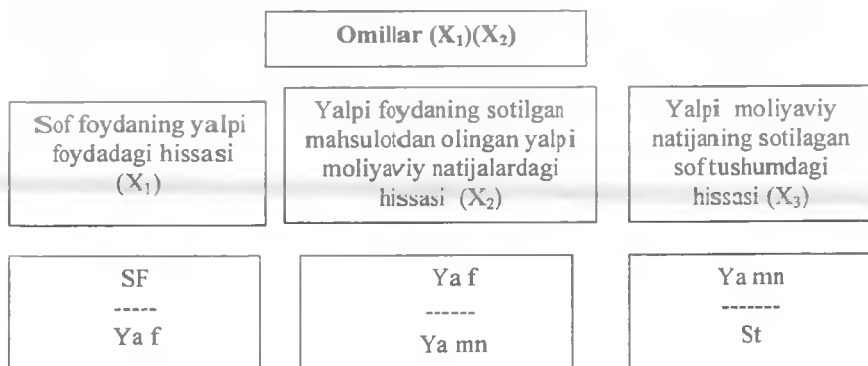
4. Hisobot yilida nomoddiy aktivlarning 121.8 ming so'mga ko'payganligi ushbu kategoriyaning rentabellik darajasini 0.04% bandga kamaytirib yuborgan:

(3.97-4.01).

Barcha omillar ta'siri natijasida barcha aktivlar rentabellik darajasining umumiy o'zgarishi hosil bo'lgan:

$$1.25 - 0.24 - 0.57 - 0.04 = +0.40\%$$

Demak, xususiy kapital rentabellik koeffitsiyentining katta bo'lishi, doim ham korxonaga kiritilayotgan kapital qaytimiga mos kelavermaydi; moliyaviy qarorlarni qabul qilishda bu ko'rsatkichni e'tiborga olishdan tashqari, korxonaning bozordagi bahosini (bozor kapitalizatsiyasi) ham inobatga olish zarur.

2-rasm. Korxonada umumiy rentabelligiga ta'sir qiluvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarni moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot ma'lumotlari asosida aniqlab, omilli tahlil uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (5-jadval).

Moliyaviy natijalar umumlashgan ko'rsatkichiga ta'sir qiluvchi omillar hisob-kitobi

5-jadval

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Zanjirli almashtirishlar	
			I	II
1. Sof foydaning yalpi foydadagi ulushi, %	61.995	61.994	61.994	61.994
2. Yalpi foydaning sotilgan mahsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalaridagi hissasi	0.939	0.938	0.939	0.938
3. Yalpi moliyaviy natijaning sotilgan sof mahsulotdagi hissasi	0.138	0.150	0.138	0.138
4. Mahsulot rentabelligi, % (1q x 2q x Zq)	8.03	8.72	8.03	8.02

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mahsulot rentabelligi ko'rsatkichining 0.69% (8.72-8.03) oshganligiga quyidagi omillar ta'sir qilgan:

1. Sof foydaning yalpi foydadagi ulushi juda kam miqdorda, ya'ni 0.001% o'zgargan. Bu natija o'zgarishiga ta'sir qilmagan:

$$8.03 - 8.03 = 0$$

2. Yalpi foydaning sotilgan mahsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalardagi hissasi 0.001ga (0.938-0.939) kamayganligi natijani 0.01% kamayishiga olib kelgan:

$$8.02 - 8.03 = -0.01$$

3. Yalpi moliyaviy natijaning sotilgan sof mahsulotdagi hissasi 0.012ga ko'payganligi mahsulot rentabelligini 0.7% oshirgan:

$$8.72 - 8.02 = +0.70$$

Barcha omillar ta'siri natijaning umumiy farqiga teng:

$$0 - 0.01 + 0.70 = +0.69$$

Bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida ko'p korxonalar barcha aktivlardan samarali foydalanish masalasini ustuvor vazifa qilib qo'yishmoqda. Chunki korxonaning aktivlari ularning

mulki. Bu mulk foyda keltirish uchun mo'ljallangan mulkdir. Shu tufayli mazkur ko'rsatkichning tahlili iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismiga asoslangan. Buni inobatga olib, ushbu ko'rsatkich tahliliga to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

«2000-yilda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotida sanoatning hissasi atigi 14,2 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 24 foizni, transport va aloqaning ulushi tegishli ravishda 7,7 va 12,4 foizni tashkil etdi, xizmatlar bo'yicha bu raqam 37 foizdan 49 foizga o'sdi. Qishloq xo'jaligining ulushi esa 30,1 foizdan 17,5 foizga tushdi».⁸³

Shu tariqa, tavsiya qilinuvchi ko'rsatkichlar tahlil jarayonida korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash, ishlab chiqarish samaradorligi va korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga oid chora-tadbirlar belgilashga imkoniyat yaratadi.

Qisqacha xulosalar

Har bir xo'jalik yurituvchi subyektning tadbirkorlik faoliyatidan asosiy maqsad foyda olishdir. Foyda olish degani korxonada daromadlari uning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlardan ortishini anglatadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy ravishda pasaytirib borish foyda olishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Xarajatlar majmuasi korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi.

Foyda korxonada turli xil faoliyat orqali olinishi mumkin bo'lib, uning miqdori ishlab chiqarish omillari bahosi o'zgarishi (tashqi omillar) yoki ishlab chiqarish xarajatlarini ulardan noratsional foydalanish sababli oshirish (ichki omillar) tufayli o'zgarib turadi.

Biroq foyda mutlaq (absolyut) kattalik sifatida ishlab chiqarish samaradorligini to'liq tavsiflamaydi. Ishlab chiqarishning barcha omillaridan foydalanish samaradorligini baholashda, rentabellik ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari korxonada faoliyati qanchalik foyda keltirishini ko'rsatadi. Rentabellik ko'rsatkichlarining tahlili yuzaga kelgan holatga baho berish hamda moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish chora-tadbirlarini belgilashga imkon yaratadi.

⁸³ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi qaysi elementlardan tarkib topgan?
2. Davr xarajatlari tarkibini yoriting.
3. Moliyaviy xarajatlar tarkibini yoriting.
4. Moliyaviy natijalarning qanaqa ko'rsatkichlarini bilasiz?
5. Foyda iqtisodiy kategoriya sifatida hamda korxonaning tijorat va ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishdagi ahamiyati.
6. Foydani shakllantirish manbalari.
7. Foydani taqsimlash va uni ko'paytirish yo'llari.
8. Rentabellikning iqtisodiy mohiyati.
9. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularni aniqlash uslubiyati.

11-bob: KORXONANING INVESTITSIYAVIY FAOLIYATI

11.1. Investitsiya tushunchalari mazmuni, mohiyati va investitsiyalarning turlari

11.2. Investitsiya manbalarini shakllantirish. Moliya bozorlari tasnifi

11.3. Investitsiyaviy loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholash

11.4. Korxonaning investitsiya strategiyasi. Investitsion loyiha, uning samaradorligini hisoblash. Investitsiya oqimini diskontlashtirish

Tayanch iboralar: Investitsiyalar, kapital qo'yilmalar, moliyaviy investitsiyalar, real investitsiyalar, investitsiya loyihasi, investitsiyalarning ichki manbalari, investitsiyalarning tashqi manbalari, lizing, yangi qurilish, korxonani kengaytirish, qayta tiklash, texnik qayta qurollantirish, kapital qo'yilmalarning mulk shakliga ko'ra tuzilmasi, investitsion loyihalarning samaradorligini baholash, investitsiyalarning qo'planish muddati.

11.1. Investitsiya tushunchalari mazmuni, mohiyati va investitsiyalarning turlari

Xo'jalik faoliyatining elementlaridan biri – investitsiya hisoblanadi. Investitsiya lotincha «investire» (kiyintirish, yasantirish), nemischa «investment» so'zidan kelib chiqib, uzoq muddatga qandaydir ishga yoki korxonaga kapital mablag' qo'yishni bildiradi. Investitsiya so'zidan investor - omonatchi so'zi kelib chiqib, u omonat beruvchi shaxs, tashkilot yoki davlatni anglatadi. Investorlar qatoriga qimmatli qog'ozlarni sotib oladigan va bu bilan o'zlarining bo'sh mablag'ini joylashtiradigan yuridik hamda jismoniy shaxslar ham kiradi.

«Mamlakatimizda 2010-yilda 2009-yilga nisbatan 13,6 foizga ko'p, ya'ni 9 milliard 700 million AQSH dollariga teng miqdordagi

investitsiyalar o'zlashtirildi, bu yalpi ichki mahsulotning qariyb 25 foizini tashkil etadi».⁸⁴

Korxonalar xo'jalik yuritish va ishlab chiqarish faoliyatining muhim jihatlaridan biri ishlab chiqarish va iqtisodiy salohiyatni rivojlantirish va saqlab qolishdir. Korxonalarining bu yo'nalisdagi faoliyati investitsion faoliyat deb ataladi hamda «Investitsion faoliyat to'g'risida» gi qonun va boshqa huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Investitsiya — bu moliyaviy (pul) yoki real kapitalga mablag' qo'yish. U pul mablag'lari, kredit, qimmatbaho qog'oz shaklda olib boriladi va ko'chma, ko'chma bo'lmagan mol-mulkka, intellektual mulkka, ne'matlarga bo'lgan huquqqa va boshqa qiymatliklarga qo'yiladi, ya'ni korxonaning barcha aktivlariga ishlatiladi.

Investitsiyalar — korxonalar va xalq xo'jaligi miqyosida yangi ishlab chiqarish korxonalari yaratish yoki mavjud korxonalarini zamonaviylashtirish, ilg'or texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish, mahsulot ishlab chiqarish va foyda (daromad) olishni ko'paytirish maqsadida uzoq muddatli mablag'lar kiritilishidir. Investitsiyalar ijtimoiy ishlab chiqarish tuzilmasini yaxshilash, ishlab chiqarishdagi nomutanosibliklarini bartaraf

Uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan, mamlakatimizning salohiyati, qudrati va iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadigan navbatdagi muhim ustuvor yo'nalish — bu asosiy yetakchi sohalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, transport va infratuzilma kommunikatsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan strategik ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirish uchun faol investitsiya siyosatini olib borishdan iborat.

I. Ka rimov (ma'ruzadan)

rivojlantirish, uchinchidan, fan-texnik taraqqiyoti va butun iqtisodiyotning rivojlanishini belgilab beradi. Investitsiyalarning «xo'jayini» sifatida korxonalarining o'zidan tashqari, davlatni, mahalliy hokimiyat idoralari va xususiy tadbirkorlarni ko'rsatish mumkin.

⁸⁴ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» — 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

Ko'pincha investitsiya deganda kapital qo'yilmalar ko'zda tutiladi, bu narsa investitsiyalar tabiatini inkor qilmaydi va ularning mohiyatini noto'g'ri aks ettirmaydi. Investitsiyalar, bozor iqtisodiyotidagi boshqa, jumladan, biznes, raqobatchilik, ishbilarmonlik tushunchalari kabi, ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tilayotgan bugungi kunlarda xo'jalik yuritish nazariyasi va amaliyotida o'z o'rnini topmoqda. Shu bilan birga, «kapital qo'yilmalar» atamasining o'z izohlari ham mavjud.

Kapital qo'yilmalar asosiy fondlarni qayta tiklash va o'stirish uchun sarflanuvchi moddiy, mehnat va pul resurslaridir. Ular asosan bir vaqtning o'zida amalga oshiriladigan xarakterga ega bo'lib, ishlab chiqarish xarajatlari yoki mahsulot tannarxi shaklidagi, joriy xarajatlardan farq qiladi. Kapital qo'yilmalar maqsadli xarakterga ega bo'ladi hamda xodimlarga mukofot to'lash, xizmat safari (komandirovka) xarajatlari va hokazolarga sarflanishi mumkin emas.

Nomoliyaviy aktivlarga, ya'ni real kapitalga qo'yilgan investitsiya asosiy kapitalni yangilash va takror ishlab chiqarishga xizmat qiladi.

Moliyaviy investitsiyalar qimmatbaho qog'ozlar, aksiya va obligatsiyalar sotib olish, pul mablag'larini banklarga foiz olish maqsadida depozit hisob raqamlariga qo'yish bilan ifodalanadi.

Real investitsiyalar pul mablag'larini kapital qurilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga kiritishni ifodalaydi. Real investitsiyalar korxonalar, tarmoq va butun xalq xo'jaligining kuch-quvvatini belgilab beradi.

Investitsiyalar avvaldan o'ylab ko'rilgan maqsad va birinchi o'rinda investitsion loyiha asosida korxonalar ishlab chiqarish potensialini mustahkamlash va rivojlantirish vazifasini bajaradi.

«...tadbirkorlar o'z biznesiga bexavotir investitsiya kiritishi, ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirishi, mahsulot hajmi va olayotgan daromadini ko'paytirishi, o'z mulkiga o'zi egalik qilishi, foydalanishi, tasarruf etishi lozim.»⁸⁵

Moliyaviy (pul) kapitaliga (moliyaviy mablag'larga kredit sifatida, qimmatbaho qog'ozlarga) qo'yilgan investitsiyani bir qismi tezlik bilan real kapitalga aylanishi mumkin, ikkinchisi - kengroq, ya'ni qandaydir vaqt o'tgandan keyin, uchinchisi esa umuman real kapitalga aylanmasligi mumkin (Masalan: chiqarilgan yoki sotib olingan qimmatbaho qog'oz o'z

⁸⁵ I. A. Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi// Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

qiymatini yo'qotsa, oddiy so'z bilan aytganda sinsa). Shu sababli moliyaviy investitsiyada investorga moliyaviy xatar ko'proq bo'ladi.

Investitsiya – moliya bozorining elementi hisoblanadi. Moliya bozori muayyan moliya muassasalari orqali o'zaro aloqada bo'ladigan mulk egalari bilan sarmoya, qarz oluvchilari o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Aksiya va obligatsiyalar investitsiya qimmatbaho qog'ozlari, deb yuritiladi. **Moliya bozorida qimmatbaho qog'ozlarning** boshqa turlari – xazina majburiyatlar; depozit sertifikatlari; veksellar; varrantlar va hokazolar muomalada yuradi.

Investitsiya jamiyatdagi iqtisodiy rivojlanishiga va har bir jamiyat a'zosini moddiy farovonligini oshirishga ta'sir qiluvchi omil hisoblanadi.

Investitsiya korxonada aktivga, yangi mahsulot ishlab chiqish, ularni sifatini oshirish, mahsulotni sotishni va foydani ko'paytirish uchun qo'yiladigan mablag'. Shu sababli investitsiya

ishlab chiqarishni kengaytirishni, kapitalni oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni, yangi ish joylarini tashkil qilishni, ish haqini va aholini sotib olish quvvatini oshirishni, davlat va mahalliy budjetga tushumlarni ko'paytirishni ta'minlaydi.

Iqtisodiy nuqtayi nazardan investitsiya asosiy va aylanma mablag'larni jamg'arishni anglatadi. Moliyaviy nuqtayi nazardan moliyaviy resurslarni daromad (foyda) olish uchun to'plashni ko'rsatadi. Buxgalteriya hisobi nuqtayi nazardan hisobotning aktiv va passivining bir necha moddalariga ishlatilgan kapital xarajatlarni birlashishini ifodalaydi.

Investitsiyalarning amal qilinishi bo'yicha quyidaga turlarga tasniflanadi:

1. Maqsadi bo'yicha – foyda olish uchun, ijtimoiy va ekologik ehtiyojlar uchun.
2. Obyekti bo'yicha – ishlab chiqarish va noishlab chiqarish.
3. Natural-moddiy ko'rinish bo'yicha – moddiy, nomoddiy va moliyaviy.
4. Hududiy kelib chiqishi bo'yicha – milliy va chet elli.

2010-yilda Investitsiya dasturiga muvofiq kapital qo'yilmalar o'tgan yilga nisbatan 22,1 foizga ortib, yalpi ichki mahsulotning 30 foizini tashkil qiladi. Bunda birgina ishlab chiqarish sohasiga mo'ljallangan investitsiya loyihalarini amalga oshirish barcha kapital qo'yilmalarning 75 foizidan ziyodi yo'naltiriladi.

I.Karimov (ma'ruzadan)

5. Moliyalashtirish manbalari bo'yicha – xususiy (amortizatsiya, foyda, sotilgan narsalardan tushum) va omonatga olingan (kredit, lizing va boshqalar).

6. Ishlab chiqarish investitsiyasini yo'nalishlari bo'yicha asosiy kapitalni yangilashga, qo'zg'almas mulkni, aylanma mablag'ni ko'paytirish uchun, yangi mahsulot yaratish uchun, mahsulotning sifatini oshirish uchun.

7. Korxonani boshqarish huquqiga ega bo'lish omili bo'yicha: to'g'ridan to'g'ri yoki bevosita; portfel.

To'g'ridan to'g'ri yoki bevosita investitsiyalar – chet el kapitalini to'g'ridan to'g'ri kiritilishiga bildirib, investorga ushbu korxonaga ustidan nazorat qilish huquqini beradi. Investitsiyani ushbu turi transkontinental (boshqa qit'a kontinentga sarmoya kiritish), kapital qo'yilmalari hamda transmilliy (qo'shni davlatlarga kapital chiqarish sifatida amalga oshiriladi) kapital qo'yilmalar sifatida namoyon bo'ladi.

Portfel investitsiyalar litsenzion va franchayzing kelishuvlari, marketing xizmati haqidagi kontraktlar asosida tashkil qilinsa, korxonalarni boshqarish huquqini beradi.

8. Amal qilish muddati bo'yicha – qisqa va uzoq muddatli investitsiyalar mavjud.

9. Kelib chiqish hududi bo'yicha – milliy va xorijiy investitsiyalar.

10. Tavakkalchilik darajasi bo'yicha – tavakkalchiligi past, ishonchli va tavakkalchiligi yuqori, spekulativ investitsiyalar.

Investitsiyani bir turi bu – **annuitet**. **Annuitet** aholining shaxsiy investitsiyasi bo'lib, omonatchiga qandaydir bir davr ichida yoki doirasida daromad beradi. Annuitet, asosan sug'urta va pensiya jamg'armalariga mablag' qo'yishni anglatadi.

Investitsiya muassasalariga moliya brokerlari, investitsiya kompaniyalari (dillerlar), investitsiya sohasi bo'yicha maslahatchilar, investitsiya fondlardan iborat bo'lib, ular investitsiya bo'yicha vositachilik, qimmatli qog'ozlarni chiqarishni yo'lga qo'yish, ularni uchinchi shaxslar foydasiga joylashtirishi bo'yicha kafolatlar berish, aksiyalar chiqarish kabi ishlar bilan shug'ullanadi.

Investitsiya loyihasi kapitalni korxonani uning ishlab chiqarish quvvati va boshqa sifat ko'rsatkichlarini kuchaytirish maqsadida rivojlantirish va kengaytirishga kiritishni rejalashtirish va amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasidir. Investitsiya loyihasini tayyorlash va amalga oshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- *investitsiyaviy g'oyalar(fikr)ni shakllantirish;
- *g'oyalarning dastlabki asoslanishi;
- *loyihada ko'zda tutilgan texnik qarorning tahlili;
- *sertifikat talablarining bajarilishini tekshirish;
- *investitsiya loyihasi bo'yicha davlat boshqaruv idoralari bilan kelishuv yuzaga keltirish;
- *axborot memorandumini tayyorlash.

Yuqorida ko'rsatilganlarni amalga oshirgandan so'ng loyihani ishlab chiqish va texnik-iqtisodiy asoslab berish (tushuntirish xatidan to investitsion mo'ljallarning maqsad va vazifalari hamda kutilayotgan natijalar aks ettiriluvchi loyiha-smeta hujjatlarigacha) zarurati tug'iladi.

«Shuni yana bir bor eslatib o'tmoqchimanki, yurtimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 2008-yilda 9 foiz, 2009-yilda 8,1 foiz, 2010-yilda esa 8,5 foizni tashkil etdi. Jahon moliya insitutlarining xulosasiga ko'ra, bu dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri ekani albatta, barchamizga mamnuniyat bag'ishlaydi».⁸⁶

Investitsiyalar, ayniqsa yangi qurilish, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni kengaytirish yoki qayta tiklash haqida gap ketganda, investitsion jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayonlar investitsion maqsadlarni zamon va makonda bog'laydi. Investitsion jarayonlarning quyidagicha tarkibiy qismlari mavjud: loyihalashtirishdan avvalgi asoslash, loyihalashtirish, bevosita obyekt qurilishi (korxonani kengaytirish yoki qayta tiklash) va ishga tushirilishi. Korxonalar uchun investitsiya jarayonining so'nggi bosqichi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu bosqichda amalga oshirilgan yangiliklar ekspluatatsion sinovlardan o'tkazilib, amaldagi va loyiha ko'rsatkichlari baholanadi hamda investitsiya jarayonining xuddi shu jarayonida hal qilinishi lozim bo'lgan chetga og'ish va kamchiliklar aniqlanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim maqsadi va asosiy ustuvor vazifasi – bu islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish, mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, 2009–2012-yillarga mo'ljallangan inqirozga qarshi choralar dasturini so'zsiz bajarish va shu asosda iqtisodiy rivojlanishning yuqori va barqaror sur'atlarini, samaradorligini hamda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashdan iboratdir.

I.Karimov (ma'ruzadan)

⁸⁶ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» – 2010-yilning asosiy yakunlari va 2011-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko‘paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko‘rinishi. U pul mablag‘lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag‘lari ko‘rinishidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag‘lariga sotib olish mumkin bo‘lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiyalarni ro‘yobga chiqarish bo‘yicha amaliy harakatlar **investitsion faoliyat** deb atalib, u quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

– investorlarning o‘z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg‘armalari va h.k.);

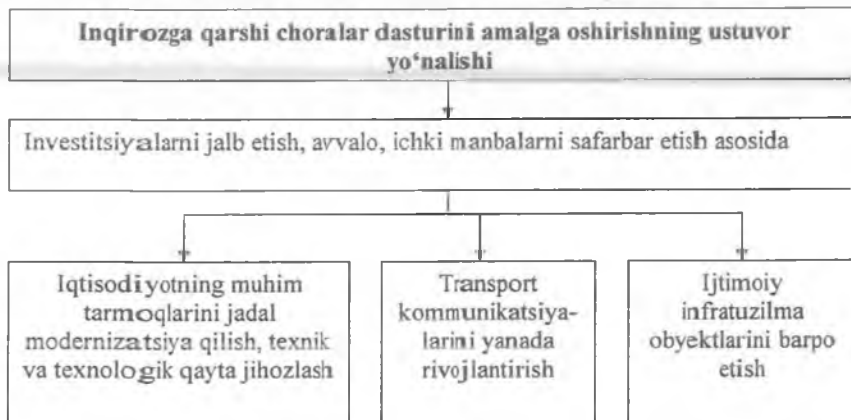
– qarz olingan moliyaviy mablag‘lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);

– jalb qilingan moliyaviy mablag‘lar (aksiyalarni sotishdan olingan mablag‘lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to‘lovlari);

– davlat budjeti mablag‘lari;

– chet elliklar mablag‘lari.

Mamlakatimizda inqirozga qarshi choralar dasturini amalga oshirishda investitsiyalarni jalb etish, avvalo, ichki manbalarni safarbar etish hisobidan iqtisodiyotimizning muhim tarmoqlarini jadal modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, transport kommunikatsiyalarini yanada rivojlantirish va ijtimoiy infratuzilma obyektlarini barpo etish hal qiluvchi ustuvor yo‘nalishga aylandi (1-rasm).

1-rasm. Inqirozga qarshi choralar dasturini amalga oshirishning ustuvor yo‘nalishi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, mamlakatimizda investitsiyalarni jalb etishda avvalo ichki manbalarni safarbar etishga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda. Bu yangi ishlab chiqarishni tashkil etish yoki mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini yanada kengaytirishda investorlarning o'z moliyaviy resurslari – korxonalar foydasi, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va boshqalardan kengroq foydalanish zarurligini anglatadi. Chunki, ichki manbalarning to'liq safarbar etilishi, bir tomondan, mavjud iqtisodiy resurslardan tejimli va oqilona foydalanishni ta'minlasa, boshqa tomondan, investitsiyalarning samaradorligini oshiradi.

Mamlakat miqyosidagi investitsiya faoliyatini samarali amalga oshirish maqsadida **investitsiya dasturi** ishlab chiqiladi.

Investitsiya dasturi – respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo'li bilan respublika ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksi.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Investorlar – xususiy va qarzga olingan mulkiy va intellektual qiymatlarni sarflash haqida qaror qabul qiluvchi investitsiya faoliyati subyektlari. Investorlar obyektlar va investitsiya natijalariga egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish huquqiga ega bo'ladi. Investorlar kreditorlar va xaridorlar rolini bajarishlari, shuningdek, investitsiya faoliyatining boshqa ishtirokchilari funksiyalarini bajarishlari mumkin. Odatda investorlar kapital qo'yilmalar sarflanadigan sohalarni aniqlaydilar, kontrakt va shartnomalarning shartlarini ishlab chiqadilar va investitsiya aktining boshqa tomonlari bilan – kontraktor, hukumat organlari, pirovard mahsulot ishlab chiqaruvchilar va shu mahsulotning iste'molchilari bilan hisob-kitoblarni amalga oshiradilar.

Shuningdek, mamlakatimizda texnik modernizatsiyalash bo'yicha **tarmoq dasturlari** ham ishlab chiqilib, ularda iqtisodiyotimizning yetakchi tarmoqlarini texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash, ishlab chiqarishning zamonaviy andozalariga o'tish, tejimkor va

samarali texnologiyalarni qo'llash kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi.

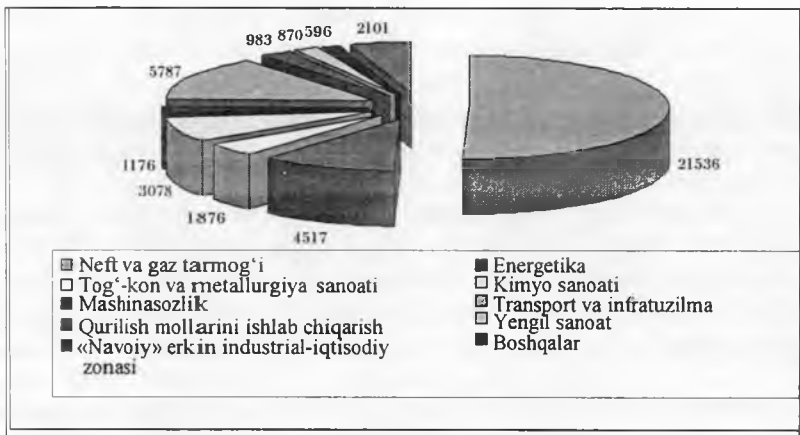
Jumladan, mamlakatimizda 2009–2014-yillarga mo'ljallangan ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta qurollantirish bo'yicha muhim loyihalarni amalga oshirish choralari dasturi umumiy qiymati 42,51 mlrd. doll.dan iborat 852 ta investitsiya loyihasini o'z ichiga oladi. 2009-yilda tasdiqlangan ayrim tarmoq dasturlari to'g'risidagi ma'lumotni quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin (1-jadval).

Modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta qurollantirishning tasdiqlangan tarmoq dasturlari

1-jadval

Tarmoqlar	Loyihalar soni, dona	Loyihalar qiymati, mln. doll.
Paxta tozalash sanoati	41	129,7
To'qimachilik sanoati	65	477,7
Yog'-moy sanoati	63	31,7
Kimyo sanoati	30	291,7
Avtomobil sanoati	26	255,1
Qurilish materiallari sanoati	36	343,1
«O'zmetkombinat» aksiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasi	9	49,0
Farmatsevtika tarmog'i	45	26,5
Navoiy tog'-kon metallurgiya kombinati	26	892,1
Olmaliq tog'-kon metallurgiya kombinati	13	405,3
Qishloq xo'jalik mashinasozligi	13	28,0
Temir yo'l tarmog'i	18	1734,2

Respublikamizda 2009–2010-yillar mobaynida qayd etib o'tilgan investitsiya dasturi va texnik modernizatsiyalash bo'yicha tarmoq dasturlari doirasida 690 ta investitsiya loyihasi amalga oshirilib, ularning 303 tasi muvaffaqiyatli yakunlandi. Buning natijasida 22 ta yirik ishlab chiqarish obyekti, jumladan. neft-gaz, kimyo, metallurgiya sanoatida 8 ta, mashinasozlik sanoatida 9 ta va qurilish industriyasida 5 ta obyekt foydalanishga topshirildi.

2-rasm. 2009 – 2014-yillarda amalga oshirish ko'zda tutilgan investitsion loyihalar dasturi (iqtisodiyot tarmoqlari tarkibida, mln doll.).

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

2009–2014-yillarda amalga oshirish ko'zda tutilgan investitsion loyihalar Dasturini to'liq amalga oshirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan jami 42,5 mlrd. dollar miqdorida mablag' ajratilishi ko'zda tutilgan.

Shuningdek, ma'ruzada 2010-yilda mamlakatimizda muhim strategik loyihalarni amalga oshirish uchun 3 milliard AQSH dollaridan ziyod yoki o'tgan yilga nisbatan 30 foiz ko'p xorijiy investitsiyalar jalb qilinishini va to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi 46 foizga oshishi rejalashtirilayotganligi alohida e'tirof etildi.

Investitsiya dasturlarida muayyan davrda amalga oshirilishi mo'ljallangan loyihalar, ularning bajarilish bosqichlari va sarflanishi ko'zda tutilgan mablag'lar qiymati hududlar va tarmoqlar bo'yicha aks ettiriladi. Investitsiya dasturlari uzoq muddatga mo'ljallangan bo'lib, unda har bir yil uchun mo'ljallangan chora-tadbirlar alohida ifodalangan bo'ladi.

Bunday yirik loyihalarni, birinchi navbatda, infratuzilma loyihalarini amalga oshirish uchun ichki resurslarni jalb qilishda mamlakatimizda 2007-yili tashkil etilgan Tiklanish va taraqqiyot fondi juda katta hissa qo'shdi. Bugungi kunda bu fondning jamg'armasi 3,7 milliard dollarni tashkil etmoqda.

I.Karimov (ma'ruzadan)

«Iqtisodiyotning eng muhim yetakchi tarmoqlariga xususiy investorlarni jalb qilish va ularda nodavlat sektor ulushini yanada kengaytirish zarur. Bunda bo‘lajak investorlarning barcha toifalariga xususiylashtirish jarayonlarida teng sharoit yaratishni ta‘minlash, ularda xususiy sektor ishtirokini kengaytirish, xususiylashtirish bitimlarining ochiqligi va oshkoraligini ko‘zda tutish lozim».⁸⁷

Prezidentimiz O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi (2010-yil 27-yanvar) ma‘ruzasida Oliy Majlisning qonun ijodkorligi faoliyatida mamlakatimizda iqtisodiy sohada amalga oshirilayotgan tarkibiy o‘zgarishlarni, qulay investitsion muhitni shakllantirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlash, bank-moliya tizimini rivojlantirishni normativ-huquqiy jihatdan ta‘minlash masalalari alohida o‘rin egallaganligini ta‘kidlab o‘tdi.

11.2. Investitsiya manbalarini shakllantirish. Moliya bozorlari tasnifi

Investitsiya resurslari iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlanishini boshqarishning iqtisodiy omili vazifasini bajaradi. Investitsiya mablag‘lari ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish jarayonlarida hamda aholining foydalanilmayotgan mablag‘larini to‘planish natijasida, ularni boshqa jarayonlarda ishlatilishini ta‘minlaydi.

Deyarli barcha faoliyat ko‘rsatuvchi korxonalar davlatga tegishli bo‘lgan sobiq ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitlarida investitsiyalarning asosiy manbai davlat (budjet) mablag‘laridan tashkil topar edi. Garchi o‘sha sharoitlarda ham jamg‘arma fondlar – asosiy investitsion manbalar korxonalar foydasi (daromadi) hisobiga amalga oshirilgan bo‘lsada, korxonalarning mablag‘larni qayerdan olish va qaerga joylashtirish to‘g‘risida «boshi» og‘rimas edi. Qo‘shimcha manba sifatida korxonalarning amortizatsiya fondi xizmat qilardi.

Respublikamizga xorijiy investitsiya va kreditlarni jalb qilish sxemasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 24-iyuldagi 927-sonli Qaroriga muvofiq amalga oshiriladi (3-rasm).

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 6-fevraldagi 578-sonli Qaroriga muvofiq xorijiy investitsiyalarni axborot bilan ta‘minlash va ko‘maklashish «O‘zinfinvest» agentligi xorijiy investorlarga axborot

⁸⁷ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma‘ruzasi // Xalq so‘zi gazetasi, 12.11.2010.

bilan qo‘llab-quvvatlash hamda har taraf lama ko‘maklashish maqsadida tashkil etilgan. Agerntlik Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va Savdo vazirligi huzuridagi yuridik shaxs huquqlariga ega bo‘lgan mustaqil muassasadir.

3-расм. Respublikaga xorijiy investitsiya va kreditlarni jalb qilish sxemasi.

«O‘zinfoinvest» agentligi 3 ta yo‘nalish bo‘yicha xorijiy investitsiyalarni jalb etadi:

1) to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar:

– davlat investitsiya dasturi yig‘ma ro‘yxati loyihalari;

– hududiy investitsiya dasturi loyihalari;

– davlat kafolati ostida imtiyozli kredit mablag‘larini jalb etish yig‘ma ro‘yxati;

– grant mablag‘lari.

2) korxonalarining aksiyalar paketini istiqbolli xorijiy investorlarga taklif etish;

3) kimoshdi savdolariga mulkiy majmua sifatida qo'yilgan korxonalarni istiqbolli xorijiy investorlarga taklif etish.

Shuning bilan birga «O'zinfoinvest» agentligi mahalliy tadbirkorlik subyektlariga xorijiy investorlarni topish, ularni O'zbekistonga taklif qilib muzokaralar tashkil etishga ko'maklashish, investorlarga respublika investitsion salohiyati, shuningdek, soliq va qonunchilikdagi boshqa imtiyozlar to'g'risida ma'lumot beradi.

Mazkur tushunchalar (jamg'arma fondi, amortizatsiya fondi, foyda) hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, investitsiyalarning asosiy manbai hisoblanadi. Masalan, davlat korxonalari uchun asosiy investitsiya manbai quyidagilar: foyda, amortizatsiya fondi va budjet mablag'lari, qo'shma korxonalar uchun foyda, amortizatsiya fondi va kredit resurslari.

Korxonona nuqtayi nazaridan investitsiya manbalari – ularning o'z mablag'lari (foйда, amortizatsiya, boshqa pul jamg'armalari); qarzga olingan mablag'lar (bank krediti va boshqa tashkilotlarning omonatlari); boshqa jalb qilingan mablag'lar (aksiya va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni sotishdan kelgan daromadlar); budjet va budjetdan tashqi mablag'larni tashkil qiladi.

Rejalashtirish va boshqaruv tizimida, shuningdek, investitsiya manbalarini aniqlashning ichki va tashqi turlaridan ham foydalaniladi.

Investitsiyalarning *ichki manbalari* quyidagilar:

- ishlab turgan asosiy kapitalga hisoblanuvchi amortizatsiya ajratmalari natijasida shakllanuvchi, korxonaning o'z moliyaviy vositalari;

- foydaning investitsiya ehtiyojlariga ajratiluvchi qismi;

- sug'urta kompaniyalari va muassasalari tomonidan tabiiy ofat va boshqa hodisalarda to'lanuvchi mablag'lar;

- korxonaning aksiyalar chiqarishi va sotishi natijasida olinuvchi mablag'lar;

- yuqori turuvchi va boshqa organlar tomonidan qaytarib bermaslik asosida ajratiluvchi mablag'lar;

- xayriya va shu kabi boshqa mablag'lar.

Investitsiyalarning *tashqi manbalari* quyidagilar:

- markaziy va mahalliy budjetdan, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi turli xil fondlar tomonidan ajratiluvchi qaytarib bermaslik asosidagi mablag'lar;

- korxonalar nizom jamg'armasida moliyaviy yoki boshqa moddiy va nomoddiy ishtirok shaklida, shuningdek, xalqaro moliya institutlari

va alohida shaxslarning to'g'ridan to'g'ri qo'yilmalari shaklida kiritiluvchi xorijiy investitsiyalar;

• davlat va turli xil fondlar tomonidan qaytarib berish sharti bilan beriluvchi kreditlar, jumladan imtiyozli kreditlar.

Korxonalarining mustaqil xo'jalik faoliyati sharoitlarida ichki mablag'lar tarkibida amortizatsiya ajratmalari asosiy o'rinni egallaydi. Uning korxonaga investitsion resurslaridagi ulushi 50% va undan ko'proqni tashkil etadi.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, korxonalarining investitsion faoliyatini yanada jonlantirish, xorijiy investitsiyalarni, avvalo to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish va ulardan samarali foydalanish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta qurollantirish, yangi ish o'rinlarini shakllantirish va bular asosida milliy iqtisodiyotimizni barqaror va dinamik rivojlanishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1213-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2010-yilga investitsion dasturi haqida»gi Qarori⁸⁸ tasdiqlangan bo'lib, ushbu dastur asosidagi kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish manbalari tarkibida bank tizimi investitsion kreditlarning ahamiyati yuqori bo'lmoqda. Buni quyidagi jadval ma'lumotlari orqali ko'rishimiz mumkin.

Investitsiya manbalarini uning tarkibidan kelib chiqib moliyaviy va moddiy resurslarga ajratish mumkin.

Moliyaviy manbalarga – naqd pul; chet el valutasini; xalqaro to'lov pullari; aksiyalar; zayonalar; korxonalar mablag'lari; amortizatsiya fondi kiradi.

Moddiy resurslarga – xomashyo resurslari; ko'chmas mulk; jamoa-shirkat xo'jalik mulki; fermerlar mulki; dehqon xo'jalik mulki; tadbirkorlar mulki kiradi.

Investitsiya manbalarini shakllantirishda moliya bozori va uning infratuzilmasi muhim ahamiyatga ega. Moliya bozorining asosiy maqsadi muomoladagi ortiqcha bo'lgan pul resurslarini aktiv kapital sifatida ishlab chiqarishga jalb qilishdan iborat.

Moliya bozori juda keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, u doimo paydo bo'ladigan jamg'armalardan samarali foydalanish jarayonini o'zida ifodalaydi.

---

⁸⁸ Qarang www.lex.uz

**O'zbekiston Respublikasida 2010-yilgi investitsion dasturi
kapital qo'yimlarining asosiy
parametrlari**

2-jadval

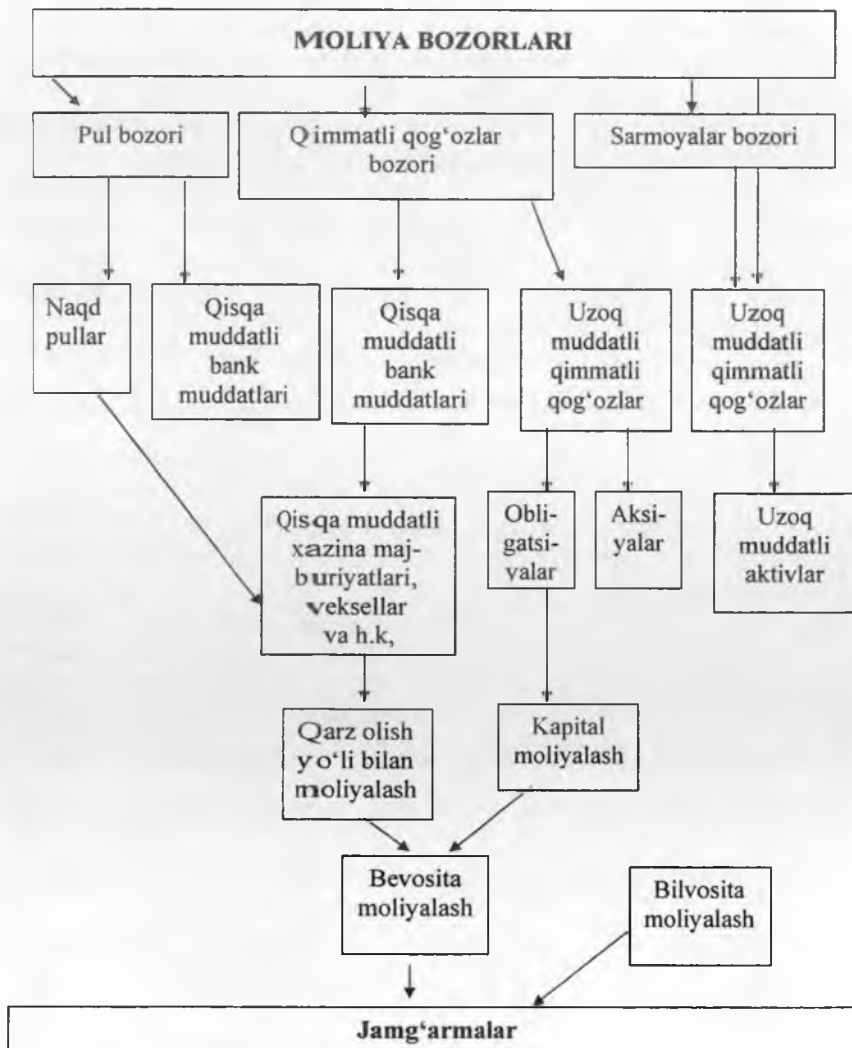
№	Moliyalashtirish man balarining nomlari	2010-yilgi prognoz, mlrd. so'm	Jamiga nisbatan foizda
	Kapital qo'yimlar, jami	18220,3	100
1.	<i>Markazlashtirilgan investitsiyalar</i>	3819,8	20,9
2.	<i>Nomarkazlashtirilgan investitsiyalar</i>	14400,5	79,1
2.1.	Korxonalar mablag'lari	7777,7	42,7
2.2.	Tijorat banklari kreditlari	1530,0	8,4
2.2.1	Shu jumladan, ATB «Qishloq qurilish bank»ining imtiyozli kreditlari	256,3	1,4
2.3.	To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar	3876,8	21,2
2.4.	Aholi mablag'lari	1216,0	6,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1213-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2010-yilga investitsion dasturi haqida»gi Qarori.

Moliya bozori hayotda vujudga kelgan jang'armalarni (oilada, korxonada) bir turdan (jang'armalanishi) ikkinchi turga (real kapitalga aylanishi) o'tishni ta'minlovchi mexanizmdir.

Hozirgi zamon moliya bozorining asosini moliya muassasalari va vositachilar tashkil qiladi. Ular sotuvchilar, xaridorlar hamda sotiladigan va sotib olinadigan tovar, pul va boshqa moliya aktivlari mavjud bo'lgan bozordir.

Moliya bozorining tasnifi quyidagi 4-rasmda tasvirlangan.

4-rasm. Moliya bozorlarini tasnifi.

Investitsiyalarni obyektlarga qo'yish sohalariga qarab quyidagilarga ajratish mumkin:

– kam qo'llaniladigan investitsion mablag'lar, ya'ni qo'riq (bo'sh yotgan) yerni o'zlashtirish, mehnat resurslaridan vaqtincha foydalanish (mutaxassislar va rahbarlardan) va h.k.;

- ma'lum hajmda talab qilinadigan investitsiya mablag'lari;
- rejalashtirilgan investitsiyadan olinadigan daromadga ta'sir etuvchi boshqa investitsion sharoitlar, ya'ni rejalashtirilgan asosiy investitsiya mablag'lariga qo'shimcha investitsiya mablag'larini jalb etish yo'li bilan investitsiyadan keladigan foydani oshirish;

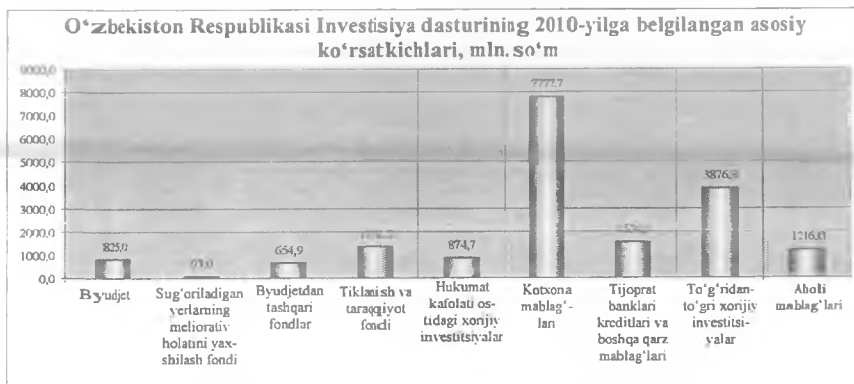
- faoliyatga qo'yilgan shakliga qarab, investitsiya o'z harakatida daromadlarni oshirish yoki kamaytirish, xavf-xatarni kamaytirish, mehnat jamoasining manfaatdorligini oshirish, ish sharoitini yaxshilash, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga yo'naltirilishini ta'minlash zarur;

- qo'shimcha investitsiyalar xarajatlarni kamaytirish, samaradorlikni oshirish, mahsulot ishlab chiqishni va sotishni oshirish, qo'shimcha daromad olishni ta'minlashga yo'naltirilishi kerak;

- ma'lum ishlab chiqarishga yo'naltirilgan investitsiyalar tarkibi ishlab chiqarishni ixtisoslashuviga qarab taqsimlanishi darkor;

- investitsiyalar resurslarni tejash, yangi mahsulot ishlab chiqish, korxonalar imidjini oshirish, tabiatni muhofaza qilish va hokazolarni ta'minlash ham zarur.

Investitsion maqsadlarga yo'naltiriluvchi mablag'lar tanqisligi sharoitida lizing investitsion faoliyatni faollashtiruvchi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

5-rasm. O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturining 2010-yilga belgilangan asosiy ko'rsatkichlari, mln. so'm.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Bu borada to'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etadigan iqtisodiyot tarmoqlari korxonalari asosiy faoliyati bo'yicha daromad solig'i, mulk solig'i, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va hududlarni obodonlashtirish solig'i, mikrofirma va kichik korxonalar uchun belgilangan yagona soliq to'lashdan, shuningdek Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lashdan xorijiy investitsiyalar hajmi quyidagicha bo'lganda ozod qilinadi:

– 300 ming AQSH dollaridan 3 million AQSH dollarigacha - 3 yil muddatga;

– 3 milliondan ortiq AQSH dollaridan 10 million AQSH dollarigacha - 5 yil muddatga;

– 10 million AQSH dollaridan ortiq bo'lganda - 7 yil muddatga.

Bu yo'nalishda aniq maqsadli ish olib borish nafaqat investitsiyalarni, balki eng avvalo, ilg'or texnologiya va nou-xaularni jalb etishni ko'zda tutadi. Ular esa O'zbekistonga jahon bozorida o'z mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Aytish kerakki, jiddiy xorijiy investorlar uchun yaratilayotgan keng istiqbollar va imkoniyatlar hamda aniq bayon etilgan taraqqiyot ustuvorliklari yetakchi transmilliy kompaniyalar va korporatsiyalarning mamlakatimizga o'z investitsiyalarini olib kirishiga yuqori darajada intilishini ta'minlaydi. So'nggi yillarda jalb etilgan hamda izchil va yanada iqtisodiy o'sish, yangi yuqori texnologiyali ish o'rinlarini yaratish hamda aholi daromadi darajasini ko'tarishning ishonchli manbaiga aylangan uzoq muddatli investitsiyalar hajmi 35 milliard dollardan oshdi.

Hozirgi kunda O'zbekiston iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlari bo'lgan neft-gaz va neft-kimyo sohaslarida «Xitoy milliy neft korporatsiyasi», Janubiy Afrikaning «Sasol», Malayziyaning «Petronas», Koreyaning «Lotte», «LG international», «SK» korporatsiyalari, Koreya milliy neft korporatsiyasi, Koreya milliy gaz korporatsiyasi, Rossianing «Gazprom» va «Lukoil», Amerikaning «Texaco», Yaponiyaning «Mitsui» va

Dunyodagi mashhur va nufuzli kompaniyalar, Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki, Islom taraqqiyot banki, Janubiy Koreya, Yaponiya taraqqiyot banklari singari moliya institutlari, qator arab davlatlarining investitsiya fondlari va boshqa xorijiy tashkilotlar yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan, yuksak texnologiyalarga asoslangan mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirishda bizning yirik hamkorlarimiz bo'lmoqda.

I.Karimov (ma'ruzadan)

«Marubeni» korporatsiyalari, mashinasozlik sohasida – Amerikaning «Jeneral Motors», Germaniyaning «MAN», Yaponiyaning «Isuzu»; aviatsiya infratuzilmasi va multimodal logistika sohasida – Koreyaning «Koreyan Eyr» va Yaponiyaning «Mitsubisi»; oziq-ovqat va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish sohaslarida – Shveysariyaning «Nestle», Angliya–Amerikaning «VAT», kimyo sohasida – Ispaniyaning «Maksarn»; to‘qimachilik va yengil sanoat sohaslarida – Koreyaning «DEU interneyshnl», Hindistonning «Spenteks», Yaponiyaning «Mitsubisi» va boshqa o‘nlab xorijiy kompaniyalar, bank-moliya sektorida «Royal Bank of Scotland», «Koreya Taraqqiyot banki» va hokazolar yaqin sheriklar hisoblanadi. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi hududida xorijiy investorlar bilan birgalikda faoliyat olib borayotgan qo‘shma korxonalarining soni 4 mingdan oshdi.

Lizing – moliyaviy-kredit munosabatlarining shakllaridan biri bo‘lib, korxonalarining qurilma va asbob-uskunalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki maxsus tashkil qilingan lizing kompaniyalaridan uzoq muddatga ijaraga olishini anglatadi. Lizing bitimida ko‘rsatilgan tomonlardan tashqari investitsion loyihalarni moliyalashtirish hamda ularni buning uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar bilan ta‘minlash imkoniyatiga ega bo‘lgan tijorat yoki investitsion banklar ham ishtirok etishi mumkin.

Investitsiyalardan (kapital qo‘yilmalardan) foydalanishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilar hisoblanadi:

- yangi qurilish;
- korxonani kengaytirish va qayta tiklash;
- ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish;
- harakatdagi quvvatlarni takomillashtirish.

Yangi qurilishga yangi maydonlarda maxsus ishlab chiqilgan loyihalar asosida quriluvchi korxonalar, bino, inshoot va qurilmalar mansubdir.

Faoliyat yuritayotgan korxonani kengaytirish qo‘shimcha ishlab chiqarish majmualarining navbatdagi qismlarini yangi loyiha asosida qurish yoki asosiy, qo‘shimcha, yordamchi va xizmat ko‘rsatuvchi ishlab chiqarishning amaldagi sexlarini kengaytirish yoki qurishni anglatadi. U asosan, faoliyat yuritayotgan korxonalar hududida yoki unga tutash maydonlarda amalga oshiriladi.

Qayta tiklash – bu, faoliyat yuritayotgan korxonani ma‘naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarini ishlab chiqarishni

mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, texnologik bo'g'inlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo'qotish yo'li bilan almashtirish yordamida to'liq yoki qisman o'zgartirishni anglatadi. Qayta tiklashda eski sexlar o'rniga yangi sexlarni qurishga ruxsat beriladi.

Texnik qayta qurollantirish alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunlarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasidir. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan.

Moliyaviy resurslar va yer tanqisligi sharoitlarida, ikkinchi tomondan esa, mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan unumliroq foydalanish uchun yangi qurilishni nisbatan cheklangan holatda, asosan juda zarur hollardagina amalga oshiriladi. Shu sababli bugungi kunda investitsiyalarning eng ko'p tarqalgan yo'nalishlari sifatida, umuman olganda yangi turdagi mahsulot ishlab chiqarishni ham ko'zda tutuvchi mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirishni ko'rsatish mumkin.

Yangi qurilish hamda mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish va qayta tiklashga yo'naltiriluvchi kapital qo'yilmalar asosan quyidagi elementlardan iborat bo'ladi:

- *qurilish-montaj ishlari xarajatlari;
- *mashina va uskunalar sotib olishga sarflanuvchi xarajatlar;
- *loyiha-qidiruv va boshqa ilmiy ishlanmalarga sarflanuvchi xarajatlar.

Kapital qo'yilmalarning yuqoridagi turlari *investitsiyalarning texnologik tuzilmasini* tavsiflaydi. Hozirgi paytda iqtisodiyot rivojlanishiga kiritiluvchi kapital qo'yilmalarning umumiy hajmida quyidagi tuzilma vujudga keldi: qurilish-montaj ishlari xarajatlari - 55-60%, mashina va uskunalar sotib olishga sarflanuvchi xarajatlar - 35-30%, loyiha-qidiruv va boshqa ilmiy ishlanmalarga sarflanuvchi xarajatlar - 10%.

Kapital qo'yilmalarning mulk shakliga ko'ra tuzilmasi – bu, investitsiyalarning davlat, aksiyadorlik, qo'shma, ijara va boshqa turdagi jamoa korxonalari o'rtasida taqsimlanishidir. U kapital qo'yimlardan

foydalanish, shuningdek, ularning shakllanish tartibi va manbalari nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kapital qo'yilmalarning samarali tuzilmasi ularni tejash, eng kam xarajatlar bilan eng ko'p foyda olishga tengdir.

Investitsiyalarning takror ishlab chiqarish tuzilmasi yangi qurilish hamda mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirishga sarflanuvchi xarajatlari o'rtasidagi o'zaro nisbatni ifodalaydi.

11.3. Investitsiyaviy loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholash

Umuman olganda samaradorlik muayyan natijalarga erishishni anglatadi. U saraflangan xarajatlar va olingan natijalar nisbati asosida aniqlanadi. Xarajatlar qanchalik kam va natijalar qanchalik ko'p bo'lsa, samaradorlik ham shunchalik yuqori bo'ladi. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi butun ishlab chiqarish samaradorligining tarkibiy qismidir. Turli darajadagi xo'jalik faoliyatida investitsiyalarning iloji boricha ko'proq foyda, qaytim keltirishi asosiy vazifa qilib belgilanadi.

«Bizning yaqin istiqboldagi eng muhim vazifamiz boshlagan ishlarimizni izchil davom ettirish – iste'mol talabini kengaytirish maqsadida sotsial sohani rivojlantirish, mehnatga haq to'lashni yanada oshirish, xizmat ko'rsatish sektorini, infratuzilma obyektlarini rivojlantirishga, transport va kommunikatsiya loyihalari amalga oshirilishiga alohida e'tibor berishdir».⁸⁹

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash zarurati, qo'shimcha kapital qo'yilmalar kiritilishini talab qiluvchi yangi qurilish, mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirish, ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va tashkiliy-texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqish kabi barcha hollarda yuzaga keladi. Ba'zan mahsulotlarning yangi turini ishlab chiqarish ham investitsiya va boshqa mablag'lar kiritilishini, demak, xarajat va natijalar nisbatini avvaldan baholashni talab qiladi.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholashda korxonalar ikkita vazifani hal qilishlari lozim:

---

⁸⁹ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

birinchisi – kapital qo'yilmalarning qoplanish muddati va daromadliligi nuqtayi nazaridan, eng maqbul variant tanlash imkoniyatini yaratuvchi investitsion loyiha samaradorligini baholash;

ikkinchisi – mavjud ishlab chiqarishga ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini yaxshilash maqsadida kiritiluvchi investitsiyalar samaradorligini baholash (qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish, tannarxni kamaytirish, foydani oshirish va hokazo).

Birinchi vazifaning yechimi mos keluvchi marketing tadqiqotlarini amalga oshirishni ko'zda tutib, bu tadqiqot davomida talab va undan kelib chiquvchi taklif, bozor segmentatsiyasi, bahoni shakllantirish strategiyasi, moliyalashtirish manbalari va boshqalar aniqlanishi lozim. Investitsion loyihani muqobilik asosida tanlagandan so'ng birlamchi-ruxsat beruvchi hujjatlarni, texnik va boshqa qarorlarni, jumladan, muhandislik ta'minoti, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlar tayyorlash ishlari amalga oshiriladi.

Bugungi kunda ichki investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha:

– tijorat tuzilmalarini kafolatga bo'lgan talabini ta'minlash maqsadida kafolat-garov jamg'armalari tizimini shakllantirish;

– aholi bo'sh pul mablag'larini investitsion jarayonlarga jalb qilish maqsadida qimmatli qog'ozlar bozorini yanada rivojlantirish, turli qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish (uy-joy sertifikatlari va uy-joy obligatsiyalari);

– ishlab chiqarishni tuzilmaviy-texnologik qayta qurishni jadallashtirish maqsadida markazlashgan kredit resurslarning bir qismini tez qoplaydigan investitsion loyihalarni moliyalashtirishga qaratish, shu jumladan kichik biznes obyektlari ga yo'naltirish;

– investitsion loyihalarni moliyalashtirishning nokredit usullaridan bo'lgan lizing, franchayzing, faktoring kabilardan foydalanishni kengaytirish;

– investitsion loyihalarni sifatini oshirish, loyihalarni kapital qo'yilmalar samaradorligi talablariga mos kelishi maqsadida tijorat asosida doimiy ravishda faoliyat yuritadigan investitsion loyihalar ko'rgazmasini tashkil qilish ishlarini amalga oshirilib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb etish sohasidagi asosiy me'yoriy-huquqiy hujjatlar:

a) O'zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi Qonuni, 4.12.1998 y.

b) O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi Qonuni, 30.04.1998 y.

d) O'zbekiston Respublikasining «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va himoya choralari to'g'risida»gi Qonuni, 30.04.1998 y.

e) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining 2010-yilgi Investitsiya dasturi to'g'risida»gi Qarori, 28.10.2009 y.

f) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni, 11.04.2005 y.

Investitsiya faoliyati alohida tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, investitsiya strategiyasini aniqlash, strategik rejalashtirish, investitsiyaviy loyihalashtirish, loyihalarni tahlil qilish hamda investitsiya samarasini aniqlash kabilardan iborat bo'ladi.

Korxonada investitsiya strategiyasini aniqlash – bu kelajak davrga korxonalarining asosiy faoliyatlarini rivojlantirish yo'llarini aniqlash, shu jumladan o'z mablag'lari hisobidan va boshqa investorlar hisobidan xarajatlarni qoplanish miqdorini aniqlash. Korxonada aktivlari hajmini va rentabelligini bashorat qilish.

Iqtisodiy samardorlikni baholash jarayonida kiritiluvchi investitsiyalarning qoplanish muddatini aniqlashning o'ziga xos o'imi bo'lib, u quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_{ok} = K / (F_{r1} - F_{r0})$$

bu yerda,

K – asosiy ishlab chiqarish fondlariga kiritiluvchi kapital qo'yilmalar hajmi;

F_{r1} – rejalashtirilayotgan davrning so'nggi yilidagi foyda;

F_{r0} – bazis yildagi foyda (rejadan oldingi davrning so'nggi yili).

Kapital qo'yilmalarning samaradorlik koeffitsiyenti qoplanish muddatiga teskari bo'lgan kattalikdir. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$E = (F_{r1} - F_{r0}) / K$$

Vaqt omili, ayniqsa, investor (buyurtmachi) nuqtayi nazaridan kiritilayotgan resurslarning haqiqiy samaradorligini ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli qurilish, qayta tiklash va kengaytirish, shu-

ningdek, mavjud ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish ishlari qanchalik tez bajarilsa, investor va pudratchi uchun shunchalik foydali bo'ladi.

Jamiyat miqyosida kapital qo'yilmalar samaradorligi koeffitsiyenti (Ks) milliy daromadning o'sish miqdorini (DMD) kapital qo'yilmalar summasiga (Kk) nisbatidan aniqlanadi. Ya'ni:

$$K_s = \Delta MD : K_k$$

Korxonada miqyosida investitsiya samaradorligi (kapital qo'yilma) koeffitsiyenti (Kk.s) quyidagicha hisoblanadi:

$$Kk.s = \frac{Mk-t}{K} \text{ yoki } F : K$$

bu yerda, Mk – yillik ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati;

T – yillik ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi;

F – yillik foydaning miqdori.

Investitsiya samaradorligini aniqlashda uning o'zini qoplash muddati, xavf darajasi, inflatsiyaning oshish tempi, kelajakda soliqlar miqdori o'zgarishi kabilar hisobga olinishi shart. Chunki investitsiyani qulay va samarali sohaga qo'yish investorlar uchun muhim ahamiyatga ega. Jahon amaliyotidan shu ma'lumki, pulni banklarda saqlash eng qulay hisoblanadi, chunki omonatchi undan foiz oladi.

Pulni investitsiya qilish (ishlab chiqarishga quyma yoki qimmatbaho qog'ozlar sotib olish) investorga faqatgina unga bank tomonidan beriladigan foizdan ko'proq daromad keltirsagina foydaliroq bo'ladi. Bu investorlar uchun birinchi qoida bo'lib hisoblanadi.

Investorlarning ikkinchi qoidasi – investitsiya rentabelligi inflatsiya darajasidan yuqori bo'lishi kerak.

Shunday qilib, investitsiya samaradorligini hisoblaganda yuqorida keltirilgan qoidalarda ko'rsatkichlarning solishtirma tahlili katta ahamiyatga ega.

Investitsiya loyihasini baholashda xarajatlar va daromadlarni har xil davrga solishtirma tahlili katta ahamiyatga ega.

Chunki xarajatlar biron davrda ishlatiladi, daromad esa nafaqat biron davrdan keyin, u asosan xarajatlar amalga oshirgandan keyin ham kela boshlaydi. Shu sababli davriy pul qiymati degan tushuncha ishlatiladi. Ushbu ko'rsatkich oldin olingan 1 so'm keyin olingan 1 so'mdan qimmatroq turishini anglatadi.

Shu sababli iqtisodiy va moliyaviy tahlilda so'mning joriy va kelajakdagi qiymati hisoblanib, tahlil qiladi. Bunday hisob-kitoblarni

diskontirlashtirish, deb yuritiladi. Investitsiya loyihalarini diskontirlashtirish asosida baholashni keyingi bo'limda ko'rib chiqamiz.

11.4. Korxonaning investitsiya strategiyasi. Investitsion loyiha, uning samaradorligini hisoblash. Investitsiya oqimini diskontirlashtirish

Strategik rejada aktivlarga bo'lgan ehtiyoj va uni ta'minlash resurslari uzoq muddatga aniqlanadi.

Investitsion loyiha – bu investitsiyani texnik-iqtisodiy asoslash bo'lib, u investitsion faoliyat ishtirokchilarini (mulkdor, tadbirkor, bankir, davlat va xalqaro tashkilotlar kabilar) iqtisodiy axborotnomasi, ularni o'zaro aloqalarini bog'laydi hamda tushuntiradi. Qisqa qilib aytganda investitsiya loyihasi investitsiyadan foydalanish rejasini anglatadi.

Investitsiya loyhasining samaradorligini hisoblash – bu investitsiyadan keladigan samara ko'rsatkichlarini aniqlashni anglatadi.

Investitsiya loyhasining asosi – bu kapital qo'yilmalarga bo'lgan ehtiyojni aniqlashdan iborat. Shu sababli investitsiya loyihasi samaradorligi kapital qo'yilmalar samaradorligi orqali aniqlanadi.

Investitsion loyihani tayyorlash va shunga mos ravishda investitsiyalar samaradorligini baholash zarurati ko'p hollarda yangi korxonalar, sexlar qurish yoki mavjud ishlab chiqarishni qayta tiklash va kengaytirish bilan bog'liq bo'ladi. Bularning barchasi nafaqat makonda, ya'ni ma'lum bir hududda, yer maydonida, balki vaqtda amalga oshirilishi sababli, vaqt muddati loyihani amalga oshirish, jumladan, korxonani tashkil qilish (qayta tiklash, kengaytirish) hamda ekspluatatsiya qilish va tugatish muddatidan kelib chiqqan holda hisoblanadi.

Investitsion loyihalarning samaradorligini baholashda quyidagilar asosiy ko'rsatkich hisoblanadi:

1) **Sof diskontlangan daromad (SDD)** – butun hisobot davri uchun joriy samaralar yig'indisining boshlang'ich qadamga keltirilgan miqdori yoki integral natijalarning integral xarajatlardan oshib ketishi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$SDD = \sum_{t=0}^T (N_t - X_t) \frac{1}{(1+E)^t}$$

bu yerda,

N_t – hisob-kitoblarning t-qadamida erishiluvchi natijalar;

X_t – xuddi shu qadamda amalga oshiriluvchi xarajatlar;

T – hisob-kitoblarning vaqt muddati;

E – diskont normasi.

Agar investitsion loyihaning SDD miqdori ijobiy bo'lsa, u holda loyiha samarali, ya'ni investitsiya mablag'lari darajasining qabul qilingan diskont normasini ta'minlovchi hisoblanadi.

Xarajatlar va ularning natijalari miqdorini keltirish ularni *diskontlash koeffitsiyenti* (d_t) ga ko'paytirish asosida amalga oshirilib, bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$d_t = \frac{1}{(1 + E)^t}$$

bu yerda,

t – natijalarni olish (xarajatlarni amalga oshirish) davridan taqqoslash davrigacha bo'lgan muddat bo'lib, yillarda o'lchanadi.

Diskont normasi (E) – boshqa investorlar o'z mablag'larini xuddi shu turdagi loyihalarni amalga oshirish uchun kiritishga rozi bo'luvchi, kapitalning daromadlilik koeffitsiyenti (daromad miqdorining kapital qo'yilmalarga nisbati).

Agar diskont normasi vaqt davomida o'zgaradigan bo'lsa, diskont koeffitsiyenti (d_t) quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$d_t = \frac{1}{\prod_{k=1}^t (1 + E_k)}$$

bu yerda,

E_k – k -yildagi diskont normasi;

T – hisobga olinuvchi vaqt muddati, yil.

Investitsion loyihalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlashda mahsulot va iste'mol qilinuvchi resurslarning bazis, bashorat qilinuvchi, jahon va hisobiy baholaridan foydalaniladi.

Masalan: bank foizi 10% bo'lgan holda 20 yildan keyingi 1 so'mning joriy qiymati $=1:(1+0.10)^{20}=1:1.10^{20}=1:6.7=0.15$ so'mni tashkil qiladi.

Shunday qilib diskontlashtirish yilma-yil ketma-ketlikda daromadlar, xarajatlar oqimlarini diskont stavkasiga asosli bir-biriga keltirish yo'li orqali kelajakdagi daromad va xarajatlarning joriy qiymatini belgilab olish uchun investitsiyani iqtisodiy va moliyaviy tahlil qilishda ishlatiladi.

2) **Investitsiyalarning daromadlilik indeksi (ID)** – keltirilgan samaraning investitsiyalar miqdoriga (K) nisbati bo'lib, quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$ID = \frac{1}{K} \sum_{t=0}^T (N_t - X_t) \frac{1}{(1+E)^t}$$

Agar daromadlilik indeksi birga teng yoki undan katta bo'lsa, investitsion loyiha samarali, aks holda esa samarasiz hisoblanadi.

3) **Ichki daromadlilik normasi (IDN)** – keltirilgan samara miqdori keltirilgan investitsiya miqdoriga teng bo'lgan holdagi diskont normasi (E_{ich}), Ya'ni E_{ich} (IDN) quyidagi tenglik orqali aniqlanadi:

$$\sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1+E_{uch})^t} = \sum_{t=0}^T \frac{K_t}{(1+E_{uch})^t}$$

Ushbu formula asosida aniqlangan daromadlilik normasi miqdori investorning kapitalga talab qiluvchi daromad miqdori bilan taqqoslanadi. Agar IDN talab qilinuvchi daromad normasiga teng yoki undan katta bo'lsa, u holda loyiha samarali hisoblanadi.

4) **Investitsiyalarning qoplanish muddati (T_i)** – investitsion loyihani amalga oshirishni boshlashdan to' natijalarga erishishgacha bo'lgan minimal vaqt muddati. U quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_i = \frac{I_s}{P_m}$$

bu yerda,

I_s – sof investitsiyalar;

P_m – loyiha keltiruvchi o'rtacha yillik pul mablag'lari oqimi, so'm

Shu bilan birga qoplanish muddati loyihaning daromadliliigi ko'rsatkichi hisoblanmaydi. Shu sababli amaliyotda investitsiyalar birlamchi kapital (qo'yilma)ga nisbatan daromadlilik ko'rsatkichi orqali ko'rib chiqiladi hamda quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$D_i = \frac{M_n}{K} \times 100$$

bu yerda,

D_u – investitsiyalar daromadi, % da;

M_n – soliqlar to'langandan so'ng qolgan foyda, so'm;

K – investitsiyalar (boshlang'ich).

U yoki bu investitsion loyihani tanlash to'g'risida qaror qabul qilishda korxonalar quyidagi savollarga javob berishi lozim:

*ishlab chiqarishdagi bugungi holat qancha davom etishi mumkin va bozorda mahsulotga (ish, xizmatga) bo'lgan talab qanday;

*kapital kiritish uchun imkoniyatlar qanday;

*raqobatchilik faoliyati qanday;

*qanday muvaffaqiyat omillari mavjud;

*yangi bozorga kirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud.

Iqtisodiy samaradorlikni baholashning *ikkinchi holatida*, ya'ni mablag'larni mavjud ishlab chiqarishga kiritishda quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

a) investitsiyalarning har bir so'miga to'g'ri keluvchi qo'shimcha mahsulot quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$E = \frac{(YAM_1 - YAM_0)}{I_k}$$

bu yerda,

E – investitsiyalar samaradorligi;

YAM₀, YAM₁ – yalpi mahsulot, mos ravishda birlamchi va qo'shimcha investitsiyalarda;

I_k – qo'shimcha investitsiyalar miqdori.

b) investitsiyalarning har bir so'miga tannarxning pasayishi:

$$E = \frac{Q(TN_0 - TN_1)}{I_k}$$

bu yerda,

TN₀, TN₁ – mahsulot birligi tannarxi, mos ravishda, birlamchi va qo'shimcha investitsiyalarda;

Q – qo'shimcha investitsiyalar kiritilgandan keyingi yillik mahsulot hajmi, natural o'lchov birl.

d) investitsiyalarning har bir so'miga mahsulot ishlab chiqarishdagi mehnat xarajatlarini qisqartirish:

$$E = \frac{Q(M_0 - M_1)}{I_d}$$

bu yerda,

M₀, M₁ – mahsulot birligiga ishlab chiqarishda sarflanuvchi mehnat xarajatlari, mos ravishda qo'shimcha investitsiyalar kiritilguncha va undan so'ng.

f) investitsiyalarning har bir soʻmiga foydani oshirish:

$$E = \frac{Q(F_1 - F_0)}{I_d}$$

bu yerda,

F_0, F_1 – mahsulot birligiga toʻgʻri keluvchi foyda, mos ravishda qoʻshimcha investitsiyalar kiritilguncha va undan soʻng.

g) investitsiyalarning qoplanish muddati.

Investitsiyalar samaradorligini keltirilgan formulalar asosida (boshqaruv darajasini inobatga olgan holda) aniqlash ishlab chiqarishni rivojlantirishga qancha miqdorda investitsiya kiritilgan va uning natijasi qanday degan savolga javob beradi, yaʼni u investitsiyalarning mutlaq (absolyut) samaradorligini tavsiflaydi.

Shunday qilib diskontlashtirish yilma-yil ketma-ketlikda daromadlar, xarajatlar oqimlarini diskont stavkasiga asosli bir-biriga keltirish yoʻli orqali kelajakdagi daromad va xarajatlarning joriy qiymatini belgilab olish uchun investitsiyani iqtisodiy va moliyaviy tahlil qilishda ishlatiladi.

Qisqacha xulosalar

Investitsiyalar davlat va korxonalarining asosiy fondlarni zamonaviylashtirish hamda mamlakatning iqtisodiy va ishlab chiqarish potensialini mustahkamlash yoʻlidagi faoliyatidagi muhim vositadir.

Investitsiyalar qoidaga koʻra, amaliyotda mamlakat miqyosida davlat tomonidan, mikroiqtisodiyotda esa korxonalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xoʻjalik subyektlari tomonidan amalga oshiriluvchi investitsion siyosat asosida moddiylashtiriladi.

Investitsiyalar real, yalpi, moliyaviy va portfel turlariga taqsimlanadi. Real investitsiyalar korxonaning iqtisodiy potensialini yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi.

Investitsiyalashning toʻgʻri tanlangan taktika va strategiyasi korxonalariga ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish hamda ishlab chiqarish jarayonlari va mahsulot chiqarishni fan-texnika taraqqiyoti va bozor talablariga javob beruvchi koʻrinishga olib kelishga imkon beradi.

Korxonaning investitsion siyosati investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash hamda investitsiyalashning eng samarali variantlarini tanlash bilan bogʻliq boʻladi.

Minimum xarajatlar va maksimum natijalar – investitsiyalar va investitsion loyihalarning iqtisodiy samaradorligini baholashda uslubiy asos hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsion siyosat nima u davlat va korxonalar miqyosida qanday maqsadlarni ko'zda tutadi?

2. «Investitsiyalar» va «kapital qo'yilmalar» tushunchalari o'rtasidagi farqlarni tavsiflab bering.

3. Investitsion jarayonlarni qaysi asosiy bosqichlar tavsiflaydi?

4. Investitsiyalar tarkibi va strukturasi nima va ularning korxonalar iqtisodiyotiga ta'siri qanday?

5. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning qaysi usullari sizga ma'lum?

6. Korxonalar investitsion siyosatining mohiyati nimada?

7. Investitsiyalarning eng samarali variantini tanlashda qaysi usuldan foydalanish maqsadga muvofiq?

8. Investitsiyalar samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan qaysilarini bilasiz?

9. Investitsiyalarning qoplanish muddati nima va u qanday aniqlanadi?

10. Respublikada amalga oshirilayotgan eng mashhur investitsion loyihalarni aytib bera olasizmi?

12-bob. KORXONANING XAVFSIZLIGI VA TIJORAT SIRI

12.1. Korxonada xavfsizligini ta'minlashning maqsadi, vazifalari va tamoyillari

12.2. Korxonada xavfsizlik xizmati, uning funksiyalari va tarkibi

12.3. Korxonaning tijorat siri mohiyati va uni himoya qilish mexanizmlari

12.4. Raqobatchilar to'g'risida axborot olish usublari, turlari va ularni himoya qilish subyektlari

Tayanch iboralar: Xavfsizlik, xavfsizlik tamoyillari, korxonada xavfsizligi funksiyalari, xavfsizlik konsepsiyasi, xavfsizlik xizmati, xavfsizlik xizmatining tashkiliy tuzilmasi, korxonaning tijorat sirlari, bankrotlik, bankrotlik xavfi, sir, tijorat siri, xizmat siri, oshkor etilmagan axborot, raqobatchilar to'g'risida axborot, maxfiy axborot, ochiq axborot, davlat siri, raqobatchi korxonalar, tabiiy monopoliyaga ega korxonalar, tijorat sirini muhofaza qilish mexanizmi.

12.1. Korxonada xavfsizligini ta'minlashning maqsadi, vazifalari va tamoyillari

Xavfsizlik bu murakkab va serqirra kategoriyadir. U asosan va ko'pincha ishlab chiqarishda foydalanilayotgan vositalarning xavfsizligi nuqtayi nazaridan baholanadi va ko'rib chiqiladi. Shu sababli hozirgacha biz texnika xavfsizligi, piyoda xavfsizligi, oziq-ovqat xavfsizligi yoki zararsizligi kabi tushunchalarni uchratsak-da, korxonada xavfsizligiga hali duch kelganimiz yo'q.

Xavfsizlikni ta'minlash hamisha, hamma joyda, hamma narsalar uchun muhim bo'lib kelgan. Insoniyat paydo bo'libdi-ki, xavfsizlik masalasi uning oldida hamisha dolzarb bo'lib hisoblangan.

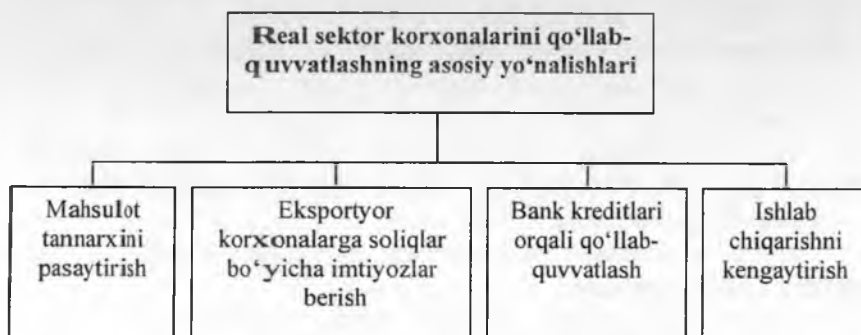
Bugungi bozor munosabatlari sharoitida hamma korxonalariga erkinlik va mustaqillik joriy qilinayotgan bir paytda, uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash ham o'ta dolzarb va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan usulda muhim jarayondir. Bu jarayonni to'g'ri va to'liq anglash uchun uning tushunchasi, maqsad va vazifalarini aniq belgilab olishni taqozo qiladi.

«Mustaqil rivojlanish yillarida – tarixan qisqa bir davrda yurtimiz yangi va ulkan marralarni qo‘lga kiritdi, buning natijasida mamlakatimizning qiyofasi butunlay o‘zgarib, jahon hamjamiyatidagi o‘rni va nufuzi yuksalib bormoqda». ⁹⁰

Mahsulotlarning zamonaviy namunalari, ishlab chiqarish texnologiyasi, investitsiya rejaları va boshqalar sanoat ayg‘oqchiligining diqqat markazida turib, korxonalar va mamlakat uchun ma‘lum bir xavf tug‘diradi. Shu sababli xavfsizlik va tijorat sirlari muammolari hozirgi bozor va raqobatchilik sharoitlarida iqtisodiyot fanining, jumladan, zamonaviy korxonalar iqtisodiyotining muhim bo‘limlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini mutanosib rivojlantirish, uning samarali tarkibiy tuzilmasiga ega bo‘lish va shu orqali barqaror iqtisodiy o‘sish sur‘atlariga erishish Vatanimiz taraqqiyoti va xalq farovonligini ta‘minlashning muhim shartlaridan hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun esa eng avvalo, iqtisodiyotning real sektorini jadal rivojlantirish zarur bo‘ladi.

Shunga ko‘ra, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash dolzarb ahamiyat kasb etib, respublikamizda ushbu jarayon bir qator asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshirildi (1-rasm).

1-rasm. Iqtisodiyot real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari.

Ayniqsa, real sektor korxonalarini qo‘llab-quvvatlashda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, kooperatsiya aloqalarini kengaytirish,

⁹⁰ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma‘ruzasi // Xalq so‘zi gazetasi, 12.11.2010.

mustahkam hamkorlikni yo'lga qo'yish, mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ichki talabni rag'batlantirish masalalari alohida o'rin tutdi.

Shu boisdan korxonaning iqtisodiy xavfsizligini doimiy ravishda ta'minlab turish uning rahbariyatidan katta e'tiborni, tashkiliy ishlarni amalga oshirishni va uni oqilona boshqarib borishni talab qiladi. Bu jarayonni to'g'ri tashkil qilish uchun umuman xavflilik va xavfsizlik tushunchalarining nima ekanligini aniqlashni taqozo qiladi.

Mazkur ishda korxonaning umumiy xavfsizligi emas, balki iqtisodiy jihatdan xavfsizligi xususida gap boradi. Uni ta'minlash uchun esa korxonaga rahbariyatidan juda katta tashkilotchilikni talab qiladi.

Korxonaga iqtisodiy xavfsizligi tushunchasi. Erkin raqobat hukm surib turgan bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'zlarining yashovchanligini ta'minlashga lozim. Bu esa o'ta murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Shu tufayli korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun bir qancha tadbirlarni amalga oshirish lozim bo'ladi.

Korxonaga xavfsizligini ta'minlashning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- * korxonaga va uning barcha bo'linmalari, mehnat jamoasining davlat tuzilmasi, xorijiy hamkorlar va raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda qonuniy huquqlarini himoya qilish;

- * korxonaga mulkini saqlash, undan oqilona va unumli foydalanish;

- * ishlab chiqarilayotgan mahsulotning ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish;

- * tashkiliy va ishlab chiqarish barqarorligiga erishish, butlovchi qismlar yetkazib beruvchilarga yordamchi va hamkorlarga bir tomonlama qaram bo'lishga yo'l qo'ymaslik;

- * barcha tuzilmaviy bo'g'inlardagi xodimlar orasida mehnat intizomini mustahkamlash;

- * mehnat unumdorligini oshirish uchun moddiy va ma'naviy manfaatdorligini ta'minlash;

- * jamoada axloqiy-ruhiy muhitning barqarorligi, mehnat va ijro intizomiga qattiq rioya qilish har bir xodim va bo'linmalarning hayot tarziga aylanganligi, ularning ishni bajarishdagi jipsligini ta'minlash tadbirlarini amalga oshirish;

- * korxonaga xodimlarini moddiy va ma'naviy rag'batlantirishning obyektivligini ta'minlash, uni bevosita korxonaning istiqboliga yo'naltirishga erishish orqali uning nufuzini ko'tarish.

* tashkiliy, ilmiy-texnikaviy sohani takomillashtirish orqali ishlab chiqarishga (faoliyatiga) zamonaviy texnologiyalarni joriy qilishga doimiy ravishda erishib, ularni ichki imkoniyati hisobidan rivojlantirib borish.

Ana shunday tadbirlar amalga oshirilsagina korxonaning iqtisodiy xavfsizligi ta'minlanishi mumkin. Bulardan kelib chiqib, o'ta murakkab jarayon bo'lgan korxonada xavfsizligiga quyidagicha ta'rif berildi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi deganda, uning mustaqilligini, mustahkamligini, barqarorligi va ichki imkoniyatlar evaziga takomillashib, taraqqiy etib borishini doimiy ravishda ta'minlab turuvchi sharoitlar va omillar majmuasining mavjudligi tushuniladi.

Ko'rinib turibdiki, korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash o'ta murakkab bo'lishi bilan birga juda ko'p qirrali sohadir. Shu tufayli unga shunchaki kundalik tadbirlar bilan yoki ozgina e'tibor bilan erishib bo'lmaydi. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun undagi band bo'lgan kadrlar yuqori malakali, saviyali va tashabbuskor bo'lmog'i lozim. Eng muhimi, hozirga paytda har bir korxonada ishlovchi xodim uni «umumiy mulkimiz» emas, balki «mening mulkim» deb his qilishi, shu ruhiyat bilan yashaydigan, ishlaydigan bo'lishi darkor.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi tamoyillari. Xavfsizlikni ta'minlash uchun uni amalga oshirishda ma'lum tamoyillarga tayaniladi. Bu tamoyillar korxonada ishining taktikasi va strategiyasini, aniq maqsad va vazifalar bilan faoliyat ko'rsatishini belgilab olishida namoyon bo'ladi.

«Bu ko'rsatkichlar eng avvalo bizning o'z oldimizga qo'ygan yuksak maqsad – dunyodagi rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish yo'lidan izchil va bosqichma-bosqich ilgarilab borayotganimizning isboti bo'lib, ana shu mamlakatlar erishgan marralarga biz ham albatta yetamiz, degan ishonchni tug'diradi».⁹¹

Shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsa, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi quyidagi tamoyillarga tayanadi.

1. Uzoq istiqbolga mo'ljallangan dastur va maqsadli rejaning mavjudligi. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida har bir korxonada o'z mulkiy javobgarligiga asoslanar ekan, u uzoqni ko'zlab aniq strategik maqsad bilan va shu maqsadga erishish uchun uzoq muddatga mo'ljallangan dastur asosida faoliyat ko'rsatishi lozim.

---

⁹¹ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarlar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

2. Qonuniylikni ta'minlash tamoyili. Hozirgi paytda juda ko'p korxonalar qonunni chetlab ma'lum vaqt noqonuniy foyda olish evaziga faoliyat ko'rsatmoqda. Ular faoliyatidagi qonunbuzarlik fosh bo'lgach (albatta shunday bo'ladi), juda ko'p jarimalar to'lashi evaziga birdaniga sinib inqirozga uchramoqda. Oqibatda korxonalar bankrot bo'lmoqda. Bu holat jamiyat uchun ham, davlat uchun ham, shu yerda ishlagan mehnat jamoasi uchun ham, pirovardida korxonaning iqtisodiy xavfsizligi uchun ham katta zarar keltirishi to'g'risida izohning hojati bo'lmasa kerak.

3. Mustaqillik va mas'uliyatlilik tamoyili. Korxonalar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun, eng avvalo, o'z faoliyatini mustaqil boshqarishi lozim. Ammo mustaqillik – bu o'zboshimchalik emas. Mustaqil faoliyat o'ta mas'uliyatni ham talab qiladi. Zero, korxonaning foydasi o'ziniki bo'lganidek, zarar ham o'zlari hisobidan qoplanadi. Ko'p zarar ko'rish korxonaga iqtisodiy jihatdan xavf tug'dirishi tabiiy.

4. Mehnat va ijro intizomi. Barcha muvaffaqiyatlar kaliti intizomda. Agar mehnat jamoasi korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash maqsadi bilan ishlasa, albatta, u qattiq mehnat va ijro intizomiga rioya qilishi lozim. Intizom orqali qonuniylik, mustaqillik, mas'uliyat, maqsadlilik kabi tamoyillarga ham amal qilishni ta'minlaydi.

5. Kasbiy va texnologik takomillashuv. Bozor munosabatlari sharoitida erkin raqobat muhiti korxonaning kundalik o'zgarishlar va yangilashlarga, bozor konyunkturasiga moslashib borishni talab qiladi. Bu esa, o'z navbatida korxonaning tez o'zgarishlarga moslashuvchanligini ta'minlashni, bozor talabiga moslashish kabi holatlarni talab qiladi.

6. Mahsulot (ish, xizmat) sifatining doimo oshib borishini, tannarxning nisbiy kamayishini ta'minlash. Korxonaning nufuzi va iqtisodiy qudratini oshirib borishi uchun, eng avvalo, har bir korxonalar o'z mahsulotining (ish, xizmatining) sifatini oshirish uchun kurashib yashashi kerak. Sifat ko'rsatkichining yaxshilanishi korxonaning nafaqat iqtisodiy xavfsizligini, balki uning raqobatbardoshligini ham ta'minlaydi.

Mahsulotning (ish, xizmatning) sifatini oshirish ko'p hollarda tannarxni oshirish evaziga amalga oshiriladi. Ammo korxonalar hozirgi erkin iqtisodiyot sharoitida shunday natijaga erishish lozimki, qaysiki sifatning yaxshilanish tannarxning oshishiga nisbatan ustuvor bo'lishi ta'minlansin. Bunda mahsulot (ish, xizmat) sifatining oshishi

evaziga olinadigan daromad 100 ming so'mni tashkil qilsa, shunga bog'liq tannarx 50-60 ming so'mga ko'payishini ta'minlash lozim bo'ladi.

Respublikamizda iqtisodiyot komplekslari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannarxini pasaytirish bo'yicha erishilgan natijalarni quyidagi jadval orqali ko'rishimiz mumkin (1-jadval).

**O'zbekistonda iqtisodiyot komplekslari bo'yicha 2010-yilda
ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannarxini pasaytirish bo'yicha
erishilgan natijalar**

1-jadval

Komplekslar nomi	Mahsulot tannarxining pasayishi	
	mlrd. so'mda	foizda
Geologiya, yoqilg'i-energetika, kimyo, neft-kimyo va metallurgiya sanoati kompleksi	1156,3	21,9
Mashinosozlik, elektrotexnika va aviatsiya sanoati hamda mahsulotlarni standartizatsiyalashtirish kompleksi	156,2	18,5
Kommunal soha, transport, kapital qurilish va qurilish industriyasi kompleksi	458,8	21,3
Qishloq va suv xo'jaligi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash hamda iste'mol tovarlari kompleksi	295,1	20,0
Ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy muhofaza kompleksi	13,1	20,2
Respublika bo'yicha jami	2079,5	20,38

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Jadvaldan ko'rinadiki, respublikamiz bo'yicha mahsulotlar tannarxini 2079,5 mlrd. so'mga yoki 20,38 foizga qisqartirishga erishilgan.

Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlashdagi muhim tadbirlardan yana biri – turli sabablarga ko'ra vujudga kelgan hamda korxonaning sog'lom moliya-xo'jalik faoliyati yuritishiga jiddiy

ta'sir ko'rsatib kelayotgan qarzlarni qayta ko'rib chiqish (restrukturizatsiya qilish) hisoblanadi. Mazkur tadbir orqali

Mamlakatimizni rivojlantirish, yangilash va modernizatsiya qilish bo'yicha tanlagan strategiyamizni va inqirozga qarshi qabul qilgan dasturimizni amalga oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi sanoqli davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash, aholimizning moddiy farovonligini yuksaltirishga erishgani barchamizga katta mamnuniyat va iftixor bag'ishlaydi, albatta.

I.Karimov (ma'ruzadan)

korxonalarining mavjud qarzlarning vujudga kelish sabablari va ularni to'lash imkoniyatlari o'rganiladi. Har bir korxonaning ahamiyati, yaxlit xo'jalik tizimida tutgan o'rnini, boshqa korxonalar bilan ishlab chiqarish va xo'jalik aloqalarini hisobga olgan holda mazkur qarzlarni to'lash muddatlarini kechiktirish, ular bo'yicha qo'llanishi mumkin

bo'lgan turli sanksiyalarni bekor qilish, zarur hollarda, ushbu qarzlarni umuman ro'yxatdan chiqarish kabi choralar belgilanishi mumkin.

7. **Foydalilikni ta'minlash.** Har bir korxonada iqtisodiy jihatdan qudratli bo'lishiga, o'z xavfsizligini ta'minlashga erishmoqchi bo'lsa, barcha faoliyatini shunday tashkil qilish kerakki, uning har bir harakatidan foyda olish ta'minlansin. Bozor munosabatlari tadbirkorlik va foyda bir-biri bilan ajralmas tushunchalardir. Bu degani, bozor munosabatlari sharoitida har bir korxonada tadbirkorlik bilan ish ko'rib, faoliyati natijasida yetarli darajada sof foydaga erishishni ta'minlashdan iboratdir.

Ushbu holatlardan kelib chiqib korxonada iqtisodiy xavfsizligi tamoyillariga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi tamoyili deganda, uni ta'minlashga qaratilgan maqsadli strategik va taktik dasturlarni bajarishga qaratilgan iqtisodiy dastaklar majmuasi tushuniladi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash vazifalari. Bozor munosabatlari sharoitida har bir korxonaning vazifasi o'zining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashdan iboratdir. Bu ishda boqimandalik ketmaydi. Har bir korxonada o'zining xavfsizligini o'zi ta'minlamasa, boshqa joydan kelib uni ta'minlab bormaydi. Bu jarayon ancha tadbirlarni o'z ichiga oladi:

1. Korxonada faoliyatiga tashqi subyektlar aralashuvlarining kuchayishiga yo'l qo'ymaslik.

2. Korxonada ichida samarali mehnat qilish muhitini buzishning oldini olish, har bir xodimning mehnatini xolisona baholay olish.

3. Xodimlar o'rtasida axloqiy-ruhiy muhitning barqarorligini ta'minlash, korxonaning muvaffaqiyati ularning har birining muvaffaqiyati ekanligini singdirish va shunga amal qilish.

4. Bozordagi o'z raqobatchilaridan mahsulotning (ish, xizmatning) sifati, narxi bo'yicha orqada qolib ketmaslik choralarini ko'rish.

5. Bozor konyunkturasining tez o'zgarishidan hamisha voqif bo'lish va unga moslashgan holda taraqqiyotni ta'minlash.

6. Ishlab chiqarish, texnologik, tijorat kabi sirlarini saqlash. Nodir mutaxassislar qo'nimsizligining oldini olish.

7. Korxonada hududi, mulki va boshqa moddiy resurslarning saqlanishini ta'minlash, ularning o'g'irlanishi va yo'qolishining oldini olish choralarini ko'rish.

8. Hamkorlarini tanlashda ularning moliyaviy ahvolini o'rganish va o'zining moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun tegishli tashkiliy ishlarni doimiy ravishda e'tibordan qoldirmaslik.

«Xususiy mulkning huquq va himoyasini mustahkamlashimiz, har qaysi xususiy mulkdor qonuniy yo'l bilan qo'lga kiritgan yoki yaratgan o'z mulkining daxlsizligiga aslo shubha qilmashligini ta'minlaydigan ishonchli kafolatlar tizimini yaratishimiz zarur».⁹²

Shu kabi vazifalarning bajarilishi korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning asosiy tadbirlaridir. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi, albatta, o'z-o'zidan ta'minlanib qolmaydi. Shu tufayli bu masala korxonaga daxldor bo'lgan mutasaddilarning (mulkdor, rahbar, menejer, mutaxassislar va barcha xodimlar hamda soliq, moliya, bank kabi manfaatdor tashkilotlar) hamisha diqqat e'tiborida bo'lmog'i lozim.

12.2. Korxonada xavfsizlik xizmati, uning funksiyalari va tarkibi

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning umumiy xavfsizligini, ayniqsa, uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash o'ta muhim ahamiyatga ega. Zero, korxonada bankrotlikka uchramasligi, barqaror faoliyat ko'rsatishi, muntazam ravishda iqtisodiy o'sishni ta'minlab borishi uchun, eng avvalo, uning xavfsizligi ta'minlashi lozim. Ammo hozirgi paytda turli mulk shaklida faoliyat ko'rsatuvchi juda ko'p korxonalar

⁹² I. A. Karimov «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

tarkibida xavfsizlik xizmati tashkil qilinmagan. Bu bilan, asosan korxonada rahbariyati shug'ullanadi. Ammo bu erkin raqobat sharoitida yetarli emas. Xavfsizlik xizmati juda ko'p funksiyalar bilan shug'ullanadi va bir qancha muhim vazifalarni bajaradi. Shu tufayli har bir korxonada tarkibida maxsus xavfsizlik xizmati bo'limi faoliyat ko'rsatishi lozim.

Xavfsizlik hodisalarning oldini olish va ogohlantirish chorasi sifatida, har bir alohida holatdagi aniq harakat bo'lib, korxonada xarakteri, uning joylashuvi, ahamiyati va hokazolarga bog'liq bo'ladi. Mazkur jarayonda xavfsizlik tizimining o'zini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Uning rahbari xavfsizlik konsepsiyasini ishlab chiqarishning muayyan sharoitlariga nisbatan ishlab chiqishda shaxsan ishtirok etishi zarur.

Xavfsizlik konsepsiyasi birinchidan, korxonaning maqsad va vazifalariga zid kelmasligi, **ikkinchidan**, korxonada xavfsizligiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tashqi muhit ta'sirini inobatga olishi zarur. Bu ta'sirni quyidagi chizma ko'rinishida aks ettirish mumkin (2-rasm):

2-rasm. Korxonada xavfsizligiga tashqi muhitning ta'siri.

Shu bilan bir vaqtda korxonada o'z faoliyatining muhim yo'nalishlari xavfsizligini ta'minlash uchun muayyan chora-tadbirlarni amalga oshirishi kerak va buning uchun avvalo, mos keluvchi qo'riqlash tartibini yaratish lozim.

Mamlakatimiz va xorij amaliyoti tajribasi bunda quyidagi faoliyat turlarini ajratib ko'rsatadi:

1. Bino va inshootlar, aloqa tarmog'i qurilma va uskunalarini qo'riqlash tartibini ta'minlash.

2. Tezkor xavfsizlik – maxfiy axborotlarga bo'lgan vakolatni boshqarish, kelib-ketuvchilar, transport va yuk tashishni nazorat qilish, qoidabuzarlik holatlarini tekshirish, axborot xavfsizligini ta'minlash.

3. Xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ma'muriy faoliyat - personalni tayyorlash va o'qitish, inspeksiya, taftish va nazorat, muammoli vaziyatlarning oldini olish, istiqbolli chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

4. Moddiy boyliklarni himoya qilish va tabiiy ofatlar bilan kurash - yong'inlarning oldini olish, yong'in xavfsizligi va ogohlantirish qurilmalari holatini kuzatib borish va hokazolar.

Korxonalar rahbarlari mehnat jamoalarini doimiy ravishda xavfsizlikni ta'minlash natijalari to'g'risida xabardor etishlari lozim. Faqat zarur hollardagina xavfsizlik chora-tadbirlari maxfiy bo'lishi mumkin. Xavfsizlik chora-tadbirlarining maxfiyligi korxonada bo'limlarini zaruriy qoidalarni qo'llash va ularga amal qilishini nazorat qilishni maxsus tashkil etishni ko'zda tutadi.

Hozirgi jamiyatning axborotlashtirish va elektronlashtirish sharoitlarida korxonalarning xavfsizligini ta'minlash uchun doimiy ravishda faoliyat ko'rsatuvchi, tijorat faoliyatining xavfsizligini ta'minlashning barcha shakl va usullarini qamrab oluvchi tizim amal qilishi lozim. Shu sababli xavfsizlik xizmati marketing va menejment xizmati, valuta, kredit va huquqiy bo'limlar kabi iqtisodiy bo'linmalar bilan chambarchas bog'liqlikda ishlab, iqtisodiy xavfsizlikka ko'proq yondashgan holda ularning faoliyatini to'ldirishi zarur.

Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim maqsadi va asosiy ustuvor vazifasi – bu islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish, mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, 2009–2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturini so'zsiz bajarish va shu asosda iqtisodiy rivojlanishning yuqori va barqaror sur'atlarini, samaradorligini hamda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashdan iboratdir.

I.Karimov (ma'ruzadan)

«Iqtisodiyotimizning 2014–yilga mo‘ljallangan asosiy vazifa va ustuvor yo‘nalishlari avvalo bu sohaning yuqori sur‘atlar bilan o‘sb borishini ta‘minlash, buning uchun mavjud barcha rezerv va imkoniyatlarni safarbar etish borasida qabul qilingan strategiyani davom ettirishga qaratilgan.

Yalpi ichki mahsulot hajmini 8,1 foizga, sanoatni 8,3 foizga, qishloq xo‘jaligini 6 foizga, chakana savdo aylanmasini 13,9 foizga ko‘paytirish, bozor xizmatlarini 16,2 foizga oshirgan holda, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 55 foizga yetkazish ko‘zda tutilmoqda».⁹³

Xavfsizlik xizmati o‘z faoliyati davomida juda ko‘i me‘yoriy hujjatlarga tayanadi. Bu hujjatlar davlat miqyosida ishlab chiqilib tasdiqlangan bo‘lsa, shu me‘yoriy hujjatga tayaniladi, agar bunday hujjat bo‘lmasa, tashkilotning (korxonaning) o‘zida xavfsizlik xizmati bo‘yicha Nizom ishlab chiqilib, shunga amal qilinadi. Umuman olganda, **korxonaxavfsizligi bilan bog‘liq me‘yoriy hujjatlar** quyidagilardan iborat bo‘lmog‘i lozim:

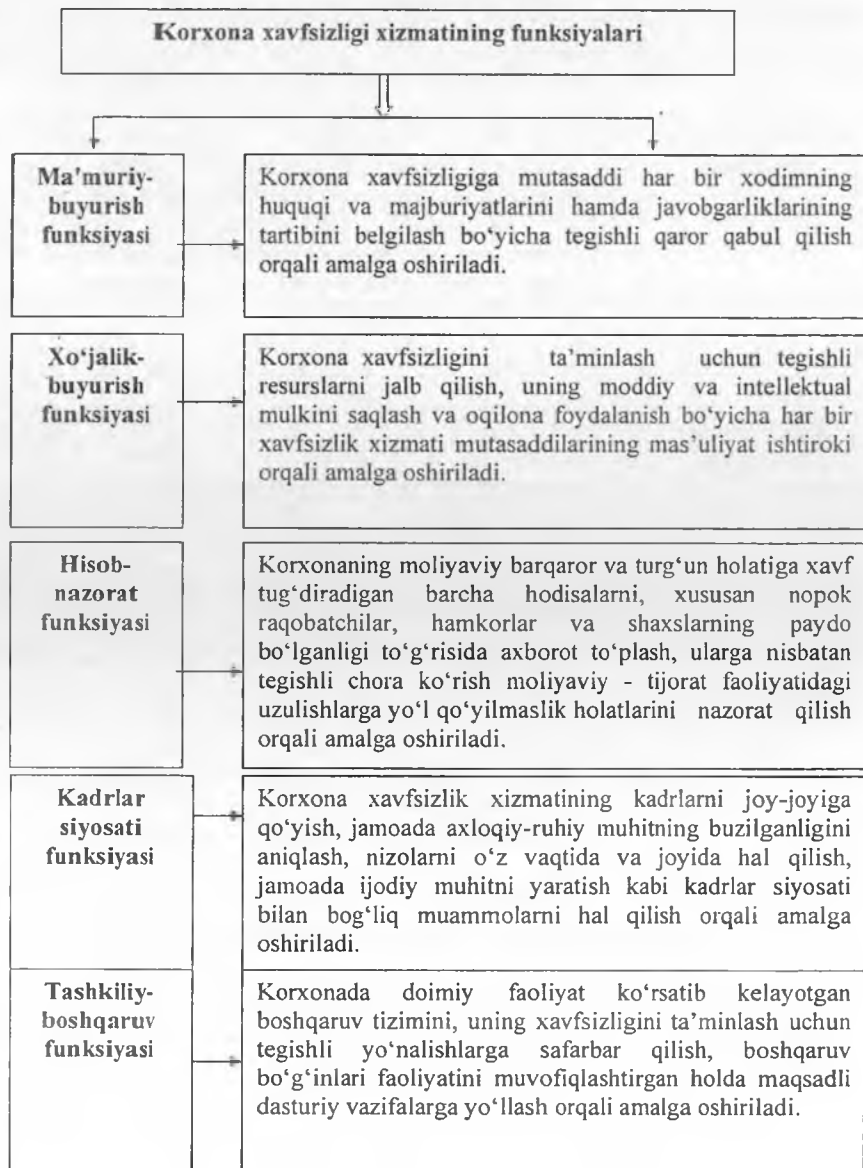
- korxonaning xavfsizlik xizmati to‘g‘risida umumiy nizom;
- xavfsizlik xizmati xodimlarining funksional majburiyatlari;
- tartib (rejim) va soqchilikni tashkil etish bo‘yicha nizom;
- mehnatni muhofaza qilish bo‘yicha yo‘riqnoma;
- rahbarlar, mutaxassislar va texnik xodimlarning maxfiy axborotlar bilan ishlashlari bo‘yicha mansabdorlik qo‘llanmalari;
  - yong‘in xavfsizligi to‘g‘risida nizom;
  - maxfiy axborotlar mavjud bo‘lgan ish hujjatlarining arxivda saqlanishini tashkil etish bo‘yicha mansabdorlik qo‘llanmalari;
  - texnik xavfsizlik to‘g‘risida nizom;
  - axborotlarni muhandislik-texnik jihatdan himoya qilishni tashkil etish bo‘yicha mansabdorlik qo‘llanmalari;
  - xorijiy vakillar va vakolatxonalar bilan ishlash tartibi bo‘yicha mansabdorlik qo‘llanmalari.

Korxonaning xavfsizlik xizmati tarkibini turli xavf-xatarlardan saqlab qolish maqsadida axborot-tahlil bo‘linmasi, xavfsizlikni ta‘minlash yo‘nalishi bo‘yicha aniq vazifalarni yechish uchun tajribali mutaxassislardan iborat vaqtincha tuzilmalar tashkil etilishi mumkin.

---

⁹³ I.Karimov. «2014–yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi». Xalq so‘zi gaz. 18.01.2014y.

Korxonaning xavfsizlik xizmati o'z faoliyati davomida juda ko'plab vazifalarni bajaradi. Ushbu vazifalarni bajarish uchun bir qancha funksiyalarni ham ijro etadi. Bularga quyidagilar kiradi (3-rasm).

3-rasm. Korxonada xavfsizligi xizmatining funksiyalari.

Qayd etilgan funksiyalarni bajarish bevosita korxonaning xavfsizlik xizmati orqali amalga oshiriladi. Mazkur xizmatning tarkibiga quyidagilar kiradi: xavfsizlik xizmati boshlig'i, tartib (rejim) va soqchilik bo'limi, maxsus bo'lim, muhandislik-texnik himoya bo'limi, tashqi faoliyat xavfsizligini ta'minlash bo'limi, ichki nazorat-taftish bo'limi kabi bo'linmalar.

Yuqorida keltirilgan funksiyalar korxonada xavfsizlik xizmatining zarur tashkiliy tuzilmasini shakllantirishga imkon beradi. Uning namunaviy tuzilmasi quyida keltirilgan (4-rasm):

4-rasm. Xavfsizlik xizmati tuzilmasi.

Korxonada xavfsizlik xizmati Nizomida uning maqsad va vazifalari, huquq va majburiyatlari, nazorat-taftish faoliyati belgilab beriladi. Xavfsizlik xizmati o'z faoliyatini korxonada xavfsizligini yuqori darajada ta'minlash va qo'llab-quvvatlash asosida olib borib, quyidagilarni qamrab oladi:

- maxfiy tartibdagi faoliyatni tashkil etish;
- axborot xavfsizligini ta'minlash;
- muhandislik-texnik muhofaza;
- mehnat jamoalaridagi salbiy yo'nalishlarning oldini olishga oid faoliyat.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun xavf-xatarlarni bartaraf qilishga erishish lozim. Iqtisodiy xavf-xatarlardan biri bankrotlik xavfidir. chunki bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyot tasodiflardan xoli emas. Bozorda faoliyat ko'rsatayotgan korxonada yoki firma har xil vaziyatga tushib qolishi mumkin. Bu holat har qanday korxonani hushyorlikka chorlaydi.

Bankrotlik deganda, odatda korxonaning sinishi tushuniladi, ya'ni u mablag'i yo'qligidan o'z majburiyatlari bo'yicha qarzlarni to'lashga qurbi etmay qoladi. Tabiiyki, bunday holatda korxonaga yopiladi. Erkin iqtisodiyot sharoitida, oldingidek, barcha zararlar davlat hisobidan qoplab berilmaydi, chunki korxonaga mulkida davlatning ulushi umuman bo'lmastir mumkin. Shu tufayli korxonaning qarzlarni qoplashi uchun bor mol-mulkini sotishdan boshqa chorasi qolmaydi. Bu esa korxonaga ham, mulkdorga ham, shu yerda ishlayotgan xodimlarga ham, davlat va jamiyatga ham katta zarardir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabrda 4053-sonli «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonida ko'zda tutilgan iqtisodiy nochor korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish, modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayoniga tijorat banklarining mablag'larini kengroq jalb qilishni yo'lga qo'yish tadbirlari muhim hisoblanadi.

Qarorda Respublika Komissiyasining qarori asosida bankrot korxonalarini tijorat banklariga sotish yoki to'g'ridan to'g'ri balansiga berishning 3 ta mexanizmi ko'zda tutilgan:

1) bankrot korxonaga kreditorlik qarzi tarkibining 70% va undan ortiq qismini bank kreditlari tashkil etsa, u holda korxonani tijorat banklari balansiga berish;

2) bankrot korxonani auksion savdolari orqali eng yuqori narxni taklif qilgan va tegishli majburiyatni o'z zimmasiga olgan tijorat banklariga sotish;

3) bankrot korxonani tanlov savdolari orqali tijorat banklariga «nol» qiymatda investitsion majburiyat sharti bilan sotish.

Iqtisodiy nochor korxonalar – muayyan miqdorda kapital yo'qotish, ishlab chiqarish maydonlarini qisqarishi, ishsizlar sonining ortishi, raqobatbardosh bo'lmagan mahsulot ishlab chiqaradigan va buning uchun katta miqdorda materiallar, xomashyo, yonilg'i, mehnat resurslari sarflaydigan qoloq, samarasiz korxonaga.

Korxonaning bankrotligi – korxonaga moliyaviy-xo'jalik faoliyatining nochorlikka yuz tutishi natijasida o'z qarzi majburiyatlarini bajara olmasligi. Korxonaga xo'jalik sudining qaroriga ko'ra rasmiy holda bankrot deb e'lon qilinadi.

Moliyaviy sog'lomlashtirish – korxonaning bankrotligini bartaraf etish yoki raqobatbardoshligini oshirish maqsadida chora-tadbirlar tizimini qo'llash orqali uning moliyaviy holatini sog'lomlashtirish.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-noyabrda 4010-sonli «Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoyishi bilan iqtisodiy nochor korxonalarining moliyaviy qobiliyatini tiklash bo'yicha bir qator imtiyozlar (ko'maklar) berilgan edi. Jumladan, ushbu Farmoyishga ko'ra bankrot korxonalar negizida yangi tashkil etilgan xo'jalik yurituvchi subyektlar:

- qo'shimcha qiyamat solig'idan ozod qilindi;
- uch yil davomida foyda solig'i, yagona soliq to'lovi, mulk solig'i va yer solig'larini to'lashdan ozod qilindi;
- boshqaruv kompaniyalarga berilganda foyda solig'i va yagona soliq to'lovidan ikki yil davomida ozod qilindi. Buning natijasida sobiq bankrot hisoblangan, endilikda tarkibiy qayta tuzish orqali faoliyatini yangilagan korxonalarining faoliyat ko'rsatkichlarida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi.

Shuningdek, yuqorida qayd etilgan me'yoriy hujjatlar orqali tijorat banklariga ham muayyan imkoniyatlar berilgan edi. Jumladan:

- bankrot korxonaga negizida ustav jamg'armasi 100% gacha bo'lgan yangi korxonaga tashkil etish;
- bankrot korxonaning tugatilishi munosabati bilan unga avval berilgan, qoplanmagan kreditini, shu jumladan hukumat kafolati bilan berilgan kredit summasini bank kengashining qarori bilan hisobdan chiqarish;
- bankrot korxonaga uchun malakali boshqaruv kompaniyasini tuzish va jalb qilish;
- bankrot korxonani tugatish bahosida sotib olib, uning faoliyatini tiklab, qaytadan bozor bahosida sotish va h.k.

«Biz joriy etgan bunday mexanizm bankrot korxonalarda ishlab chiqarish faoliyatini qayta tiklash, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash uchun banklar tomonidan qo'shimcha investitsiya kiritish, ana shunday korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish, yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni yulga qo'yish va zamonaviy boshqaruv usullarini tatbiq etish, shuningdek, ish o'rinlarini qayta tiklash va yangi ish o'rinlarini yaratishni ko'zda tutadi».⁹⁴

Shu tufayli, faoliyat ko'rsatib yaxshigina daromad qilib ishlayotgan korxonalariga bankrotlik xavfini bartaraf qilish imkoniyati yaratilgan

⁹⁴ I. Karimov. «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi». // Xalq so'zi, 2011-yil 22-yanvar.

bo'lishi lozim. Albatta, bu imkoniyatlar davlat tomonidan tartibga solinadi. Ammo korxonaning o'zlari esa tegishli chora-tadbirlar asosida bunday sharoitni o'zlariga yaratib olishlari lozim.

Bankrotlik xavfini bartaraf qilish uning turlarini bilishni taqozo qiladi. Hozirgi paytda bankrotlik xavfining uchta turi mavjud.

1. Ishlab chiqarish bankrotligi xavfi. Bu xavf korxonaning mo'ljaldagi mahsulotini tegishli hajmda va narxda ishlab chiqarish imkoniyatining cheklanganligi tufayli sodir bo'ladi. Uni bartaraf qilish uchun korxonada doimiy ravishda bozor konyunkturasini o'rganish, marketing xizmatini yaxshi yo'lga ko'yish, texnologik jarayonlarni tezlikda boshqa mahsulotni ishlab chiqarish uchun o'zgartira olish kabi imkoniyatlarga ega bo'lishi lozim.

2. Moliyaviy bankrotligi xavfi. Bu korxonaning moliyaviy bozorda, soliq va boshqa majburiy to'lovlarini amalga oshira olmay qolish xavfidir. Bu korxonaning o'ziga kerak bo'lgan kreditni uning foizi oshganligi tufayli olish imkoniyatining cheklanganligi, korxonada aksiyasining narxi tushganligi, nufuzining pasayib ketganini, kreditor qarzlarning oshganligi evaziga sodir bo'lishi mumkin.

Bunday xavflarning oldini olish, albatta, juda murakkab. Chunki ushbu jarayonlarning ko'p qismi korxonaning faoliyatiga bevosita bog'liq emas.

3. Tijorat bankrotligi xavfi. Bu xavf ishlab chiqaruvchi, savdo va xizmat ko'rsatuvchi korxonalarda ham sodir bo'lishi mumkin. Ishlab chiqaruvchilar, o'z faoliyatini amalga oshirish uchun eng avvalo, xomashyo va materiallarni bozordan sotib oladi va ishlab chiqarilgan mahsulotini bozorda sotadi. Savdo korxonasi esa, ma'lumki, tovarlarni sotib olib, sotadi. Bu jarayonda bozordagi talab va taklifning o'zgarishi oqibatda uning baxrsi ham tez o'zgarib ketgan bo'lishi mumkin. Natijada, bir tomondan xomashyo va materiallar taqchilligi ro'y bersa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarilgan (agar savdo korxonasi bo'lsa, oldin sotib olingan) tovarini bozorda ortiqchaligi ro'y berib, tegishli narxda sotish imkoniyati cheklangan bo'lishi mumkin. Bu holatdan ham chiqish, ushbu xavflarning ham oldini olish o'ta murakkab bo'lib korxonada rahbariyatidan tajriba, bilim va tadbirkorlikni talab qiladi.

Bu xavf-xatarlarni bartaraf qilishdan davlat ham manfaatdordir. Chunki korxonalarining sinishi ishsizlikning ko'payishiga, budjetga tushumlarning keskin kamayishiga, boz ustiga ishsizlik nafaqasini to'lash uchun sarflarning oshib ketishiga olib keladi.

«Shu bilan birga, bugungi kunda 140 dan ortiq korxonalar zarar ko'rib ishlamoqda. Ularning 67 tasi yirik korxonalar bo'lib, 10 tasi sanoat sohasiga, jumladan, qishloq xo'jaligi mashinasozligi, kimyo, elektr texnika va farmatsevtika sanoati tarmoqlariga tegishlidir. Masalan, Toshkent traktor zavodi, «Agregat zavodi», «Chirchiqqishloq mash», «O'z paxtamash» ochiq aksiyadorlik jamiyatlari og'ir moliyaviy ahvolga tushib qolgan».⁹⁵

Korxonaning xavfsizligini ta'minlash o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Bu uchun juda mukammal ishlangan chora-tadbirlar dasturi bo'lishi lozim. Bu dastur, o'z navbatida, bir qancha faoliyatlarni qamrab olishi mumkin.

1. Moddiy va intellektual mulkni saqlash va ulardan samarali foydalanish dasturi.

2. Axborot xavfsizligini ta'minlash dasturi.

3. Korxonaning maxfiy-tartib faoliyatini tashkil qilish dasturi.

4. Mehnat jamoasida axloqiy-ruhiy muhitni saqlash, salbiy holatlarga yo'l qo'ymaslik dasturi.

5. Alohida muhandis-texnik vositalarning maxfiyligini himoya qilish dasturi.

6. Korxonaning tijorat sirini saqlash dasturi kabilar. Ushbu dasturlarni amalga oshirishda, albatta, eng avvalo, asosiy mas'uliyat korxonaning xavfsizlik xizmati zimmasiga tushadi.

Ammo undan hamma manfaatdor bo'lganligi uchun korxonada ishlaydigan barcha xodimlar, rahbardan tortib to oddiy xizmatchilarga qadar uning xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilmog'i lozim.

12.3. Korxonaning tijorat siri mohiyati va uni himoya qilish mexanizmlari

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda uning faoliyatiga doir ayrim hujjatlar, texnologik jarayonlar, boshqaruv usullari boshqa raqobatchilardan sir saqlanishini taqozo qiladi. Bu esa uning mazmun-mohiyatini, himoya qilish mexanizmi, axborot olish yo'llarini ochib berilishi lozimligini keltirib chiqaradi.

⁹⁵ I. Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi» Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

Korxonaning tijorat sirining mazmuni va mohiyatini berish uchun uning lug'aviy ma'nosiga e'tiborni qaratish lozim. Hozirgi paytda sir so'ziga iqtisodiy lug'atlarda beradilar:

1. Hali topilmagan, aniqlanmagan narsa;
2. Boshqalarga oshkora qilinmasdan maxfiy saqlanadigan, hammaga ma'lum bo'lmagan narsa;
3. Biron hodisa yoki jarayon sabablarining maxfiy tutilishi. Ushbu tushunchalarni hamma sohaga, xususan tijorat sohasiga ham tatbiq qilish mumkin.

Korxonaning tijorat sirlari ishlab chiqarish, texnologik ma'lumotlar, boshqaruv, moliya va shu kabilar bilan bog'liq bo'lib, ularni oshkor qilish korxonada manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan ma'lumotlardir. Korxonada «tijorat sirlari» toifasining qonunchilikda belgilab berilgan tavsifnomasi shunday.

Tijorat siri deganda xo'jalik yurituvchi subyektlarning tijorat, ishlab chiqarish, moliyaviy operatsiyalari, reja, marketing, ilmiy ishlanmalar va boshqa jarayonlar ifoda etilgan oshkor qilinishi mumkin bo'lmagan ma'lumotlarning maxfiy saqlanishi tushuniladi.

Mavjud nuqtayi nazarlarga ko'ra, korxonaning tijorat sirlari umumiy holda o'z ichiga quyidagi ma'lumotlarni qamrab oladi:

- *korxonaning savdo aloqalari haqida;
- *kapital hajmi va tuzilmasi, investitsiya rejaları haqida;
- *ta'minotchi va iste'molchilar, tuzilgan shartnomalar haqida;
- *ishlab chiqarish hajmi, aylanma mablag'lar va foyda hajmi haqida;
- *bahoni shakllantirish siyosati va tovarlar bahosining shakllanishi haqida;
- *bank operatsiyalar haqida va hokazolar.

Mamlakatimizda tijorat sirining himoyasi Fuqarolik kodeksida (FK) (98-modda) kafolatlangan. FKning mazkur moddasida «Fuqarolik qonun hujjatlari xizmat yoki tijorat siri bo'lgan axborotni, bosharti bu axborot uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli haqiqiy yoki nisbiy tijorat qiymatiga ega bo'lgan, qonun yo'li bilan undan erkin bahramand bo'lish mumkin bo'lmagan hamda axborot egasi uning maxfiyligini saqlashga doir choralar ko'rgan hollarda himoya etiladi», deb ko'rsatilgan.

Korxonaning xavfsizligini ta'minlashning yana bir yo'li, xizmat sirini saqlashda ham namoyon bo'ladi. Korxonani boshqarishda, uning samarali faoliyatini ta'minlashda turli vosita va variantlardan foydalanish mumkin. Bu ham ma'lum shaxsning (rahbarning) ixtirosi sifatida baholanadi. Bu usulni ham himoya qilish, uni maxfiy tutish

lozim. Ammo bu jarayonni muallif qonun hujjatlari bilan rasmiylashtirib, uning egasi ekanligini tasdiqlab olishi lozim. Shundagina u mazkur huquqni to'liq qo'lga kiritadi va nomoddiy mulk egasi sifatida namoyon bo'ladi.

Bu holatda muallif uchinchi shaxsga ma'lum bo'lmagan texnikaviy, tashkiliy yoki tijorat axborotiga, shu jumladan ishlab chiqarish sirlariga (nou-xau) qonunan ega bo'lib turgan shaxs oshkor etilmagan axborotni noqonuniy foydalanishdan muhofaza qilish huquqiga ega.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, tijorat sirlariga mansub ma'lumotlarning to'rtidan bir qismi yo'qotilishi ham raqiblar uchun katta imkoniyat yaratadi hamda bir necha oy ichida ma'lumotlar chetga chiqib ketishiga yo'l qo'ygan firmalarning yarmi bankrotga uchrashiga olib keladi. Shu sababi hozirgi paytda tijorat sirlarining huquqiy maqomi va toifasini aniq belgilash, ularni oshkor qilish uchun javobgarlik mexanizmini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha vazifalarni samarali bajarish boshqaruv apparatida tijorat sirlarini muhofaza qilish bilan shug'ullanuvchi maxsus xizmatlarni yaratishni ko'zda tutadi. Xorijiy mamlakatlarida mazkur faoliyat bilan firmalarning maxsus bo'linmalari shug'ullanadi. Ular raqobatchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni izlash va to'plash bilan ham shug'ullanadi. Shu bilan bir vaqtning o'zida ular savdo hamkorlarining tijorat sirlarini birgalikda himoya qilish imkoniyatini ham rad qilmaydilar. Masalan, ba'zi firmalar faoliyatida tadbirkorlik aloqalari davomida hamkorlarga berilgan ma'lumotlarni birgalikda himoya qilish bo'yicha maxsus shartnomalar tuzish tartibi ko'zda tutilgan.

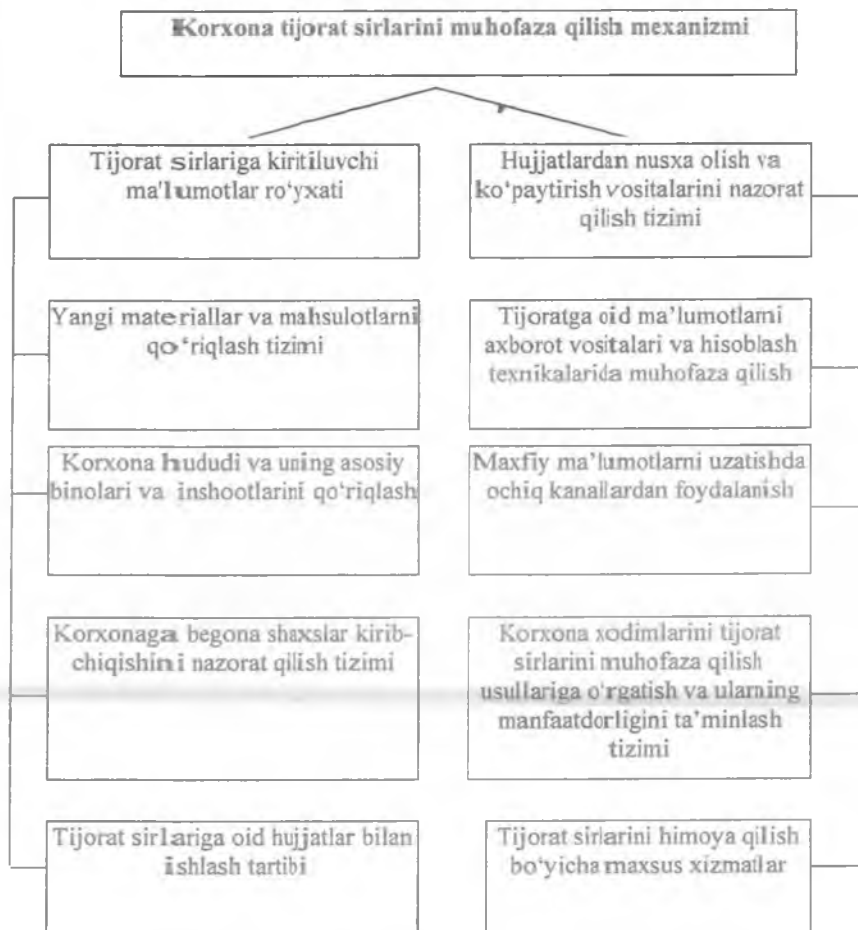
Korxonalar o'rtasida barqaror kooperatsiya aloqalarini o'rnatish va ularni kengaytirish bo'yicha boshlangan ishlarni davom ettirish, bu jarayonga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini keng jalb etish zarur. Respublika sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi ishini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish lozim.

I. Karimov (ma'ruzadan)

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning (masalan, AQSHning) davlat organlarida maxsus vositachilik xizmatlari mavjud bo'lib, u mijozlarni ularni qiziqtirayotgan korxonalar va tashkilotlar haqidagi ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Mamlakatimizda korxonalar davlatga soliqqa tortish va iqtisodiy ma'lumotlarni yig'ish va ular bilan ishlash tizimi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etishi qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan. Shuningdek, korxonalar o'z faoliyatlari to'g'risidagi

ma'lumotlarni, jumladan, yillik balansni nashr qiladilar. Shu bilan bir paytda korxonalar tijorat sirlariga oid ma'lumotlarni bermaslik huquqiga ega.

Quyidagi 5-rasmda korxonalar tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmining asosiy elementlari keltirilgan.

5-rasm. Korxonalar tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmi.

Tijorat sirlari davlat boshqaruv va nazorat idoralari xodimlari orqali chetga chiqib ketishining oldini olish maqsadida korxonalar rahbari ularning vakolatlarini bilishi hamda ular talab qilgan istalgan

ma'lumotni emas, balki faqat xizmat vakolatiga doir ma'lumotlarni taqdim etishi zarur. Birinchi o'rinda bu statistika xizmati, monopoliyaga qarshi kurash qo'mitasi, militsiya, moliya, soliq, sanitariya, yong'inga qarshi kurash va boshqa xizmat vakillariga tegishli. Korxonalar rahbari, shuningdek, davlat idoralari xodimlarining noqonuniy xatti-harakatlari ustidan arz qilish tartibi, ular tufayli korxonaga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash mexanizmini bilishi va unga amal qilishi zarur.

Ilmiy-texnik, ishlab chiqarish, iqtisodiy va boshqa xizmatlar mutaxassislari o'zi ishlayotgan korxonaning tijorat sirlariga oid ma'lumotlar chetga chiqib ketishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan va real yo'qotishlarni to'g'ri va aniq (qiymat shaklida) baholashni o'rganib olishlari zarur.

O'zbekiston Respublikasi FKda ta'kidlanishicha oshkor etilmagan axborotni noqonuniy foydalanishdan muhofaza qilish huquqi bu axborotga nisbatan biron bir rasmiyatchilikni bajarishdan (uni ro'yxatdan o'tkazish, guvohnoma olish va hokazodan) qat'i nazar vujudga keladi.

Oshkor etilmagan axborotni muhofaza qilish qoidasi qonunga muvofiq xizmat yoki tijorat siri bo'la olmaydigan ma'lumotlarga nisbatan tadbiq etilmaydi. Bularga yuridik shaxslar to'g'risidagi, mol-mulkka bo'lgan huquqlar va mol-mulk xususida tuzilib, davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan kelishuvlar to'g'risidagi ma'lumotlar, davlat statistika hisoboti tariqasida taqdim etiladigan ko'rsatkich kabi axborotlar kiradi.

Oshkor etilmaydigan axborotlarning ayrimlari vaqtincha bo'lishi mumkin. Bunday holda vaqt tugagach, u oshkor bo'lishi mumkin va u qonun bilan muhofaza qilinmaydi. Vaqt tugagach, u ham oddiy axborotlar singari hammaga foydalanish huquqini cheklamaydi.

Oshkor etilmagan axborotni qonuniy asosi bo'lmay turib olgan yoki tarqatgan yoxud undan foydalanayotgan shaxs bu axborotga qonunan ega bo'lib turgan shaxsga axborotdan noqonuniy foydalanganlik natijasida yetkazilgan zararni to'lashi shart.

Oshkor etilmagan axborotdan noqonuniy foydalanayotgan shaxs bu axborotni uni tarqatish huquqi bo'lmagan shaxsdan olgan bo'lsa, axborotni qo'lga kirituvchi shaxs bundan bexabar bo'lsa ham, axborot egasi bunday shaxsga davo qilishi mumkin. Oshkor etilmagan axborotdan foydalanganlik natijasida axborot muallifiga yetkazilgan

zararlarni, axborotni ko'lg'a kiritgan shaxs bundan bexabar bo'lsa ham, qoplashga majbur.

Oshkor etilmagan axborotga qonunan ega bo'lib turgan shaxs bu axborotdan noqonuniy foydalanayotgan shaxsdan axborotdan foydalanishni darhol to'xtatishni talab qilishga haqlidir. Agar oshkor etilmagan axborotni boshqa bir kishi mustaqil tarzda tadqiqot yo'li bilan aniqlagan bo'lsa, bunday axborotdan tadqiqotchi bemalol foydalanishi mumkin.

Oshkor etilmagan axborotni noqonuniy foydalanishdan muhofaza qilish huquqining boshqa shaxsga o'tish ham mumkin. Bu oshkor etilmagan axborotga ega bo'lgan shaxsning ushbu axborotning hammasini yoki bir qismini boshqa shaxsga litsenziya shartnomasi asosida berishi mumkinligida namoyon bo'ladi. Ammo litsenziat ushbu axborotdan faqat o'zi foydalanishga haqli. U **shartnoma bo'yicha olgan axborotlarning maxfiyligini muhofaza qilishga doir kerakli choralarni ko'rish** shart. Agar litsenziyaning vaqti tugab, litsenziat bu axborotdan foydalanishni to'xtatsa ham, ushbu axborot hali maxfiy bo'lib, uni oshkora qilish mumkin bo'lmasa, litsenziatning uni oshkora qilishga haqi bo'lmaydi.

Korxonaning xavfsizligini ta'minlash uchun uning sirini, ayniqsa, tijorat sirini saqlashni taqozo qiladi. Bu siri saqlash esa mamlakati mizda tegishli qonunlar bilan kafolatlangan.

Tijorat sirini himoya qilish mexanizmi

Mamlakatimizda ochiq demokratik jamiyat qurilmoqda. Bu hamma narsa «ochiq» bo'ladi degani emas. Bozor munosabatlari sharoitida erkin raqobat mavjud ekan, tijorat sirining ham saqlanib qolishi muqarrar. Shu tufayli korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun uning tijorat sirini saqlay bilishi lozim. Bu o'z-o'zidan amalga oshmaydi. Buning bir qancha mexanizmlari mavjud (6-rasm).

1. Tashkiliy tadbirlar. Bunda korxonaning xavfsizligini ta'minlash uchun alohida xavfsizlik xizmati tashkil qilindi. Bu xizmat korxonaning tegishli axborotlarining maxfiyligini saqlash chora-tadbirlarini ko'radi.

2. «Ochiq testlar» o'tkazish tadbirlari. Korxonaga xodimlarni ishga qabul qilishda ishlayotganlarini esa vaqti-vaqti bilan test orqali sinab turiladi. Bu test orqali xodimning mazkur korxonaga sodiqligi, axborotlarga, ayniqsa, maxfiy axborotlarga e'tibori aniqlanadi. Chunki nufuzli korxonalarga raqobatchi korxonaga ayg'ochilari, maxfiy xufiya iqtisodiyot vakillari kirib olishga harakat qiladilar. Bu vakillarning xodimlar tarkibiga kirib qolishi ushbu jamoada axloqiy,

ruhiy muhitni buzishga, tegishli axborotlarni o'g'rilab olishga harakat qiladi. Tabiiyki, bunday holat korxonaning ishini orqaga ketkizadi, ko'zda tutilgan foydani olish imkoni bo'lmaydi. Xullas, bankrotga uchraydi. Shu tufayli «Ochiq testlar» ushbu xavfning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

6-rasm. Korxonada tijorat sirini saqlash mexanizmlari.

3. **Texnik tadbirlar.** Hozirgi paytda raqobatchilar, turli uyushgan jinoiy guruhlar, reketchilar korxonada haqidagi maxfiy axborotlarni texnika orqali olishga harakat qiladilar. Bunga korxonaning saytiga kirib, tegishli axborotni kompyuter orqali olishi mumkinligini, telefonda gaplashgan gaplarni eshitish, orqali muhim shartnomalarga oid axborotlarni olish kabilarni kiritish mumkin. Bu holatlarga qarshi tegishli texnik tadbirlarni qo'llash lozimki, toki bunday yo'llar bilan maxfiy axborotlarning chetga chiqib ketishiga yo'l qo'yilmasin.

4. **Rag'batlantiruvchi tadbirlar.** Korxonada xavfsizligi bilan shug'ullanadigan o'z xodimlarini doimiy ravishda rag'batlantirib borishi lozim. Odamlarga korxonada qanchalik g'amxo'rlik qilsa, odamlar ham shunga javoban korxonani asrab-avaylashga harakat qiladi. Bunda korxonaning xavfsizligi bilan bog'liq jarayonlarga faqat korxonada sodiq kishilarni jalb etish lozim bo'ladi. Zero, xodimda sodiqlik bo'lmasa, korxonaning tashqi raqobatchilari, eng avvalo, shu korxonaning xodimlarini qo'lga olishga harakat qiladilar, shu tufayli maxfiy axborotlarga har kimni ham yaqinlashtirib bo'lmaydi.

5. Tekshiruv tadbirlari. Korxonalar o'z faoliyati davomida yuzlab hamkor tashkilotlar, korxonalar bilan munosabatda bo'ladi. Ammo ularga mol jo'natishda, pul o'tkazishda qaytishiga ishonch hosil qilingan bo'lishi lozim.

Ammo hammaga ishonish mumkinmi. Albatta, yo'q. Bunga mamlakatimizda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan yakka tartibdagi jismoniy va yuridik shaxslar hayotida sodir bo'layotgan ko'plab hodisalarni misol keltirish mumkin. Shu tufayli boshqa korxonalar bilan hamkorlik qilingan paytda, albatta, ularga ishonch hosil qilish uchun ularning aholini, o'zini tutishini tekshirib ko'rish lozim. Biz kim bilan, qanchagacha va qaysi muddatga shartnoma tuzilishi lozimligini oldindan bilsak, bunday operatsiyalarni amalga oshirish, har holda, ma'lum ma'noda, ishonchli bo'ladi.

«Bu tizimning yanada mustahkamlanishi xususiy banklar va xususiy mulkka asoslangan lizing, sug'urta kompaniyalari, kredit uyushmalari, mikromoliyaviy tashkilotlar kabi moliyaviy institutlarni tashkil etishning qonunchilik asoslarini shakllantirish hisobidan bank-moliya sohasiga xususiy kapitalni jalb qilish bilan ham bog'liq».⁹⁶

Albatta, bozor munosabatlari har bir korxonani hushyor bo'lish bilan birga ko'p hollarda risk (tavakkal) qilishga ham majbur qiladi. Chunki bozor munosabatlarining tabiati shunday. Ammo tavakkal qilish bilan birga korxonaning xavfsizligini ta'minlash uchun tegishli himoya mexanizmlaridan ham foydalanish zarur.

Korxonalarining maxfiylik shartlariga rioya qilmaslik natijasida yuzaga keluvchi yo'qotishlari umumiy ko'rinishda quyidagilarga olib keladi:

*ilmiy tadqiqotlarga litsenziya sotish imkoniyatlari pasayadi, fan-texnika taraqqiyoti sohasida erishilgan ustunliklar yo'qotiladi, ilmiy-tadqiqot bo'linmalarining yo'nalishni o'zgartirishlari uchun xarajatlari o'sadi;

*ishlab chiqarish faoliyatida zarur bo'lga xomashyo, texnologiya va hokazolarni sotib olishda qiyinchiliklar yuzaga keladi (yoki raqobatchilar tomonidan sun'iy ravishda yaratiladi);

*korxonaning tadbirkorlikdagi sheriklar bilan hamkorligi cheklanadi, foydali shartnomlarni imzolash imkoniyatlari kamayadi, shartnoma majburiyatlarini bajarishda muammolar vujudga keladi;

⁹⁶ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

*korxonaning yangi bozor strategiyasini yaratish, marketing tadqiqotlari tuzilmasini o'zgartirish va hokazolarga sarflanuvchi xarajatlari o'sadi;

*tijorat sirlarini oshkor qilganlarga nisbatan iqtisodiy jazo choralari qo'llash xavfi kuchayadi.

Barcha yo'qotishlarning umumiy miqdori qiymatini aniq hisoblash juda murakkab va ko'p mehnat talab qiluvchi jarayon bo'lib, ba'zida ishonchi ma'lumotlar yo'qligi sababli ularni hisoblashning imkoni ham bo'lmaydi. Shu sababli ko'p hollarda korxonalarining ma'lumotlarni himoya qilishga rioya etmaslik bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarini yiriklashtirilgan ekspert baholash kifoya qiladi.

Yuqorida keltirilgan yo'qotishlarning o'rmini qoplash ko'pincha korxonalardan qo'shimcha xarajatlarni talab qilib, ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatchilik kurashida erishish mumkin bo'lgan muvaffaqiyatlar imkoniyatini pasaytiradi. Xuddi shuning uchun ham hozirgi paytda tijorat sirlarini muhofaza qilishga katta e'tibor qaratilmoqda.

12.4. Raqobatchilar to'g'risida axborot olish uslublari, turlari va ularni himoya qilish subyektlari

Bozor munosabatlari sharoitida biznes to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lish bu muvaffaqiyatning yarmi. Bozor sharoitida bozor haqidagi axborotlar o'ta qimmatli tovar hisoblanadi. Raqobatchilar ichidan muvaffaqiyatli chiqish, biznesga jiddiy tus berish, tadbirkor o'z taktikasi va strategiyasini belgilashi uchun eng qimmatli va zarur narsa bozor haqidagi, bozor subyektlari, ya'ni raqobatchilar haqidagi axborotlardir.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi iqtisodiy faoliyat jarayonlari va uning natijalarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlarda kichik biznes ulushining yuqori bo'lishiga ham bog'liq ekanligi shubhasizdir.

Kam xarajat hisobiga yangi ish o'rinlari yaratish imkoniyati, yirik biznes kirib bora olmaydigan bozor segmentlarini egallay olish qobiliyati, ayniqsa, xizmat ko'rsatish sohasida va uncha katta

Nisbatan barqaror va bozor kon'yunkturasi o'zgarishlariga tez moslashuvchan, yangi ish o'rinlari yaratish imkonini beradigan kichik biznesni jadal rivojlantirish masalasini hal etish bizning sharoitimizda hamon muhim ahamiyatga molik masala bo'lib qolmoqda.

I.Karimov (ma'ruzadan)

bo'lmagan mahalliy resurs bazalarini o'zlashtirishda juda qulay tashkiliy shakl ekanligi kichik biznesni rivojlantirishning ahamiyati beqiyosligini ko'rsatadi. Shu sababli ham kichik biznesni jadal rivojlantirish masalasi mahsulot ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish va shuningdek, mamlakatning eksport salohiyatini oshirish masalalari bilan chambarchas bog'langan. Ammo axborot o'z-o'zidan qo'lga kiritilib qolinmaydi. U ma'lum miqdorda xarajatni, vaqtni talab qiladi. Lekin axborotga sarf qilingan xarajat o'n marotaba ko'p foyda keltirishi mumkin.

«Mamlakatimizda fuqarolarning axborot sohasidagi huquq va erkinliklarini ta'minlash borasida amalga oshirilgan keng ko'lamli ishlarni tanqidiy baholar ekanmiz, muhim bir masalaga alohida e'tibor qaratishimiz zarur, deb o'ylayman».⁹⁷

Tovarga qilingan xarajat 1.5-2.0 barobar foyda keltirsa, axborotga qilingan xarajatning qanchalik samarali ekanligini baholash qiyin emas. Shu tufayli axborotdan tejalgan mablag' o'ziga nisbatan qimmatga tushadi, deyishadi tadbirkorlar.

Zamonaviy tadbirkor o'z ishini axborot to'plashdan boshlashi lozim. Agar unda aniq axborot bo'lmasa, ko'r-ko'rona ish boshlash bilan biznesda muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi.

Tadbirkor, eng avvalo, o'zi ishlab chiqarmoqchi bo'lgan tovarining shu hududda bir qancha xaridori borligini aniqlashi, shu tovarga bozorning to'yinganlik darajasini, mazkur tovarni kimlar ishlab chiqayotganligini, o'zi qancha ishlab chiqarish mumkinligini, raqobatchilar qanchadan sotayotganligi, bu esa undan arzonroq sotib, qancha foyda qilish mumkinligi kabilarni obdon o'rganib, aniq hisob-katoblarga ega bo'lishi lozim.

Axborotlar qo'lga kiritilishi nuqtayi nazaridan uch guruhga bo'linadi:

- erkin oladigan axborotlar;
- sotib olinadigan axborotlar;
- o'ta zarur, ammo olish qiyin bo'lgan tijorat siriga mansub maxfiy axborotlar.

Rejali iqtisodiyot sharoitida maxfiy axborotlar faqat davlatniki bo'lgan. Uni fosh qilmasligi uchun ayrim axborotlar maxfiy hisoblangan.

---

⁹⁷ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

O'zbekiston Respublikasining «Axborotlar erkinligi prinsiplari va holatlari to'g'risida»gi 12-dekabr 2003-yilgi Qonunida axborot erkinligi, uning prinsiplari, ochiqligi, oshkoraligi, olish va berishni rad etish tartiblari, muhofaza etish kabilarning huquqiy asoslari o'z ifodasini topgan.

Ushbu qonunning 6 moddasiga binoan quyidagi axborotlar maxfiy hisoblanadi:

– fuqarolarning huquq va erkinliklari, ularni ro'yobga chiqarish tartibi to'g'risidagi, shuningdek, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari va boshqa davlat notijorat tashkilotlarining huquqiy maqomini belgilovchi qonun hujjatlari;

– ekologik, meteorologik, demografik, sanitariya-epidemiologik, favqulodda vaziyatlar to'g'risida ma'lumotlar hamda aholining, aholi punktlarining, ishlab chiqarish obyektlari va kommunikatsiyalarning xavfsizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan boshqa axborotlar;

– kutubxonalarning, arxivlarning va O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan yuridik shaxslarga tegishli axborot tizimlarining ochiq fondlaridagi mavjud ma'lumotlar.

Maxfiy axborotlarni berishni rad etish qonunning 10 moddasida belgilab qo'yilgan.

Erkin bozor munosabatlari sharoitida maxfiy axborotlar nafaqat davlatga, balki barcha tadbirkorlarga, korxonalarga, birlashma kabi xo'jalik yurituvchi subyektlarga ham daxldordir. Oldin maxfiy axborotlarni faqat davlat himoya qilgan bo'lsa, endi axborotlarni himoya qilish ham quyidagi subyektlar o'rtasida taqsimlanadi:

- davlat himoya qiladigan axborotlar;
- tijorat tizimi himoya qildigan axborotlar;
- ikkalasi birgalikda himoya qiladigan axborotlar.

Hozirgi paytda davlat sirini saqlash bo'yicha maxsus «Davlat siri to'g'risida»gi qonun mavjud. Mazkur qonunda davlat siri, uni saqlash, oshkor qilmaslik, oshkor qilganda javobgarlik kabi tartiblari aniq o'rnatilgan. Ammo korxonalar, tashkilot tadbirkorlar kabi xo'jalik yurituvchi tijorat subyektlari sirlariga nimalarning kirishi, ularni himoya qilish yo'llari bo'yicha aniq qonuniy normalar yetarli emas. Bu bo'yicha maxsus qonun qabul qilinmagan. Yuqorida ko'rganimizdek faqat mamlakatimizda amal qilib turgan fuqarolik Kodeksida uning ayrim normalari yozilgan.

«Bu o'rinda gap ommaviy axborot vositalari va davlat hokimiyati organlari o'rtasidagi munosabatlarning ustuvor jihatlarini to'g'ri belgilash, jumladan, ommaviy axborot vositalari faoliyati ustidan nazorat qilishning iqtisodiy mexanizmlarini, axborot manbalarining yopiqqligini, shuningdek, tahririyatlarga hokimiyat organlari va ma'muriy tuzilmalar tomonidan bo'layotgan ma'lum darajadagi bosimlarni bartaraf qilish bilan bog'liq muammoli masalalarni hal etish haqida bormoqda».⁹⁸

Taraqqiy etgan mamlakatlarda ularni tajribasidan kelib chiqib bizda ham, tadbirkorlar, bozor subyektlari to'g'risidagi axborotlarni to'plab sotadigan maxsus kompaniyalar, firmalar bor. Ular o'z'lari to'plagan axborotlarni sotadilar. Bularga quyidagi axborotlarni kiritish mumkin:

- korxonaning moliyaviy ahvoli;
- boshqa harnkorlari bilan hisob-kitob olib borishdagi intizomi;

- debitor va kreditor qarzlari;
- qanday biznes bilan shug'ullanishi;
- sheriklari bilan sudlanish darajasi;
- rahbarning nu fuzi;
- jamoadagi axloqiy-ruhiy muhit kabilar.

Shuni unutmash kerakki, hayotda mayda-chuyda bo'lganidek, biznesda bu o'ta muhim. Ba'zan bizning tasavvurimizda hech narsaga arzimaydigan, mayda-chuydadedek tuyulgan narsa biznesda juda katta muvaffaqiyat olib kelishi mumkin yoki biznesmenni sindirib, inqirozga yuz tutishiga sabab bo'lishi ham mumkin. Shu tufayli raqobatchilar to'g'risidagi barcha katta-kichik axborotlar mazkur korxonaga uchun o'ta muhim va qimmatli hisoblanadi

«2013-yilda Investitsiya dasturi doirasida moliyalashning barcha manbalari hisobidan umumiy qiymati qariyb 2 milliard 700 million dollardan iborat bo'lgan 150 ta ishlab chiqarish yo'nalishidagi loyihani amalga oshirish ishlari nihoyasiga yetkazildi. Bular qatorida Toshkent issiqlik elektr markazida kogeneratsion gaz turbinali texnologiyani joriy etish; Janubiy O'rtabuloq – Muborak gazni qayta ishlash zavodi gaz quvurini va kompressor stansiyasini barpo etish orqali Somontepa va Janubiy O'rtabuloq konlarini to'liq jilozlash; «Angren» konini modernizatsiya qilish orqali Yangi Angren issiqlik elektr stansiyasining 1-5-energiya bloklarini yil davomida ko'mir bilan ishlashga o'tkazish;

---

⁹⁸ I. A. Karimov. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» ma'ruzasi // Xalq so'zi gazetasi, 12.11.2010.

«Angren» maxsus industrial zonasi hududida «Ohangaron» podstansiyasini rekonstruksiya qilish, «Bekobod sement» ochiq aksiyadorlik jamiyatida yangi liniya qurish hisobidan faoliyat ko'rsatayotgan sement ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiya qilish, «Quyuv-mexanika zavodi» sho'ba korxonasida metall quyishni rekonstruksiya qilish va boshqa yirik loyihalar borligini alohida qayd etish lozim». ⁹⁹

Korxonaga o'z raqobatchilari to'g'risida axborot to'plashi uchun qanday ishlarni amalga oshiradi? Eng avvalo, u raqobatchilari to'g'risida umumiy ma'lumotlarni oladi. Bu axborotlar umumiy xulosa qilish uchun asos bo'ladi.

Ikkinchidan, korxonaga kerak bo'lgan to'liqroq axborotlarni axtara boshlaydi. Bularga:

- korxonaga faoliyatining samaradorligi;
- ularning istiqboli;
- moliyaviy ahvoli;
- tavakkal qilish qobiliyati kabilar kiradi.

Uchinchidan, mazkur korxonaga qaysi biri bilan aloqa qilish mumkinligini aniqlab olgandan so'ng, o'sha korxonaga, uning rahbari haqida batafsil ma'lumotlarni to'plashga kirishadi. Chunki korxonaning rahbaridagi insoniy va tadbirkorlik sifatlari biznes borasida aloqa qilish uchun juda muhim.

To'plangan ma'lumotlar ekspertlar tomonidan o'rganib chiqiladi va ular yana qanday axborotlarni olish mumkin yoki qanday harakat qilish lozimligi xususida o'z xulosalarini beradi.

Korxonalar o'z sheriklari to'g'risida, ularning bozordagi mavqei haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim.

Korxonalar bozordagi mavqeiga qarab 3 guruhga bo'linadi:

1. Raqobatchi korxonalar. Ularning mazkur bozordagi ulushi 25%gacha bo'lishi mumkin.

2. Hukmron korxonalar. Ularning bozordagi ulushi 25 dan 70 foizgacha bo'lishi mumkin.

3. Monopol korxonalar. Ularning mazkur bozordagi ulushi 70% dan ortiq bo'ladi.

Agar mazkur korxonaning bozordagi ulushi juda kam bo'lsa, erkin raqobatga chiqishda juda ehtiyoq bo'lishlari lozim. Hamisha «kitlar» «mayda baliqlar» ni yutib kelganlar.

---

⁹⁹ I.Karimov. «2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi». Xalq so'zi gaz. 18.01.2014y.

Korxonalar to'g'risida axborot to'plab, ularning raqobatbardoshligi va raqobat maydonidagi o'rniga qarab to'rt guruhga bo'linishini ham inobatga olish lozim:

1. Xalqaro bozorda raqobat qiladigan korxonalar. Bu korxonalarning bozori nafaqat mamlakatda, balki uzoq va yaqin xorijiy mamlakatlarda ham bo'lishi mumkin. Bular hamisha o'z mahsulotini xalqaro andozalar darajasida ishlab chiqarishga erishishi lozim. Oddiy korxonalar bunday korxonalar bilan raqobatga kirishmaydi. Demak, «kim kim bilan o'ynashi mumkinligi» to'g'risida har bir korxonalar rahbariyati aniq xulosaga ega bo'lishi lozim.

2. Xalqaro bozorda raqobat qilish qobiliyatiga ega bo'lmagan korxonalar. Bular ham yuqoridagi korxonalar singari mahsulot ishlab chiqishi mumkin. Ammo u xalqaro standartlar talabiga to'liq javob bermaydi. Bu yuqori bosqichga o'tish uchun bajarishlari lozim. Ya'ni ilg'or texnologiyalarni, fan yutuqlarini joriy qilishi kabi.

3. Tabiiy monopoliyaga ega bo'lgan korxonalar. Bunday korxonalar faqat o'zlariga o'xshash korxonalar bilan raqobat qilishi mumkin. Bu turdagi korxonalar uchun alohida «Tabiiy monopoliyalar to'g'risida» qonun qabul qilingan.

4. Xorijiy raqobatchilarga bog'liq bo'lmagan korxonalar. Bularga mamlakat xomashyosiga tayanib, mamlakat bozori uchun mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar kiradi. Masalan, non, sut, go'sht sanoati zavodlari kabilar. Ular o'rtasidagi raqobat ichki raqobat bo'lib hisoblanadi. Bu haqidagi ma'lumotlar ham xulosa qilish uchun o'ta muhimdir.

Bozor munosabatlari sharoitida raqobat muhiti ham, bozor

Keyingi vaqtda jahon bozorida narxi keskin tushib ketgan xomashyo resurslarini eksport qilish amaliyotidan imkon qadar tezroq qutilib, tayyor raqobatbardosh mahsulotlar eksportini faol oshirish va bu mahsulotlar yetkazib beriladigan mamlakatlar geografiasini yanada kengaytirishimiz kerak.

I.Karimov (ma'ruzadan)

konyunkturasi ham, raqobat-chilarning soni, mavqe ham tez o'zgarib turadi. Bunday o'zgarishlarga har qanday korxonalar tayyor turishi lozim.

Prezidentimiz tomonidan ma'ruzada ilgari surilgan tayyor raqobatbardosh mahsulotlar eksportini faol oshirish va bu mahsulotlar

yetkazib beriladigan mamlakatlar geografiasini yanada kengaytirish vazifasini amalga oshirish eksport hajmini barqaror o'stirish, tashqi

bozordagi o'zgarishlar ta'sirida uning hajmi keskin kamayishi xavfini bartaraf etish imkonini beradi.

Eksport qilinayotgan tovarlarni diversifikatsiya qilish, ularni import qiluvchi mamlakatlar geografiyasini kengaytirish bu mamlakatlardan biri yoki bir guruhining iqtisodiyotida muammolar ro'y berganda ham eksport hajmining keskin pasayib ketishiga yo'l qo'ymaslik imkonini beradi.

O'tgan yillar mobaynida eksport qiluvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar iqtisodiyotimizning eksport salohiyatini yuksaltirish, tashqi savdo tarkibida ijobiy siljishlarga erishish, uning hajmini barqaror o'stirish imkonini bermoqda (7-rasm).

7-rasm. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasi, mln. AQSH doll.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, respublikamiz tashqi savdo aylanmasi muttasil o'sib bormoqda. Xususan, bu ko'rsatkich 2009-yilda 21209,6 mln. AQSH dollarini tashkil etib, 2005-yilga nisbatan 2,23 marta, 2008-yilga nisbatan 0,06 foizga o'sdi. Bu eksport hajmi 2,4 foizga o'sgani holda import hajmining 2,74 foizga kamayishi natijasida ro'y berdi.

Ayni chog'da, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining ta'sirida ko'pchilik mamlakatlarda eksport hajmining keskin qisqarishi kuzatilmoqda. Jumladan, 2009-yilda eksport hajmlarining qisqarishi Rossiya Federatsiyasida 44,2 foizni, Ukrainada 48,7 foizni, Qozog'istonda 47,7 foizni tashkil etdi.

Shu tufayli, har bir korxonona bir qancha vazifalarni bajarishi lozim.

1. Har bir korxonona o'zining ishlab chiqarish quvvatidan to'liq foydalangan holda bozorbop, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarib, bozordagi mavqeyini doimiy ravishda mustahkamlab borishga harakat qilmog'i lozim.

2. Mahsulotning hajmini ko'paytirish bilan birga, sifatini oshirish, narxini pasaytirish choralarini ko'rish doimiy ravishda diqqat-e'tiboridan chetda bo'lmasligi kerak.

3. Raqobatchilariga nisbatan foydani ko'proq olish choralarini ko'rish lozim, chunki erkin raqobat korxonani modernizatsiya va rekonstruksiya qilish uchun hamisha imkoniyat bo'lishini ta'minlashni talab qiladi.

4. Korxonona ijtimoiy yacheyka sifatida xodimlarni rag'batlantirishning noan'anaviy usullaridan foydalanish ustida tinimsiz ishlashi lozim. Chunki bunda korxonaga yuqori malakali mutaxassislarni jalb qilish imkoni tug'uladi. Ishlayotgan kishilar o'z kasbiy mahoratini oshirishga ichki tuyg'u hosil bo'ladi. Bu ham juda katta muvaffaqiyatlarning kaliti hisoblanadi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar erkinligi bosqichma-bosqich ta'minlanib boriladi. Ammo erkinlikni hech mahal o'zboshimchalik deb tushunmaslik kerak. Har qanday korxonaning faoliyatini davlat o'zining dastaklari bilan tartibga solib turadi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- soliqlar, ularning turlari va tabaqalangan stavkalari; amortizatsiyaning namunaviy normalari;

- valuta kursi;

- davlat budjetiga soliqsiz turli majburiy to'lovlar;

- bojxonona tarifi;

- ekologik me'yorlar, tashqi muhitni ifloslantirilganlik bo'yicha to'lovlar;

- bank krediti foizlari;

- standartlar, texnik shartlar va h.k.

Korxonalar to'g'risida axborot olganda, uning davlat bilan bo'lgan munosabatini albatta tekshirib ko'rish kerak. Chunki har qanday korxonona davlatga xiyonat qilsa, hamkorini aldamaslikning iloji yo'q. Shu tufayli korxonaning xavfsizligini ta'minlash uchun sheriklarga juda ehtiyotkorlik bilan yondoshish lozim.

Bozor munosabatlari sharoitida yetti o'lchab emas yetmish o'lchab, keyin esa ekspertlar xulosasiga asoslangan holda «kesish» kerak. Shundagina u o'zining yashovchanligini saqlab qoladi va ma'lum ma'noda umumiy xavfsizligini, ayniqsa, iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi.

Qisqacha xulosalar

Korxonona sirlari va xavfsizligi bir qarashda oddiy tushunchalar bo'lib, ularning mazmuni mutaxassis bo'lmaganlarga ham tushunarlidir. Biroq amaliyotda korxonona, shuningdek, turli xo'jalik subyektlarining tijorat sirlari va xavfsizligini ta'minlash yetarlicha murakkab faoliyat sohasi hisoblanadi.

Korxononaning, shundan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishning xavfsizligi nafaqat butunlik va barqarorlik, balki atrof-muhit uchun iqtisodiy, texnik, texnologik, tashkiliy va umuman, funksional jihatdan zararsizligidir.

Korxonona xavfsizligi amalda maxsus xizmat va boshqaruv organlari tomonidan, shuningdek, mos keluvchi Nizom normalari, qoidalar va yo'riqnomalar asosida ta'minlanadi.

Korxonona xavfsizligiga ichki ishlab chiqarish muhitidan tashqari tashqi muhit ham ba'zida bevosita, ba'zida esa bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Ichki va tashqi muhitlarning ishlab chiqarish faoliyatiga salbiy ta'sirini bartaraf qilish har bir korxonona oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Tijorat sirlari korxonona faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lib, ularning chetga chiqib ketishi yoki begona shaxslarga tarqatilishi korxonona manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli tijorat sirlariga korxonona tomonidan amal qilinishiga qolmay, unga rioya etish shartlari qonunchilik tomonidan belgilab ham qo'yilgan.

Korxononaning tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmi, maxfiy xarakterga ega va oshkor qilinishi mumkin bo'lmagan, shuningdek, manfaatdor idora va shaxslarga xavf-xatar tug'dirmagan holda taqdim etish mumkin bo'lgan ma'lumot va ko'rsatkichlarni tanlab olishni ko'zda tutuvchi tizimga ega bo'lishi zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonona xavfsizligi deganda nimani tushunasiz?
2. Korxononaning «tijorat sirlari» tushunchasi nimani anglatadi?

3. Korxonaxavfsizligi va tijorat sirlari o'rtasida qanday aloqamavjud?

4. Korxonaxavfsizligining asosiy tamoyillarini aytib bering.

5. Korxonaning xavfsizlik xizmati qanday vazifani bajaradi?

6. Bozor sharoitlarida tijorat sirlari korxonaning reklama faoliyatiga zid kelmaydimi?

7. Korxonaning tijorat va boshqa sirlarini oshkor qilish qanday oqibatlariga olib kelishi mumkin?

8. Korxonaning tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmi o'z ichiga nimani qamrab oladi?

9. Bankrotlik tushunchasi.

10. Bankrotlik xavfini turlari.

11. Axborotlarning qo'lga kiritilishi bo'yicha turlari.

12. Axborotlarni himoya qilish subyektlari.

13. Korxonalarning raqobatbardoshligi bo'yicha tasnifi.

14. Korxonalarning raqobatbardoshlikni ta'minlash bo'yicha vazifalari.

15. Davlatning korxonalarni tartibga solib turadigan dastaklari.

16. Davlatning nazorat-funksiyalarini cheklashi.

GLOSSARIY

Aksiya – aksiyadorlik jamiyati tomonidan chiqariluvchi hamda uning egasi, aksiyadorlik jamiyatining a'zosiga jamiyatni boshqarish va foydadan dividend olish huquqini beruvchi qimmatbaho qog'oz.

Aksiyadorlik kapitali – aksiyadorlik jamiyatining asosiy kapitali, uning hajmi Nizomda belgilab beriladi. Qarzga olingan mablag'lar va aksiya chiqarish hisobiga shakllantiriladi.

Amortizatsiya – asosiy fondlar qiymatini asta-sekinlik bilan ular yordamida ishlab chiqariluvchi mahsulot yoki xizmatlarga o'tkazilishi; mablag'larning maqsadli ravishda jang'arilishi va keyinchalik eskirgan asosiy fondlarning o'rnini qoplashga ishlatilishi.

Amortizatsiya vositalari – korxonada asosiy fondlarini saqlash va yangilash uchun maxsus ajratiluvchi moliyaviy vositalar.

Amortizatsiya fondi – asosiy fondlarni oddiy va kengaytirilgan tarzda takror ishlab chiqarishga mo'ljallangan pul mablag'lari.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari – mahsulot ishlab chiqarishda foydalaniluvchi mehnat vositalari (binolar, inshootlar, qurilma va asbob-uskunalar, transport vositalari va hokazo). Ular uzoq muddat xizmat ko'rsatib, ishlab chiqarish jarayonida o'zining natural shaklini saqlab qoladi hamda o'z qiymatini eskirish mobaynida asta-sekinlik bilan tayyor mahsulotga o'tkazadi. Kapital qo'yilmalar hisobiga to'ldiriladi.

Asosiy fondlarning eskirishi – asosiy fondlarning (binolar, qurilmalar va boshqa mehnat vositalarining) asta-sekinlik bilan foydali xususiyatlarini yo'qotishi. Asosiy ishlab chiqarish fondlari eskirishining jismoniy va ma'naviy turlari mavjud.

Biznes-reja – korxonada faoliyati dasturi, kutilayotgan xarajat va daromadlar hisobini o'z ichiga oluvchi kompaniya faoliyatining muayyan maqsadlariga erishish uchun muayyan chora-tadbirlar rejasi. Marketing tadqiqotlari asosida ishlab chiqiladi.

Balans – biron bir holatning alohida tomonlarini taqqoslash va solishtirish yo'li bilan tavsiflanuvchi ko'rsatkichlar tizimi.

Balans foydasi – korxonaning balansida aks ettiriluvchi faoliyatning barcha turlaridan olinuvchi umumiy foyda miqdori.

Bankrotlik – kasodga uchrash, korxonaning (tashkilot, bank) o'z majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni mablag'lar yo'qligi tufayli amalga oshirish.

Injining – tijorat asosida (shartnoma shaklida) turli xil muhandislik-maslahat xizmatlari ko'rsatilishi.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish – yirik korxonalarda texnologiya va tuzilmasi bir xil bo'lgan mahsulotlarni ommaviy ravishda ishlab chiqarish.

Ishlab chiqarishni yiriklashtirish – mahsulotni yirik korxonalarda chiqarishni tashkil qilish.

Ishlab chiqarishni kimyolashtirish – mahsulot ishlab chiqarishda kimyoviy mahsulot va sun'iy materiallar, shuningdek, kimyoviy usullardan keng foydalanish.

Konversiya – korxonaning umuman boshqa turdagi mahsulot ishlab chiqarishga o'tishi.

Konsern – turli tarmoqlardagi mustaqil korxonalarining ishtirok etish tizimi, qo'shma tadqiqotlar, patent-litsenziya kelishuvlari, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi vositasida birlashuvi.

Kooperatsiya qilish – yakuniy mahsulotni birgalikda tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli to'g'ridan to'g'ri xo'jalik aloqalarini o'rnatish.

Korxonaning optimal hajmi – mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) bo'yicha imzolangan shartnoma va majburiyatlarni o'z muddatida, eng kam xarajatlar bilan eng yuqori samaradorlikka erishgan holda bajarish imkonini beruvchi korxonaning hajmi.

Ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi – bir tomonlama, ko'pincha bitta mahsulotga asoslanuvchi ishlab chiqarishni keng nomenklaturada tayyorlanuvchi mahsulotlarga asoslangan ishlab chiqarishga o'tkazish.

Kapital qurilish – asosiy fondlarni yangi korxonaga qurish, mavjud korxonalarni qayta tiklash, kengaytirish, texnik jihatdan qayta qurollantirish va zamonaviylashtirish yo'li bilan yaratish va mukammallashtirish jarayoni.

Kapital qo'yilmalar – asosiy fondlarni qayta tiklash va o'stirishga sarflanuvchi moddiy, mehnat va pul resurslari xarajatlari.

Kapital sig'imi – asosiy kapitalning mos keluvchi davr mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki uning biron bir qismini - milliy daromad, sof daromad, foydaga nisbatini tavsiflovchi ko'rsatkich.

Kombinatsiyalash – bitta korxonaga - kombinat doirasida sanoatning bitta yoki bir nechta tarmoqlaridagi turli xil ishlab chiqarishlarni texnologik jihatdan birlashtirishda ifodalanuvchi, ishlab chiqarishni umumlashtirish shakllaridan biri.

Kompaniya – tadbirkorlarning xususiy shaxs maqomiga ega bo'lgan, pay kapitali asosida tashkil qilinuvchi birlashmasi.

Ishlab chiqarish quvvati – asosiy ishlab chiqarish va aylanma fondlar, shuningdek, moliyaviy resurslardan iloji boricha to'liq va oqilona foydalangan holda ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotning maksimal hajmi.

Korxonaning tijorat sirlari – korxonaning ishlab chiqarish, texnologiyalar, boshqaruv va boshqa turdagi faoliyati bilan bog'liq, oshkor qilinishi korxonaning manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan, davlat sirlariga aloqasi bo'lmagan ma'lumot.

Kadastr – tegishli obyektning davriy yoki uzluksiz kuzatishlar orqali tuzilgan ma'lumotlar to'plami.

Kapitallashtirish – kelgusida kutilgan daromadlarni bir vaqtda mazkur pallada olinadigan qiymatga aylantirish

Kapital o'rnini qoplash (qaytarish)ning to'g'ri chizikli me'yori – ko'chmas mulkda - aktivning hayot muddati davomida uning qiymati davriy tarzda bir tekisda, masalan, 50 yil davomida yiliga 2% ga pasayib borishi kutilgan holdagi kapitallashtirish koeffitsiyenti qismi.

Aylanma mablag'lar – ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, yangi mahsulotni o'zlashtirish xarajatlari, kelgusi davr xarajatlariga sarflanuvchi korxonalar mablag'larining pul shaklida ifodalanishi.

Kondominium (o'zaro egalik qilish) – mulkning huquqiy shakli bo'lib, unga ko'ra obyekt shaxsiy mulk va o'zaro mulkning tarkibiy qismlariga bo'linadi.

Kapitallashtirish koeffitsiyenti – daromadlar oqimini kapital qiymatning yagona yig'indisiga qaytadan hisoblashda foydalaniluvchi qo'yilma. Kapital qiymatning yagona summasi davriy daromadning kapitallashtirish koeffitsiyentiga nisbati kabi hisoblab chiqiladi. Ko'chmas mulk sohasida kapitallashtirish koeffitsiyenti foizni va ko'p hollarda - qaytarma investitsiyani o'z ichiga olishi kerak.

Kapital daromadi – pul mablag'lari kirimlari va qayta sotuvdan tushgan pul bilan aniqlanadigan boshlang'ich xususiy kapital daromadining ichki qo'yilmasi. Soliqlar to'langunga qadar va to'langanidan keyingi ikkita qo'yilma mavjuddir.

Kapitallashtirish me'yori – ko'chmas mulkning bozordagi qiymatining o'zi keltirgan sof daromadga munosabati.

Ko'chmas mulk – yer va undagi inshootlar hamda faqat yer uchun ishlatiladigan atama. Ko'chmas mulk – yer maydonlari va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan hamma narsalar, ya'ni: binolar, inshootlar, boshqa mulk majmualari, ko'p yillik daraxtlar hamda yer osti boyliklari. Ko'chmas mulk boshqa joyga olib o'tilishi unga ziyon yetkazadigan mulk sifatida ta'riflanadi.

Ko'chmas mulkning huquqiy ta'rifi – maydon va ko'chmas mulk obyektining ta'rifi bo'lib, unga ko'ra ular sudda ishni ko'rish uchun maqbul holda bir ma'noda tenglashtirilishi mumkin.

Ko'chmas mulk huquqlari – ko'chmas mulkdan foydalanish, egalik qilish va boshqarish bilan bog'liq mulk huquqlari.

Ko'chmas mulk bozori – mulk huquqlarini berishga, narxlarni belgilashga, yerdan foydalanish va uni yaxshilashlar (binolar, inshootlar, daraxtlar)ning raqobat qiluvchi turlari o'rtasida hududlarni qayta taqsimlashga imkon beradigan me xanizmlarning muayyan to'plami.

Likvidatsion qiymat – mulkning iqtisodiy hayot muddat» so'ngida taxmin qilingan qiymati.

Likvidlik — aktiv pulga o'tkazilishi mumkin bo'lgan yengillik.

Mablag' qaytishining samarali me'yori – diskontnik umumiy koeffitsiyenti va qo'yilmasi o'rtasidagi farq. Yemirilish oqibatida yo'qoluvchi qiymatning ulushiga ko'ra o'lchanga mablag' qaytarilishining har yilgi me'yori.

Mahalliy sharoitlar uchun to'zatis koeffitsiyenti – respublikaning turli shaharlarida qurilish bahosidagi farqlarni hisobga olish uchun qo'llanuvchi koeffitsiyent.

Ma'naviy yemirilish – binolar (inshootlar)ning baholash vaqtida ko'rsatilgan me'yoriy, hajmli-rejali, me'moriy-konstruktiv, sanitar-gigienik va texnologik talablarga mos kelmasligi.

Majburiyat – biror bir shaxs mulk sotib olganida va shaxsiy javobgarlikni qabul qilmasdan ipoteka to'lovlari bo'yicha majburiyatni o'z zimmasiga olganida vujudga keluvchi majburiyat. Shaxsiy javobgarlikni birinchi qarz beruvchi o'z zimmasiga oladi.

Muomala xarajatlari – qarz xizmati va daromad soliqlari ichiga kirmagan daromad keltirayotgan mulkning ekspluatatsiyasiga ketgan xarajatlar.

Mustaqil baholash – malakali, manfaatdor bo'lmagan taraf bajaradigan mulk qiymatining baholanishi.

Muvozaratlik tamoyili – baholash tamoyili bo'lib, unga ko'ra yerning maksimal qiymatini olishni ta'minlaydigan ishlab chiqarishdagi turli omillarning optimal birikmasi yerdan foydalanishning istalgan turi uchun mavjud bo'ladi. Shuningdek, proporsionallik tamoyili sifatida ham ma'lumdir.

Muvofiqlik tamoyili – baholash tamoyili, unga ko'ra obyektning bahosi uning me'moriy uslubi, qulayliklar va xizmatlar darajasi, bozor ehtiyojlariga qanchalik javob bera olishiga bog'liq bo'ladi.

Mulk huquqi – o'z xohishiga ko'ra biror bir mulkka egalik qilish, foydalanish va boshqarish, o'z vakolatlarini boshqa shaxsga berish, mulkni garov tariqasida ishlatish yoki unga nisbatan boshqa usullarni qo'llash, o'z mulkini boshqa shaxsga xususiy qilib yoki boshqarish uchun taqdim etish hamda o'z mulkiga nisbatan qonunga xilof bo'lmagan istalgan ishlarni qilish huquqi.

Qonuniy egalik qilish huquqi – mazkur mulkka shaxsiy ega bo'lish imkoniyati. Foydalanish uchun qonuniy huquq mulkdan foydalanish imkoniyatini taqdim etadi.

Boshqarish uchun qonuniy huquq – bu mulkning huquqiy taqdirini aniqlash imkoniyati (biror shaklda musodara qilish, buzib tashlash va h.k.).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2013.
2. O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 11-dekabrda «Xususiy korxonalar to'g'risida»gi Qonuni. -O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. № 3 – T.: Adolat, 2004. – 145 b.
3. O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyati va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida. // Xalq so'zi.- 2007-yil 22-dekabr.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va Qarorlari

4. «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik» Davlat dasturi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 20.01.2010 y. № PQ-1266.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik subyektlarini tekshirishlarni yanada qisqartirish va ular faoliyatini nazorat qilishni tashkil etish tizimini takomillashtirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida» 2011-yil 4-aprelda PF-1068-sonli Farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to'g'risida. 2008-yil 19-noyabr, F-4010-son.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009-yil 20-yanvar, PQ-1041-son.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Mahalliy nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarish kengaytirilishini rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009-yil 28-yanvar, PQ-1050-son.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009-yil 26-yanvar, PQ-1047-son.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror

ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida. 2008-yil 28-noyabr, PF-4058-son.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2008-yil 18-noyabr, PF-4053-son.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasida 2010-yilgacha bo'lgan davrda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2007-yil 21-maydagi PQ-640-sonli qarori.

13. «Monopoliyaga qarshi ishlarni tartibga solish va raqobatni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-fevraldagi PF-4191-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami – 9 son – 2010- 9 mart.

14. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 26.01.2009 y. N PQ-1046.

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi» Farmoni// Xalq so'zi, 2005 , 15 iyun.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida» Farmoni// Xalq so'zi, 2005,15 iyun.

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari va O'zbekiston Respublikasi vazirliklarining huquqiy-me'yoriy hujjatlari

17. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi» to'g'risida Qarori//O'zbekiston Respublikasi hukumatining qarorlari to'plami, 1999 54-son, 1999 dekabr. – T.:Uzbekiston. Adliya vazirligi., 2000.-15-20 b. Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida NIZOM. 1999 yil 5 fevral. – T.:O'zbekiston, 1999.- 92 b.

18. О мерах по дальнейшему развитию и модернизации предприятий текстильной промышленности и расширению производства

отечественных непродоволственных потребительских товаров на 2009-2011 годы: Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 20 августа 2009 года № 236 //Собрание законодательства Республики Узбекистан – 2009. - № 34. – 372.

IV. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

19. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi ma‘ruza), «Xalq so‘zi», 2010-yil 13-noyabr (№ 220),

20. I.Karimov. «2014-yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi». Xalq so‘zi gaz. 18.01.2014y.

21. I.A.Karimov. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir/– Toshkent: «O‘zbekiston», 2010. – 83 b.

22. I.A.Karimov Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari/ – T.:O‘zbekiston, 2009.-56 b.

23. Karimov I.A. Mamlakatimiz taraqqiyotining qonuniy asoslarini mustahkamlash faoliyatimiz mezonini bo‘lishi darkor. Xalq so‘zi, 2006 yil 25-fevral.

24. Karimov I.A. «Bizning bosh maqsadimiz –jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir». –T.: O‘zbekiston, 2005. – 136 b.

V. Darsliklar

25. Ishmuhamedov A.E. va bosh. Milliy va xalqaro iqtisodiyot: Darslik. – T.: 2010. – 316 b.

26. Максимова В.Ф. Микроэкономика: учебник. – М.: Маркет ДС, 2010. – 368 с.

27. Баринов В.А. Организационное проектирование. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 384 с.

28. Микроэкономика: практический подход (Managerial Economics): учебник / кол. авторов; под ред. А.Г.Грязновой и А.Ю.Юданова. – 5-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2009. – 704 с.

29. Самуэлсон П.Э, Нордхаус В.Д. Экономика, 18-е издание: Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2009. – 1360 с.

30. И. Архипов. Экономика. Учебник. – М.: ТК Велби, 2008. – 263 с.

31. И.Н. Чуев., Л.Н. Чуева. Экономика предприятия. Учебник. 5-е издание., – М.: «Дашков и К», 2008. – 562 с.

32. О.И. Волкова., О.В. Девяткина. Экономика предприятия (фирмы). Учебник.— 3-е издание — М.: ИНФРА-М, 2007.- 563 ст.

33. В.Я. Горфинкеля, В.А. Швандара. Экономика предприятия. Учебник для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.- 456 с.

34. Нуриев Р.М. Курс микроэкономики. Учебник для вузов, 3-е издание, М.: НОРМА - Инфра, 2007.- 361 с.

35. Тарасевич Д.С. Гребенников Т.И. Леусский Д.И. Микроэкономика: Учебник. – М.: ЮРАЙТ., 2007. -375с.

36. G'ulomov S.S, Alimov R.X, Salimov B.T. Mikroiqtisodiyot: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. –Т.: Sharq, 2007. – 320 b.

37. Egamberdiyev E. Mikroiqtisodiyot: Darslik. – Т.:ТМІ, 2006.- 226 b.

38. Salimov B.T., Muxitdinova U.S., Mustafakulov Sh.I., Salimov B.B. Mikroiqtisodiyot: Darslik-Т.: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005.-208 b.

39. Галперин В.М. и другие. Микроэкономика. В 2-х т.- СПб.: Экономическая школа, 2003. – 378 с.

VI. O'quv qo'llanmalar

40. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir» hamda «Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» nomli ma'ruzalarini o'rganish bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: Iqtisodiyot. - 2010.

41. Bu muqaddas Vatanda azizdir inson. O'zbekistonning 19 yil mustaqil taraqqiyot yo'lida jamiyatni modernizatsiyalash va iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishning dadil odimlari va muvaffaqiyatlari: talaba yoshlar va keng jamoatchilik bilan uchrashuvlarda foydalanish uchun ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy mavzuda ilmiy-ommabop risola. – Т.: «Iqtisodiyot», 2010. - 148 b.

42. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning BMT sammitining Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisidagi nutqini o'rganish bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. Toshkent: «Iqtisodiyot» nashriyoti, 2010. – 146 b.

43. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabrdagi qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv-uslubiy majmua, – T.: «Iqtisodiyot» 2010.

44. Salimov B.T., Mustafakulov Sh.I. Mikroiqtisodiyot: masalalar, naunalar, topshiriqlar, testlar. – T.: «Gi Print», 2010.-244 b.

45. Просветов Г.И. Стратегия предприятия. Учеб. практическое пособ. – М.: «Алфа-Пресс», 2010. – 184 с.

46. Голубев М.П. Методология создания эффективных вертикально интегрированных холдингов. Учеб. пособ. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 521 с.

47. Дресвянников В.А. Управление знаниями организации. Учеб. пособ. – М.: КНОРУС, 2010. – 344 с.

48. Xodiev V.Yu. va boshq. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik: o'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2010. – 267 b.

49. Апалкова Т.Г. Микроэкономика: Учеб. пособие для вузов – М.: Изд-во МГОУ, 2009.- 81 с.

50. Маховикова Г.А. Микроэкономика: Учеб. пособие – М.: Эксмо, 2009, – 224 с.

51. Скляренко В.К., Прудников В.М. Экономика предприятия. Конспект лекций. — М.: ИНФРА-М, 2008.- 345 с.

52. Мокий М.С. Экономика организации (предприятия). Учебное пособие. - М.: «Экзамен», 2007. – 564 с.

53. Дорохина Е.Ю. Моделирование микроэкономики: Учебное пособие для вузов / Е.Ю.Дорохина, М.А.Халилов: Под общ ред. Н.П.Тихомирова. – М.:Экзамен, 2003. – 224 с.

54. Климов С.М. Микроэкономика: Учебное пособие // С.М.Климов, А. П.Семи́н, Т.А.Федорова. – СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2003. – 350 с.

55. Салимов Б.Т., Ҷуроков Н.И., Мустафақулов Ш.И., Салимов Б.Б. Микроиқтисодиёт: Маърузалар матни. – Т.: Молия иқтисодчи, 2005.- 360 б.

56. Salimov B.T., Hamdamov Q.S., O‘raqov N.I. Mikroiqtisodiyot: Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma- T.: «Ijod dunyosi», 2003.- 256 b.

57. Чеканский А.Н., Фролова Н.Л. Микроэкономика-2: Учебное пособие. – М.: ТЕИС, 2003.- 245 с.

VII. Statistika to‘plamlari ma’lumotlari

58. Инвестиции республики Узбекистан 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2010. – 148 с

59. Селское хозяйство Узбекистана 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2011. – 160 с

60. Промышленность республики Узбекистан 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2011. – 156 с.

VIII. Internet saytlari

61. «<http://www.economics.ru>»

62. «<http://www.imce.ru>»

63. «Norma» 2013.

64. «Pravo» 2013.

Kirish	3
1-bob. «KORXONA IQTISODIYOTI» KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI	
1.1 Mamlakatni modernizatsiyalashtirish sharoitida «Korxonalar iqtisodiyoti» kursining ahamiyati va iqtisodiy fanlar tizimidagi o'rnini.....	4
1.2. «Korxonalar iqtisodiyoti»-iqtisodiy faning tarkibiy qismi va boshqa fanlar bilan aloqasi.....	12
1.3. «Korxonalar iqtisodiyoti» kursining obyekti, predmeti, vazifalari va fanining usullari.....	19
2-bob. KORXONA – MUSTAQIL XO‘JALIK YURITUVCHI BOZOR SUBYEKTI	
2.1. Korxonalar - bozor iqtisodiyotining xo‘jalik subyekti, milliy iqtisodiyot rivojlanishida korxonaning o‘rnini va roli	33
2.2. Davlat korxonalarini isloh qilish. O‘zbekiston Respublikasidagi xususiyalashtirish modeli.....	46
2.3. Korxonaning belgilari va tasniflanishi.....	55
2.4. Korxonalar faoliyatini iste‘molchilar talabiga yo‘naltirish. Mahsulotlarni standartlash metrologiya va sertifikatlash.....	69
3-bob. KORXONANI TASHKIL ETISH VA UNING FAOLIYATINI TO‘XTATISH	
3.1 Korxonalar tashkil etish, faoliyatini tugatish tamoyillari va tartib-qoidalari.....	75
3.2. Korxonalar faoliyatini litsenziyalash tartibi.....	88
3.3. Korxonaning moliyaviy barqarorligi mezonlari va ko‘rsatkichlari.....	91
3.4. Korxonalar tashqi iqtisodiy shartnomalari va turlari.....	97
4-bob: KORXONA VA UNING TARKIBIY BO‘LINMALARINI BOSHQARISH	
4.1.Korxonalar faoliyatida boshqaruv tushunchasi va uning obyektiv zaruriyati.....	103
4.2.Korxonalar boshqaruv xususiyatlari va tarkibiy qismi. Boshqaruv subyekti va obyekti.....	111
4.3. Korxonalar boshqarishning tamoyillari, shakllari va uslublari.....	115
4.4. Korxonalar boshqarish apparati. Korxonalar boshqarishda rahbarning xususiyatlari, o‘rnini va roli.....	127

5-bob. KORXONA FAOLIYATIDA BIZNES-REJALASHTIRISH VA PROGNOZLASH

5.1.Bozor iqtisodiy sharoitida rejalashtirishning metodologiya asoslari.Rejalashtirish usullari va bosqichlari.....	145
5.2.Rejalashtirish tamoyillari, uslublari va kursatkichlari. Korxonada rejalashtirish tizimi va rejaning turlari.....	153
5.3.Korxonada faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar: tashqi va ichki muhit. Korxonada rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari.....	162
5.4.Biznes-reja tushunchasi, turlari va tarkibi. Kichik biznes, xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun biznes- reja ishlab chiqish.....	167

6-bob. ISHLAB CHIQARISHNING IQTISODIY VA IJTIMOY SAMARADORLIGI

6.1. Samaradorlikning iqtisodiy va ijtimoiy tushunchasi, korxonada ishlab chiqarish faoliyatida mohiyati va ahamiyati.....	180
6.2.Korxonada ishlab chiqarish samaradorligining tarkibiy qismlari va mezonlari.....	185
6.3. Ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy (absolyut) va qiyosiy-iqtisodiy samaradorligi.....	193
6.4. Mamlakatni modernizatsiyalashtirish sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari.....	200

7-bob. KORXONANING ASOSIY FOND LARI VA ISHLAB CHIKARISH QUUVVATI

7.1 Asosiy fondlar va ularning korxonada faoliyatidagi o'rni.....	210
7.2 Asosiy fondlarning turlari, tarkibi va ko'rsatkichlari.....	214
7.3 Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va uni hisoblash usullari.....	222
7.4.Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko'rsatkichlari.....	231

8-bob. KORXONA AYLANMA FOND LARI VA AYLANMA MABLAG'LARI

8.1. Aylanma fondlar va aylanma mablag'lar tushunchasi, iqtisodiy tabiati hamda ularning korxonada faoliyatidagi ahamiyati.....	241
8.2. Aylanma fondlarning tarkibi, shakllanish manbalari va ularning korxonada iqtisodiyotiga ta'siri.....	247
8.3. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari va aylanma mablag'larni normalashtirish.....	257
8.4. Aylanma mablag'lar tejamkorligi va ularning samaradorligini oshirish yo'llari.....	267

**9-bob. XODIMLAR VA ULARNING KORXONA
FAOLIYATIDAGI O'RNINI**

9.1. Globallashuv va bozor munosabatlari sharoitida mehnat munosabatlari, mehnat resurslari, ularning tarkibi va tavsifi.....	278
9.2. Korxonada xodimlar siyosati, kadrlar barqarorligi va qo'nimsizligi. Mehnat shartnomasi va pudrat shartnomasi.....	281
9.3. Mehnat me'yori, xronometraj va ish kunining fotografiyalash usullari. Mehnat unumdorligi konsepsiyasi va uni oshirishning tamo-yillari.....	294
9.4. Mehnatga haq to'lashning qoidalari, shartlari va korxonada ish haqini tartibga solish. Yagona tarif setkasi mohiyat.....	302

**10-bob. KORXONANING ISHLAB CHIQARISH FAOLIYATI,
XARAJATLARI, FOYDASI RENTABELLIGI**

10.1. Xarajatlar tushunchasi va uning tasniflanishi.....	311
10.2. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar. Foyda va uni shakllantirish manbalari, taqsimlash tartibi.....	321
10.3. Korxonada sof foydasi, taqsimlash tartibi va uni oshirish yo'llari.....	324
10.4. Rentabellikning iqtisodiy mazmuni va ko'rsatkichlari. Yalpi foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobi.....	335

11-bob. KORXONANING INVESTITSIYAVIY FAOLIYATI

11.1. Investitsiya tushunchalari mazmuni, mohiyati va investitsiyalarning turlari.....	346
11.2. Investitsiya manbalarini shakllantirish. Moliya bozorlari tasnifi.....	356
11.3. Investitsiyaviy loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholash...	366
11.4. Korxonaning investitsiya strategiyasi. Investitsion loyiha, uning samaradorligini hisoblash. Investitsiya oqimini diskontlashtirish.....	370

12-bob. KORXONANING XAVFSIZLIGI VA TIJORAT SIRI

12.1. Korxonada xavfsizligini ta'minlashning maqsadi, vazifalari va tamoyillari.....	376
12.2. Korxonada xavfsizlik xizmati, uning funksiyalari va tarkibi.....	383
12.3. Korxonaning tijorat siri mohiyati va uni himoya qilish mexanizmlari.....	393
12.4. Raqobatchilar to'g'risida axborot olish uslublari, turlari va ularni himoya qilish subyektlari.....	401
Glossariy	411
Foydalanilgan adabiyotlar	415

R.S. MURATOV, I.A. DJALALOVA, S.SH.ORIPOV

KORXONA IQTISODIYOTI (DARSLIK)

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2014

Muharrir:	M.Hayitova
Tex. muharrir:	M.Xolmuhamedov
Musavvir:	D.Azizov
Musahhih:	N.Hasanova
Kompyuterda sahifalovchi:	Sh.Mirqosimova

Nashr.lits. AIN№149, 14.08.09. Bosishga ruxsat etildi 21.10.2014.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 26,0.

Nashriyot bosma tabog'i 26,5.

Tiraji 500. Buyurtma № 181.

«Fan va texnologiyalar Markazining
bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-uy.